

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

Библиотека
ЗНАМЕН СРБИСТИКЕ
Одјељење за језик

Књига 3

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
проф. др Милош Ковачевић

Рецензенти
проф. др Милош Ковачевић
Филолошки факултет Београд / Филозофски факултет Пале
проф. др Илијана Чутура
Педагошки факултет Јагодина
проф. др Сања Ђуровић
Филолошко-уметнички факултет Крагујевац

Миланка Бабић

ЕКСКЛАМАТИВНЕ
КОНСТРУКЦИЈЕ
У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Андрићев институт
Андрићград, 2019

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	11
-----------------	----

УВОД

ЦИЉЕВИ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА	19
-----------------------------------	----

ЕКСКЛАМАТИВНОСТ

КАО СЕМАНТИЧКА КАТЕГОРИЈА	31
---------------------------------	----

ЕКСКЛАМАТИВНОСТ

КАО ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА	39
---------------------------------	----

Грааматички статус екскламативних конструкција у литератури	39
Екскламативне конструкције у међуодносу са изјавним и упитним	49
Карактеристике синтаксичке структуре екскламативних конструкција	58

ЕКСКЛАМАТИВНОСТ

КАО ПРАГМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА	69
----------------------------------	----

Семантичко-прагматичке компоненте екскламативности у односу на обавјештајну и упитну	69
Експресивни модели екскламативних конструкција	74
Експресивно-комуникативни модели екскламативних конструкција	80

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА ЕКСПРЕСИВНО-МОДАЛНОМ ВРИЈЕДНОШЋУ ПРЕДИКАТА

ЕКСКЛАМАТИВНА ДИРЕКТИВНОСТ ИМПЕРАТИВА.....	89
Морфолошко-синтаксичке карактеристике императива	89
Прагматичке карактеристике императива	99
Императив наређења или забране	13
Императив скретања пажње	112
Инструктивни императив.....	112
Инклузивни императив.....	118
Афективни императив.....	120
Дезидеративни императив.....	121
Афирмативни императив са одричним значењем.....	122
Форма императивне реченице.....	123
Закључак.....	125

ВРЕМЕНСКИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ

У ДИРЕКТИВНОЈ ФУНКЦИЈИ.....	129
Презент	130
Перфекат	136
Футур први	138
Аорист.....	138
Закључак.....	142

УЛОГА МОДАЛНИХ ГЛАГОЛА

У ИСКАЗИВАЊУ ЗНАЧЕЊА ДИРЕКТИВНОСТИ	143
Међуоднос модалних глагола	
у исказивању значења директивности.....	148
Негирани облици модалних глагола	
у директивном значењу	152

ЖЕЉНЕ ИЛИ ОПТАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ.....	157
---------------------------------------	-----

Модел оптативних конструкција	
са перформативним глаголом.....	158
Редуковани перформативни	
модел оптативне конструкције	163
Оптативне конструкције са партикулом <i>да</i>	165
Оптативне конструкције са потенцијалом	168
Оптатив	172
Закључак.....	179

ЕКСКЛАМАТИВНИ ИСКАЗИ

СА ЗАМЈЕНИЧКО-ПРИЛОШКИМ ФОРМАНТОМ.....	183
Статус екскламативних конструкција с	
а замјеничко-прилошким модификатором у литератури.....	183
Комуникативно-прагматички тип исказа	
са замјеничко-прилошким квантификаторима.....	187
Квантификовање екскламативним исказом	
у систему квантификовања квалитета.....	193
Модел конструкција са замјеничко-прилошким	
квантификаторима	194
Закључак.....	208

(НЕ)ПРЕДИКАТИВНИ ЕКСКЛАМАТИВНИ НЕСИНТАКСЕМСКИ ИСКАЗИ

ВОКАТИВ КАО СРЕДСТВО

ИЗРАЖАВАЊА ЕКСКЛАМАТИВНОСТИ.....	213
Морфолошко-синтаксичке карактеристике вокатива.....	213
Вокативне конструкције.....	219
Прагматичке функције вокатива	220
Вокатив дозивања	224
Вокатив скретања пажње	225
Експресивна функција вокатива	228
Вокатив емоционалне реакције	230
Семантички испражњен вокатив.....	235
Закључак.....	241

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА УЗВИКОМ

Грамматичко-прагматичке специфичности	
узвик као екскламативних маркера	243
Експресивне функције узвика.....	252
Апелативна функција узвика	261
Функције имитативних узвика	267
Закључак.....	272

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

СА ПАРТИКУЛАМА	275
----------------------	-----

ИНТЕНЗИФИКАТОРСКО-ЕКСПРЕСИВНЕ ПАРТИКУЛЕ

У ЕКСКЛАМАТИВНИМ ИСКАЗИМА	279
Партикула <i>а</i>	281

Партикула <i>ала</i>	286
Партикула <i>ама</i>	288
Партикула <i>ли</i>	290
Партикула <i>ма</i>	295
Партикула <i>ја</i>	297
Закључак.....	300

КОНВЕРЗАЦИОНО-АФЕКТИВНЕ ПАРТИКУЛЕ

КАО ЕКСПОНЕНТИ ЕКСКЛАМАТИВНОСТИ.....	203
Партикула <i>џако</i>	305
Партикула <i>џешко</i>	308
Партикула <i>дабоџа</i>	310
Партикула <i>блаџо</i>	313
Партикула <i>нека</i>	315
Закључак.....	317

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

СА ДИРЕКТИВНИМ ПАРТИКУЛАМА.....	319
Партикула <i>(х)ајде</i>	319
Партикула <i>де/дег/гела/гегер</i>	325
Партикула <i>на</i>	327
Партикула <i>марш</i>	331
Партикула <i>іле</i>	333
Закључак.....	337

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ

СА ПРЕЗЕНТАТИВНИМ ПАРТИКУЛАМА.....	339
Граматичко-прагматичке карактеристике презентативних партикула.....	339
Презентативне партикуле као маркери екскламативног исказа.....	342
Синтаксичко-прагматички типови презентативних исказа.....	350
Закључак.....	354

КОНСТРУКЦИЈЕ ЕКСПРЕСИВНОГ

ПОТВРЂИВАЊА И НЕГИРАЊА.....	357
Конструкције експресивног потврђивања.....	358
Конструкције експресивног негирања.....	363
Закључак.....	367

ЛИНГВОСТИЛИСТИКА ЕКСКЛАМАТИВНОСТИ

ЕКСКЛАМАЦИЈА.....	371
АЛОНЖМАН КАО СТИЛСКО СРЕДСТВО ЕКСКЛАМАТИВНОСТ.....	381
ЕКСКЛАМАТИВНОСТ ПАРЕНТЕЗЕ	395
Првостепена унутарреченична екскламативност.....	397
Другостепена унутарреченична екскламативност	406
Закључак.....	411
АПОСТРОФА	413
Апострофа и сродне фигуре.....	415
Денотативна подлога апострофе.....	419
Структура апострофе	424
Закључак.....	426
РЕТОРИЧКО ПИТАЊЕ	429
Синтаксичко-семантичке и прагматичке карактеристике реторичког питања.....	430
Тотално реторичко питање	435
Парцијално реторичко питање.....	442
Алтернативно реторичко питање	447
Закључак.....	448
ЗАКЉУЧЦИ	451
ИЗВОРИ	461
ЛИТЕРАТУРА.....	469
БИБЛИОГРАФСКЕ НАПОМЕНЕ.....	487
ИНДЕКС ИМЕНА.....	489
О АУТОРУ	

ПРЕДГОВОР

Ова књига настала је као резултат ауторкиних дугогодишњих истраживања категорије екскламативности, најприје у оквиру докторске дисертације *Екскламативне реченице у српском језику* (одбрањене 14. маја 2005. године на Филозофском факултету у Бањој Луци), а потом и у оквиру детаљнијих анализа уочених специфичности језичких јединица које примарно или секундарно изражавају разне типове експресивних исказа са узвичном интонацијом. У школској пракси и у синтаксичкој литератури одавно је уочен проблем идентификовања екскламативних конструкција као структурно-комуникативног типа друкчијег од декларативних и интерогативних реченица које су у основи комуникације, тј. саопштавања или тражења информације. Да ли су само та два основна типа, семантички допуњена и неком врстом емоционалног или наглашеног когнитивног става говорника, истовремено и реченичне форме које уз помоћ појачане интонације постају екскламативне или екскламативност има своје формално-језичке маркере који предодређују узвичну интонацију исказа? Да ли се у неутралном пружању или тражењу информације исцрпљују и њени комуникативни циљеви или пак говорник у исказу актуализује као примарно своје афективно стање, а тек секундарно комуникативни или појмовно-логички садржај пропозиције? То су полазна и суштинска питања на која ова књига даје

одговоре на основу функционалностилски разноврсног корпуса, али доминантно дијалошког типа текста – будући да највећи број екскламативних исказа, као што су нпр. директивни, оптативни, вокативни или презентативни – неизоставно укључује и саговорника. Тако су нпр. вокатив и императив и у својим морфолошким парадигмама прилагођени саговорничком другом лицу, док се систем презентативних партикула (*ево, ејџо, ено*) и изводи из позиција лица учесника у говорној ситуацији. То усмјерава анализу у област комуникативне синтаксе – ка семантичко-прагматичким аспектима говорног чина, па се уз формално-синтаксички – нужен за издвајање и описивање типичних модела екскламативних реченица – освјетљава и тај аспект екскламативности. Будући да екскламативност никада не значи неутралан исказ, односно да је екскламативни исказ експресиван – интензиван или емоционалан – анализа се води и у оквиру експресивне синтаксе, односно и у области синтаксостилистике. У тексту је много напомена тога типа, а цијело поглавље *Линівосійилисїїка екскламативносїї* посвећено је стилематичним екскламативним конструкцијама.

Књига, дакле, екскламативне конструкције у српском језику представља на формално-синтаксичком плану, јер је основни циљ истраживања показати и доказати да постоје структурно врло одређени искази који примарно јесу узвични, било да је њихов екскламативни карактер модалног типа – што репрезентује поглавље *Екскламативне конструкције са експресивно-модалном вриједношћу їредикаїа* – било да је доминантно експресивног карактера – као у осталим поглављима, у којима су експоненти екскламативности вокатив, узвици и партикуле. У поткласификацијама у оквиру успостављених парадигми, у издвајању и описивању функција и илокуције анализираних екскламативних исказа анализа је комбинована семантичко-прагматичко-стилистичка, да би се

издвојио и спектар значења и прагматичких могућности које ексламативни искази могу да реализују у српском језику.

У свако од поглавља укључено је више одвојених радова који се повезују у структурно-тематску цјелину управо на основу типа језичког средства које је носилац ексламативне модалности или експресивности. Будући да су поједини радови из тих поглавља већ раније објављивани у лингвистичким часописима, њихов „повратак” у монографију нужно подразумијева и одређена понављања, која су врло често због структуре самог текста и чињенице да се исте прагматичке функције исказују различитим језичким јединицама – чак и нужна.

Богатство ексламативних конструкција и њихових значења показују и лексичко-граматички и лексичко-семантички потенцијал српског језика и његову динамичну структуру која чува наслијеђену граматику и етнолингвистичку традицију идиома и тим слојевима додаје нове, социolingвистички и културолошки детерминисане садржаје. Ако ова књига теоријским аспектима и анализом ексцерпираних грађе то показује, онда је оправдала и ауторкина и очекивања читалаца.

Источно Сарајево, април 2019.

Миланка Бабић

УВОД

ЦИЉЕВИ И МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Иако у језичкој слици тројединства човјековог миса-оног, вољног и емоционалног свијета, у типовима логичког, подстицајног и афективног говора екскламативне конструкције захватају и подстицајни и афективни израз, у савременој српској синтакси нису детаљније истраживане нити су монографски представљене. Најчешће се помињу у радовима аутора који су се бавили прозодијом ријечи и реченице¹ и у неколико синтаксичких студија у којима се разматрају поједини типови њихових конструкција или значења.² У овој монографији оне су предмет истраживања примарно на формално-синтаксичком плану, што наравно подразумева синтаксичко-семантичку и функционално-прагматичку анализу корпуса.

Приступ синтаксичкој анализи неког реченичног типа увијек отвара дилему да ли кренути од семантике – од значења које обједињује разноврсне примарне и секундарне конструкције или од форме – која најприје издваја типичне структуре, а потом се самјерава и са нетипичним семантички еквивалентним конструкцијама. Било који од та два приступа да је хиперординиран, и први, или ономасиолошки, и други, или семасиолошки,

1 Уп. нпр.: Ивић–Лехисте 1996; Костић–Стефановић 1950: 318–321.; Милетић 1937: 219–223; Јокановић–Михајлов 1999: 119–125; Ј. Јокановић–Михајлов 2004: 73–79.

2 В. Бабић 2005, 2005а, 2005б, 2010а, 2011, 2013, 2013а, 2016, 2017, 2018.

оба подразумевају нужност обједињавања та два плана, будући да свака синтаксичка конструкција јесте језички знак који не постоји уколико не постоји као јединство форме и значења. А када су у питању ексклазивне конструкције у српском језику, проблем представља њихово одређење и као семантичке и као граматичке или формалносинтаксичке категорије. За семасиолошки приступ определијели смо се из разлога што ексклазивне конструкције, без обзира на то да ли су по својој структури финитне (предикатске) или инфинитне (непредикатске) јединице, сматрамо сложеним језичким знаком, чија функција није само да изразе поруку него прије свега ставове и емоције говорника као емитера поруке. За тај „додатак” или ту суштину, сматрамо да у језику постоје и одговарајуће граматикализоване конструкције које то јесу или на основу експресивних компонената њихове структуре као маркера ексклазивног значења или на основу тога што као готови, културолошки овјерени обрасци за таква значења постоје у језичкој традицији. Сумњу у њихову аутентичност уносе различите могућности дезактуализовања ексклазивног значења типично ексклазивних конструкција (као што је нпр. вокатив ословљавања: *Драги Марко, ишлем ти већ друго њисмо.*; императив молбе: *Куйи ми, молим те, млијеко и новине.* и сл.), као и актуализовања ексклазивности у значењу типично неексклазивних (као нпр. што то може изјавна реченица *Пада киша!* – означена узвичником), па се неријетко, посебно у граматичком опису, отвара дилема да ли у систему српске комуникативне реченице постоје уопште ексклазивне конструкције као граматикализована категорија. Зато суштинско питање које се у истраживању отвара не тражи одговор када граматикализовано ексклазивне категорије губе ексклазивност нити како је неексклазивне конструкције могу да изражавају, него да ли постоје ексклазивне реченице као гра-

матикализована категорија – детерминисана типичним језичким јединицама експресивног карактера. Њихово идентификовање, издвајање типова и структурних модела, као и семантичких еквивалената поставља се као примарни циљ истраживања, што нас од ономасиолошког приступа води ка семасиолошком, па је анализа усмјерена од форме ка значењу реченице и смислу исказа.

У анализи се издвајају структурне особености конструкција које функционишу у српском изражајном систему примарно као ексламативне и притом се као фокусни елемент емоционално-емфатичког израза уочава лексичко-граматичка језичка јединица која служи као модификатор значења или ексламативни функтор.³ Уочавамо је у категорији тзв. граматикализованих ријечи: узвика, партикула и функционално им блиских односних замјеница и прилога, као и у категорији модалних облика ријечи – вокатива и императива, који су и на морфолошком плану (пред)одређени за значење из категорије ексламативности. Доведемо ли у сумњу директивно-емфатичко, ексламативношћу обиљежено значење реченице са императивом, као и немогућност његове употребе у конструкцијама логичког говора, у изјавним⁴ и интерогативним структурама, његову прагматички условљену редукцију парадигме – довели смо у питање и морфолошку егзистенцију тог облика. Осим тога, мимо свих осталих, противно основним категоријалним обиљежјима супстантивне врсте и њиховој функционалности у разнородним синтаксичким позицијама (субјекта, објекта, атрибута, адвербијалне одредбе, предикатива), као осамљено, формалносинтаксички мртво острво, сред именичке парадигме постоји вокатив.

3 Термин *функтор* у значењу „помоћна ријеч која обиљежава реченичну функцију” – преузет из: Љ. Поповић 1995: 49–70.

4 Изузимамо секундарну, поприлично већ архаичну, употребу у експресивном приповиједању.

Његову функционалну блискост са узвицима није тешко уочити (као ни везу узвика са његовим парадигматским позиционирањем – умјесто падежног питања, у граматикама се најчешће уз вокатив употребљава узвик *О!*) – и једна и друга категорија могу самостално да формирају екскламативне исказе. Као модално-експресивне категорије функционишу, дакле, цијеле врсте ријечи и поједини парадигматски елементи сред двије логичко-граматички кључне врсте ријечи – именичке и глаголске, што ствара довољне и незаобилазне услове за обиљеженост афективног израза формално-граматичким средствима. Тим ријечима су заједничке функције модификовања и модализовања исказа, из којих даље исходе различите комуникативне функције које – у оквирима Јакобсоновог система (Јакобсон 1966) – региструјемо као: емоционалну, конативну, фатичку, поетску и метајезичку. Која ће од тих функција бити реализована зависи од интенције емитера да фокусира неку од компонената комуникације и учини је експресивном, чиме се искључује неутрална референцијална функција коју, дакле, по природи ствари, екскламативни исказ може да изражава само секундарно. Анализом се испитује синтаксичко позиционирање експресивних јединица као самосталних исказа или у оквиру ширих исказа, при чему се описује распоред конституената и региструју њихове (а)синтаксичке функције. Полази се од морфолошких претпоставки, односно од обиљежја која утичу на неконституентност појединих врста ријечи (узвика и партикула) и појединих облика ријечи (вокатив), као и на комбинаторичке могућности синтаксички активних ријечи (замјеница, прилога, глаголских модуса). Примарном структуром екскламативне конструкције сматрају се обавезно присутни елементи, док је синтаксички остатак у опису факултативан, укључен у опис само колико и уколико остварује везу са модификаторима исказа. Основном

синтаксичком јединицом сматра се исказ,⁵ без обзира на то да ли је финитна или инфинитна јединица, јер би приступ проучавању само ексламативне реченице, схваћене граматички као предикатске, искључио из анализе бројне изражајне могућности и богатство комуникативних значења која рефлектују узвични непредикатски искази са партикулама, узвицима и вокативима, па и неким типичним замјеничко-прилошким конструкцијама. Описује се дистрибуција тих структура. Осим на нивоу исказа или реченице, ексламативност уочавамо и као унутарреченично средство које се не односи на цјелину исказа, него на његове дијелове. Циљ истраживања јесте да испита и такве могућности испољавања парцијалних ексламативних значења и њихове односе – структурне и значењске – са неексламативним остатком исказа.

Синтаксички приступ у савременој анализи незаобилазно обухвата и семантички план. Семантика ексламативне конструкције нешто је „аморфнија” од семантике неутралног исказа са информативном или интерогативном функцијом. Нарочито се то односи на оне структуре које су као ексламативне уобличене помоћу узвика и партикула као маркера ексламативности, јер је модални садржај који они у исказ уносе могуће тумачити у нешто ширем распону. То је условљено непунозначношћу таквих лексема, лексичком нефиксираношћу за одређено денотативно значење, што је нарочито евидентно кад је у питању ексламативни исказ којим се исказују емо-

5 Термини *исказ* и *реченица* схватају се тако да се под значењем термина *реченица* подразумијева обавезно присуство предикативности, док значење термина *исказ* није условљено присуством предиката, односно: исказ је комуникативносинтаксичка јединица која може и не мора бити предикатска. То је и употребљена, реализована реченица у конкретном говорном чину и конструкција која у комуникацији функционише без предиката као граматичко-синтаксичког услова реченичности.

ционална стања. Тада морамо „погодити” емоционалну нијансу. Семантички прозирније су све конструкције које примарно изражавају логичке односе градирања, евалуирања и интензивирања, без обзира на то којом врстом функторске ријечи су уобличене. То показује и уочена синонимичност различитих структура са тим примарним значењем. Уопште, значење великог броја екскламативних исказа неопходно је дескриптивно дати. Зато је парафразирање помоћни поступак одређивања значења таквих исказа, а супституентношћу са исказима сличног значења провјерава се степен еквивалентности у подручју реченичне или исказне синонимије и обједињује значењско поље екскламативних структура.

Комплексност реченичног значења не исходи само из граматичке структуре посматраног синтаксичког модела иако и минимална структурна схема има сама по себи одређено граматичко значење које задобија из саодноса граматичког значења својих елемената (Шведова 1973: 461). Граматичко значење форме, тј. граматичка категоријална значења, значења врсте ријечи, и лексичка значења ријечи које попуњавају апстрактне граматичке функције – сливају се у јединствено значење (Виноградов 1972: 18). Пошто, дакле, значење исказа не произлази само из граматичког значења модела, него и обавезно и из семантичких односа његовог лексичког попуњавања, у синтаксичко-семантички начин обраде екскламативног исказа укључујемо и елементе лексичко-семантичке анализе. И шире, значење реченице или исказа врло често ишчитавамо из сазначности контекста, нарочито када посматрамо контекстуално условљене конструкције конструкције са егзофоричким⁶ или ендофоричким⁷ де-

6 Егзофора – упућивање на изванјезичку стварност.

7 Ендофора – упућивање на језички контекст.

иктичким значењем, конструкције које се анафорички⁸ или катафорички⁹ употпуњавају сазначношћу контекста, тако да се као неопходни у анализу укључују и елементи дискурс-анализе.

На разрјешавање значењских дилема неке одређене форме у значајном степену утиче и моменат интенције или комуникативне намјере са којом се неки исказ употребљава, пресупозициона¹⁰ подлога, однос пропозиције¹¹ и илокуције,¹² као и типичност комуникативних услова у којима се одвија. Поједине форме јављају се као типичне за одређене комуникативне ситуације, док су одређени модели семантички варијабилни у промијењеним комуникативним условима, што у анализу, као незаобилазан, укључује прагматички приступ. Неке дилеме односа структурне и семантичке стране исказа разрјешава само прагматичка анализа теорије говорних чинова. При том мислимо нарочито на разграничење у оквиру категорије императивног модуса, односно зашто се иста структурна форма јавља као неекскламативна када служи нпр. за помињано исказивање молбе и као екскламативна када служи за изрицање наређења. Разлику условљава употребна вриједност, односно модализовање личног става, интенције емитера исказа као блаже или изразитије директивне.

У анализу која је проведена као синтаксичко-семантичко-прагматичка нужно се укључује и стилистички план. Екскламативна реченица је обојена емоционалним, интензификаторским нијансама, уопште, модалношћу, и

8 Анафора – упућивање на контекст који претходи деиктичкој ријечи.

9 Катафора – упућивање на контекст који слиједи иза деиктичке ријечи.

10 Пресупозиција – подразумијевајући садржај.

11 Пропозиција – садржај о коме се говори.

12 Илокуција – комуникативна намјера говорника.

као таква експресивна је у односу на неутралне изјавне и интерогативне форме. Експресивност екскламативне реченице представља посебну типичност у односу на неутрални израз. Другим ријечима, граматичке категорије у прагматичком опису дате су као стилистички неутралне, тј. могу, али и не морају у употреби бити стилистички маркиране. Међутим, и граматика издваја и у основном попису јединица на другим језичким нивоима и оне, истина ријетке, али обавезно и стилистички маркиране, као што су нпр. аорист и имперфекат у систему глаголских времена, код којих се у циљно било како усмјереном садржају не могу побрисати компоненте динамичности и доживљености аориста и статичности и архаичности имперфекта. Тако су и у парадигми комуникативних реченица екскламативне већином својих типова експресивно маркирана врста. Експресивност екскламативног исказа, међутим, не подразумејева нужно и његову стилску маркираност. Посматрамо ли екскламативни исказ у односу на неутрални изјавни исказ, он то у први мах свакако јесте. Кажемо ли *Какав си ти јунак био!* – у односу на изјавни типа *По мом мишљењу, ти си стварно био велики јунак.* – употрејебили смо експресивну форму. С друге стране, можемо то посматрати и у свјетлу питања који је од та два изрази – у ситуацији када се срећу двојица људи који носталгично дијеле исти искуствени моменат везан за вријеме идеала и славног војевања – који је, дакле, природнији? Чини нам се да је то управо екскламативни исказ, а да се изјавни јавља као пародија, тј. да је управо он стилоген.

Ако под стилогеним сматрамо избор друкчији од уобичајеног, онда је екскламативни исказ као језички пратилац наших емоционалних стања стилски неутралан израз тих стања. Супротно томе, ако за основну мјеру човјековог изрази узмемо логичко-аналитичко мишљење и разложимо све у описној декларативној форми егзистенцијалног значења, онда је сваки екскламативни исказ

стилистички маркиран. Међутим, јасно је да се човјеково поимање и доживљавање околног свијета не да свести на аналитичко мишљење, него да нужно укључује и афективност. У лингвистици се углавном сматра да у развоју говора афективни говор дјетета претходи интелектуалном и да се „та преграматичка основа одражава у већој или мањој мери током свачијег живота”, те с једне стране „њој треба приписати све појаве афективног говора”, док се с друге, „обрнутим деловањем” афективност „може напајати и на изворима граматике, када, на пример, нека логички саздана реченица постане, попут чистог рефлекса, узвик који се огласи несвесно, подстакнут јаким болом или изненадним страхом” (Вандријес 1998: 147). Интенционалност у говору која емоционалном садржају даје предност над логичким тражи и израз друкчији од когнитивно-аналитичког, а тај израз јесте „нормалан” за тај садржај, па се сваки интонационо појачан исказ као средство емфазе не може сматрати стилогеним. Ако бисмо то чинили, како бисмо разликовали форме које се свјесно одабирају да скрену пажњу на израз, да појачају утисак? Изгубили бисмо мјеру да разграничимо нпр. функцију вокатива дозивања, који морамо употријебити са узвичном интонацијом да бисмо успоставили контакт са удаљеним саговорником, и вокатива као експресивно-стилистичког средства када се екскламацијом или евокацијом, у сврху поетског очућавања, зазивају неприсутне особе или појаве на које се фокусно скреће пажња. Однос експресивности и стилогености одражава сљедеће запажање: „Као што је познато, ритам остварује психолошко и емотивно дјеловање, а често и естетски ефекат. У нормалним ситуацијама у говорном језику усклађен је са мислима и емоцијама. У том облику он дјелује као једна врста норме, а одклон од ње иницира појам стилског” (Вуковић 2000: 76). Друкчије речено: „Предмет стилистике је избор варијаната. Учинак избора лингви-

стичког типа тиче се ‘теме поруке’, док је стилистички избор важан за квалитет ‘учинка’ – за ефицијентност исказа” (Симић 2000: 73). Примичењено у нашем контексту, екскламативне конструкције „усклађене” су „са мислима и емоцијама” и „дјелују као једна врста норме”, односно њихова експресивна интонација условљена је „темом поруке”, а не избором варијанте. Другим ријечима, како то давно, ослањајући се на француску афективну лингвистику, запажа Ј. Вуковић, „свака граматика (и дескриптивна и нормативна) и свако интерпретирање појава у књижевном језику, ако се у пуној мери не уочавају и правилно не интерпретирају и емотивне компоненте у начину изражавања, – показале своје дефектности (од обичних ситнијег значаја до крупнијих деформација у начину лингвистичког мишљења)” (Вуковић 1967: 259). Зато емотивно-експресивну компоненту екскламативне реченице не треба сматрати њеном надградњом, него њеном базом. Наравно, у њеном оквиру, као и у оквиру других комуникативних типова исказа или реченице, можемо издвојити и стилистички учинковите варијанте. Уз ове дилеме, поступак интерјективизирања као средства експресивне синтаксостилистике екскламативног исказа уочавамо у неколико стилских фигура, у екскламацији,¹³ иронији,¹⁴ апострофи,¹⁵ реторичком питању,¹⁶ као и у фонолошком отклону од уобичајеног израза, као што је алонжман.¹⁷ Ти изражајни модуси дати су експликативно

13 Екскламација – фигура усклика.

14 Иронија – изражавање помоћу супротности, казивање нечега што је противно ономе што се стварно мисли.

15 Апострофа – фигура ораћања Богу, одсутним личностима или стварима.

16 Реторичко питање – интерогативна исказна форма са изјавном комуникативном вриједношћу.

17 Алонжман – фоностилем који се остварује продужавањем изговора или редуплицирањем у писму једног гласа или слога.

у оквиру посљедњег поглавља, с циљем да се представи и тај аспект ексламативности – исцрпнији приступ захтијевао би много више простора него што је то структуром и садржајем монографије омогућено.

Употреба разних типова ексламативног исказа ситуира се у разноврсне контексте и мимо разговорног миљеа, у коме их ипак најчешће срећемо, задире и у остале регистре, тако да се анализа ексламативних форми дотиче и неких основних функционалностилских поставки. Опет у најнеопходнијем обиму, мада би у вези са дистрибуцијом ексламативних форми било и мјеста шире заснованој функционалностиличкој обради. Циљ истраживања био је и да се покаже да је подручје употребе ексламативних конструкција широко раслојено, али не и да се направи попис и фреквенција типичних употреба у оквиру појединих функционалних стилова. Употреба ексламативне реченице у различитим функционалним стиливима зависи од природе стила и манифестује се њеним присуством у различитом степену. Будући да ексламативност укључује у израз и емоционални и подстицајни моменат, њена дистрибуција је тиме и условљена, па је и фреквентност ексламативног исказа највећа у афективно активним стиливима какви су разговорни и књижевноумјетнички. Књижевноумјетнички стил рефлектује ексламативност у свеобухватности њених форми и значења. Уз експресивни израз, задат му одређењем тог стила у односу на друге, врло често посеже за пререгистрацијом у виду разговорних форми. Тако се сви видови ексламативности везани за различите језичке функције – емоционалну, емоционално-оптативну, апелативно-директивну, емфатичко-евалуативну или емфатичко-градуативну – испољавају у књижевноумјетничком стилу и служе у сврху подробнијег описа, пластичнијег приказа ликова у динамичности преплитања њиховог вољног, емоционалног и интелектуалног

свијета. Функционишу као средство спонтаног израза и као средство намјерне достилизације текста – као што је то нпр. употреба реторичких питања и екскламација у поезији. У функционалним стиливима заснованим на логичком мишљењу, нарочито у административном и научном, екскламативни израз је изразито рјеђи и јавља се у врло типичним формама и са типичним значењима. Као најчешће заступљена функција од оних за које смо претпоставили да су праћене екскламативним исказом, јавља се у тим стиливима функција скретања пажње или апелативност у неколико видова: апелативно-деиктичка, апелативно-директивна и апелативно-инструктивна, зависно од тога да ли је циљ да се рецепијенту скрене пажња на неке чињенице, да му се зада нека активност или да упутство за поступање. Публицистички стил, као мјешовит, логичко-експресиван, рефлектује и изражајне форме експресивних и изражајне форме експресивно нултих стилова. Тако да екскламативни израз срећемо често у репортажи, интервјуу, насловима, рекламама и сл., у оквиру различитих функција, нарочито апелативно-деиктичке и разних реализација конативне, којом се иначе усмјерава активност рецепијента. Зато се дескрипција екскламативних конструкција заснива на мјешовитом корпусу из тих функционалних стилова.

Будући да су многе од екскламативних форми остварљиве само у дијалогу, у говорној интеракцији говорник-саговорник, у анализу се укључују и социолингвистички критеријуми на основу којих се саговорници позиционирају у комуникативној ситуацији која се намеће као формална, ритуализована или неформална и подразумејева различито условљене варијанте дистанцираности или солидарности међу комуникаторима.

Оно што је први маркер екскламативности у писаном изразу – у тексту који, да бисмо је регистровали, не смије изостати – свакако је интерпункцијски знак

узвичник (!). У дискурсу, живој ријечи, разговору или читаном тексту, он подразумијева и специфичну интонацију подигнутог тона и јаке наглашености. Испитати и описати интонацију екскламативног исказа значило би прије тога испитати интонацију уопште као „цјеловито звучно остварење” исказа – по њеним саставним елементима: темпу, тембру, интензитету, тону – и њену улогу у комуникативном процесу, описати њене функционалне могућности, тј. испитати различите концепције, као и утицај акцента, интонације ријечи на структуру интонације исказа. Такође би требало поставити прецизне дистинкције између изјавне, интерогативне и екскламативне интонације и њихових варијација као што је упитно-узвична. Осим тога, на ужем плану, у оквиру интонације екскламативног исказа разликују се врло изнијансирани звучне контуре. Тако се интонација директивности разликује од интонације евалуативно-квалификативног исказа, од интонације изражавања емоција, интонације апелативности, жеље или интонација вокатива дозивања од интонације вокатива скретања пажње и сл. Будући да је наше истраживање примарно синтаксичко, артикулационо-акустичка обиљежја екскламативног реченичног типа посматрамо само као демаркационо обиљежје реченичног краја или као формативно-дистинктивно у односу на хомоформне изјавне или упитне реченице (нпр. „додатни” експресивни садржај изненађења, разочарења, радовања и сл. у екскламативној реченици *Пада киша!* у односу на неутралну изјавну *Пада киша.*; значење реторичког питања *Ко би њо мојао урадиџи!* = *Нико њо не би мојао урадиџи* – у односу на „право” питање *Ко би њо мојао урадиџи?* – на које говорник очекује одговор од саговорника и сл.). Осим што функционише као реченични знак којим се обиљежава њена завршеност, узвичник је и маркер дијела исказа, тј. стилистичко средство обиљежавања једне ријечи унутар реченице или парентезе, па се

та његова функција посматра у оквиру поглавља које се тиче стилистике екскламативности. Узвичник условљава и да се конструкције њиме обиљежене називају узвичним, чему доприноси и њихово асоцијативно везивање за узвик као врсту ријечи и узвик као исказ.¹⁸ Иако се најчешће термини узвичност (ускличност) и екскламативност употребљавају синонимно,¹⁹ опредељујемо се за екскламативност као хиперординиран појам, управо зато што није повезан са конотацијама које му сужавају значење на поједине подтипове реализовања, него упућује на категорију у ширем смислу.²⁰

Глобални циљ истраживања, дакле, тиче се синтаксичког, семантичког, прагматичког и стилистичког плана, односно њиховог обавезног преплитања у егземплификацији језичког материјала одабраног методом случајног узорка из разноврсног корпуса пет основних функционалних стилова. Будући да је анализа четвороаспекатска, нужно, када је то потребно, залази у врло различите теорије реченице и методолошке поставке као што су и неки од елемената генеративно-трансформационог модела, теорије о синтаксичким парадигмама, актуелног рашчлањивања реченице, као и текстолингвистике, што методолошки поступак обраде грађе чини врло комплексним.

18 „узвик м 1. реч или неколико речи које се изговарају јасније него иначе и којима се дозива или изражава какво јаче осећање. – Отему се узвик. 2. линг. врста нейроменљиве речи, скуј јасове или поједини јас, којим се на посебан начин изражава неко лично осећање или расположење” (РМС 1377).

19 „екскламативан, -вна, -о а. узвичан, ускличан: ~реченица. б. пун усклика, узвика, експресивних обрта: ~поезија, ~песма” (РМС 346).

20 „екскламативност, -ости ж особина онога што је екскламативно, екскламативни карактер: ~поезија” (РМС 346).

ЕКСКЛАМАТИВНОСТ КАО СЕМАНТИЧКА КАТЕГОРИЈА

На семантичком плану екскламативност није монолитно јединствена категорија, него у свом врло широком функционално-семантичком пољу обједињује разноврсне семантичке категорије које су експлицитно или имплицитно афективне²¹ и интензивирани, јер екскламативна конструкција представља наглашен афективни или емоционални став говорника и супротставља се неутралном когнитивном значењу. Функционално-семантичко поље²² обједињује типским значењем све јединице које то значење изражавају примарно, као граматичке јединице, и секундарно – на периферији поља, као једно од могућих значења које нека језичка јединица може да изражава. У оквиру њега, а и уопште, семантичка категорија подразумеива опште значење које обједињује разноврсне облике изражавања, од којих бар један мора

21 Афективно значење је „2. promijenjeno, modificirano značenje što ga dobiva riječ u konkretnoj jezičnoj upotrebi i koje uz leksičko značenje izražava takođe i osobeni osjećaj ili odnos govornika prema predmetu o kojem se govori i koje on značenje prenosi i na slušaoca [...] Aфективно значење обично се изражава нарочитим средствима: особитом интонацијом, другачијим редом riječi, а припоцује се и нејезичним изражајним средствима: gestovima, mimikom itd. Aфективна изражајна средства употребљавају се најчешће у говорном језику, јер је тај најспонтанији, а у литератури најчешће у дијалозима (Симеон 1967/1: 18).

22 Теоријом функционално-семантичког поља бавио се крајем XX вијека А. В. Бондарко (в. Бондарко 1984):

бити граматикализован као централни носилац категоријалног значења. Тако се за граматикализовану основу екскламативности, гдје год да се помиње, наводе *узвици*, *императив* и *вокатив* који су и као морфолошке категорије примарно екскламативног карактера. Већ сама њихова врсна разноликост – узвик као експресивна врста ријечи, императив као модални глаголски облик и вокатив као специфичан падежни облик који се из парадигме издваја на основу своје искључиво комуникативно-прагматичке функције, док је функција осталих падежа граматичка – показује да семантичко-функционално поље екскламативности, схваћене у суштини као афективног израза, обједињује врло различите семантичке и уопште, различите онтолошке категорије емоционалности, модалности и тзв. социјалне деиксе.²³ У оквиру њиховом, као поткатегорије, или уз њих, ово функционално-семантичко поље формирају и сродне категорије као што су оптативност или дезидеративност, интензификација и градуелност, које такође формирају типично екскламативне исказе појачане афективним ставом говорника усмјереним на саговорника или на предмет говора. „У суштини, семантичке категорије нису самосталне нити одвојене једне од других, а поред тога и средства њиховог изражавања по правилу не садрже само једно категоријално значење, већ се често дешава да језичке јединице (синтаксичке или неке друге) једно категоријално значење имају као главно и основно, а друга као пратећа” (Николић 2014: 17). Тако нпр. категорија градуелности примарно изражава различит степен квалитета неке особине или процеса или степеновање квантитета, при чему нема никакве везе са екскламативношћу, али на бази јед-

23 Социјална деикса представља „kodiranje socijalnih razlika koje su u vezi sa **ulogom učesnika** (govornik – primalac itd.), a koja se sreće kod **zamenica, honorifika, vokativa** i načina **oslovljavanja**, a naročito u pragmatici” (Кристал 1985: 43).

ног од њених модуса – елативу успоставља се његовом значењу еквивалентна екскламативна конструкција типа *Каква љепошћина!* са емоционалним ставом дивљења говорника према предмету говора и надсуперлативно интензивираним значењем особине исказане именицом. Градуелност је у оквиру ових конструкција по резултату наглашене субјективне оцјене квалитета подударна са интензификацијом, па су њихове границе нејасне. По изразитом степену емфатичности значења, а и по грамактилизованости, тј. специфичности граматичке структуре, обликоване да изрази управо то значење – ова се конструкција поставља у сам центар функционално-семантичког поља екскламативности, уз њен базични ослонац који је свакако у узвику као морфолошкој категорији и његовој могућности да на комуникативносинтаксичком плану формира релативно аутономан узвични исказ. Као екскламативни звуци, неоптерећени денотативним значењем, узвици су спонтани израз различитих емоционалних стања и расположења који је у језичкој традицији мање или више устаљен или контекстом одређен. Ослоњени на традицију која их до извјесне мјере „лексикализује” или на контекст који даје податке о природи стања које рефлектују, узвици могу функционисати и као „ембрионалне, још нерзвијене реченице” (Белић 1998: 102), односно као формално самостални, али контекстуално условљени искази у савременом језику, али и као њихова спона са тзв. пријеграматичким периодом развоја језика, са „сировом дојезичком грађом” рефлексивних и подражајних оглашавања човјека (Белић 1998: 103), што је несумњиво било и остало врло афективно.

Функционално-семантичко поље екскламативности као експресивно и интонационо појачаног израза ставова, стања и расположења говорника подразумијева, дакле, оне семантичке категорије које преносе тежиште са референцијално-обавијесне језичке функције на под-

ручје говорниковог експресивно-емоционалног субјективног нијансирања усмјереног на садржај поруке или на говорника. То екскламативним синтаксичким конструкцијама даје експресивно-модалну вриједност која се реализује у оквиру семантичких категорија: I) емоционалности, II) квантификативно-квалитативне интензификације, III) деиктичко-емфатичке актуализације, IV) децидне директивности и V) дезидеративности.

I) Семантичка категорија емоционалности, у ширем значењу, јесте пратеће обиљежје скоро свих екскламативних исказа. У ужем значењу везује се за исказе чија је примарна функција исказивање говорникових личних емоционалних стања и ставова, као и емоционалних ставова у односу на саговорника. Врло активна, граматикализована средства којима се то постиже јесу узвици из класе експресија (нпр. *ах, јао, ух, јој, о* и сл.) и конвенционално-афективне партикуле (нпр. *тако, тешко, блато, дабојга*), те вокатив са значењем исказивања емоционалне реакције говорника. Стања и расположења говорног субјекта која очитују емоционалност или емоционално обојен став према елементима или цјелини исказног садржаја јављају се у врло широком распону на двије скале симпатетичких и антипатетичких релација. Региструјемо их као: узбуђење, изненађење, чуђење, невјерицу, одушевљење, омаловажавање, згражавање, гађење, дивљење, радост, тугу, бол итд., као у сљедећим примјерима:

– *Ihaj, pobjegli hajduci!* – *radosno je odjekivalo* БЂ, Бд, 117; – *Ah, to je veličanstveno!* ИА, Тх, 501; – *Ух, ћући, Панћелија!* – *викну он бесан* ЈВ, Цд, 1, 80; *Ej, jadni hrišćani, jadni hrišćani!* ИА, Тх, 501.

Емоционално обојен став према саговорнику испољава се кроз однос солидарности и блискости или различите семантичке нијансе дистанцираности, а при-

марна средства којима се то постиже јесу вокатив и контактни узвици:

– *Рођени мој, мили мој Јадо – само ишјућра!* ПК, Км, 55; – *Pasji sine, šta hoćeš od mene!* МС, Т, 266.

Дати примјери показују да природа става зависи од лексичко-семантичке структуре јединица експресивне семантике. Антипатетички однос према саговорнику може бити праћен и емоционалним пражњењем, отпуштањем сувишка нервне енергије говорника, што прате искази који садрже конверзационе партикуле или идиоматске конструкције које функционишу као псовке и грдње:

Марш одавде, ђубре једно!; Ево њи ја на!; Дабојда ње ђаво однио!

II) *Квантификативно-квалификативна интензификација* ексламативних конструкција испољава се кроз различите облике интензификације исказа или његових фокусних елемената као: наглашавање, квалификативно-квантификативно градирање, довођење у сумњу, порицање, несагласност, експресивно тврђење и сл. Као индикатори те семантике у ексламативном исказу функционишу замјеничко-прилошке ријечи (*какав, -а, -е; који, -а, -е; како, колико, толико*) и интензификаторско-експресивне партикуле (*као што су баш, ала, ли*), конструкције реторичког питања и иронијски трансфер значења:

Ала је то лепо! МЦ, С, 2/1, 90 > То је прелијепо; *Какве ли неистине, каквој нечасној става међународне заједнице!* РП, ЗоС, 15 > Огромна и ужасна неистина, превише нечастан став...; *Шта смо ми данас њрема онима који су некад долазили овамо да за ово светио местио ѡладују или ѡоину!* ЈД, ГиХ, 262 > Ништа нисмо ми данас према онима који су некад долазили ова-

мо да за ово свето место гладују или погину!; *Šta bih drugo mogao da radim!* Блиц, 28. 7. 2002, 11. > Ништа друго не бих могао да радим!; *Мноіо си љамейан!* > Превише си глуп.

III) Под *деикѿичко-емфайѿичком акѿуализацијом* исказа подразумевају се различити видови скретања и задржавања пажње на одређеном денотату, уз изражавање става изненађења или чуђења. Бројна су средстава којима се то постиже: презентативи (*ево, ејѿо, ено*, као и партикула *їле*), вокатив са функцијом скретања пажње, контактни узвици и поступак геминације одређених гласова, што се у стилистици подводи под *алонжман*.²⁴

– *Херцеї! Не окрећи се, Херцеї!* МК, П, 44; – *Gle majstora! – promrmlja Nastasja* ФМД, Зик, 23; *Gle Katinke! Kako si Katinka?* ИА, 3, 29; *I glasno viče: – Snopići! Snoooo-pi-ću-ii!* ИА, 3, 179. – *Ooooo, Jamačeeee!* ИА, НДћ, 17.

IV) Под окриљем значења *дирекѿивности* уочавају се такође различите нијансе. Као најчешће типове екскламативне директивности издвајамо значења децидности, персуазивности, те проскриптивно-инструктивно. Децидну директивност реализују искази који у комуникацији функционишу као наређења, забране или упозорења, док се персуазивност испољава као вид убјеђивања саговорника са интенцијом управљања његовим поступцима, што нарочито очитује рекламни исказ или екскламацијом обиљежени новински наслови који, свакако, то

24 Алонжман је стилско средство редупликације фонеме или разглабања ријечи на слоге, односно „звучно преобликовање лексеме или исказа помоћу фонеме или слога у ритмичку структуру стилски организованог говора, друкчију од нормом задате [...] заснива се на трансформацији основног облика лексеме поступком прострикции или проширења помоћу фонеме или слога” (Бабић 2006/2007: 174).

значење комбинују са значењем интензификације и де-иктичке актуализације:

Srbima su i Turci branili da slave slavu! Press RS, 28. 11. 2015, 1; *Podmukli udar na temelje Srpske!* Press RS, 28. 11. 2015, 1.

Исказима са проскриптивно-инструктивним значењем на саговорника се дјелује путем прописаних правила и упутстава. Основно језичко средство помоћу кога се реализује функција директивности јесте императив. Осим њега, у ту сврху служе и контактни узвици и презентативно-директивне партикуле, конструкције *da* + презент и *da* + перфекат, проскриптивни инфинитив, као и разноврсни контекстуално условљени искази императивне семантике:

– *Vraćaj se kući, kad ti kažem!* ИА, НДћ, 209; *Да ће видим овдје њачно у осам!*; *Да се ниси њомакла огајле!*; *Не њумдаји!*; – *Ajd, ajd својим њушем.* Бћ, Гб, 49; – *Бојане, гедер једну њјесму!* Бћ, Гб, 215.

V) Значење дезидеративности исказују потенцијал, оптатив (нпр. *Живио! Веселио се!*) и конвенционално-емфатичке партикуле. Раслојава се као значење аутодезидеративности, усмјерено на предметни свијет као говорничково жељење нечега, те као значење дезидеративности – усмјерено на саговорника – са пропозицијом такође симпатетички, као честитање, добре жеље, благосиљање и сл., или антипатетички маркираном – што изражавају лоше жеље, клетве, проклињања:

– *Е нека вам је срејно!* – *рече сћара са сузама у очима* ЈВ, Цд, 1, 49; *Da mi je samo kap vode!* МС, Т, 79; *Kad бих усјјела да ојишем сусреј њејовој љаса са мојом свијешћу и душом!* РП, ЗоС, 78; *Живјела слобода!*; *Живио краљ!*; *Гром ће удио!*.

Реализација датих значења одвија се кроз различите језичке функције, тако да екскламативни искази актуализују најчешће емоционалну и конативну функцију, затим поетску и фатичку, а врло често се различите функције комбинују у истом исказу.

Разуђену семантичку структуру функционално-семантичког поља екскламативности на формалном плану одражавају разноврсне граматичке кетегорије и конструкције, што условљава мноштво структурних модела који су у подлози екскламативних исказа. У лингвистици давно уочена међузависност језичке структуре и тематског садржаја исказа актуализује се управо у моделовању екскламативних конструкција, па се искази који прате говорне ситуације појачаног узбуђења реализују као структурно врло разноврсне форме. Уколико су те форме и њихова значења ближе центру функционално-семантичког поља, у њима су заступљене језичке јединице које су јаче граматикализовани индикатори екскламативности одређене семантичке категорије. Удаљавањем ка периферији поља, степен граматикализованости слаби, а емфатичност екскламативности је тада изражена секундарним, контекстуално условљеним значењем неке примарно неекскламативне конструкције. Границе категоријалних значења која се укључују у функционално-семантичко поље екскламативности врло често су нејасне, па те конструкције, уз доминантно, изражавају и значење неке друге семантичке категорије – као што је то нпр. комбиновање апелативности деиксе и директивности, вокативности и евалуативности, квалификативности и емоционалности и сл.

ЕКСКЛАМАТИВНОСТ КАО ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА

*Грама̀тички сѝа̀йѝус ексклама̀тивних
консѝѝру̀кѝија у лиѝера̀ѝури*

У српској граматичкој дефинисању и класификацији реченице углавном се прилази према формално-граматичком критеријуму, односно заступљености или незаступљености обавезних конституената – субјекта и предиката – у њеној структури, те према природи садржаја који она на комуникативном плану експлицира. По првом критеријуму, а предност се даје заступљености предиката, издвајају се синтаксички непотпуне и потпуне реченице, при чему се ове друге дијеле на просте (и простопроширене) и независно или зависносложене, док се у односу на то да ли је уз предикат могуће употребити конгруентни, граматички субјекат, издвајају персоналне и имперсоналне реченице. Екскламативна реченица издваја се према другом критеријуму, према комуникативном циљу исказа или комуникативној функцији, односно по садржини или се уопште не издваја. Њу на одређени начин заобилази и класична дефиниција реченице као потпуне, довршене мисли исказане ријечима. Традиционално заснована на логичком критеријуму повезивања језичког израза са мисаоним процесима, и расуђивањем уопште, на схватању интелектуалног израза као једине манифестације човјековог изра-

жавања у језику, та дефиниција²⁵ искључује цијело поље афективности и подстицајности, односно испољавање емоционалних и вољних стања, што фактички подразумева постојање само два типа комуникативне реченице – изјавне (декларативне или обавјештајне) и упитне (интерогативне). Усмјереношћу на референцијалну функцију обавјештења, на двокомпонентност комуникације – на предмет и на саговорника од кога се тражи информација о предмету, тотално је искључена трећа, незаобилазна компонента сваке комуникације, а то је говорник сам као емитер било ког исказа, а тиме и чињеница да постоје бројни искази који се употребљавају са комуникативном намјером битно друкчијом од пружања или тражења обавјештења. Примјера ради, кажемо ли некоме: *Додај ми со!* или: *Да си до суџира то завршио!* – не можемо рећи да су ти искази употребљени са намје-

25 Логички детерминисана дефиниција реченице вијековима је уопштавана и срећемо је и данас, чак и у озбиљним лингвистичким радовима. За Аристотела (384–322) реченица је „спој гласовних комплекса који има самосталан, одређен смисао, али с тим да и сваки његов део такође нешто значи сам за себе” (према: Ивић 1978: 15) и организује се на принципу логичког суда – сједињавањем или разједињавањем двају појмова помоћу предикативности, чија суштина лежи у егзистенцијалном значењу глагола бити. Ту логичку концепцију реченице прихвата и Дионисије Трачанин (2. вијек прије нове ере), као и схоластичка средњевјековна лингвистика. И граматичка традиција 17. и 18. вијека такође је утемељена на логичкој концепцији (школа Порт Ројала), све до „психологизма” 19. вијека, односно увођења психолошких критеријума у проучавање језичких чињеница – до хумболтистичке велтеншаунг-теорије и до француске школе афективне лингвистике двадесетог вијека – Вандријеса (J. Wendryes, 1875–1960) и Бајија (Ch. Balli 1868–1947). Док се логичком концепцијом реченице из човјековог изражајног подручја одстрањују афективност и подстицајност, афективна лингвистика као узално незаобилазну истиче њихову партиципацију у структури човјековог свијета и придаје сваком говорном акту емоционално пуњење.

ром да информишу или да затраже информацију, него, напротив, са намјером да пренесу захтјев који говорно лице упућује саговорнику. У суштини, у ширем значењу, појам обавјештавања лежи у основи људске комуникације, па тако и када казујемо граматички обавјештајну реченицу (*Моја мама се зове Марија.*) или интерогативну (*Како се зове твоја мама?*), као и нпр. жељну (*Срећан ти рођендан, мама!*) – у свакој од тих конструкција у логичкој подлози је значење обавјештавања у општем смислу (нпр.: *Обавјештавам те да се моја мама зове Марија. Обавјештавам те да ме интересује како се зове твоја мама. Обавјештавам те да ти желим срећан рођендан.*) Међутим, само први примјер исказује и у граматичком смислу значење тог појма јер у њему поред те функције није актуализована као комуникативно битна ниједна друга. Када се комуникација одвија са другим циљем, тј. са намјером да се добије нека информација, пренесе неки захтјев, жеља, емоција или слично – и искази којима се то у језику постиже добијају и друкчије функције, јер уз подразумевајућу обавијесну, као примарне реализују функције које условљава интенција говорника различита од обавјештајне. То је директно или индиректно уочено и у граматичкој традицији србистике, у погледу на систем просте комуникативне реченице, који се од аутора до аутора различито поставља.

У граматицама из XIX вијека, у Новаковићевој и Маретићевој, екскламативне конструкције везују се за термин „узвик” у значењу реченице. У Новаковићевој *Српској граматици* реченица је исто што и мисао која се исказује као веза „две представе”, остварена „било тврђењем било одрицањем” (Новаковић 1894: 2). Уз потврдну и одричну, он издваја и упитну реченицу, а у оквиру ње наводи и да „реченице са упитним обликом служе каткад и за исказивање дивљења”, што поткрепљује примјерима типа „*Лейо ли је погледавши уз високо, ведро*

небо! – Лијејо ли ова сабља чииа! Дивно ли нас данас разјовори!” (Новаковић 1894: 322), при чему су сви примјери означени узвичником, али Новаковић те реченице не региструје као узвичне, него их сматра подтипом упитних због за њега неизмијењеног значења упитне ријечце *ли* у њиховој структури. Реченице које „имају смисао узвика” помиње у „Додатку”, којим граматички прикључује правопис, па у поглављу о реченичним знацима каже: „Само у реченицама упитним и онима које имају смисао узвика, тачка се не пише, због тога што место ње долази знак питања или узвика” (Новаковић 1984: 377). Експресивну природу узвичности прецизније експлицира у опису функције „знака узвика”: „Знак узвика се ставља место тачке после речи или реченица, у којима се живљим начином исказује дивљење, изненађење, бојазан, страх, радост, жељење или какво год узвикивање. Тога ради се меће и после петог падежа” (Новаковић 1984: 380).

Маретић је у *Грамаици хрвајскоја или срјскоја језика* из 1899. године, као и Стојановић, усмјерен на граматичке карактеристике реченице, не дефинише прецизно комуникативну реченицу, али уочава да се њоме не исказују искључиво мисли, него и питања, осјећања, жеље и заповијести: „Školska definicija rečenice može se opravdati samo didaktičkom potrebom, a inače je sasvim nedostatna. Ona glasi: rečenica je misao izrečena riječima. Ta je definicija zato nedostatna jer se rečenicom često izriče i ono što nije misao; njom se može izricati čuvstvo (npr. boli me glava), znanje (npr. Vuk se rodio u Tršiću), želja (npr. Bog ti pomogao!), zapovijed (odlazi!), pitanje (npr. gdje si bio?), čudo (npr. ala imaš brza konja!). Mogao bi ko reći da je tome lako pomoći, tj. treba postaviti definiciju: rečenica je riječima izrečena misao, čuvstvo, znanje, želja, zapovijed, pitanje, čudo. Ali ni ta duga definicija ne bi dobra bila, jer kad kažem *jao!*, izričem čuvstvo (npr. da me glava boli), a riječca *jao* nije nikakva rečenica; tako i kad kažem *ah!*, izričem čudo,

а само *ah* није никаква реčenица” (Маретић 1963: 421). Он, дакле, уочава афективну страну језичког израза и, иако је не прецизира, исказе који је опримјерују спонтано, према језичком осјећају, означава узвичником – њиме су означени чуђење, жеља, заповијед и осјећања исказана узвиком. Као маркере узвичности у простој реченици он наводи „узвичне везнике”, у које убраја: „а, ала, де, е, ли, ну” (Маретић 1963: 554), а примјери који њихову функцију показују примјери су узвичних реченица којима се изражава чуђење („ала *ženo*, *lijepo* ti je ova livada *poškošana*!”), квантификовање („*žestok* li je *ludani* *Jovane*”), императивни захтјев („*nu* *otidi* na *bijelu* *kulu*!”). Такође издваја и „жељне везнике”, у које спадају „да, еда, када (*kad*), нека (*nek*)”, а под „жељу” подводи и захтјевност императива и оптативност, означивши примјере који то прате такође узвичником (Маретић 1963: 555). Маретић је свјестан невезничког карактера ових „везника”, па прецизира да су то „*veznici* koji ne *vežu* ni *rečenice* ni *riječi*, već samo *jače* *ističu* *značenje* *rečenice* ili *riječi*” (Maretić 1963: 532). Образложење је разумљиво јер Маретић не издваја партикуле (термин „ријечца” користи за „малу ријеч” која не спада ни у једну од издвојених врста) – оне су све сврстане у прилоге (нпр. прилогом сматра и ријечцу *не*, „која *služi* za to *da* *se* која *riječ* ili која *rečenica* *zaniječe*” Maretić 1963: 523).

То стање наслијеђено је и у граматикама прве половине XX вијека. За И. Лалевића проста реченица, осим што може бити потврдна и одрична, по значењу је „приповедна (Киша пада) или упитна (Ко је дошао?), или казује заповест (Читај) или жељу (Срећан био!) или најзад представља могућност (Рекао би ко)” (Лалевић 1932: 5). Уз остале типове реченица или функција појединих врста и облика ријечи, најчешће у напоменама, наводе се и запажања која упућују на екскламативне конструкције. Тако и он, као и Маретић, у „усклике (интерјекције)” убраја и „речце: а, ала, да, е, ли, ну, та”, наводећи примјере узвич-

них реченица оформљених помоћу њих. У том одјељку помиње да „службу усклика имају и речи *џако*, *џешико*, *блајо*, у изразима: Тако ми Бога!, Тешко мени! Благо њему!” (Лалевић 1932: 39–40). Он такође наводи да се и „први падеж узима и као усклик”, уз примјере „Несрећа! Штета! Чудни људи!” (исто), а издваја и „екскламативни генитив” за „имена којима се казује *заклейва* или *чуђење* [...] на пр.: Нисам, мајко, живота ми мога! [...] Чудне граје око нашег двора! Мили боже, чуда великога! Добра коња, а лоша јунака!” (Лалевић 1932: 44). Шта све подразумеива под узвичним исказом, наведено је и у опису употребе „знака чуђења”, који се пише „после различитих узвика у чуђењу, жељи, јаче наглашеној заповести, заклињању, радовању и јаче наглашеном дозивању”, као и „иза реченица којима се казује нешто чудно, необично, подругливо или смешно”, при чему ти садржаји подразумеивају углавном иронијски означен исказ супротног значења од исказаног, што показује и његов примјер „Нарочито се радујем што си тако лепо разумео моје писмо! (тј. наопако)” (Лалевић 1932: 96–97).

И за Белића је реченица „речима исказана мисао, тврђење или суђење” и као проста дијели се на индикативну и неиндикативну, зависно од тога да ли је њено вријеме одређено према тренутку говора или „према другим временима или обзирима”, при чему и једне и друге могу бити потврдне, одричне и упитне. Екскламативне конструкције уочавају се у једном од типова неиндикативних – у „начинским или модалним” реченицама које могу бити „за заповест, за жељу, за клетву, за могућност, за претпоставку”, чији су примјери мање-више досљедно означени узвичником (в. Белић 1933: 105–107).

У новијим србистичким (или сербокроатистичким) граматикама систем просте реченице од аутора до аутора различито се успоставља и варира углавном од трочланог, у коме се издвајају: изјавне (обавјештајне или декларатив-

не), упитне (интерогативне) и узвичне (ускличне или екскламативне) реченице²⁶ или изјавне, упитне и заповједне,²⁷ односно „обавештајне, упитне и вољне”²⁸ – до петочланог: изјавне, упитне, узвичне, заповједне (императивне) и жељне (оптативне) реченице.²⁹ У неким граматицама заступљена је и четворочлана класификација комуникативне просте реченице на изјавне, упитне, ускличне и захтјевне³⁰ или, термилошки друкчије, на изјавне, упитне, заповједне и узвичне.³¹ Аутор посљедње сматра да „и изјавне и упитне и заповједне реченице могу у већој или мањој мјери имати емоционалну боју, односно изражавати екстатичне подстицаје (радост, гњев, огорчење и др.). Оне се тада изговарају с појачаном, тзв. узвичном интонацијом. Познато је, такве се реченице називају узвичним. При писању се обиљежавају узвичником” (Миновић 1987: 29).

Сасвим друкчије, као вишечлана и заснована на прагматичкој функцији исказа, представљена је класификација комуникативне реченице у Симићевој књизи *Основи синтаксе српског језика* (2000: 90–97),³² а у истом

26 В.: Стевановић 1974: 6; Тежак–Бабић 1973: 189–192; Силић–Прањковић 2005: 281–282.

27 В.: Мразовић 2009: 518–519.

28 Пипер–Клајн 2013: 416.

29 В.: Станојчић–Поповић 1995: 333–339; Ковачевић–Савић 2003: 68–70; Ковачевић–Бабић 2017: 63–68.

30 В.: Барић и други 1979: 363–372.

31 В.: Миновић 1987: 27–29.

32 У средњошколском уџбенику *Српска граматика*, Симић даје друкчију класификацију, па према „комуникативном садржају исказа”, издваја (пored одричних и потврђних) индикативне и модалне исказе, гдје се под индикативним исказом подразумева преношење информације на основу „знања о садржају”, док се модалним исказује вјероватноћа, жеља, заповијест, захтјев, молба, могућност да се нека ситуација реализује, уз третирање узвичног исказа као експресивног (Симић 1996: 18–19). Та класификација је подударна са наведеним Белићевим разврставањем просте реченице на индикативне и неиндикативне (Белић 1933: 105).

облику пренесена је и у *Српској синџакси*, у свесци 1 (*џај-мемика* и *џаксемика*), која је објављена у коауторству Симић – Јовановић Симић (2017: 101–109). Он, односно они наводе следеће типове исказа: „експонација, експирација и имитација, експресија и екскламација, асерција (афирмација, тврдња) и негација (одрицање), интерогација и подстицај и уступак”. Екскламативне конструкције у оквиру тих категорија уочавају се у оквиру експонације (под којом се подразумева спонтано, семантички нерашчлањено и контекстом условљено изражавање „унутрашњих стања”, слично функцији узвика) (Симић 2000: 91; Симић – Јовановић Симић 2017: 102), у оквиру експирације и имитације природних звукова (као што су кашаљ и друга неконтролисана физиолошка стања организма или опонашање звукова из природе – што је такође у изражајном пољу узвика као врсте ријечи) (Симић 2000: 92–93; Симић – Јовановић Симић 2017: 103–104), те у оквиру експресије (изражавања душевних стања и осјећања) и екскламације – која се схвата као „пратилац говора о неком садржају”, а такође је мање-више везана за могућности изражавања експресивних значења узвика (Симић 2000: 93–95; Симић – Јовановић Симић 2017: 104–106). Узвичном интонацијом обиљежени су већином и примјери који репрезентују подстицај и уступак (Симић 2000: 97; Симић – Јовановић Симић 2017: 108).

Синџакса савременога српског језика (*џросџа реченица*) (Пипер и други 2005, у редакцији М. Ивић), не издваја као посебну категорију екскламативности, него исказе обиљежене узвичношћу интонације представља у оквиру поглавља „Комуникативне функције просте реченице” (983–1059), а везано за експресивне и директивне говорне чинове, код којих „појачана интонација карактерише чинове захтева, наредбе, забране и претње” (Пипер и други 2005: 1023). Такође се екскламативне конструкције везују и за „категоријални комплекс апелативности”

вокатива (649–659) и императива (659–669), а у оквиру интерогативности за реторичко питање (677).

Стаус екскламативности или узвичности као посебне категорије исказа у наведеној граматичкој и синтаксичкој литератури врло је разноврсно, а понегдје и нејасно одређен. Код Миновића је то посебан тип просте реченице који произлази као могућа реализација неупитна три: изјавних, упитних и захтјевних, док њену врсну посебност, и поред тога што је издваја, Стевановић експлицитно негира. Он наглашава да узвичне реченице не постоје, тј. да о њима „не треба мислити да су то неке посебне реченице. То су такође или обавештајне или упитне, јер је све у језику: или обавештење или питање за обавештење о чему. Узвичним реченицама називамо, значи, опет обавештајне или упитне реченице с посебном интонацијом”. Њихово издвајање у посебну врсту правда посебношћу интонације: „Али како је и интонација један од саставних елемената реченице, иако не, како су мислили и мисле представници формалне граматике, један од најзначајнијих елемената њених, ипак је толико значајан да оправда њихово издвајање у посебну врсту”. (Стевановић 1974: 20). Такође се по истом принципу и у Пиперовој и Клајновој *Нормативној граматичкој српског језика*, уз издвајање три типа („обавештајне, упитне и вољне”), наглашава се да не постоје узвичне реченице: „Узвичне реченице, које се у неким граматикама издвајају у посебан тип реченица према комуникацијској функцији, заправо то нису, јер свака реченица, и обавештајна, и упитна, и вољна, може, али не мора бити узвична, уп. *Неко куца.* и *Неко куца!* или *Ко куца?* и *Ко куца?!*, или *Куцај.* и *Куцај!* и сл.” (Пипер 2013: 416).³³

33 И аутори српског правописа који је у службеној употреби, у издањима прије најновијег измијењеног, у опису интерпункцијских знакова наглашавали су, прилично паушално, нејасан статус узвичника и узвичне реченице: „Упитник и узвичник донекле су сродни

Проблем класификације, скоро идентично постављен, уочава се и у руској граматици. В. А. Белошапкова упућује на недостатке класификације на изјавне, упитне и узвичне реченице, која је заснована на различитим критеријумима: упитност/неупитност, присуство емоционалног обиљежја/неприсуство емоционалног обиљежја и доводи до укрштања класа па се јављају и упитно-узвичне, а изјавно-узвичне реченице. Осим тога, том класификацијом нису обухваћени сви типови реченица као што су подстицајне и оптативне реченице, које се као модалне – модално-подстицајне и модално-жељне – супротстављају реално-индикативним обавијесним и императивним реченицама. Бјелошапкова се залаже, дакле, за класификацију која обухвата четири класе реченица: обавијесне, интерогативне, императивне и оптативне (Белошапкова 1977: 93–96).

знакови, јер оба зависе од карактера реченице или исказа. Већи функционални значај има упитник, јер су питања нормални део језичке комуникације, а тиме и граматике сваког језика. Узвичност је пак необавезнија одлика језика, те њена примена – а с њом и писање узвичника – више спада у факултативна стилистичка средства. У духу опште тежње упрошћенијој правописној графици приметно је у новије доба и извесно проређивање писања узвичника, најпре зато што се избегава наглашена емотивност казивања (тим и узвични карактер његових делова), а онда и зато што се блажа узвичност или емотивност довољно јасно види и из самог склопа исказа, те јој није потребан и формални знак” (Пешикан–Јерковић–Пижурица 2009: 143). Нејасно је на основу каквог корпуса су аутори могли изнијети дате тврдње, тј. очито су то чинили немајући на уму функционалностилску раслојеност језика и специфичности употребе експресивних или јединица са експресивном вриједношћу у различитим типовима текстова. Та врста процјене изостала је у најновијем „измењеном и допуњеном” издању (в. Пешикан–Јерковић–Пижурица 2010: 135–138), али ју је – на основу њихових паушалних процјена у претходним издањима Правописа – као српску нормативну „специфичност” у односу на бошњачки и хрватски стандард, укњижила Х. Муратагић-Туна у публикацији у којој упоређује три правописа (Муратагић-Туна 2005: 244).

Очигледно су из класификације коју су понудили Пипер или Белошапкова искључене реченице које смо у поглављу „Семантичка категорија ексламативности” означили као оне које се својом ексламативном грама-тикализованашћу налазе у центру семантичког поља. То су реченице типа *Какав си ти јунак дио!* (Мс, Дис 184); *Ала је њидаво овде до зла боја!* (ЈВ, Цд1, 286) и сл., а које се редовно јављају као узвичне јер су у односу на неутралне изјавне исказе модализоване експресивним личним ставом емитера исказа, а нису подводљиве ни под модалност императива ни под модалност оптатива. Такође се не могу сматрати интонацијом преобликованим упитним и изјавним, будући да примјер *Какав си ти јунак дио!* нема никакве семантичке ни прагматичке везе са питањем, док други (*Ала је њидаво овде до зла боја!*) не преноси обавјештење, које је очито познато и саговорнику, него експресивни став говорника који доживљава познату ситуацију тако што је квантификативно максимализује, што показује присуство интензификаторске партикуле *ала*, усмјерене на квантификовану особину (*њидаво*), локализовану прилогом (*овде*), и максимално појачану идиоматизираним конструкцијом *до зла боја*. Само постојање таквих конструкција потврђује и постојање ексламативности као граматичке категорије која има свој типичан синтаксички израз.

*Екскламативне конструкције
у међуодносима са изјавним и упитним*

Сумарно посматрано, све наведене класификације изводе се према критеријуму актуализовања неке од основних језичких функција – обавијесне, интерога-тивне, подстицајне или волитивне или експресивне, па интонациона реализација тако издвојених реченица је-

сте или може бити врло шаролика. У том смислу је посебно неодређен статус мјешовитих типова као што су изјавно-узвичне и упитно-узвичне, што отвара проблем њиховог разграничавања са „чисто” или граматикализовано узвичним. Друкчије речено, проблематизовање граматичког статуса екскламативних реченица актуализовало се и зато што се врло често јављају у употреби изјавне и упитне реченице или искази који су додатно нијансирани као екскламативни, односно што је сваку изјавну или интерогативну форму могуће претворити у узвичну, тј. изјавно-узвичну или упитно-узвичну, без измјене структуре, само додатним семантизовањем и одговарајућом интонацијом (нпр. *Пада киша!*; *Ко није урадио загађу?!).* Ако те структуре могу да функционишу и као екскламативне, отвара се и питање да ли оне тиме и представљају и посебан тип екскламативности. С друге стране, показује се и да конструкције са императивом и вокативом или узвицима, као облицима и ријечима које се чак и на морфолошком плану везују за узвичност, могу да се у одређеним прагматичким условима реализују као неекскламативне изјавне. То је најједноставније уочити у оквиру императивних конструкција, јер се и у литератури императив поставља у најнепосреднију везу са узвичношћу (в. Белић 1958/1: 224; Пешковски 1959: 177–192; Станојчић–Поповић 1995: 335–336; Симић 2000: 357), будући да му је примарно значење заповиједања, а то се значење у пракси реализује углавном појачаним тоном који региструје неравноправан положај учесника у комуникацији и присутне нијансе апелативности, деиктичности и емоционалности. Међутим, постоји мноштво исказа са императивом у функцији предиката (као нпр.: *Сјави новине на сјо. Куйи хљеб, млијеко и некој воћа. Дођи кад будеш мојао.* и сл.) које нико мање-више неће означити као екскламативне и у којима је претенциозност заповиједања дезактуализована, па онај ко их

изговара не инсистира на ставу да некога присили да нешто уради, него у исказима преовладава информативно-инструктивно значење које се реализује у типичним говорним ситуацијама – између чланова породице или пријатеља. Такође се ни искази са императивом којима се реализује индиректни говорни чин као нпр. молба (*Немој се љутиићи на мене. Помози ми ако можеш.*) или саучествовање или савјет (*Не љуиуј. Буди храбра.*) не остварују као екскламативни.³⁴ Зато се по одсуству узвичника или узвичне интонације такви искази разликују од оних који се одвијају у условима узбуђеног говорења (*Носи ми се с очију! Тишина! Пресџани да вичеш!*), а који редовно јесу екскламативни.

Додамо ли томе и резултате неких анкета у вези са препознавањем узвичне реченице у оквиру радова који се баве том тематиком, по којима је за просјечног говорника разликовање узвичне реченице у односу на неутралну изјавну и формално-семантички јасно диференцирану упитну много компликованије и, поред језичког осјећаја односно компетенције изворног говорника, задире и у подручје оног наученог у школи, дакле, граматичких и нормативних знања о језику – па образованији испитаници јасније разликују поменуте типове од необразованијих (в. Јокановић-Михајлов 1999: 119–125) – онда се постављено питање додатно усложњава.

Истраживање уочене проблематике екскламативности, да би се успоставиле било какве инваријанте, нужно намеће и питање да ли такве исказне форме садрже лексичко-граматичке маркере који уносе експресивне

34 „Ако се заповједном реченицом исказују праве заповијести, наредбе, забране, онда заповиједне реченице имају узвичну интонацију (тј. исту интонацију као и узвичне реченице) [...]. Ако се реченицом издваја заповијест у виду молбе, дозволе или савјета, тада је реченична мелодија заповиједне реченице мирна, готово истовјетна интонацији обавјештајне реченице” (Ковачевић–Бабић 2017: 66).

додатаке у логичко-појмовни садржај, јер је форма много поузданија и конкретнија показатељ од семантике, а нарочито од досемантизације којој подлијежу примарно неекскламативне реченице. Семантичко-категоријални комплекс екскламативности утемељили смо управо на типично екскламативним граматичким категоријама као што су узвици, експресивне и презентативно-директивне партикуле, упитно-односне замјенице и замјенички прилози, вокатив и глаголски модуси императив и оптатив – сматрајући да су то примарне категорије којима се као модализаторима или функторима структура комуникативне реченице одређује као екскламативна. То уноси извјесно олакшање у тражење одговора на отворена питања, јер даје могућност формално-синтаксичког приступа у класификацији, будући да, иако није једино релевантна у разумијевању значења синтаксичких конструкција, структура, односно модел, представља најсигурнију полазну основу за установљавање постојања и функционисања неке синтаксичке конструкције као граматичке категорије и у примарном и у секундарним значењима. У том смислу посматрани типови комуникативне реченице показују да изјавна реченица нема специфичних формалних средстава, тј. лексикализованих обиљежја изјавности, па као формално немаркирана или нулта форма у систему реченица издвојених према комуникативном циљу исказа, може да се употребљава, у одређеним контекстуалним условима, и у функцијама других типова реченица: упитних и екскламативних. Такву могућност има и упитна реченица као формално маркирана категорија (што потврђује присуство лексичких јединица упитности у њеној структури – упитне ријечце, упитне замјенице и упитни прилози – везан ред ријечи, тј. фиксирано мјесто упитне ријечи, типична интонација), па може да изражава захтјев (*Можеш ли ми догађи со?*) или јаче или слабије наглашену тврдњу (*Ко би то и помислио!*). То упућује на чињеницу да и екс-

кламативној реченици, као и изјавној и упитној, морамо дати могућност индиректне употребе, односно схватити да: „У извесним случајевима се за исказивање неке комуникативне функције може употребити реченична форма која нормално служи за неку другу комуникативну функцију. Тада говоримо о индиректном комуникативном акту односно о индиректној комуникативној функцији. У таквим случајевима интонација и смисао реченице показују стварну комуникативну функцију, која обично има неку додатну или специјалну вредност” (Станојчић–Поповић 1995: 338). Зато сматрамо да употребу заповједних реченица за изрицање молбе и сл. треба сматрати индиректном употребом и секундарним значењем, тј. да сваком модификацијом дате форме супрасегменталним обиљежјима, која прате комуникативне намјере говорника, добијамо друкчију комуникативну вриједност од формом примарно задате вриједности. То значи да такве реченице и даље остају у категорији екскламативности коју у одређеним комуникативним условима дезактуализују – слично као што формално упитне реченице реторичког питања имају вриједност екскламативних или изјавних, тј. тврђења и саопштења или изјавне екскламативних исказа емоција.

Уопште, јасно је да помјерања на релацији форма – значење нису нетипична ни за сложени језички знак какав је реченица те да је у одређеним семантичко-прагматичким условима разне типове комуникативних реченица могуће уз помоћ интонације преобликовати у екскламативне, што их укључују у широко подручје реченичне синонимије. Тако и изјавне и упитне реченице, додатно семантизоване емоцијама или интенцијом наглашавања и истицања, довођења у сумњу, иронизирања и сл. постају екскламативне јер циљ комуникације постаје управо изражавање афективног садржаја, а њихова референцијална, обавијесна и интерогативна подлога потискује се у други план, али се не дезактуализује.

Задобивши експресивно значење, те конструкције као комуникативно-афективне постају средства експресивне синтаксе (слично као и елиптиране и парцелисане конструкције), па се однос граматикализовано екскламативних реченица и изјавно-узвичних, које се неријетко укључују у екскламативне као граматички подтип, разграничава преко *екскламације* као стилистичке категорије. Узвичност екскламације обавезна је карактеристика експресивне тврдње која се исказује конструкцијом без формалних показатеља екскламативности, као што су узвик, вокатив, императив и сл. (в. Багић 2012: 90). Обиљежена узвичношћу у екскламацији, примарно неекскламативна реченица, експресивношћу говорног остварења актуализује додатне вриједности садржаја и упућује на афективност говора. Тако се било која примарно неекскламативна реченица може остварити као екскламација, а екскламација мора бити узвична, јер се само емфатичком интонацијом разликује од емоционално неутралних исказа. Слично је и са упитно-узвичним које такође јесу само „очуђено”, а тиме и емфатичким ставом наглашено питање (нпр. *Ко није урадио загађу?!*), јер је у њима уз актуализовани емоционални став реализовано и питање. Ни у изјавно-узвичним ни у упитно-узвичним није, дакле, поништен примарни комуникативни садржај – обавјештење да пада киша у реченици *Пада киша!* или питање које захтијева одговор у примјеру *Ко није урадио загађу?!* – него је уз њега изражен и емфатички став као што је радост, изненађење, досада и сл. зато што пада киша, односно љутња, пријетња, негодовање и сл. уз упитни садржај. Зато су и једне и друге примарно изјавне и упитне, а секундарно екскламативне. Тако изражену екскламативност не сматрамо граматичком, него стилистичком категоријом – у равни екскламације као стилског израза. У том смислу тумачимо и улогу интонације у њиховом семантичком садржају.

Феномен интонације, „цјелокупног звуковог остварења”³⁵ исказа, различито је у литератури третиран кроз бројне и разноврсне концепције. Тако у Кембричкој енциклопедији језика Кристал у интонацијске функције убраја: емоционалну, граматичку, информацијску, текстуалну, психолошку и индексичку. За емоционалну функцију сматра да је „*najočiglednija*” зато што исказује „*širok dijapazon modalnih značenja – uzbuđenja, dosade, iznenađenja, rezervisanosti i na stotine drugih*”; граматичка се функција очитује у разграничавању цјелина као што су клауза и реченица или пак упитних и изјавних, односно упитних и узвичних реченица, дакле служи за издвајање различитих типова реченица; информацијска функција интонације односи се на акцентовање комуникативно најбитнијег дијела исказа, односно подразумева логички акценат; текстуална служи за моделовање тонске контуре пасуса, а психолошка разграничава уочљивије цјелине за запамћивање и схватање, док индексичка функција интонације подразумева ознаку личног идентитета, тј. „*pomaže da se identifikuju ljudi koji pripadaju različitim društvenim grupama i profesijama (kao što su propovednici, ulični prodavci, oficiri)*” (Кристал 2000: 171). Чини нам се да је од издвојених функција интонације најупитнија граматичка, којој се приписује моћ разликовања изјавног, интерогативног и ексламазивног исказа. Када се ти искази формално разликују, карактеришу их три-четири интонациона типа, као што су: „изјавни (нискотонирани низлазни), упитни (нискотонирани узлазни), узвични (високотонирани низлазни) и упитно-узвични (високотонирани узлазни)” (Симић

35 Вулетић 1980: 28. Дефиниција подразумева шире значење термина интонација које обухвата: интонацију у ужем значењу или промјену висине тона; интензитет – физичку јачину гласа током говорења; реченични темпо – брзину говорења и паузу – одсуство акустичке реализације у одређеном тренутку говорења.

– Јовановић Симић 2017: 96; в. и: Симић–Остојић 1997: 121–122), који ни приближно не описују интонацијске реализације српске комуникативне реченице. Примјера ради, наведимо неколико нијанси по којима се разликују два изјавна исказа обиљежена екскламативном интонацијом апелативно-подстицајне семантике: *Иван долази!* и интонацијом експресивног квалификовања: *Дан је фанџасџичан!*.³⁶ Тако се први исказ, *Иван долази!* (чије се значење парафразира приближно: „тишина, ево га”; „умирите се”; „припремите се” и сл.), описује мелодијском линијом „у облику изразитог лука са великим успоном и великим падом”, са појачаним интензитетом на првој ријечи, док се интонација квалификативног исказа *Дан је фанџасџичан!* описује такође истим мелодијским луком, али је интензитет уједначенији, с тим што се темпо успорава на ријечи *фанџасџичан* (Јокановић-Михајлов 2004: 73–79). Ни то што је интонација дезактуализованих императивних реченица молбе и сл. блиска интонацији изјавне реченице, не значи и да је истоветна са њом. Напротив, чини нам се да је интонација оваквих исказа ближа интонацији упитних реченица, бар по обиљежју „недовршености”, јер интонација у овом случају не пада на крају исказа, него остаје подигнута, тј. отворена, будући да овакви искази подразумијевају моменат „ишчекивања”, интеракцију саговорника, иницирају његово активно учешће, што интонацију „замолбене” реченице одваја од неутралне изјавне. Функција интонације је у том случају емоционална, тј. модализаторска, стилска, јер се помоћу ње једна форма из свог основног значења и неутралног подручја употребе помјера у секундарно, експресивно значење. Интонација је додатно, пратеће обиљежје граматичког садржаја. Она је додатно средство

36 Оба примјера и парафразирани коментар који иза њих слиједи узети су из рада Јокановић-Михајлов 2004: 73–79.

разумијевања и нијансирања исказа. Интонација тако помаже да се ишчитају разноврсна расположења, ставови – логички и емоционални, интенције, да се нешто нагласи високим тоном или намјерно успореним темпом и сл., па она додатно семантизује исказ, али не мијења његов граматички тип. Интонација сама по себи нема моћ да, у граматичком смислу, по граматичким обиљежјима изјавни или интерогативни исказ претвори у граматички екскламативни, исто као што ни могућност употребе аориста за исказивање ситуација које се ситуирају у временски оквир будућности не претвара тај глаголски облик у футур први. То значи да разграничавање између екскламације као формално неекскламативне реченице, модализоване експресивном интонацијом и граматикализоване екскламативне реченице јесте у чињеници да екскламација увијек има узвичну интонацију, да је узвичност њено главно формативно средство, док екскламативне или узвичне реченице у одређеним прагматичким условима могу ту компоненту дезактуализовати. Поређење ових примјера показује и чињеницу да и екскламативне форме, као и изјавне и интерогативне, реализују своја примарна и своја контекстуално условљена секундарна значења. Односно, како год се изјавне и интерогативне конструкције могу појавити у функцији емфатички обојених екскламативних исказа без структурних измјена, тако и екскламативне могу дезактуализовати своје примарне функције и појавити се у функцији екскламативно неутралних исказа, тј. у секундарном значењу одређене форме.

Уочавамо, дакле, да наспрам структурно немаркираних екскламативних, а формално изјавних и интерогативних реченица/исказа који кроз секундарно, емоционално-емфатички оснажено значење актуализују неку од језичких функција модализованих експресивним ставом, емоцијама или директивношћу, постоје и ексклама-

тивне конструкције које су структурно маркиране присуством неке језичке јединице експресивне семантике. Другим ријечима, у одређивању граматичког статуса екскламативних конструкција полазимо од претпоставке да поред реченица којима се саопштава да нешто јесте или није и реченица којима се тражи информација, постоје и оне којима се примарно изражавају наглашени ставови емитера исказа, његова расположења и осјећања, намјере да утиче на саговорника, да скрене његову пажњу на неку чињеницу, управља његовим поступцима – цијела лепеза стања и расположења која подводимо под модалност и афективност. У структури тих реченица, дакле, садржано је и језичко средство, специјализовано за исказивање афективних стања и директивно-апелативних ставова, за модализовање исказа и његово синтаксичко-семантичко ослобђавање, а то нас опредјељује да екскламативну реченицу или исказ посматрамо као комплексну или полицентричну граматичку категорију (в. Пипер и други 2005: 583) у којој се комбинују јединице модалног и експресивног карактера. Као таква она се, уз изјавну и упитну, укључује у трочлани систем комуникативне реченице. С обзиром на природу њене граматичке полицентричности коју одражавају разноврсни модификатори (или функтори) екскламативног значења, намеће се и претпоставка да се у оквиру екскламативних структура јављају бројни типови и подтипови.

*Карактеристике синтаксичке структуре
екскламативних конструкција*

Иако се сваки логички конципиран исказни садржај може сазначношћу контекста и појачаним интонирањем реализовати и као афективни, искази тог типа лингвистички јесу релевантни као стилистичке екскламације, али нису релевантни као тип екскламативне реченице

који се доводи у опозицију са друга два неспорна типа реченице издвојене према комуникативном циљу – са изјавном и упитном. Они употпуњавају – као ширу – семантичку категорију екскламативности, али не одређују њену граматичку категоријалност. Под типично екскламативним конструкцијама подразумевамо оне у којима се афективност постиже језичким средствима, елементима структуре реченице или исказа. Ти елементи се тичу избора ријечи и њиховог синтаксичког распореда, позиционирања у структури, и сматрамо их средствима експресивне синтаксе и семантике која утичу на модализовање исказа субјективним ставом или афективним изразом говорног лица. Будући да дјелују експресивно-емфатички и опредељују функцију конструкције у коју су укључени као екскламативну, добијају статус екскламативних оператора – модификатора или функтора екскламативности. У такве маркере екскламативности, као што је већ назначено, убројају се: узвици, одређени типови конверзационих партикула и упитно-односких замјеница и прилога, вокатив и глаголски модуси императив и оптатив, па се према врсти формалног обиљежја које утиче на модализовање исказа субјективно-експресивним ставом емитера издвајају основни типови екскламативних конструкција, а подтипови – према семантичко-прагматичкој вриједности издвојених синтаксичких конструкција.

Структурно се екскламативне конструкције реализују и као финитни, прости или сложени, али и као нефинитни искази, при чему су врло често сведени само на језичку јединицу коју смо означили као екскламативни функтор. Тако као самостални, моноксемски непредикатски искази функционишу узвик, партикула или вокатив. Међусобним комбиновањем ових јединица – узвика и вокатива, партикуле и вокатива, партикуле и партикуле – непредикатски искази се могу усложњавати „атракцијом” или „стежањем” (в. Симић–Јовановић 2002:

509), јер као неконституентске језичке јединице, узвици, партикуле и вокатив не заузимају реченичне синтаксичке позиције и не ступају у синтагматске, него у смисаоно-комуникативне релације:

...jok, čočeeeee, jok, jok, jok, jok! Varaš seeee! Jooook! – kroz pritajen dah birtije zameketao je... CK, П, 28.

Тако у првом од наведених примјера ниједна од нагомиланих ријечи нема синтаксичку функцију – ни редуплицирани узвик *jok*, ни вокатив *чоcheeee*. Њихова вриједност није у синтаксичком смислу конституентска, него је искључиво модализаторска, јер то су непунозначне експресивне ријечи које обликују тзв. прави исказ, без елемената граматичке реченичности.

Вокатив као облик супстантивне категорије ријечи посједује моћ синтагматског повезивања у атрибутској синтагми, али та синтагма, колико год да је усложњена, остају у односу на реченичну структуру аутономна и функционишу као форма обраћања са комуникативно-емфатичком или само емфатичком функцијом, али не и граматичком, нпр.:

Veliki gospodaru, bolje, uzmi ti mene odmah! CK, П, 134.

Тако атрибутска синтагма *велики ģosģodaru* у вокативу има изражену комуникативно-семантичку функцију, али у цјелини исказа у који је уклопљена не заузима ниједну од могућих синтаксичких функција.

У функцији непредикатских екскламативних исказа уочавају се и редуковане супстантивне конструкције, са појачаном деиктичком вриједношћу садржаја саме базичне лексеме која је носилац екскламативног садржаја. Најчешће су то супстантивне ријечи којима се обзнањује нешто што је по природи својој узбудљиво или опасно за адресата, па функционишу као упозорења:

Вайра!; Пас! (на дворишној капији нпр.)

Као супстантивне или прилошке конструкције реализују и императивно значење строге директивности:

Доси!; Лијево!; Тишина!

Такви искази су врло експресивни, сведени само на комуникативни учинак. Средство су емоционалности и динамичности језичког израза.

У суштини, структурну сложеност екскламативне конструкције, као експресивно-емфатичког израза, опредељује више чинилаца, а понајприје интенција са којом се тај исказ употребљава и комуникативни услови, односно социјално-ситуацијски, као и лексичко-граматички контекст. Тако су поједине екскламативне структуре типичне за врло конвенционализоване употребне ситуације па се јављају као клишеиране конструкције које садрже само комуникативно неопходне или уобичајене елементе. Такве су конструкције војне команде, заклињања, клетве, благослова, здравице, поздрављања и сл.:

Sve se odigra u trenu: stoji!... ruke uvis!... ti bijeli dugonja, još, još, sasvim! СК, II, 117; *Jest, Gospodara mi Boga! – udari se Hasan po koljenu...* СК, II, 141.

Комуникативни принцип растерећења исказа редувантних дијелова (јер се у датом контексту подразумевају) условљава и то да у извјесну синтаксичку комбинаторику, противно категоријалним обиљежјима, ступају, као еквиваленти глаголских ријечи, чак и партикуле (прије свих презентативно-директивне и конвенционално-афективне), на тај начин што се повезују у исказну форму само са појединим облицима деклинабилних ријечи (позната је нпр. условљеност употребе генитива уз презентативе у исказу који има значење изненадног појављивања (в. Кордић 2002: 93–128; Бабић 2010: 164–166), нпр.:

А іраја и іалама небеса іролама: – Еїшо іенерала! Еїшо іенерала! ПК, Км, 98.

Уочљиво је да емфатичност – било да под њом под-разумијевамо емоционалну било смисаоно-логичку на-глашеност – тежи краћем, бржем и динамичнијем изразу. Колико је лексикализованост исказа изразитија а интен-ција дескриптивнија, толико је и емфаза блажа а исказ смиреннији, декларативнији. Такође вриједи и обрнуто.

За разлику од вокатива, узвика и партикула који за-државају своју синтаксичку самосталност у односу на структуру у коју су инкорпорирани, замјеничко-при-лошке ријечи у функцији екскламативних функтора активно учествују у синтаксичкој структури коју мо-дализују, у складу са конституентско-комбинаторичким могућностима категорије ријечи којој припадају. Тако је у примјеру *Каква дјевојка!* – замјеница *каква* на формал-носинтаксичком плану атрибут за именицу *дјевојка*.

Глаголски начини, као екскламативни модализатори, јављају се само у финитним исказима у којима заузимају позицију предиката:

Не оїћварај враїџа!; Помоїао їи Бої!

У типично реченичној форми јављају се и конструк-ције интензивирани партикулом *ала* и прилошким мар-кером *їїџо* нпр.:

Ала ме іреїагосїџе, Ваше величансїџво! – закашїао се іенерал Бојовїџ од гима МВ, ЧкП, 46.; Шїџо је ово добро! разг.

Не могу се формирати непредикатски искази типа: *Ала лијепо!; *Ала дјевојка! или *Што добро! – за разли-ку од замјеничких екскламативно-интензификаторских маркера који могу послужити као средство екскламатив-ности и у финитним и у нефинитним исказима (*Каква је їџо дјевојка била : Каква дјевојка!*).

Предикатски екскламативни искази функционишу и као монопредикатски и – рјеђе – као полипредикатски (најчешће као бипредикатски), зависносложеног и независносложеног типа. Једноставнија структура иманентна је динамици и експресивности афективног говора, али није искључена ни могућност синтаксички сложене екскламативне реченице. У зависносложеним реченицама екскламативношћу је интензивније обухваћена она клауза која садржи екскламативни маркер типа узвика, партикуле, вокатива, замјеничко-прилошке ријечи или глаголски начин у предикатској позицији. Будући да су такве конструкције интензификаторског карактера, екскламативност је, у ствари, најдиректније усмјерена на центар реченичног акцента. Одређена рестриктивна правила вриједе за усложњавање реченица које су маркиране екскламативним функтором са синтаксичком функцијом, посебно за конструкције са императивом и замјеничко-прилошким функтором. Рестриктивно правило за структуру сложених императивних конструкција јесте то да директивност императива ситуира ту форму у контекст управне клаузе у зависнослаженој реченици, док се зависним клаузама исказују околности у којима се императивно обиљежена ситуација треба да реализује:

Не отиварај враћа док не завршиш загађу! разг.

Када се нађе у зависнослаженој реченици, и замјеничко-прилошки функтор смјешта се у структуру основне клаузе:

Како је само њреклињуће звучао мој њлас док сам је враћао из њене духовне одсујиносии, како се незадрживо ѡружала моја рука да ме увери у њену физичку ѡприсујиносии! ВЈ, С,138.

Екскламативне реченице у координативном низу средство су патоса, набрајања и појачавања, и носе свака

свој екскламативно-емфатички набој. У њиховој структури је најчешће у оквиру сваке клаузе експлицитно присутно језичко средство експресивне семантике, а клаузе се међусобно најчешће асиндетски уланчавају.

Екскламативни исказ може функционисати у тексту као неуведен или најављен лексичко-граматичком формом, неком тематском ријечју која катафорично или анафорично, у оквиру дидаскалије управног говора или у ширем контексту, отвара мјесто екскламативном исказу. То су углавном глаголи говорне семантике који упућују на психо-физиолошка стања појачане афективности, глаголске именице или прилози и прилошки изрази психо-соматског значења:

И нишѿа ме није ѿишѿала, као да не ѿосѿојим! – ѿрца-ла је у неверици ЉХ-Ђ, Пп, 330; Lud si ko i on! – viknuo је Hasan MC, Дис, 134.

За екскламативност је карактеристично и то да може бити унутарреченична категорија. Тада знак узвичника функционише као емфатичко средство којим се дио текста њим обухваћен додатно семантизује и наглашава. С обзиром на степен издвојености екскламативног дијела исказа, унутрашњу екскламативност издвајамо као првостепену и као другостепену. Првостепена унутарреченична екскламативност реализује се тако што је дио исказа означен узвичником само појачано наглашен, на начин као кад је под логичким акцентом, а иза узвичника се исказ наставља малим словом у континуитету. Врло често има метајезичку функцију регистровања интонационих обиљежја појединих врста и облика ријечи, као нпр. узвика и вокатива:

Исѿ. најр. узвик ах! ѿри изненађењу, ох! ѿри чуђењу и извесном неодобравању, их! ѿри ѿнушању и зловољношѿи, ух! ѿри извесном ѿрошесѿовању, досади и одбијању ишд. АБ, Ојп1, 77.

Узвичник као ексламативни маркер реализује и функцију интензивирања, наглашавања основног или конотативног значења маркиране јединице. Конотативно значење ријечи, постигнуто унутарреченичним ексламативним маркером, заснива се на иронијском отклону, довођењу у сумњу основног значења ријечи и актуализовању њему антонимијске вриједности:

Branioci(!) Mirkovaca oslobađaju(!) Vukovar... МР, Скл, 188 > Освајачи Мирковаца нападају на Вуковар.

Другостепена реченична ексламативност подразумева већи степен семантичко–граматичког осамостаљења маркираног дијела, са функцијом истицања садржаја текста који се исказу накнадно додаје као уметнут. Ексламативни додатак смјештен је у парентези, између симетричних пауза, обиљежених двојним интерпункцијским знацима са обје стране (најчешће цртама или заградама) и има значење истакнутог појашњења, емфатичког коментара или емоционалног става аутора текста:

A dan se ipak rađa. Izgovaram to, a čini mi se da je u jednoj jednoj reči – ipak! – i u naglasku koji na njoj leži sadržana sva težina ljudskog života ИА, Зпп, 531.

Уз бројне и разнолике могућности изражавања ексламативности у српском језику, треба напоменути да у живом говору функционише и невербални ексламативни исказ који се у писму биљежи графичким знаком, најчешће –?! или –?!?, а у говору гестом и мимиком, вреднотама које у том случају замјењују интонацију, нпр.:

-Ах, па то је лепше од свих сниваних рајева и утопија! Може ли бити да такво место заиста постоји? Ако постоји, може ли се знати где је и како се долази до њега?

-Може. Оно је међу нама, овде где сада стојимо.

-?!?

-Да! Буди храбар, искрен и њостојан, човекољубив, разуман и њраведан - и оно ће бити свуда где њвоја ноја сѝуји и њвоја реч одјекне. ИА, Зпп, 85.

Невербална, супрасегментална екскламација најчешће се употребљава у дијалогу и средство је експресивног говора којим се, зависно од контекста, изражава негодовање, чуђење, недоумица, невјерица и сл. У писаном тексту овакав вид изражавања емоција функционише као графостилем.

Анализа граматичких карактеристика ексклакативних конструкција показује да вербални ексклакативни исказ може у лингвистичком смислу бити модификован екстерно – без типичних језичких елемената у својој структури – и интерно – помоћу лексичко-граматичких показатеља експресивног значења. Екстерна модификација ексклакативног исказа укључује у ексклакативни израз и изјавне и интерогативне конструкције које интонационим преобликовањем у адекватном контекстуалном окружењу, без измјена своје основне структуре, функционишу као узвичне. Такве конструкције су стилистичког карактера и налазе се на периферији семантичког поља ексклакативности као еквивалентне граматикализованим ексклакативним конструкцијама у одређеним типовима значења. Граматичко поље ексклакативности чине конструкције које омогућују издвајање ексклакативне реченице не само као стилистичке екскламације (или екскламацији сличног средства експресивности – алонжмана, апострофе, епифонема, реторичког питања, ироније и сл.) него и као граматичке категорије, односно као граматичко-стилистичке, будући да јој је основна, архисемна компонента у категорији експресивног. Наведене структурне специфичности, које ће детаљније бити разрађене у поглављима у којима се описују поједини типови, потврђују – у односу на изјавне

и упитне – аутентичност екскламативних реченица као родног појма, што се сумарно огледа у неколико њихових битних карактеристика:

- Екскламативне конструкције израз су човјекових емоционалних стања, интенционалних и вољитивних релација у односу на свијет који га окружује и изражавају широк спектар афективних и модалних значења.
- Граматикализоване екскламативне конструкције оформљене су помоћу лексичко-граматичких маркера експресивно-модалне семантике.
- Структурно се екскламативне конструкције јављају као непредикатски искази и као предикатски искази или реченице, а степен њихове сложености зависи од садржаја који обухватају и природе комуникативног чина.
- Екскламативност се на нивоу исказа или реченице остварује као тотална, обухвативши цјелину структуре, или као парцијална, при чему је само један дио шире синтаксичке структуре екскламативан.
- У функцији екскламативног исказа или реченице функционишу у српском језику комуникативно и интонационо преобликоване изјавне и интерогативне реченице.
- Екскламативне конструкције најфреквентније су и структурно-семантички најразноврсније у експресивно активним функционалним стиливима: разговорном и књижевноумјетничком, док је у стиливима заснованим на логичко-аналитичком расуђивању њихова дистрибуција сведена на типичне форме и много ужи дијапазон значења.

ЕКСКЛАМАТИВНОСТ КАО ПРАГМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА

*Семантичко-прагматичке компоненте
екскламатиивности у односу
на обавјештајну и утичну*

Опис екскламативних конструкција из прагматичко-семантичке перспективе подразумева издвајање њихових комуникативних функција у оквиру експресивних и директивних говорних чинова. Исту комуникативну функцију, на основу помјерања на релацији форма-значење која су типична за језички знак какав је комуникативна реченица – у одређеним семантичко-прагматичким условима врше и изјавне и упитне реченице које се модализаторском улогом интонације преносе у екскламативно прагматичко-семантичко поље као синоними граматикализованих екскламативних конструкција. Попримањем експресивног значења, њиховом формом предодређен примарни комуникативни циљ помјера се у други план пред изразом говорникових осјећања и ставова према садржају исказа, или пред појачаном емфатичношћу којом актуализују улогу саговорника у конативном смислу, што нужно утиче на промјену њихове интонације. Та помјерања су могућа на основу тога што употреба било које комуникативне реченице подразумева најмање трокомпонентни низ – говорник, обавијест (пропозиција) и саговорник, а од фокализације једног од тих елемената у комуникацији, зависи и структур-

турни тип обавијести: а) изјавни (говорник преноси обавијест саговорнику), б) упитни (говорник активира саговорника, тражећи од њега обавијест) и в) екскламативни (говорник изражава афективни став према обавијести, или пак формира експресивну обавијест усмјерену на саговорника). Сматрајући екскламативну реченицу у том међуодносу једном од категорија функционалне реченице или комуникативне јединице у функцији „преношења обавијести” – подразумијевамо да постоје одређене диференције специфике које је према типу обавијести издвајају у односу на друге реченице у том микросистему – у односу на обавјештајне и интерогативне.

У обавјештајним и упитним реченицама тежиште комуникације јесте на самој обавијести, на реализацији референцијалне функције језика, само са различитом улогом говорника и саговорника. У обавјештајним реченицама говорнику је познат садржај пропозиције коју као обавјештење преноси саговорнику, изриче га на основу знања о њему, а у упитним је однос говорника, обавјештења и саговорника конверзивно постављен – садржај пропозиције је познат саговорнику од кога говорник очекује обавјештење. Будући да се у упитним активира улога саговорника, у њима се реализује и конативна или директивна функција, јер тражење обавјештења увијек подразумијева и реализацију базичног захтјева. Екскламативне се од та два типа разликују по томе што се референцијални план обавијести потискује афективним у коме долази до изражаја говорникова субјективност и емоционалност коју експресивно саопштава саговорнику, па се као примарна реализује експресивна функција, а као комплементарна са њом директивна у свим типовима екскламативних конструкција гдје говорник управља поступцима саговорника. Два типа, упитне и екскламативне реченице, подразумијевају активирање улоге саговорника, усмјереност на њега, само са различи-

тим циљевима – у упитним с комуникативним циљем, а у екскламативним – са прагматичким циљем. У питањима се активира саговорник тражењем информације која је непозната говорнику, док се у екскламацији саговорник активира непосредно у директивно-екскламативним исказима, с циљем остваривања заповједне информације, или посредно, јер претходна саговорникова информација врло често анафорски иницира говорников емоционални однос према садржају информације. Дакле, екскламативне реченице имплицитно или експлицитно подразумевају саговорника – или су реакција на саговорникову информацију, или су афективни садржај усмјерен на саговорника, с циљем његовог активирања и дјеловања у складу са говорниковом интенцијом. Увијек, експлицитно или имплицитно, подразумевају двогласје, па су зато средство дијалога, управног говора или оних типова говора који са управним дијеле значајан дио карактеристика, као што је слободни неуправни говор. У литератури је разјашњено да се неуправним говором не може пренијети афективност (в. Вулетић 2006: 131), јер „готово сви афективно обиљежени језички елементи тако чести у конструкцијама управног говора (попут вокатива, многих модалних ријечци, узвика, конверзационих партикула, потврдних и одричних ријечци, узречица, поздрава, облика императива, клетви, благосиљања и сл.) као и сви непредикативни искази – изостају у конструкцијама неуправног говора” (Ковачевић 2013: 73). Будући да је неуправни говор препричани говор, упитне и екскламативне реченице у неуправном говору губе своја основна обиљежја, јер се преносе у форми зависно-упитне клаузе или изричне клаузе (нпр. *Пишао ме је: – Како си? > Пишао ме је како сам.; Рекао ми је: – Бјежи! > Рекао ми је да дјежим.*) и „имају искључиво вриједност обавјештајних комуникативних реченица” (Ковачевић 2013: 73). Слободни неуправни говор,

будући да евоцира живи говор, фокусира говорника, али без граматичких карактеристика које његову улогу представљају у управном говору, садржи и мноштво позиције говорника иманентних контекстуалних црта, као што су „oznake kolokvijalnosti (uzvici, poštapalice, uzrečice, evaluativni izrazi, emotivni elementi, subjektivni indikatori uobičajeno odsutni iz pripovjedačevog diskursa, [...] ‘intonacije’” (Принс 2011: 185), а што су у ствари јединице експресивности које исказу у који су инкорпориране дају вриједност екскламативног. У структури екскламативних реченица, дакле, у односу на изјавне и упитне, садржано је и језичко средство, специјализовано за исказивање афективних стања, за модификовање исказа и његово синтаксичко-семантичко осложавање (као што су узвици, интензификаторске и експресивне партикуле, замјеничко-прилошке ријечи квантификативне семантике, вокатив, експресивни глаголски облици и сл.), па то условљава и њихову употребу, везујући је за говорне жанрове или оне у којима се живи говор огледа.

Будући да им је нужна компонента експресивност, схваћена као афективност, као израз емоционалног става говорника – екскламативне реченице нужно подразумевају с обзиром на ту своју архисемску компоненту – однос разних ставова говорника према садржају пропозиције и према саговорнику. Афективни став је диференцијална архисема према комуникативној (обавјештајној и упитној) архисеми, па служи као конститутивни критеријум врсног (троврсног) диференцирања исказа (реченица). Конститутивна правила, издвојена су у теорији говорних чинова да би се прецизирала илокуција говорног чина и представљају она правила на којима је логички засновано постојање говорног чина различитог од других, па се њиховим непоштовањем бришу дистинктивна обиљежја одређеног чина која га диференцирају од других типова (Серл 1991: 83–84). Друк-

чије речено, „када једна реченица која почиње са ‘Да ли ...?’ не би служила извршењу илокутивног акта постављања питања, она више не би била оно што јесте” (Дикро–Тодоров 1987/2: 303) – она тада губи упитну функцију без обзира на саму форму реченице. Нарушавањем конститутивног правила упитности које подразумејева „тражити обавјештење од саговорника”, упитна реченица функционално потпада под други реченични тип – односно постаје изјавна или екскламативна реченице реторичког питања (које представља тврђење у упитној форми, па се одговор не очекује, јер је у питању експлициран), зависно од тога да ли је семантичко тежиште исказа на садржају тврђења или наглашавању емоционалног става (нпр.: *Дао је животи за идеале. Да ли је могао дати више!* = Није могао дати више!). На исти начин се афективним садржајем може модификовати и обавјештајна реченица (нпр. *Дао је животи за идеале!*), при чему се базична или објективна обавјештајна функција допуњава субјективним емоционалним садржајем, који, зависно од контекста, може да изражава различите конотације – дивљење, изненађење, негодовање, подсмјех и сл. То потврђује да комуникативне језичке функције не треба поистовећивати са граматичким категоријама – различити граматички облици могу, актуализовањем примарних значења или конотативних, секундарних, изражавати исте функције (в. Малмберг 1979: 238). Зато међуоднос трију функционалних типова реченице показује да на основу могућности комбиновања примарно комуникативне – обавјештајне и упитне архисеме са афективном, обавјештајне и упитне реченице могу бити: а) чисто комуникативне и б) комуникативно-афективне. Будући да је за екскламативне реченице афективност тзв. родни појам на основу кога се екскламативна реченица диференцира од других двију врста, у њима се афективност као примарна категорија ослобђава „комуникативном” релационом семом, па

екскламативне реченице могу бити: а) чисто афективне, и б) афективно-комуникативне, зато што је хијерархизација комуникативног и афективног критеријума у тим реченицама дефиницијски обрнута.

Експресивни модели екскламативних реченица

Будући да је врло широк спектар афективних нијанси и да су врло разноврсне језичке јединице маркери екскламативних реченица, општа класификација, као што је већ установљено, обухвата два основна типа – чисто експресивне и експресивно-комуникативне реченице. Експресивне се увијек односе на емоционална стања и ставове говорника, а на основу фокализације једног од трију основних елемената комуникације, поткласификују у три врсте, у оквиру којих издвајамо екскламативне реченице: а) за изражавање говорникових емоционалних стања, б) емоција усмјерених на саговорника и в) за изражавање експресивне поруке.

Уколико је фокус на самом говорнику, тада екскламативне реченице представљају експресивну информацију која се не односи на саговорника, самоизраз су у функцији растерећења емоционалног набоја који говорник проживљава. Експлицирају његова психо-физиолошка стања и осјећања као што су радост, усхићеност, срећа, туга, невјерица, разочараност, чуђење и сл.:

Млада жена, која сједи преко њуџа сјола, скочи и од радосији њоче да виче: – Мој џаџа! То је мој џаџа!... На њокон, мој џаџа. Боже, је ли моџуће!?... Мој џаџа! МЧ, ПСЧ, 225; У мени неочекивано њровали радосији и ја... викнух: – Има Боја! Има људи! РВ, ПСИ, 80; Боже, како је лијејо имајији завичај у џаци, на длану! НК, М; 55; Збојом радосији, збојом њрелијеји дане – њојово је с вама и

ваља нам се вући овом сивом земљом, као што смо то и до сада чинили! РВ, ПСИ, 60; – Не дам ја за цијело Змијање! Бем ти све кад њега изјубим! Јоооој, јооој нами Штирицима! Ђе си, Боже, погледај нас?! НК, М, 103.

У свом саставу садрже лексеме или конструкције експресивне семантике, као што су узвици и семантички испражњен вокатив (*Боже! Јоооој!*).

У овим значењима могу функционисати и премодификоване упитне и изјавне реченице. Тако нпр. дезактуализацијом упитне комуникативне компоненте *зар да* конструкцијама се изражава *чуђење*. На комуникативном плану таква конструкција понавља садржај са којим је говорник упознат од стране саговорника. Понављањем комуникативна компонента добија тематски карактер, а актуализује се, као рема, само афективна информација. Нпр. саговорник је тај који је говорнику пренио информацију: – *Марко је постао директор*, а говорник, знајући Марка, изрази своје чуђење: – *Зар да Марко постане директор!* Тако је у комуникативном ланцу *зар да*-конструкцијом реализована само афективна функција, јер говорник враћа саговорнику као свој, и нов, само афективни садржај. Исто значење има и интонативно преобликована упитно-узвична изјавна реченица – *Марко постао директор?!*

Помјерање фокуса ка саговорнику подразумева да је саговорник узрочник говорникових емоција, при чему његова улога није актуализована у смислу да се за говорникове ставове очекује сагласност саговорника. Те врсте су оптативне форме жеље, благосиљања, проклињања, које се код неких аутора подводе под реторичко одређење широко схваћене екскламације (в. Лешић 2005: 192–193). У ове прагматичке функције спада и вокатив емоционалног става којим говорник изражава свој однос према саговорнику.

Оптативне формуле за изражавање жеље, благо-сиљања и клетве у свом саставу садрже поред оптативног облика и конвенционално-афективне партикуле (*дадої-да, їешко, їако* и сл.). Форма им је типична, идиоматског карактера и упућују на далеко вријеме настајања, чак и када њихов лексички склоп одражава битно друкчији садржај од уобичајеног који је идиоматском употребом уопштен. Сви видови тако патетичног изражавања жеље, било позитивне било негативне, засновани су на подлози у том времену и средини прихваћеног система вриједности – егзистенцијалних и духовних (*Дадоїда їи ниїиїа не родило!; Дадоїда їи кућа била їуна дјеце!*):

– Носио вас *ђаво!* – *друнда* је *оглазећи...* СК, П, 168; *Бої їе казнио дадоїда!; Живјело слободољубиво и мирољубиво човјечанство! Живио наш народни херој и узданица, друї їенерал-їоїїуковник Сїојан Боїојевић! Живио наш десїримјерно неусїрашиви друї їоїїуковник Гојко Чамуїа!* СК, П, 186; ... *ко їи блузу укррави, крвавило се їод њим їоїоком!* СК, П, 180.

Псовке и увреде су врло експресивно средство исказивања негативних емоција према саговорнику. У функцији исказа којим се реализује вријећање, најчешће је псовка, партикула *мари* или вокатив који дезактуализује своје основно значење обраћања, а актуализује експресивно-емфатичко, јер служи као средство за изражавање емоционалне ангажованости говорника, за испољавање његовог антипатетичког става према саговорнику. Тај став подразумеива негативно квалификовање саговорника, у складу са непријатним осјећањима која говорник према њему испољава:

– *Умдем им шоїовску мајку!* – *вриснуо је најїрије Маринко.* – *Умдем их усред Широкої! Умдем им Брању Врањина! Умдем им кардинала и десетї враїшара! Ум-*

дем им часнике и врховнике! МТ, С, 182; – То лажеш, лијаћу жуїи! – блијед им мрачан, кресну їрсїом... СК, П, 175; – Идиоїе један! Пас їи майїер!; ...и сїоља му, їубећи се у їрку, добацї: – Нишїариїо! РВ, ПСИ, 123; Мри кући, майїер вам једем їедерску! ВК, ТБВ, 169; – Марш у їизду майїерину! ЖП, БПУ, 79.; Скандирали су: – Зеки, Зеки! – и їоком уїакмице... МТ, С, 129; – Лойови, лойови! – урлала је маса људи.

У датим примјерима говорник је извор информације и о пропозиционалном и афективном садржају који преноси саговорнику, с тим да је афективни садржај архисемски, док је комуникативни потиснут као имплицитан у реченицама емоционалних стања, а семантички дезактуализован у оптативним и исказима којима се исказују емоције упућене саговорнику, тако да су дате информације доминантно афективне природе.

Експресивног карактера јесу и емфатички маркиране обавијести у којима је примарни циљ експресивност поруке, што актуализује и поетску функцију језика дезактуализовањем формално упитне структуре, секундарним карактером обавијесног садржаја и наглашеношћу експресивног става. То се постиже ексклазивним исказима реторичког питања, исказима квантификативно-квалификативног градирања и иронијом.

Реченице са квалитативно-квантификативном вриједношћу упитно-односних замјеница (*који, какав, шїиа*) и замјеничких прилога, упитно-односних (*како, колико, шїио*) и незамјеничких (*їако, їолико*), у неким класификацијама и у литератури једине се и подводе под ексклазивне реченице (в. Станојчић–Поповић 1995: 337), а реализују се према синтагматским обрасцима условљеним комбинаторичким могућностима врста ријечи чије значење квантификују (в. Бабић 2010: 101–130). У њима се интонацијом и замјеничко-прилошким маркером, као основним форма-

тивним средствима екскламативности, интензивира значење исказа тако што се градуално појачава управо сегмент који је носилац квалификативне семантике:

Која нејравда!; Које ли нејравде!; Каква љејоџа!; Какав је он јунак дио!; Колико је учио!; Толико је добар!; Тако је љамејан!; Шјо добро љјева!; Каква оно сила дијаше! Три дивизије љријисле хумску крајину... МТ, 33Т, 62; А онда какви се ужаси десише за вријеме Првој свјејској рајџа! РВ, СРП, 174; . Колико је само, несрећница, љројатјила за ову јодину ојџако је знамо! И све узалуд! РВ, ПСИ, 97.

У датим примјерима интензивирани садржај изражава максималан степеном квалитета исказаног придјевом (*Толико је добар!*), квалитативном именицом (*Каква љејоџа!*) или прилогом који је експлицитно присутан (*Шјо добро љјева!*) или сам формант преузима значење неексплицитаног количинског или начинског прилога (*Колико је учио!* = јако много; *Како је учио!* = изузетно добро). Овај тип значења могуће је исказати и интензификаторским партикулама:

Баш је лијејо овдје! Ала је лијејо овдје! Лијејо ли је овдје! Баш је неискрена!.

Уз интензивирање квалитета, реченице/искази овога типа садрже и контекстуално условљен емоционални садржај који се уопштено може одредити као говорничково дивљење када је у питању позитивни квалитет и згражавање или разочараност када је у питању негативни квалитет.

Врло експресивна екскламативна форма јесте и реторичко питање, које се реализује са двоструким трансфером на релацији форма – значење, будући да афирмативна упитна форма изражава одрично екскламативно значење и обрнуто. Тиме је условљена и његова семантичко-прагматичка интерпретација, јер је овај вид са-

општења „увијек маркиран неким емоционалним или неким когнитивним ставом његовог адресанта. То значи да се синтаксичка структура, њен семантички садржај и прагматичко дејство упитне реченице, само дјелимично подударају у овом сложенем језичком знаку, односно да синтаксичка структура упитне реченице јесте појавни облик реторичког питања, а да његова значењска подлога, у односу на немаркирану, комуникативну упитну реченицу, подразумејева само исту референцију, обухваћеност истог садржаја, али друкчију интерпретацију и друкчији прагматички учинак, пошто питање не иницира одговор евентуалног саговорника, него анимира његову пажњу, ангажује га да прихвати емоционално и мисаоно интензивирани став адресанта исказа” (Бабић 2010: 66). Тако нпр. реторичко питање *Ко још вјерује у љавду!* – са значењем *Нико више не вјерује у љавду!* – изражава став резигнације. Пропозиционални садржај реторичког питања ослоњен је на контекст, па се ова екскламативна конструкција јавља и као појачана тврдња контекстуално познатог садржаја.

Иронијске трансформације типа *Баи си љамеџан!* – са значењем *Врло си љуи!* – скоро редовно су обиљежене екскламацијом, јер се увијек изразом наглашава пренесено значење које је супротно изреченом. Иронија је по томе конверзацијска антифраза и њено разумијевање увијек подразумејева познавање контекста (в. Багић 2012: 47), па екскламативна реченица јесте једно од главних конекторских и формативних средстава које омогућује и везу са контекстом и иронијски трансфер значења. „Govorne vrednote, a osobito intonacija, otkrivaju pravo značenje iskaza jer intonacijska melodija ne odgovara onome što se izriče, nego onome što se podrazumijeva” (Антош 1972: 79). Узвичном интонацијом као афективном категоријом мијења се смисао исказа у исказ супротног значења. Будући да је иронија средство експресивног го-

вора, експресивно-интензификаторску улогу има и у семантичком трансформу.

Експресивну поруку увијек представљају пословице или идиоматске формуле које служе да се ријечима колектива истакне став говорника који носи евокативне конотације у оквиру одређеног социокултурног и етичког кода. Одређује га према припадности народу, регији, културном кругу и сл.:

... нарочиџу њажњу њосвећивала је једва разумљивим народним сенџенцама. „У киџу, киџе – у јаџо, њолубе!”, „Зна њара ђе је бара!”, „Није јаџе за њасјеџа зуба!” Све су се оне, можда, односиле на њихове кћери... МТ, С, 88; – Нек нас зову и лонцем, само нека не луџају! – закључила би дебела џеџка Милка. МТ, С, 51.

Овај тип екскламативне поруке реализује се и у епифонемској позицији, као емфатички закључак или сентенцијски усклик на крају говора којим се у форми поруке-поуке резимира садржај претходног говорења, ослањањем на народни дух и традицију:

Уосџалом, џо ми није било џеџко: ко вечера вино, до ручкује воду! МК, СНБ, 35; Ако лаже коза, не лаже роџ! МК, СНБ, 135).

Њима се, без редувантних садржаја, експресивно истиче смисаона суштина, а наглашена и колективним искуством, па дјелује и формално и суштински као говор у говору.

*Експресивно-комуникаџивни модели
екскламативних конџрукија*

У овом типу екскламативних реченица укључена су сва три најбитнија елемента комуникације – и говор-

ник и саговорник и порука, с тим да је тежиште на говорниковом ставу који је надређен саговорнику. Актуализација комуникативне компоненте реализује се на неколико начина: а) саговорнику се наређује да изврши или не изврши неку активност, б) саговорник се упозорава на садржај обавјештења који је за њега неповољан, в) саговорнику се скреће пажња на појављивање неког референцијалног садржаја или је сам саговорник референцијално укључен – појављивање неког предмета или саговорниково појављивање, експлицирано вокативном формом, новост је која је експресивно маркирана дозивањем или успостављањем контакта, при чему се уз експресивно-референцијалну, реализује и фатичка функција језика.

Типична форма за исказивање говорниковог директивног става наређења или забране јесте императив, који у систему личних глаголских облика заузима специфично мјесто по граматичко-семантичко-прагматичкој вишекомпонентности коју сажима у себи. Фактички је у том граматичком облику садржана структура директивног говорног чина, јер самом формом императив експлицира илокуцију директивности, а лексичким значењем глагола садржај пропозиције. Директивност је, из угла теорије говорних чинова и прагматике, примарна илокуциона снага императива, углавном обухватљива перформативом *захтијевам*, па је у том значењу императив замјенљив перформативним презентом, нефреквентним у употреби, јер је императивна конструкција у изражавању разних типова директивног значења много и економичнији и експресивнији израз:

Шваба чизмом удара мртво ђело: – Склањајте ово!
МТ, 33Т, 64; – *Шта чекаће, момци: њалиће Јарује, њалиће Јајају, док вас није њресџијао Шарени баџаљон!*
БЂ, Гб, 242; – *Не оћварај нови круи! – бранио се мла-*

дић ВН, СД, 73; – Не вуци ме за језик! – одмахује руком Ђурђе и окреће љаву у сѣрану. БН, СД, 73; Наљуџио се, јоџово зјаћен. Нисам навикао да ја видим џаквој. – Не јомињи их заједно, молим џе! МС, Дис, 212.

Перфекат јача степен директивне експресивности јер садржи семантичку компоненту у којој се реализација директивне пропозиције антиципира од стране говорника као већ окончана:

– Да ниси мрднуо нијдје! Да ми се ниси више никад џако обраџио!

Директивно значење исказује се и конструкцијом да + презент, као и футуром првим, нпр.:

Има да ми се јавиш чим сџијнеш!; Јавићеш ми се чим сџијнеш!

Појачану директивност садрже и нефинитни искази, растерећени свих редундантних садржаја, што исказу даје одсјечан, оштар тон:

Тишина! Досџа! Ни једне више!

Сличне по карактеру јесу и војне команде, редуковане на комуникативни минимум, са строгим заповједним тоном:

– Усџај! Узбуна! ЖП, БПУ, 27; – Диџ се, војско! – командује из свеј љаса. НК, М, 71.

Форме уопштено-личног карактера усмјерене су на садржај пропозиције и подразумевају не само неидентификованог саговорника или адресата него и адресанта, па је тиме дјелимично умањен степен њихове „заинтересованости” за реализацију пропозиције, али не и обавезе експлициране пропозицијом, на чијем садржају и јесте тежиште овог комуникативног чина. Ту спадају забране императивног карактера:

Не љазѝ тѝраву! Не љаркирај исѝред љараже! Забрањено љушење!

Уопштеног типа су и инструктивни, такође императивни или често и инфинитивни искази, као што су упутства уз лијекове или опасне материје, на амбалажи, уз рецепте за припремање хране:

Пазиѝе да не љроври!; Прије уѝоѝредѝе љосавјеѝуѝѝе се са љекаром!; Држаѝи ван дохваѝа дјеце!; Краѝко љрокухаѝи!.

Исказима упозорења говорник скреће пажњу на околности које могу бити неповољне за саговорника:

– Ана, долази мама! Посѝреми соду; – Пази, клизаво је!; Нѝоѝѝѝо не уѝоѝредѝаваѝѝе бакрене и љоцинчане љосуде! Лз, 12; Не заборавиѝе! Храна иѝра љресудну улоѝу у нашем здрављу... Лз, 82.

Такви искази садрже компоненту говорниковог експресивног става који се заснива на добронамјерности и познавању исказом означене ситуације која је саговорнику непозната или недовољно позната.

Номинативни узвични искази у функцији су упозорења, са нарочито наглашеном емфатичношћу узнемирености, панике и сл.:

Пожар! Поѝлава!

Обзнане се односе на појављивање одређеног објекта у видном пољу говорника и саговорника, при чему се експлицира и емфатичност заинтересованости и ишчекивања. Главно изражајно средство јесу презентативне партикуле и облик генитива којим се именује објекат појављивања:

Еѝѝо Марка! Ено ља Марко! – Ено воза!; Исѝѝо оно дијеѝѝе које је љрво љримијеѝѝило коње, љрже нас љовиком:

– *Ено му мајке!* РВ, ПСИ, 10.

Уз скретање пажње на денотат, исказ садржи и семантичку компоненту изненађења.

Тип обзнане представљају и конструкције које садрже и компоненту рекламног наглашавања референцијалног садржаја:

Ушо се Каравласи враћају: – Жене, шорба! Жене, шорба! МТ, С, 45.

За разлику од вокатива емоционалне реакције говорника према саговорнику или семантички испражњеног вокатива као израза говорникових осјећања, који се убрајају у експресиве, вокатив ословљавања, дозивања и упозорења је конативна експресивно-комуникативна форма јер и референцијално и прагматички укључује саговорника:

И њолепјевши њрозору Хасан њоче да виче: – Хуснија! Хуснија! СК, П, 144.

Дозивањем се скреће пажња адресата на присуство говорника, при чему је врло честа репетиција вокативне јединице с циљем да се што прије успостави контакт:

Рамо! – њозива сељачки њлас сјоља. – Рамо! – њонавља њлас... ИА, Зпп, 469.

Поновљени је исказ често и фоностилематичан са алонжманском асонанцом посљедњег вокала, што се у писаном тексту обиљежава вишеструком реализацијом графеме, забиљеженом на два начина, са цртицом између поновљених графема или континуирано:

– *Оче Рафаило! Оче Рафаило-о-о-о!* ВН, СД, 49; – *Еј, Маркане, Маркоо, дођи де часком!* БЂ, П, 266.

Функција алонжмана у датим примјерима јесте да симулира звучну слику дозивања, чиме израз добија на динамичности и увјерљивости. Вокатив дозивања прати

и глагол у дидаскалији којим се именује говорна активност а чије лексичко значење нужно подразумемијева појачан тон:

– Неке су љокушавале да разіовейно дозову свој дечака...: – Илија! Илија! Илија! – викала је друја жена... ИА, НДћ, 24; – Исхаче! – викнуо сам као да дозивам изјубљеној. МС, Дис, 257.

Анализа показује да у трорелацији ексламативност – експресивност – комуникативност хијерахија компонената експресивност – комуникативност може бити врсна и подврсна. Врсна је у суодносу ексламативне реченице према обавјештајној и упитној, а подврсна у поткласификацији ексламативних реченица на а) афективне и б) афективно-комуникативне. Издвојена као врсни диференцијални критеријум, афективност онемогућује постојање комуникативно-афективних ексламативних реченица, јер су због хиперординираности комуникативног критеријума то нужно подврсте обавјештајних или упитних реченица, па те реченице у одређеним контекстуалним условима, у којима семантичко-прагматички функционишу као емфатички маркиране, могу бити обавјештајно-афективне или упитно-афективне, баш као што ексламативне могу бити ексламативне, ексламативно-обавјештајне, и ексламативно-упитне. Будући да је ексламативна реченица експлицитно или имплицитно средство директног говора, примјеном комуникативно-прагматичких критеријума, односно фокусирањем једног од три главна елемента комуникацијског акта – говорника, поруке или саговорника, у први план ексламативних реченица поставља се експресивна функција у свим говорним чиновима који су утемељени као израз говорникових осјећаја условљених садржајем пропозиције или односом према саговорнику. Комуникативна функција комплементарна је са њом у исказима у којима

је доминантна намера говорника да са изразитим степеном заинтересованости путем пропозиционалног садржаја утиче на понашање саговорника или да саговорника укључи у емфатички референцијални оквир. На основу тога издвојени су типични модели експресивних реченица са (не)интерференцијом експресивног и комуникативног критеријума, чиме је успостављена и прагматичка диференцијација између екскламативних и преостала два типа комуникативних реченица.

**ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ
СА ЕКСПРЕСИВНО-МОДАЛНОМ
ВРИЈЕДНОШЋУ ПРЕДИКАТА**

ЕКСКЛАМАТИВНА ДИРЕКТИВНОСТ ИМПЕРАТИВА

*Морфолошко-синтаксичке
карактеристике императива*

Императивом се – према дефиницијама синтаксе глагола – изриче заповијест или жеља, односно забрана – будући да може бити и одричан, као и сви остали глаголски облици. На основу иманентне му модалности, под којом иначе се сматра ознака става, односа говорног лица, у границама различитих „душевних расположења” (Белић 1950: 214), према ситуацији означеној исказом – сврстава се у глаголске начине (у које у српском језику поред императива спадају још и потенцијал и оптатив). Као и сви глаголски облици карактерише се глаголским граматичким категоријама вида и рода, те лица и броја, док је према граматичком роду неутралан, као и прости временски облици. Императив, наравно, испољава неке специфичности и у погледу обиљежавања лица, чиме управљају семантика и прагматика тог облика. Његова је парадигма условљена најприје значењем које императив опредјељује као заповиједни начин, а логика односа онда даље намеће да прво лице парадигме не може заповиједати само себи, што резултира непостојањем облика за 1. лице сингулара. Природа говорне ситуације, заснована на релацији говорник/ци – саговорник/ци, такође редукује парадигму. Она уопштава, иначе врло фреквентан, облик за 2. лице сингулара, те облик за 2. лице плура-

ла, јер су то лица саговорника у комуникацији којима се говорник директно обраћа. Будући да комуникација подразумијева и интеракцију говорника и саговорника, могућност њиховог заједничког дјеловања, императивна парадигма има и облик за 1. лице плурала. Природа комуникације такође условљава дислоцираност трећег лица из комуникативне ситуације, а тиме и посредност у издавању налога – наредбе или забране – том лицу. Код императива то повлачи и суплетивне, перифрастичне облике за треће лице сингулара и плурала, по моделу: потицајна ријечца *нека* + 3. л. сингулара или плурала презента глагола који се мијења.

Као посредник – сасвим неутралан – за исказивање саповијести 3. лицу служи друго лице. Та неутралност другог лица необиљежена је једино формом *нека* + презентски облик 3. лица сг. или пл., о чему свједочи и необавезност граматичког присуства тог лица у простој заповједној реченици, нпр.: *Нека уђу!*; *Нека Ана куји хљеба!* – иако се на дубинском нивоу језичке анализе подразумијева неки иницијативни говорни чин усмјерен на посредника: *Реци нека Ана куји хљеба* (или пролептичка варијанта изричне реченице коју условљава двовалентност глагола *рећи*, односно *рећи* некоме нешто: *Реци Ани нека куји хљеба!*). Исто то значење исказиво је и „немобилном” конструкцијом *да* + презент: *Реци Ани да куји хљеба!*. Међутим, осамостаљена та конструкција: *Да (Ана) куји хљеба!* – изразито је контекстуално условљена и без обиљежја ексклазивности у писаном тексту или појачане интонације у говору ван контекста не пружа пуно података. За разлику од ње, конструкција са партикулом *нека* довољно је информативна да пренесе смисао саповиједања.

Употреба императива, будући да он својим основним значењем нужно укључује интерперсоналност, подразумијева специфичне контекстуалне и конситуацијске услове који се углавном остварују у дијалогу. Под интер-

персоналношћу као једним од семантичких обиљежја императива подразумевамо низ односа остварив у стварном – непосредном, индиректном или замишљеном контакту различитих лица, при чему под лицем, такође, подразумевамо варијабилну скалу од идентификованог – преко уопштено личног – до имперсоналног, односно неидентификованог примаоца. Зато је друго лице императива и најфреквентније у употреби, „практично је стожер императивности и значењски и облички” (Пипер 1983: 61), односно семантичко-граматичко упориште императивне функције и значења. Да је 2. л. сингулара типична форма редукване парадигме императива, поред прагматичких момената – употребе овог глаголског облика у комуникативно прецизираним условима, у дијалогу и његове усмјерености на саговорника – показује и његово уопштавање у идиоматским формама, нпр.:

*Помози бој!; Нос ње ђаво, Облачићу Раге!; Ко је њјешак, њрињежи ојанке!*³⁷ (умјесто: *Нека њи бој њомојне!; Нека ње носи ђаво!; Ко је њјешак, нека њрињеже ојанке!*).

Такође се то лице уопштава и у приповједачкој функцији, нпр.:

*Онда се они умиј, обуци и удеси, ња хајде за дјевојку; Дење сјојадне дукуву ња њовуци њамо њовуци овамо...*³⁸

У првој групи примјера императив другог лица стоји уз субјекат који се односи на треће лице сингулара (*ђаво; ко је њјешак = онај*), док је у приповједачкој служби³⁹ императивом означено друго лице сингулара усмјерено на треће лице плурала (*они*) или треће лице сингулара (*дење*).

Уопштавању другог лица доприноси и његова употреба у пословицама, гдје има погодбену или допусну функцију:

37 Примјери преузети из: Лалевић 1932, 62–63.

38 исто

39 У овој функцији назива се и историјским императивом.

*Пошаљи луда у дрва ђа сеги ђе кукај!; Учини добро, не кај се; учини зло, нагај се!; Крсѝи вука, вук у ѝору!.*⁴⁰

Уобичајена форма одричног императива јесте, као и код других глаголских облика, она која се добије додавањем проклитичке партикуле *не* облику позитивног императива. Уз њу егзистира и еквивалентна перифрастична форма са прохибитивним помоћним глаголом *немој*: *немој/немојмо/немојѝе* + инфинитив⁴¹ или *да* + презент.

Неке од кључних дилема србистике, па и славистике уопште, везане су управо за форме одричног императива, а тичу се прије свега категорије глаголског вида и његове репартиције у императивним конструкцијама.⁴² У остваривању свог основног значења заповиједања императив се јавља и као потврдни и као одрични модус, овај други знатно рјеђе. Заповијест пресупонира промјену ситуације на коју лице коме се налог упућује треба да утиче – било да је то покретање било прекид неке активности или стања. За изрицање директне заповијести као типично граматичко средство служи афирмативни или одрични императив, с тим што се афирмативним обликом може изрећи и захтјев за покретање или вршење неке активности и захтјев за престанак вршења или забрану вршења, док одрични облик функционише само као забрана, у ширем смислу значења ријечи. Показују то примјери под а, б и в:

а) – *Пробуди се!* – рекао је Творац. ЉХ-Ђ, Пп, 35; – *Хоћу дирекѝан снимак алармној уређаја изнуѝра! Снимај!* ЕК, Кбм, 28; – *Гуја, ѝуја! Угри је, угри!* – вика-

40 Лалевић 1932, 62–63.

41 Инфинитив се у конструкцији одричног перифрастичног императива, као једини допунски облик уз *немој*, наводи у: Вуковић 1963, 122–123; Брабец–Храсте–Живковић 1970, 256; Е. Барић и други 1079: 170.

42 В.: В. Георгиев 1934: 1–88; Броз 1885: 1–69; Ивић 1958: 23–44.

ли су скуљачи камена. ВН, Сд, 226; – *Луд си ко и он! Излазиће!* – викнуо је Хасан, а човјек је без ријечи ои–храмао...МС, Дис, 134; – *Усиори мало, Зоро! Доћерај се! Изађи!* – ѿговорила јој је Уљез. ЉХ-Ђ, Пп, 328; *Добро оиериће свако воће и ѿврће ѿрије ѿочейка ѿрипремања, без обзира на ѿо хоћеће ли ѿа ѿулићи или нећеће!* Сјжр, 3, 6; *Умјешајће шећер и заћим ѿреиње кухајће уз нећресћано мијешање. Када добро заври, нека куха само десей секунда!* Сјжр, 3, 21.

б) – *Не оићварај нови круј!* – бранио се младић. ВН, Сд, 73; – *Не вуци ме за језик!* – одмахује руком Ђурђе и окреће ѿлаву у сћрану. ВН, Сд, 73; *Наљућио се, ѿоћово зјаћен. Нисам навикао да ѿа видим ѿаковој.* – *Не ѿомињи их заједно, молим ће!* МС, Дис, 212; *Нийоићо не уѿоћребљавајће дакрене и ѿоцинчане ѿосуде!* Сјжр, 3, 12.

в) – *Ђућиће, злобни сћарци, чуће вас неко из ѿраћће!* – додацује једна од њихових жена, ѿомало се измичући у сћрану да боље види ѿринцезу и свайћове. ВН, Сд, 102; – *Пресћани!* – шайћао је Мула Ибрахим ѿресћрављео се осврћући. МС, Т, 34; – *Умукниће, ѿијећлови, сћани вријеће!* МС, Дис, 495; – *Сћој!* разг.; – *Неићо ми мноѿо миришеш* – рекла је сумњичаво. – *Мани ме се, жено, умало ћи не сћрадах!* МС, Т, 117.

Сви дати примјери, који су семантички разнородни, генерално иницирају промјену постојеће ситуације. Тако се примјерима из прве групе (а) заповиједа вршење одређене активности, а примјерима друге (б) – невршење или престанак активности. Формални показатељи тих контрастних ситуација јесу обиљежени модусом афирмација/негација, односно потврдним и одричним императивом. У примјерима треће групе (в) укрштају се форма и значење, па се афирмативним модусом императива захтијева у ствари прекид активности јер се *Ђућиће!*

изриче у ситуацији говорења и значи *Не ѿговориѿе!*; исказом *Умукниѿе, ѿијеѿлови!* тражи прекид оглашавања пијетлова и једнако је *Не ѿјевајѿе, ѿијеѿлови!*; императивом *Пресѿани!* захтјева се прекид неке активности чије је значење контекстом условљено; *Сѿиој!* је команда за заустављање кретања, а *Мани ме се!* значи приближно *Не наѿадај ме!* У суштини, у изнесеним примјерима, глобално посматрано, као опште категорије императивног значења имамо: наредбу (а), и забрану (б), те наредбу (в) са значењем забране. Употреба афирмативних облика у значењу забране (в) знатно сужава дистрибуцију одричног императива.

Осим афирмације и негације ни граматичка категорија глаголског вида није неутрална у изрицању наређења и забране. Афирмативни облици којима се изриче наређење (а) употребљавају се и од имперфективног (*Снимај!*; *Излазиѿе!*; *Нека се куха!*; *Нека уче!*), као и од перфективног лика глагола (*Пробуди се!*; *Удри је!*; *Оѿериѿе!*; *Усѿори!*). Такође и афирмативни облици са значењем прекида активности нису видски условљени (*Ћуѿиѿе!*; *Умукниѿе!*; *Пресѿани!*). Међутим, одрични облици императива забране употребљавају се само од имперфективних глагола (*Не оѿиварај!*; *Не оѿлакуј!*; *Не уѿоѿредљавајѿе!*; *Не вуци!*; *Не ѿомињи!*). Насупрот видској необиљежености афирмативног императива, одрични императив забране преферира имперфективни вид. Тако се парадигма одричних облика императива забране наспрам афирмативних видских парова формира у асиметричан низ у коме се одрични перфективни императив јавља као неовјерен: *Устај!/Устани!* : *Не устај!/*Не устани!*; *Излази!/Изађи!* : *Не излази!/*Не изађи!*; *Долази!/Дођи!* : *Не долази!/*Не дођи!*.

Ту особину императива да се забрана изриче углавном глаголима имперфективног вида познају и остали словенски језици. Искрпну анализу видске обиљежено-

сти одричног императива дала је М. Ивић у раду „Словенски императив уз негацију”. Она скреће пажњу на важност везе видске и временске категорије у систему временских глаголских облика, али и у оквиру модуса, при чему треба имати на уму да се имперфективним видом могу исказати различите временске ситуације – како оне чије је одвијање у току, тако и оне у датом тренутку неактуелне (релатив), док је перфективни вид ограничен на непрезентске ситуације. Будући да је негирани императив специјализован за забрану, М. Ивић закључује да се „свака забрана може, у ствари, односити или на радњу чије је вршење у току или на радњу која тек има да се оствари. У том аспекту – постоји ли радња у тренутку издавања забране или не постоји – треба разликовати две временске категорије за које се забрана може везати: садашњост и будућност” (Ивић 1958: 33).⁴³ Уколико је императив усмјерен на „забрањивање радње која је у току”, обавезујућа је употреба имперфективног вида, не само у српском, него у свим словенским језицима. То исходи, по мишљењу М. Ивић, заједно „са свешћу о п р е з е н т с к о ј ситуацији” (Ивић 1958: 33).

43 У вези са временском усмјереношћу императива у литератури су такође подијељена мишљења. Тако се тврди да се императив „веже само уз граматичку ознаку садашњости” (Барић и други 1979: 334), док Стевановић инсистира на његовој усмјерености на будућност: „Радње које су означене императивом – временски, у односу на тренутак када се говори, могу припадати само будућности, јер се императивом износи нешто само као заповест, односно као жеља, да се дотична радња врши или изврши у непосредној блиској или и даљој будућности, али свакако после времена говорења, у свакоме случају тек у будућности - Савремени српскохрватски језик (Стевановић 1970: 681). Слично је и Белићево мишљење: „Глаголска радња [...] се врши у в е к после самог говора говорног лица ма се односила и на садашњост. Када се рече пиши!, то значи да ће се радња писања вршити не у исто време када се говори, како је у индикативном презенту, већ тек после изречене заповести (одатле долази нијанса будућности код свих начинских облика)” (Белић 1958: 215).

Изузетак од правила о обавезној имперфективности одричног императива представљају атемпорални изрази изрека и пословица које егзистирају „у једној специфичној, нешто архаичној и изразито петрифицираној говорној ситуацији”, као што су: *„Не лијши, мајарче, док ђрава нарасѝе! Не осѝави, Боже, без ђријайѝеља! Ни сва дрва ђосијеѝи, ни без дрва куѝи дођи!”* (Ивић 1958: 27). Сличног типа је и блокирана конструкција *Никад не реци никад!* – која се у савременој језичкој пракси већ одомаћила као изрека. Вриједност максима, атемпоралне „начелне забране” имају и библијски примјери тзв. десет божијих заповијести, у којима је заступљена употреба перфективног вида (*Не убиј!; Не укради!*). Није условљен имперфективношћу одрични императив ни у устаљеним изразима опомена и упозорења: „не заборави, не узми за зло, не схвати криво, не прими за увреду, не упиши нам у грех, не помени ме по злу и сл.” (Ивић 1958: 27). У односу на њих се може објаснити и употреба одричног императива глагола *даѝи* у сљедећем примјеру:

Није ни ђримеѝио да навија за себе у ѝом ђрашњавом црвеном виру:

– Не дај се, мали! - сикѝао је чуѝеѝи у ѝеску. – Не дај да ѝе ђоѝоде! Пази леђа! Добро је... одлично! Пази сад, окреѝи, ѝако, ѝако... Држ се! МК, П, 202.

Одрични императив перфективног глагола *даѝи* употријебљен је у ситуацији која описује тучу, праћеној узбуђеним говорењем. Њиме се у оба случаја износи упозорење. А изрицање опомене или упозорења не захтијева обавезну употребу имперфективног вида, управо зато што се не односи на „прекид радње која је у току”, за коју је обавезујући имперфективни вид као видска категорија за изражавање садашњости. Будући да се односи на акције које ће се (могу) десити, опомена се везује за временски моменат будућности и управо то фаворизује

употребу перфективног вида. И уопште, одрични императив глагола *даћи* уобичајенији је у употреби од перфективног него од имперфективног вида, што је вјероватно условљено лексичким значењем коме је иманентан моменат будућности.

Чим се одрични императив употрејеби у конкретној временској ситуацији, перфективни вид се мора замијенити имперфективним: **Не уйиши ја у школу!* : *Не уйисуј ја у школу!*; **Не узми ју јабуку!* : *Не узимај ју јабуку!*

Уколико се за изрицање забране употрејеби перифрастична форма: *немој* + инфинитив/*да* + презент, видска репартиција постаје флексибилнија. На то утиче и чињеница да су ове форме мање децидне од негираног императива, тј. декларативније су, блаже и семантичко-прагматички ближе опомени и савјету него забрани:

Немој да њаднеш! : *Немој њасћи!* : *Немој да њадаш!* :
Немој њадаћи!; *Немој да каснеш!* : *Немој каснити!* :
Немој да закаснеш! : *Немој закаснити!* и сл.

У морфолошко-синтаксичке карактеристике императива као модуса спада и његова везаност за узвичну интонацију, што није типично ни за један други глаголски облик, а што њему, уз значење заповиједног начина, даје вриједност прагматичке категорије директивности. Темељна семантичка компонента у значењском микропољу императива свакако је значење директивности, из кога и исходи дефиниција императива као заповиједног начина. Заповиједање само по себи укључује и одговарајућу говорну ситуацију (неравноправност учесника у комуникацији, емотивно-емфатички став говорника) погодну за појачану интонациону реализацију исказа са императивом. На непосредну везу императива и узвичне интонације упућују А. Белић: „Нема, вероватно, ни за кога сумње да је за императив или, можда, за начин уопште од великог значаја интонација” (Белић 1958: 224),

као и А. М. Пешковски, који поставља питање да ли и колико интонација, у односу на граматику, утиче на конституисање одређене форме, познате у језику у одређеној функцији (Пешковски 1959: 177–192). Испитујући заповједно-подстицајну форму 1. лица множине која служи да се саговорнику упутити позив на заједничку активност (типа *Пођимо!*), он обавезујућим граматичким елементима, које описује као преферирање перфективног вида и обавезно одсуство замјенице *ми*, придружује и тзв. „позивну” интонацију, која је свакако узвична, и закључује да сједињавањем тих разнородних средстава – интонације и граматике – настаје дата форма.

Такође су и у скоро свим граматикама и уџбеницима српског језика императив и узвична интонација уско везани. Углавном се као посебан комуникативни тип независне реченице у граматичкој пракси српског/српскохрватског језика издваја и заповједна/захтјевна или императивна (в. Станојчић–Поповић 1995: 335–336; Барић и други 1979: 372) реченица и истиче да је њено основно обиљежје „облик императива, односно конструкција нека + презент (за 3. л. јд. и мн.), уз употребу императивне интонације, односно узвичника” (Станојчић–Поповић 1995: 336). Међутим, ни сваки директивно употријебљен императив није гарант екскламативности исказа. У литератури и граматикама на то се скреће пажња: „Ако се реченицом изражава заповијест у виду молбе, дозволе или савјета, тада је реченична мелодија заповједне реченице мирна, готово истовјетна интонацији обавјештајне реченице. Зато се иза таквих заповједних реченица у писању по правилу ставља тачка” (Ковачевић–Савић 2003: 70; Ковачевић–Бабић 2017: 66). И Пешковски, у поменутом раду који се односи на везу граматике и интонације, упућује на незаповиједну интонацију свакодневних, летимичних наредби, које се очекују у одређеним ситуацијама и које се изговарају скоро

као напомене и губе децидност наређења типа: *Не забораи заїворийи враїа. Посїаи сїо.* (Пешковски 1959: 174). У принципу су такви искази екскламатиивни само ако укључују и ситуациони моменат физичке удаљености адресата, што се савладава довикивањем, звучним премоштавањем просторне дистанце између говорника и примаоца, или неке друге, контекстуално условљене релације.

Очигледно је, дакле, да ни сви типови исказивања директивног значења императива нису нужно скопчани са појачаним изговором и да постоје бројне семантичке и прагматичке нијансе исказа које генерално подводимо под опше значење изрицања заповијести. У претходно датом цитату из уџбеничке дефиниције императива, издваја се „заповијест у виду молбе, дозволе или савјета” и уочава се блажа директивност тих императивних исказа, за разлику од оних који експлицирају значење „строге заповијести”. Издвојити оне форме и функције императива које јесу екскламатиивне и установити критеријуме на основу којих то јесу – централно је питање и кључни захтјев анализе императивних форми са обиљежјем екскламатиивности.

Праїмаїиичке каракїиерисїиике имїерайїива

Значење директивности, прагматички функционално у исказивању захтјева или наредбе, једно је од модалних значења која се и у логици и у лингвистици (в. Шешић 1983, Лајонс 1977, Трбојевић-Милошевић 2004, Пипер и др. 2005) подводе под тип тзв. *деонїиичке*⁴⁴ мо-

44 У литератури се издваја више типова модалности, али се најчешће могу свести на три-четири основна: алетичка или модалност истине, епистемичка или модалност знања, деонтичка или модалност обавезе и динамичка или модалност способности или могућности.

далности или модалности наметања дужности или обавезе. Као и све друге категорије и поткатегорије модалности, и директивност подразумева исказивање става говорног лица или адресанта према стварности у смислу успостављања облигаторне релације у коју је осим адресанта исказа нужно укључен и адресат као лице коме је обавеза намијењена. У суштини, на синтаксичком плану директивни исказ експлицитно (*Крени! = Ти + крени*) или имплицитно (*Лијево! = Ти + скрени лијево*) подразумева субјекатско-предикатску везу, тј. укључује аспект субјекта наметнуте обавезе, док на комуникативном плану, осим тог аспекта, укључује и аспект говорника, његов однос према субјекту и обавези коју му намеће (*Крени = Ја захтијевам да кренеи*). Та исказна комплексност условљава да се обавеза може успоставити исказима са више перформативних глагола (употријебљених у 1. лицу једине или множине), као што су *наређујем, зајовиједам, захтијевам, инсистирам, дозвољавам, забрањујем, не дозвољавам, ујозоравам, савјетујем* и сл. у реченичној конструкцији у којој перформативни глагол има двоструку улогу – исказује природу говорног чина као става говорног лица којим обавезује саговорника и уводи *да*-клаузу као пропозицију којом се изриче предмет обавезе (*Захтијевам да научиш лекцију из математике; Не дозвољавам да одлазиш с њосла прије краја радног времена*). Иако се исказима тог типа експлицитно износи захтјев да адресат неку радњу изврши или не изврши, у говорној пракси они се ријетко употребљавају, јер у језичком систему, као основна граматикизована форма модалности директивног типа, функционише глаголски модус императив. Природа односа између говорника, субјекта директивног исказа и обавезе која се субјекту пропозицијом намеће условљава природу обавезе као јаче и слабије директивну. Тај однос у исказима јаке директивности надређује позицију говорника као позицију

ауторитета који субјекту намеће обавезу, не очекујући од њега сагласност, него извршење задатог налога. У исказима слабије директивности слаби интерес говорника за реализацију садржаја пропозиције од стране субјекта, а јача заинтересованост субјекта на тај начин што је реализација пропозиције за њега утилитарног карактера. И у једном и у другом случају директивност подразумева хијерархију ауторитета говорника у односу на субјекат, што се уопштено испољава на два начина – у надређености говорниковог ауторитета и његовог интереса над интересом субјекта и у надређености говорниковог искуства над ситуацијом која је за саговорника неповољна. На основу та два типа става говорника према субјекту и ситуацији обухваћеној пропозицијом, директивни искази се класификују као искази са јачом или децидном и искази са слабијом или делиберативном директивношћу. У семантичко-прагматичким релацијама разлика у значењу и функцији јаких и блажих типова директива уочава се као замјена говорниковог егоистичког става алтруистичким. У исказе јаке директивности убрајамо: *наређење* (*адхидиџив*) и *забрану* (*џрохидиџив*), као и *ујозорење*, а на рубу тог микропоља и *ујуџсџиво* (*џрескриџив*), док су искази слабије директивности: *молба* и *ојомена* (*адхорџаџив*), *дојуџџање* (*џермисив*), *савјет* или *сујесџија* (*ексхорџаџив*). То разграничавање је условљено једном од семантичко-прагматичких компонента императива која подразумева да адресант изрицањем захтјева може да очекује или не очекује сагласност адресата за извршење радње која му је наложена (в. Личен 1987: 17). Делиберативни директиви апелују на сагласност саговорника, подразумевају његову ратификацију. Самим тим што подразумевају договор са саговорником, по природи својој су блаже директивни и нису и не морају бити екскламативни:

*Пружио ми је новац, њприпремио ја је раније: – Молим
џе, узми. Заслужио си. МС, Т,101.*

Уколико се пак молбом, као директивом који укључује сагласност саговорника у интересу говорника, пре-нагласи моменат заинтересованости говорника, молба добија на интензитету и развија се као преклињање или као молитва, односно као исказ појачане интонације:

*Тако џи свеја на свијеџу, немој ме џревариџи! разг;
Јерина се сеџила речи своја оца, који је на завршеџку
и најмањеџ џосла увек џоворио: – Боже, даруј нам ово
џиџо смо урадили! ВН, Сд, 259.*

Изразитост интензитета у том је случају условљена не само императивном семантиком глагола којим се изражава садржај молбе него и експресивно-интензификаторским партикулама, генитивом преклињања, вокативом обраћања и уопше, самим конструкцијама молитве и преклињања, које су друкчије структуриране него не-маркирана молба.

Децидни директиви износе налог саговорнику да поступи у складу са говорниковом жељом, при чему се подразумејева да је говорник у надређеној позицији и не треба му саговорникова потврда. Као ексклазивно-емфатичке императивне форме јављају се прије свега наређење и забрана, као и упозорење. Наређење (или забрана) подстакнуто је појачаном жељом говорника да се неопозиво изврши његов захтјев, а упозорењем се скреће пажња на негативне посљедице које у будућности прате саговорника, према коме је изрицање упозорења и усмјерено. Те семантичке компоненте условљавају њихову директивну ексклазивност. Упутство може, а и не мора бити ексклазиван исказ. Наређење (или забрана) и упозорење и упутство разилазе се у неким нијансама које се односе на друкчију перспективизацију релевантних еле-

мената директивности, нарочито оних које се односе на интенцију говорника. Док је наређење говорни чин којим се изриче заинтересованост говорника за садржај исказа, упозорење и упутство дезактуализују ту компоненту, а јачају моменат интереса саговорника јер је пропозиција исказа који се њима изриче у његовом интересу. Будући да је примарни циљ анализе императивних конструкција указивање на услове под којима искази са императивом или императивном семантиком јесу екскламатиивни, детаљнију анализу и темељимо управо на наређењу као типичној структурној и прагматичкој јединици.

*Уйоїтреба имїераїїва
као маркера екскламатиивносїи*

Имїераїїв наређења или забране

Наређење је говорни чин који је „стриктно везан за хијерархијске структуре у којима постоји однос надређени–подређени, формално институционализован или не (односи у армији : односи у породици)” (Личен 1987: 107). Другим ријечима, говорник изриче исказ наређења подстакнут личним заинтересованошћу, износећи сопствени став или заступајући неки општи став, од шире друштвеног интереса – породице, предузећа, државе и сл. Изрицањем таквог исказа којим саговорнику налаже да изврши неку активност, говорник не очекује саговорникову сагласност. Саговорникова сагласност се, наравно, не очекује ни онда када се издаје налог за невршење императивом маркиране активности, што у ширем смислу значења ријечи такође потпада под наређење, мада ту врсту налога, прецизирања ради, подводимо под забрану. Налог, дакле, било да је афирмативан било негативан, вриједи из перспективе говорника без обзира на то да ли

је адресат спреман или није да га изврши или пак не изврши. Уколико се у императивну форму наређења, нпр. *Сјреми ми доручак!* – укључи моменат ратификације саговорника, исказ се и структурно и семантичко-прагматички мијења. Структурно, мора бити ослободен исказом који ће експлицирати измијењену илокуцију, а прагматички јер, губећи на директивности, добија вриједност молбе (*Сјреми ми доручак, хоћеш ли?; Сјреми ми доручак, молим те*). Осим тога, да би императив био употријебљен као облик са функцијом заповиједања, он мора кроз семантику глаголске лексеме реализовати акционо значење. Уколико акција изостаје, односно уколико глагол упућује на неко стање, прагматички је то неки други говорни чин, најчешће жеља (*Буди ми добро!; Осјај ми здраво!; Лијејо се йроведи и одмори!*). И жеља је такође екскламативан исказ јер изражава интензивирана осјећања.

У исказивању наређења ријетко се употребљавају перформативни глаголи као нпр. *наређујем* или *зайовиједам*, односно *забрањујем* (нпр.: *Наређујем ти да хийно оийуишујеш!; Зайовиједам ти да ми куиши новине!; Забрањујем ти да йовориш!*). Уколико се перформатив употријеби, допуњава се пропозицијом захтјева у облику конструкције да + презент. У овом случају изостаје синонимија ове форме са инфинитивном, јер је конструкција сложена на тај начин полисубјекатска, па је лични глаголски облик неопходан као конкретизатор лица коме се упућује заповијест. Овај модус наређења може и не мора бити узвичан, тј. интонација директивног исказа са перформативним глаголом није релевантна самим тим што је илокуција исказана лексичким средствима, тако да такав исказ може егзистирати и као изјавни.

Императив саговорничког другог лица најтипичнија је форма за исказивање наређења, па самим тим је и основни структурни и интонациони тип. Осим што је услов за његово изрицање одговарајући социокултурни

контекст и хијерархијски надређен однос говорника у односу на саговорника, наређење скоро редовно садржи и компоненте емоционално-емфатичког става који је усклађен са степеном говорникове заинтересованости за извршење императивом означене радње од стране саговорника, односно наређење подразумијева контекст узбуђеног говорења:

Ойац је йовиленио: – Води ми йо из куће, води! БЂ, ДНБ, 187.

Дати примјер то показује садржајем дидаскалије у којој је глагол који предочава узбуђену говорну активност (*йовиленио је*), а и редупликацијом самог императива, чиме се захтјевност додатно наглашава.

Типичне ситуације у којима је наређење „природна” говорна форма јесте ратна ситуација или уопште војна команда којом се захтијева беспоговорно извршење наређења. Њена реализација везана је за прецизно одређене ситуације, засноване на строгој хијерархији у релацијама између адресанта и адресата, при чему адресант заступа опште, институционализоване ставове. Команда спада у строге директиве јер укључује и моменат принуде на извршење, што подразумијева санкције у случају неизвршења наредбе. Изражава се стереотипном формом, максимално редукованом, сведеном на инструктивни минимум тј. на сам императив. Тај исказ представља основни модел заповиједања:

VF (imperativ 2. l. sg. ili pl.):

...заинайи се Николейина: – Лези! Диї се! Свлачи се! БЂ, ДНБ, 22; Тек йошйо уїлегаше йарйизане, чийаву йу шарену оргију зайљусну и йонесе један исйи врео йаїлас. – Наїарийи! Захоколи! Ју-јуух! БЂ, Гб, 129; – Усйај! Уздуна! ЖП, БПУ, 27; Мотйоролом се оїлашава команда: – Не йуцајйе! Држййе на нишану! МЧ, ПСЧ, 155.

Уколико је неопходно експлицирати и адресата, који је иначе присутан у простору говорне ситуације, у структуру наређења укључује се и вокатив или умјесто њега номинатив, као несинтаксеме, према моделу:

VF (imperativ 2. l. sg. ili pl.) + N5/N1:

– *Шеки, орјанизуј њу одбрану!*; – *Миловане, њуцај ако ко још буде дјеж’о!* ЖП, БПУ, 12; – *Теша, шћишћи ме!* ЖП, БПУ, 11; – *Ди’ се, војско!* – *командује из свеї їла-са.* НК, М, 71; *Одељење, сћој!* Спос, 97; – *Колона, сћој!* БЂ, ДнаБ, 23.

Мноштво је могућности којима се овај основни тип исказа појачава. Будући да су средство експресивног говорења, конструкције наређења или забране комбинују се и са другим експресивним средствима екскламативности, са узвицима, директивним партикулама, псовком и сл. На тај начин императивни исказ постаје изразитије емфатичан, односно актуализује компоненту говорниковог експресивног става:

Ајде, ајде, дјежи, не їрисћаји човјеку на муке! БЂ, ДНБ, 182; *Безвољно махну руком и нареди:* – *Хајде, дижи се! Банда је у їлувој касади.* БЂ, Гб, 128; *Ко је їамо? Казуј, дожију їи майер!* – *зачу се... врео Каїе-їановићев їовик.* БЂ, Гб, 125.

Исказ наређења појачава се и временско-начинским прилозима или прилошким изразима (*хїїно, одмах, смјесћа, ової їрена, истїої часа* и сл.), којима се упућује на ургентност вршења радње:

Нека ми се смјесћа јави! разг.

Наређење се интензивира и употребом деиктичког детерминатива објекатске допуне транзитивних глагола или локационе идентификације:

Остјави њу лойџу!; Силази с ње крушке! разг.; Мајке му се моле да њусџи дјецу, а он се исџријечи на њих: – Куџи њо сијено, рђо! ИА, Зн, 208; Остјани њу и не мрдај!; Склањај се одаџле!; Долази овамо! разг.

Употреба деиктичких замјеница или прилога уско је скопчана са семантиком императива, односно његовог општег значења у коме је осим модалног значења става и временске усмјерености на будућност, нужно садржан и моменат деиктичког упућивања на саговорника. Оријентисаност на саговорника условљава употребу медијала⁴⁵ (*џу, ње, одаџле*), а проксимала (*овамо*) – када се перспективизује позиција говорника.

Колико је изражавање говорниковог емотивног става уско везано са императивом 2. лица, непосредно присутног у комуникацији, и колико је тај непосредни контакт битан елеменат који утиче на појачану ексламативност исказа, показује и примјер индиректног заповиједања. Индиректно заповиједање остварује се када се перифрастичном формом нека + презент заповиједа 3. лицу, иначе неприсутном у комуникацији, и логички подразумијева двије етапе и два типа говорника (назовимо их говорник-иницијатор и говорник-посредник), чак и када се у комуникацији реализује само једна од њих. Посредовање другог лица и употреба описне форме доприноси да тај вид наређења или забране губи на децидности, па се такви искази јављају и као ексламативни и као неексламативни. Партикула нека, као форматив императивне форме за 3. лице, дезактуализује заповиједно, а активира значење допуштања и сагласности говорника да лице према коме је садржај заповиједне конструкције усмјерен, поступи у

⁴⁵ Термине: проксимал – близу говорника, медијал – близу саговорника и дистал – ни близу саговорника ни близу говорника – у одређењу деиктичких релација употребљава С. Кордић, преузимајући их од Филмора (Кордић 2002: 93).

складу са захтјевима. То императивне исказе за заповиједање 3. лицу приближава делиберативним директивима. Децидност, а тиме и пратећа екскламативност, ових исказа морају бити контекстом подржане, употребом лексике која упућује на изричитост захтјева. Тако говорник-иницијатор може личним ставом да модализује исказ као екскламативан када, изричући заповијест, очекује да се она беспоговорно изврши, нпр. *Нека хийно йошаље ово йисмо!*. Иако лице на које се односи тај исказ није присутно, на њега је од стране говорника ипак усмјерена илокутивна моћ. И говорник-посредник (који је у првој етапи слушаца), који служи као „транспортно” лице, као преносилац поруке, такође утиче на то да ли ће исказ који преноси добити или изгубити на емфатичности. Будући да он препричава поруку као посредник, она ће бити екскламативна само ако он укључи сопствени емфатични став.

Екскламативни исказ наређења, било да је у питању команда или други видови његове реализације, додатно се семантизује и емфатички појачава и елипсом редундантних дијелова, тј. своди се само на рематски дио захтјева. Овакве конструкције су у уџбеницима (па и у литератури) третиране као непотпуне заповједне реченице, за команде и строге заповијести. То су углавном структурни остаци редуковане форме без финитног глагола чије се лексичко-граматичко значење ишчитава из сазначности експлицираних дијелова. Граматичко значење тог глагола је недвосмислено везано за императивност, и то за 2. лице, као лице граматичке ознаке непосредног учесника у комуникацији. Имплицитни услов за формирање оваквих конструкција јесте и тај да редуковани глагол мора имати акционо значење. Синтаксичка структура им је условљена чињеницом да ли је редуковани глагол транзитиван или интранзитиван. Тако интранзитивни глаголи кретања обликују структуре које су састављене углавном од вокатива или, чешће, од номинатива (што је одлика војног подстила

пословног регистра, који тежи деперсонализацији), којим се, када је то потребно, именује адресат, и прилога који добија акционо-циљно или акционо-начинско значење јер сабира, уз своје циљно/начинско, и акционо значење редукованог глагола, према моделу:

(N5/N1) + AdV:

Војник Јовановић, најријед!; Левим крилом најрег!
Спос, 49; *На месџу вољно!* Спос, 70; *На лево круї!*
Спос, 52; *Вољно!* Спос, 68; *Мирно!* Спос, 43; *Пуним кораком!* Спос, 71.

Други структурни тип условљен је имплицитним утицајем транзитивног глагола, тако да се попуњава, уз адвербијално-акциону компоненту, и позиција ближег објекта:

(N5/N1) + N4 + AdV:

Руке у вис!; Поїлед їраво!; Пушку о раме! Спос, 70; *О десно раме!* Спос, 70; *Оружје к нози!* Спос, 70; *Нож на оружје!* Спос, 70.

Вокатив је и у овом моделу факултативно присутан, актуализује се само када је потребно из групе евентуалних издвојити конкретног адресата. Иначе сам ситуациони контекст упућује на адресата, будући да у говорној ситуацији не могу бити присутни они на које је дата команда непримјењива. Команда је намијењена, најчешће, групном адресату, што укључује и екстралингвистичке моменте међу индикаторе њене екскламативности. Она, као и узвици и вокатив који служе за дозивање, укључује и просторну дистанцираност комуникатора и разне шуме који отежавају комуникацију (стварају буку у комуникационом каналу), што се премоштава појачаном интонацијом. Да би наређење било беспоговорно извршено, неопходно је да буде јасно одаслато и са разумијевањем прихваћено.

Значење строгог наређења или забране имају и искази без глагола, који су структурно врло слични коман-

дама, а употребљавају се у различитим говорним ситуацијама. И они углавном у структури садрже само оне елементе којима се исказује илокуција. Максимално су редуковани, растерећени свега што је сувишно, што им обезбеђује брзи темпо и емфатичност. Конструкционо такви искази такође представљају додатке неексплицитног глагола у императиву, објекат или прилошке одредбе. Објекат се најчешће исказује акузативном/генитивном синтагмом (ближи објекат):

...ѿочеше да добацују ѿѿрге... – Хајдуци! – Сикиру за домузе! ИА, Зн, 25; – А ја ѿеѿи оѿеѿи савјеѿујем: ѿрођи се ѿи мноѿѿ ѿвора. Воду у усѿиа, Авдићу! ИА, Зн, 232; – Рум за ћоркана! ИА, НДћ, 235; – Воге! – је-чао је... ИА, Ж, 123.

Прилошким одредбама се углавном исказују локационо-циљна ситуирања саговорника, усмјеравање његовог премјештања у простору или времену, или неки акционо-начински захтјеви:

У име закона, најријед! ИА, Зн, 163; Лијево! Куд си заћорио? ИА, Зн, 209; Извади две-ѿри банкноѿе... човек их несавијене сѿрѿа у ѿей и само рече: – Још! ИА, Зн, 259; Тише! Заѿиѿо увијек желиш да ѿе људи чују? МС, Т, 155; А сад досѿиа! Одлазиѿе сви... ИА, Зн, 61; Кахримане, ‘вамо! ИА, НДћ, 43.

И ови искази из разговорног стила потпадају под исте структурне типове које смо издвојили за војну команду. Семантика додатка оквир је из кога се ишчитава императивна семантика редукованог глагола, нпр.: *Рум за ћоркана!* (= *дај*); *А сад досѿиа!* (= *ѿрекини*); *Лијево!* (= *крени*); *Тише!* (= *ѿвора*) и сл.

Форме забране врло често су исказане афирмативним глаголским облицима и неријетко садрже и компоненте пријетње, као што је то у наредним примјерима:

Само ја дирни, сасјећу ти оба вола у шћали! БЂ, ДНБ, 187 = Немој да га дираш /Ако га дирнеш, сасјећу ти оба вола у штали...; Причекај само док ти дође чейничка тројка, неће ти сјекира йомоћи. БЂ, ДНБ, 187 = Немој да чекаш /Ако дочекаш четничку тројку, неће ти...; Чујеш ли ти, јардијски црвендаћу, ... одбиј од мале јер ће бићи крвавих кошуља, ја шаман да си краљ Пејар! БЂ, Гб, 16.

Примјери показују однос хипотетичког услова, исказаног императивном клаузом, и хипотетичке посљедице неповољне при евентуалној реализацији по саговорника, са семантичко-прагматичком вриједношћу упозорења, пријетње и уцјене истовремено. Стилгену вриједност посебно има посљедњи примјер јер се у њему комбинују различите стилематичне форме директивности. Исказ садржи различите апелативно-директивне говорне чинове, примарно или секундарно изражене одређеним граматичким формама. Тако је у упитној презентској конструкцији *чујеш ли* супсумирано и једно и друго значење – скретања пажње, односно апелативности, и директивног захтјева да саговорник обрати пажњу на упозорење. Онда се та значења, у формама које слиједе, издвајају појединачно – најприје значење апелативности у форми вокативне синтагме *јардијски црвендаћу*, која садржи компоненту омаловажавања адресата, а затим слиједи експлицитни директив у форми императивне наредбе *одбиј*. Остатак конструкције износи посљедицу, квантификацијски максимализовану (... *јер ће бићи крвавих кошуља, ја шаман да си краљ Пејар*) која као врло неповољна по саговорника слиједи уколико он не уважи упозорење. Тиме је упозорење појачано и пријетњом. Датим поступком аутор прати динамичност и експресивност живог, непосредног говора, који се одвија у ситуацији којом доминирају појачане емоције адресанта исказа.

Императивив скретања пажње

Екскламативни искази са императивом, осим децидне директивности наређења или забране, развијају и друге функције, а једна од њих је и скретање пажње адресата на неки предмет или ситуацију која је говорнику комуникативно значајна, па поводом ње износи свој експресивни став који дијели са саговорником. У таквим исказима императив дезактуализује изразито директивне компоненте, а актуализује апелативно-презентативно значење, што изражавају и глаголи опсервативне семантике:

Види ти мало! Ђаволка, завршила ђамети чак и Николејини Бурсаћу! БЂ, ДнаБ, 64; Пази, дојајти! БЂ, ДнаБ, 64; Види ја како се варака и доскаче ријечима као мој комшија! БЂ, ДнаБ, 62; Види оне коларева чинаље, забола нос у књију! БЂ, Бдј, 138; Чекај, чекај, чекај! Ти увијек са својим личним произвољним закључцима... БЂ, Гб, 47; ... ти ми боље знаш какав је вук, а! Пази ти ње! БЂ, Бдј, 95; ... расцветјао се у баштици... црни слез... и он је одобровољено јунђао...: – Пазидер ја, сва се башта модри као чивити БЂ, Бдј, 93.

Ову функцију императива репрезентују конструкције типа: *Види ти њеја! Пази, дојајти! Види ја, види!* Значење скретања и задржавања пажње на неком референту приближава функцију императива функцији глаголске партикуле *гле* или уопште презентативним партикулама, јер императив као и партикула везује пажњу адресата за маркирани садржај који обухвата пропозицију изван семантичког опсега самог императивног глагола.

Инструктивни императив

Ублажено директивна функција изражава се императивом инструктивног типа којим се у уџбеницима

и разним приручницима дају упутства корисницима како урадити неку вјежбу и износе захтјеви којима се формулише задатак. Под инструктивним императивом подразумијевамо употребу тог облика у говорним ситуацијама у којима служи да адресату помогне у сналажењу у некој ситуацији која му није сасвим позната, а чије је извршење обавезујуће за њега. Њиме се, у ствари, дају упутства за рад, за правилно кориштење неких препарата или апаратура и сл. Говорник даје упутство на основу свог искуства које је богатије од искуства адресата, тако да се и у овом случају реализује значење директивности које подразумијева неравноправан однос учесника у комуникацији. Директивност је, додуше, ублажена чињеницом да говорник не инсистира на томе да се адресат придржава наложеног му упутства из разлога што је он као аутор упутства за то лично заинтересован. Заинтересованост говорника изостаје јер инструктивни императив актуализује моменат заинтересованости адресата. Другим ријечима, на семантичку компоненту директивности при употреби таквог императива утичу два супротна момента. Први произлази из позиције ауторске надређености адресанта који је на основу искуства и знања обавијештен о свему и надмоћнији од адресата (ученик/студент). Јасно је да тај моменат јача директивност, док је други слаби, а условљен је чињеницом да адресант, аутор императивно-инструктивног исказа, није емоционално ангажован. Износећи искуство, он не партиципира и својим доживљајним бићем, узбуђењем, што иначе појачава емфазу. Императив служи само као економична форма да се пренесе упутство и та семантичка компонента опредељује да се инструктивни императив реализује у виду савјета или упозорења. И савјет и упозорење спадају у директиве који се у суштини логички дају разложити на условну реченицу и служе да се саговорнику скрене пажња на узрочно-посљедичну везу која постоји између услова и посљедице. М. Личен

уводи дистинкцију између та два говорна чина у односу на дјеловање посљедице на онога коме се савјет/упозорење упућује. „Ако је у dotичној ситуацији послједица пожељна, ради се о savetu, ако је непожељна, ради се о upozorenju” (Личен 1989: 39). Објашњава то на примјерима „Савјетујем ти да одеш код лекара” и: „Упозоравам те да ће те пас ујести” – који се умјесто перформативним глаголима и конструкцијама објекатско-изричних реченица дају исказати условним конструкцијама: „Ако одеш код лекара (услов) + он ће ти помоћи (посљедица); Ако га будеш дирао (услов) + пас ће те ујести (посљедица)” (исто).

Претварањем у директивну конструкцију, посљедица је антиципативно присутна, директивна форма се темељи на условној клаузи, коју имплицитно садржи: *Иди код љекара!* (биће ти боље); *Не дирај љса!* (ујешће те). Разграничење између ове двије прагматичке варијанте инструктивног императива ситуационо је условљено. Уколико је ситуација у којој је саговорник на неки начин опасна за њега, у питању је упозорење. Уколико тај моменат није изражен, него је исказ мотивисан добронамјерношћу преношења искуства говорника на саговорника, олакшавањем саговорниковог сналажења у ситуацији, у питању је савјет, који је слабијег интензитета него упозорење. Да се ради о чисто прагматичким, а не синтаксичко-семантичким варијантама, говори и чињеница да је за разграничење ова два говорна чина релевантна интуитивна компетенција.

Инструктивни императив се нпр. врло често употребљава у уџбеничком подстилу научног стила, нарочито тамо гдје се дају задаци и вјежбе у сврху понављања и утврђивања знања, што показују и следећи примјери:

Разликује ли тај глаголски облик род? У чему је разлика између првог и другог *ѝримјера*? (*Сјеѝи се који ѝлајолски облици једини разликују род!*) К-С, Сјки7, 54; *Пажња! Смеша еѝана и ваздуха је екѝлозивна. Оѝлед*

изводиће обазриво! Обавезно користиће заштитне наочари! Мидр, Х8, 52.

На основу контекста и интуитивне компетенције недвосмислено знамо да се инструктивни императив из прве конструкције ишчитава: *Сјети се – да би ти било лакше*, док је у другом примјеру значење: *Опед изводиће – обавезно користиће – да не бисте настрадали*.

Осим тога, директивност је ублажена и самом чињеницом да се инструктивним императивом адресату презентује на који начин да поступи, тако да директиви које формира инструктивни императив имају изразиту информативну функцију и на граници су између репрезентативних и директивних говорних чинова (в. Личен 1980/81: 124). То упућује и на одређену специфичност екскламативности оваквих исказа, будући да је значење строгог наређења дезактуализовано, као и партиципација субјективне заинтересованости говорника и његовог емоционалног става. Појачана екскламативност долази од семантичке компоненте деиктичности коју инструктивни императив са својом информативном функцијом носи. Деиктичношћу – упућивањем на добро или лоше што у одређеној ситуацији очекује саговорника – апелује се на њега, покушава се утицати на његову свијест да, према процјени говорника, исправно поступи. Често су такви искази по уџбеницима необиљежени знаком екскламативности:

Пошражи у следећем тексту реченице које смо до сада изучавали, оиши их и класификуј по јрујама. РС, Сг, 2, 72; *У следећем тексту јронађи односне реченице.* РС, Сг, 2, 61; *Прочијај јајљиво следеће сиихове.* РС, Сг, 1, 55.

Дешава се и да је та форма у уџбеницима истог аутора различито обиљежена, што говори о извјесном коле-

бању у схватању њеног значења, па на њено екскламативно маркирање дјелује присуство или одсуство интенције интензивирања:

Найиши у име своја разреда одговор на наведено њисмо. К-С, Сјк8, 20; *У њросѝим њроширеним реченицама одреди догаѝке којим су оне њроширене.* К-С, Сјк8, 61; *Одреди колико у наведеном ѝексѝу има њросѝих, а колико сложених реченица!* К-С, Сјк8, 62; *Пронађи и њодвуци све везнике у наведеном ѝексѝу!* К-С, Сјк5, 31; *Издвој из ѝексѝа све сложене реченице и њокажи од колико њросѝих реченица је свака од њих сасѝављена.* К-С, Сјк8, 37.

У суштини, и када су такви искази, првенствено они који функционишу као савјети, обиљежени екскламативним знаком, ту ознаку можемо сматрати само елементом скретања пажње, емфатичког акцентовања, а никако знаком који упућује на директивност „строгог наређења” јер оно ту изостаје:

Научиѝе ново! ММ, Нј8, 45; *Обновиѝе о врсѝама именица њо значењу!* ММ, Нј8, 55; *Зайамѝи!* Р-Д-М, Рссхј6, 41; *Шѝа зайажаиш у вези са њроменом суѝласника л у о!* *Обраѝи њажњу на ѝраницу слоја!* Р-Д-М, Рссхј6, 57.

Екскламативно су изразитија упозорења, јер садрже у себи моменат скретања пажње на негативне посљедице, као што је то случај када се дају упутства за извођење хемијских огледа у којима се употребљавају материје које могу бити штетне по здравље ако се правилно не употрејебе.

Инструктивни императив употребљава се углавном у форми другог лица једине – чиме се истиче искуствени ауторитет говорника у односу на саговорника. Чешће се употребљава у уџбеницима намијењеним млађој популацији – основношколском узрасту ученика и означава

осим ауторитативности аутора и степен непосредности, одређене блискости. Избор те или конкурентне форме другог лица множине, која антиципира колективног корисника, зависи од стила аутора.

Синонимна форма инструктивном императиву у посебној врсти текста, као што су написи на лијекови-ма и амбалажи, чак чешћа од њега у употреби, јесте тзв. прескриптивни инфинитив.⁴⁶ Њихову функционалну и семантичку еквивалентност показују следећи примјери:

*Чувајте изван дохвата гђеце! Linex, Lek, Ljubljana :
Лијек држајте ван дохвата гђеце! Cefaleksin, Alkaloid,
Skoplje; Држајте ван дохвата гђеце! Aspirin, Bauer
Pharma, Ljubljana; Не шумдајте!*

У таквим примјерима, сматра М. Ивић, инфинитив „у синтаксичкој позицији независног предиката именује непостојећу акцију” (Ивић 1972: 115–116) и служи да се неидентификованом примаоцу од стране такође неидентификованог пошиљаоца да одређени импулс за акцију. Деперсонализованост адресата и налогодавца условљава прагматика ове врсте текста која искључује директно обраћање као најтипичнији контекст у коме се остварује директив. Као општеважећа препорука, интуитивно знамо да је то упозорење, упућена је анонимном кориснику који се може подвести под значење „људи уопште”. Појачана интонација оваквих исказа условљена је потребом посебног наглашавања, моментом упозоравања на негативне посљедице уколико се не поступи по задатој инструкцији.

Иако овакав инфинитив сматра „независним предикатом”, М. Ивић у поменутом раду упућује и на чињеницу да се испред овакве форме увијек може додати безлично *шреда*. На тај начин овај инфинитив у суштини пред-

46 Термин користи М. Ивић у раду Проблематика српскохрватског инфинитива, *Зборник за филологију и лингвистику*, ХВ/2, Н. Сад, 1972, 115–138.

ставља допуну модалног глагола. Ову врсту исказа Р. Симић убраја у етикете, у „вишу функцију номинацијских речи”, односно у одређени вид „актуализације обличким или лексичким показатељима” или „тип исказа са лингвистичким индикаторима функције” (Симић 2000: 105). У тако схваћене лингвистичке индикаторе свакако спада инфинитив са директивно-инструктивним значењем.

Инклузивни императив

У уџбеничком подстилу егзистира и форма тзв. *инклузивној императива*,⁴⁷ односно императива у првом лицу множине. Он такође има инструктивно-подстицајно значење којим је поред саговорника, обухваћен и говорник. У ту сврху служи углавном императив тзв. оперативних, или уопште динамичких глагола типа: *размојримо, нађимо, помножимо, анализирајмо, кренимо, урадимо* и сл. Употребљава се у ситуацијама у којима је говорник лице које даје одређене инструкције о будућим активностима које се налажу саговорнику, а истовремено и сам у њима учествује. Осим у свакодневной комуникацији, врло често се употребљава у уџбеницима и приручницима, гдје служи као средство за исказивање упутстава о извођењу задатака и вјежбања. Најтипичније значење инклузивног императива схвата се као „ауторово подстицање читалаца (најчешће ученика) на вршење радње у жељеном правцу, са нијансом интимизације и неке врсте спремности аутора да ту радњу изврши заједно са њима” (Стојановић 1989: 132). На тај начин је изричитост директивности такође ублажена, па се и ове форме различито обиљежавају, а често као изјавне реченице:

47 Термин преузет из: Р. Симон, 1961/1, 539.

Найишимо схему и обележимо сирелице којима одређујемо редослед бројева у размери; Одредимо йроизвод йолинома...⁴⁸; Размојримо још и ййзв. лоййин исјечак. ЈК, МЗ, 70; Докажимо да су йовршине ових йресјека једнаке. ЈК, МЗ, 69); Израчунајмо... ДАидр, М5, 121; Решимо једначину. ДАидр, М5, 123.

Међутим, није искључено ни њихово маркирање узвичником:

Поновимо и уйврдимо! Мидр, Х8, 43.

Инклузивни императив служи и као текстуални покретачки конектор којим се најављује и отвара казивање, уводи нова тема:

Има йу свеја йомало, од сйецијалийеййа са Средоземља, средњоевройској йодручја и Оријеййа. Пођимо ййим йрајом, од кухиње до кухиње наших сусједа! Снс, 5); Покушајмо йо објаснийи! ИТБ, Упиг, 214.

У ствари је ексламативност инклузивног императива подстакнута моментом скретања пажње на важност операције назначене императивом. Уколико тај семантички менат изостаје, конструкција обично није ексламативна.

Будући да је говорно лице активан учесник у императивној ситуацији, ријетко се дешава да се инклузивним императивом исказује значење забране. У ствари, чак и када се употреби одрична форма (обична или перифрастична), императив и тада има подстицајно значење и реализује се углавном у неким уопштеним ситуацијама које укључују одређену колективизацију:

Не заборавимо! (= Зайамййимо!); Не йудимо вријеме узалуд! (= Пожуримо!); Не исцрйљујмо се йлуйосййима! (= Будимо разложни!); Немојмо се заваравайи! (= Уочимо истйину!) и сл.

48 Примјери преузети из: А. Стојановић, нав. дјело, 132.

сјодине! БЂ, Гб, 215; ... њусџ коњ седланик савија ѣлаву над њуџ и зове џихим рзањем: – еј, усџани!... Још мало, и равнодушна џишина шума, лишића и џраве све би надрасла и џоџоџила, да се од Мрачаја изненада не оџласише миџраљези и џоџови. Туџањ канонаде хучно надире и свија се, чини се, око једва уочљива ценџира на њусџу друму, мрџва команданџа. Тиџре, усџај, ено их, буде се иза сна мрке кожунлије, краворейџи, џреживари! Усџани, команданџе, џоведи, џвоји омладинџи крећу на џробој! БЂ, Гб, 259/269.

У датим примјерима говорни субјекат изражава своје најдубље емоције, присјећа се драгих особа и оживљава њихово присуство у својој свијести у имагинарном разговору. Посљедњи примјер је специфичан и по томе што је императивна конструкција употријебљена у финалној позицији, на крају романа *Глуви баруџ*. Поред емоционалног става којим се изражава жалост за погинулим командантом, нијансиран је и патетиком партизанске ратне пропаганде.

Дезидеративни имџератив

Овај вид директивно дезактуализованог значења императива остварује се као вид жеље изражене у корелацији са саговорником, најчешће у виду молбе, те као вид интимне жеље, у молитви и унутрашњем монологу:

Дуџачки Влајко одједном кашљуџну и замуџа: – Друже команданџе, води нас џред Шарени баџаљон, дорићемо се! БЂ, Гб, 242; Ти на земљи, доџ на небу, ми више никоџ друџоџ немамо. Води нас куда знаш! БЂ, Гб, 15.

Подређени статус говорника (војник) у односу на саговорника (командант) искључује могућност да се директивне конструкције овог типа у прагматичкој ин-

терпретацији тумаче као наређења. Оне носе и семантичку компоненту сагласности говорника да саговорник својим ауторитетом актуализује радњу којом је и говорник обухваћен, па их схватамо као молбе и допуштења.

Десидеративног карактера јесте и императив молитве:

Госїоде доже, їосїоде... ойросїи, сїаси, зашїиїи!
БЋ, Гб, 153; – *Свеїи Илија, сини, молим їи се...* Биб, 320; – *Очувај нас, Боже, сваке слабоће и несреїника!*
БЋ, Биб, 217; – *Помаїајїе сви дожји уїодници...* БЋ, Биб, 247; ... *и једносїавно и їихим їласом замолила:*
– *Ујко, їрими ме код вас.* БЋ, Гб, 15.

Директивна конструкција је у овој врсти исказне форме увијек комбинована са вокативном, којом се апострофира лице коме је молитва упућена.

*Афирмаїивни имїераїив
са одричним значењем*

Посебно експресивна форма у (народном) говорном изразу јесте афирмативни императив са одричним значењем:

И де їи сад вјеруј у некакво друїарсїво, а?! БЋ, ДнаБ, 56. > Не вјеруј / не можеш вјеровати у другарство; – А данас нема ни оноїа јунашїва ни оније људи... И де їи сад живи у оваквом свијеїу! БЋ, Бдј, 72. > Не можеш живјети у оваквом свијету; *И де їи сад неком вјеруј, не вјеруј му је ли само жив човјек, не вјеруј ко ни дјесну їсу.* БЋ, Биб, 283. > Не вјеруј / не можеш вјеровати никоме.

У примјерима овог типа експлицитно је, као у првом примјеру из дате групе, присутна компонента реторичког питања, док је у осталим она имплицитно позици-

онирана. Трансфер афирмативне форме у одрично значење омогућен је присуством те компоненте. У конструкцији *Дај сад иком кажи*, која је готов говорни образац, два императива припадају структури једне клаузе па је онда први од њих у том значењу дезактуелизован, са параплеромском вриједношћу уводне, контактнo-иницијалне партикуле *гај*, која је замјенљива је у том контексту директивним партикулама *ге/geger*, које се и јављају у претходним примјерима, или *хајге*.

Форма императивног исказа

Усложњавање структуре императивног исказа утиче и на његову интонациону реализацију. Само структурно прости искази за изрицање наређења, забране или упозорења јесу и обавезно ексламативни. Уколико се исказ усложни структурно и семантички, уколико се лексичким средствима прецизирају услови који доводе до изрицања захтјевне форме и посљедице чији негативни učinак саговорник треба да има на уму, исказ губи на емфатичности и може, али и не мора бити ексламативан.

Директивни исказ може се реализовати у форми предикатске прости или сложене реченице, као и у непредикатској форми која настаје елипсом императива. Пошто се императив реализује најчешће у дијалогу, у тексту је најављен уводним исказом којим се експлицира или наговјештава интенција говорног лица, од које зависи употреба императива. Употреба императива у дијалогу такође врло често у императивни исказ укључује и вокатив, којим се именује саговорник, а природа експресивног става који се уз директивност изражава и друге експресивне јединице као што су узвици и партикуле. По синтаксичким правилима српског језика, у структуру императивне конструкције не укључују се ти експресив-

ни додаци (партикуле, узвици и вокатив), као ни исказ дидаскалије, тако да је императивна конструкција синтаксички самостална цјелина. Просте реченичне структуре средство су динамичности језика и користе се у говорењу праћеном узбуђењем:

– *Дођерај се! Изађи!* – *јоворила јој је Уљез...ЉХ-Ђ, Пп, 328; – Луд си као и он! Излазиш!* – *викнуо је Хасан. (МС, Дис: – Исјричај њо, молим те! Исјричај свима! МС, Т, 68; – Усјори мало, Зоро! ЉХ-Ђ, Пп, 328.*

У сложеној реченичној конструкцији императив се јавља уз одређена рестриктивна правила, тј. у свом основном значењу не може бити предикат зависне клаузе.⁴⁹ Императив се у зависносложеној реченици распоређује у управну клаузу, а зависном се износе различите околности везане за ситуацију маркирану императивом:

Када добро заври, нека куха само десет секунда! Сјжр, 3, 21; *Све нас водиш јер смо сви криви као и он!* МС, Дис, 237; *Ако желиш да живиш, не јовори ниш!* РП, ЗоС, 98.

Зависним клаузама се експлицира вријеме, узрок и услов за увођење управних императивних клауза. И у јукстапонираној сложеној конструкцији, уколико је заступљен у структури само једне клаузе, императив припада семантички управној клаузи (– *Ђушш, злобни сјарици, чуће вас неко из јрашће!* – *добацује једна од*

49 Од датог правила да императив не може бити предикат зависне клаузе изузимамо тзв. квалификативни императив, који се употребљава за исказивање уобичајених радњи, онога што се одвија по навици, нпр: „Пре рата никако нису летовали у граду, него како наићи лето, он ти лепо набави огрев за зиму, смести га у подрум и посвршавај друге послове...” (Стевановић 1970: 683). Међутим, то је секундарно, недирективно значење императива које се остварује његовим помјерањем у оквиру употребе временских глаголских облика.

њихових жена, ђомало се измичући у сѣрану да боље види ѣринѣзу и свайнове. ВН, Сд, 102 > Ђутите, злобни старѣи, јер ће вас чути неко из пратње!).

Употријеби ли се у структури обију (или више) клауза, те клаузе се сидентски или асидентски уланчавају у координативни низ:

– Умјешајѣ шећер и заѣим ѣрешиће кухајѣ уз не-
ѣресѣано мијешање! Сјжр, 3, 21; – Умукниѣ, ѣијеѣ-
лови, сѣани вријеме! МС, Дис, 495; – Иди, али не забо-
рави да се јавиш!; Узми или осѣави! разг.

То уланчавање, низање императивних клауза и рече-
ница, средство узбуђеног и патетичног говорења:

Силни и крабри ћесарокраљски ѣенерале и војводи, Ѣо-
мози! Уѣиѣијај ѣиску и јаук дожјеѣ службеника, обесе-
ли кѣиѣѣоре и ѣриложнике, уѣѣеши и обрадуј крваву и
љуѣу Крајину, не заборави ни овоѣ раба дожјеѣ и ѣри-
ѣадника ѣе свеѣе обѣѣељи ѣиѣо је сву младосѣи и снаѣу
своју осѣавио у раѣѣовању и чеѣѣовању с мрским Аѣарја-
нима, бранећи ѣредијелу Немањића задуждину и часѣи и
ѣоѣѣење вјере и народа! Примахни мурећей и ваѣи се
књѣе и дивѣѣа, обрадуј нам сѣарѣа иѣумана и све ре-
дом ѣриложнике и кѣиѣѣоре... Макни ѣером Ѣо аѣѣији,
ѣа нек засија сунаѣце са небеса, замириѣе ѣамјан са ол-
ѣара и одјекну ѣјесне и молиѣе! ПК, Км, 103.

Закључак

Императив је глаголски модус са редукованом пара-
дигмом, што је посљедица његове употребе у комуника-
тивним ситуацијама које укључују интеракцију говор-
ник–саговорник – што елиминише неприсутно треће
лице, као и условљености његовим примарно заповијед-

ним значењем – чиме се из парадигме искључује прво лице. Као семантичко-граматичко упориште императивности, и значењско и обличко, функционише друго лице, најфреквентније и најопштије у свим видовима употребе императива, па тако и у идиоматским и приповједачким формама. Строго заповиједно значење императива уопштено посматрано, реализује се најчешће као наређење и као забрана. Оба значења могу да се исказују афирмативним модусом који је зато много фреквентнији у употреби. За одрични императив забране релевантна је категорија имперфективног глаголског вида, док се перфективни глагол у одричном императиву употребљава по изузетку – у атемпоралним конструкцијама изрека и пословица, библијских поука, као и у опомени, која је хипотетичка забрана. Искључивост одричне имперфективне форме императива неутралише се у оквиру конструкција перифрастичног императива (**немој + да + презент или инфинитив**).

Окосница императивне екскламативности јесте у његовом децидно директивном значењу, које досљедно репрезентују говорни чинови наређења и забране, а приближно и упозорења. Наређење је исказ који се заснива на односу несолидарности међу комуникаторима и доминантној позицији адресанта над адресатом. Изрицањем наређења, адресант не очекује сагласност адресата, него његову акцију у складу са захтјевима пропозиције. Под наређењем, у ширем смислу значења, подразумевамо и забрану, односно налог којим се зауставља, прекида или спречава нека активност. Да би се императив реализовао као наређење, глаголска лексема мора имати акционо значење. На том лексичко-семантичком критеријуму раслојавају се императивно-директивно и императивно-оптативно значење. У исказивању заповједне директивности императив је структурно-семантички оснажен и деиктичким детерминативима који упућују на адресата, као и вокативом обраћања.

Специфичан вид наређења јесте војна команда, чија је реализација утемељена у прецизно одређеној ситуацији. Уз остала обиљежја наређења као говорног чина, она укључује и семантичку компоненту принуде која пресупонира санкције за неизвршење њом изнесених захтјева. Команда је најчешће експресивно-емфатичко редукована форма.

Инструктивни императив упућује на употребу у ситуацијама у којима служи да адресату помогне у сналажењу у некој ситуацији која му није позната, а чије је извршење обавезујуће за њега. Користи се нарочито у уџбеничком подстилу. Подразумијева неравноправан однос адресанта и адресата јер се заснива на надређености искуственог ауторитета адресанта. У том односу не партиципира и моменат личне, емоционалне заинтересованости адресанта, као што је то случај код наређења. То ублажава директивност. Директивност је ублажена и чињеницом да инструктивни императив адресату презентује на који начин да поступи, што јача његову информативно-репрезентативну функцију и даје му вриједност савјета. Зато конструкције инструктивног императива варирају између ексламативних и изјавних. Уколико су изразитије интониране, тј. ексламативне, укључују моменат појачане деиктичности и интенцију упозорења. У посебној врсти текста, написима на амбалажи и лијековима, употребљава се тзв. прескриптивни инфинитив, еквивалентан инструктивном императиву. Та форма функционише као инструктивна етикета којом се анонимни – уопштенолични корисник упозорава на важност придржавања инфинитивом прописаног правила. Појачану интонацију условљава интенција скретања пажње, наглашавања којим се антиципирају негативне посљедице, штетне по адресата. То исказима овог типа даје вриједност упозорења.

Инклузивни императив јесте императивна форма 1. лица множине глагола оперативне семантике, којима се у

заједничкој активности обједињују говорник и саговорник/ци. Он такође има инструктивно-подстицајно значење и увијек изражава и одређени степен интимизације, потирања хијерархијских односа међу комуникаторима и ублажавање дистанце коју намеће ауторитет онога ко даје инструкције. И ова форма варира између екскламативне и изјавне. Екскламативна је уколико укључује момент скретања пажње на важност активности на коју подстиче.

Екскламативног карактера су и стилски маркиране директивне форме емфатичког императива, усмјереног на изражавање емоционалног стања говорника у унутрашњем монологу, као и афирмативног императива са одричним значењем – који функционише као експресивна идиоматска конструкција.

Императивне конструкције нејфреквентније су у форми просте реченице или елиптираног непредикатског исказа. Императив се у оквиру структуре сложене заповиједне реченице јавља у зависнослуженој и независнослуженој реченици, при чему је у зависнослуженој реченици тај облик увијек предикат управне клаузе. Уколико се јави у независнослуженој реченици, императив је предикат свих координативних клауза.

ВРЕМЕНСКИ ГЛАГОЛСКИ ОБЛИЦИ У ДИРЕКТИВНОЈ ФУНКЦИЈИ

Императив се као глагол прагматике налази у средњој микросистема за изражавање значења директивности, као врло широке категорије у језику, чија је општа функција подстицање учесника комуникације на неки вербални или акциони поступак. Та категорија се – осим императивом и бројним нефинитним исказима, у оквиру својих подтипова јаче или слабије израженог захтева (као што су наређење, односно забрана, упозорење, упутство, молба, понуда, савјет и сл.) – може реализовати и временским глаголским облицима (презентом,⁵⁰ перфектом и футуrom првим, па и аористом). Као што императив може бити употријебљен и наративно, тако и ови временски глаголски облици могу изражавати модус типичан императиву у директивној комуникативној функцији. Одређени граматичко-прагматички услов омогућавају њихову модалну транспозицију и употребу у директивној реченици.

50 Показују то и примјери из граматика српског језика: „Времена се могу употребљавати уместо *н а ч и н а*, па тако, презент може имати функцију и значење *и м п е р а т и в а*: Да *пођете* сада, децо, кући (= *Пођите* сада, децо, кући)” (Станојчић–Поповић 1995: 390); „Prezent imperfektivnih glagola uz odgovarajuću intonaciju služi i kao imperativ: *Ti ne ideš s nama! Ti ostaješ kod kuće!*” (Мразовић 2009: 148); в. Пипер и др. 2005: 385–388; 659–669; 1027–1028.

Презент

Веза императива и презент⁵¹ није само прагматичко-семантички детерминисана, него и морфолошки – тамо гдје недостаје облик императива у парадигми, допуњава се морфолошким обликом презента, као што је то у 3. лицу или уопште за изражавање директивног значења конструкција са модалним глаголима који немају облика императива, нпр. *Мораш да учиш. Не можеш ићи у кино.* О граматикализацији презента у оквиру крње парадигме императива већ је било говора, а директивност модалних глагола биће посебно разматрана, тако да у оквиру презентских конструкција посматрамо форме у којима је презент на прагматичко-стилистичком плану еквивалентан императиву у исказивању значења директивности.

И граматика и прагматика показују да није случајно што је презент најфреквентнија и у структурним типовима најразвијенија форма за изражавање директивног значења. У литератури се у императивном значењу најчешће наводи форма **да + презент** као синонимна императиву, као блажи тип директива који се може подвести под савјет, препоруку или сл., што укључује и одређени степен ратификације или сагласности саговорника (нпр.: *Да дођеш њој одне код нас!* – имплицира и неисказано питање *Хоћеш ли?*). У тој форми функционише

51 Опширније о еквивалентности императива и модалног презента писао је С. Танасић у монографији *Презент у савременом српском језику*, (в. Танасић 1996: 165–172), као и у раду *О императиву у савременом српскохрватском језику* (Танасић 1984: 15–25), у коме скреће пажњу на изражавање императивности обликом презент модалних или модализованих глагола (као што су *моћи, морати, хтјети, смјети, умјети, требати*, који иначе немају облик императива), ослањајући се на резултате радова *О неким питањима у вези са анализом глагола морати и моћи* Т. Батистић (Батистић 1983: 99–111) и *Словенски императив уз негацију* М. Ивић (в. Ивић 1958: 23–44). В. и: Бабић 2013а: 45–61.

најчешће перфективни презент, који никад нема индикативно-временско, него увијек или релативно-временско или модално значење у које се убраја и императивно. Употреба императива тражи одговарајући контекст, па контекст и моделује директивна значења презента. По тим карактеристикама неизражавања децидне – граничне вриједности у категорији директивности – презент се у српском језику јавља као форма са широким распоном директивних значења, односно може да изражава градирану заповијест – и значење наређења или забране као децидних директива који не подразумевају сагласност саговорника, као и значење блажих директива, као што је молба, подстицај и сл. који укључује саговорникову сагласност, што показују следећи примјери:

а) ...они без устезања наставе преда мном разговор: – И *да ми даш*, молим те, један грош да купим дувана – рече Вучко шапућући – нисам пушио три дана! ЛЛ, Ш, 205 > Дај ми...; *Да кренемо, Милошу, да њоближе извидимо њај осинак*. БЂ, Гб, 42 > Кренимо ... извидимо – слажеш ли се?; Стари вам поручује, влада, све наше народне власти, *да оставише* кукуруз у магацине и *да се* мало *примирише* БЂ, НТБС, 167 > Оставите кукуруз... примирите се...

б) – Онда *да знаш*, мили ујко: запалићу наше село са све четири стране... И још *да чујеш!* – пламти му цура у лице.. БЂ, НТБС, 167 > Знај... Чуј...; Видак ме звао. Казао сам ... долазио сам и досад и не избивам ти из куће! – Знам, али *никако друкчије да не чиниш!* ЛЛ, Ш, 207 > Не чини никако друкчије.

Ситуацију говорне усаглашености и сарадње учесника у директивном комуникативном чину показују примјери из прве групе. У првом од њих експлициран је захтјев у уљудној форми молбе упућене саговорнику (– И *да ми даш*, молим *ше*, један *грош* да куйим дувана – рече

Вучко шапућући – нисам пушио три дана! ЛЛ, Ш, 205 > Дај ми... Хоћеш ли?). Степен саговорникове сагласности подразумејева и инклузивно 1. лице множине у сљедећем примјеру (*Да кренемо, Милошу, да њоближе извидимо ѿај осинак*. БЂ, Гб, 42) – у коме се сабира говорникова директивна иницијатива са очекиваном сагласношћу саговорника.⁵² Ублажено директивна је и форма препричаног управног говора у посљедњем примјеру из ове групе, јер и поред наглашеног ауторитета адресанта, кумулативно градираног (*Сѿари вам ѿоручује, влада, све наше народне власѿи*) – индиректност заповијести, неподударност позиције говорника и адресанта у говорном чину, утиче на слабљење степена директивности.

У примјерима из друге групе неком тематском ријечју у дидаскалији којом се експлицира емфатичност говора (као у првом примјеру из те групе, гдје стоји *ѿламѿи му ѿура у лице*) не оставља се могућност за тражење сагласности саговорника. Такође је наглашеност захтјева изражена и у посљедњем примјеру и поред извјесне солидарности са саговорником, а наглашена је употребом универзалног квантификатора *никако* у одричној реченици са значењем: *Не чини никако друкчије – Чини како ѿи кажем* или парафразирано: *Искључујем сваку моћућност друкчије ѿосѿуѿања, осим оноја које од ѿеде захѿијевам*.

Сам **презент** има директивно значење и без елемента **да**, као у сљедећим примјерима:

– А ја? – Ти? ...*Осѿајеш на свом мјесѿу, друже Милошу*. БЂ, Гб, 231 > *Остани на свом мјесту...*; – *До*

52 У литератури се иначе наглашава подударност презента и императива у оквиру форме инклузивног 1. лица множине, са функцијом подстицања говорника и саговорника на неку заједничку активност, издвајају се и форме те конструкције интензивираних адхортативом *хајде/хајдемо* (*Хајде да бјежимо!*), партикуларизованим императивом *дај* (*Дај да бјежимо!*), партикулом *де* и сл. (в. Стојановић 1989:133; Бабић 2009: 109–126; Јањушевић 2009: 361–367).

даљеј, Владо, оглазиш као командир чеће у Лазијин батаљон. БЂ, Гб, 230 > Иди/Наређујем ти да идеш...; – Не идем тамо ни мртав! – рече Лијан. – *Идеш, идеш!* – одреза десетар. БЂ, ДнаБ, 127 > Иди/Наређујем ти да идеш...; *Онда йомијешаће све састјојке и куваће у дубљој шерји* > Помијешајте ... кувајте.

Карактеристика те форме јесте да се изражава имперфективним презентом углавном у контекстуално семантизованим исказима када представља поновљену пропозицију непосредно изнесеног адресатовог става, нпр.: – *Не идем йамо ни мрјав!* – рече Лијан. – *Идеш, идеш!* – одреза десетар, или у инструктивном значењу: *Онда йомијешаће све састјојке и куваће у дубљој шерји*. Степен директивности – јаче или слабије – одређен је статусним и/или емоционалним ставом говорника, што у датом примјеру показује дидаскалија одреза десетар – која обједињује и једно и друго.

Конструкције *да* + презент у директивном значењу допуна је перформативу *зайовиједам* – по моделу **презент у перформативном облику + да клауза**. Та конструкција је рјеђа у употреби, јер је супсумира императив, као економичнија форма. Њено значење је наглашено заповједно, као у следећем примјеру:

– *Свима вама – слушај и йи, Радојка, и йи, Блајоје, и сви остјали!* – свима вама и вашим женама зайоведам *да у свему слушаће ову овде!* – руком која цеййи као йруйй йоказа на Аноку – и нећу нишйиа *да ми ради у кући да не уйрља йосјодске руке*. ЛЛ, Ш, 121.

Редупликацијом презентске директивности у експлицираној илокуцији (*зайоведам*) и пропозицији исказаној *да*-клаузом са такође директивним значењем (*да у свему слушаће ову овде*) – наглашава се и илокуција и пропозиција, односно надређеност говорника саговорнику и садржај захтјева који му износи.

Конструкција **да + презент у 1. лицу једнине** такође изражава појачано значење директивности на основу ауторитета или емфатички маркираног става говорника – граматички наглашеног довођењем говорног лица у први план и у граматичку позицију субјекта, а што је могућност коју императив нема, изузев у инклузивној форми 1. лица множине. Презент је у императивној функцији модализован јер подразумејева изношење личног става говорника у виду одређеног захтјева упућеног саговорнику, а облик 1. лица једнине фокусира управо важност захтјева из перспективе говорника:

Да ће видим овдје иначио у осам!; Да вас не видим ишпред враћа!

Употреба 1. лица једнине презента за заповиједање другом (или трећем) лицу подразумејева синтаксичко-конверзивни обрт у односу на конструкцију у којој је лице коме се заповиједа експлицирано самим глаголским обликом, односно има синтаксичку функцију тзв. садржаног субјекта реченице (нпр. *сиреми-и*). У конструкцији са 1. л. једнине презента лице коме се обраћа није више у граматичкој функцији субјекта реченице, него њеног објекта (*ће, вас*), обухваћеног илокуцијом заповијести. Саговорник, на кога се иначе односи захтјев, не мора бити експлициран у оквиру презентске конструкције јер се подразумејева његово непосредно присуство у комуникативном догађају, а форма имплицира његову укљученост:

Да не заћекнем овај роваш кад дођем с йосла!; Да ручак буде йоѿов на вријеме!.

Форма **да + презент 1. л. множине** еквивалентна је тзв. инклузивном императиву јер обавезно укључује и говорника у заједничку активност коју он налаже саговорнику (*Да йоћемо!; Да йоновимо!; Да се наћемо ипред кином у осам! : Пођимо!; Поновимо!; Нађимо се ипред кином*

у осам!). Најтипичније значење инклузивног императива схвата се као „ауторово подстицање читалаца (најчешће ученика) на вршење радње у жељеном правцу, са нијансом интимизације и неке врсте спремности аутора да ту радњу изврши заједно са њима” (Стојановић 1989: 132). На тај начин је изричитост директивности ублажена, што омогућује еквивалентност презента као облика за блаже директивно значење. Типично синонимији уопште, еквивалентност ни у овом случају није апсолутна. У односу на инклузивни императив, инклузивни презент укључује и значењске нијансе које обухватају и сагласност саговорника, тако да овакви искази могу бити експлицирани и као интерогативни (*Да њоћемо?*; *Да се наћемо њред кином у осам?*). Појачану инклузивност конструкције *да* + презент изражавају када испред њих стоји нека од императивних партикула:

– *Хајдемо, Милошу, да њоближе извидимо њај осинак.* БЂ, Гб, 42; – *Човјек, човјек! Хајде да идеалишемо!* БЂ, Гб, 148.

Појачано заповиједно значење изражава и (бипрезентска) конструкција **Има(ш) + да + презент**:

– *Има да дирајте: или с њим или с нама!* БЂ, Гб, 163 > *Бирајте...;* – *Пази, само мене има да слушајте!* *Сад сам ја за вас дој и дајина!* БЂ, ДНБ, 20 > *Само мене слушајте...;* – *Е нећемо њако, комесару. Најјрије њи мени имаш да објасниш и како јрми и ојкуд је њосјао човјек и још њприсјао чуда!* БЂ, ДНБ, 44 > *Објасни ми.*

У датим примјерима глагол *имајти* нема егзистенцијално, него хабитуално прескриптивно и одређено иницијативно значење, односно подстицајно значење партикула, док конструкција *да* + презент пунозначног глагола долази као семантички комплетив, тј. носилац је пропозиције. При томе је глагол *имајти* у неутралној

форми 3. лица једнине и ту вриједност има и када се врло ријетко употрејеби у 2. лицу једнине, јер је презентски наставак другог лица једнине у тој конструкцији факултативан и јер и у другом лицу множине функционише иста форма глагола *имайи*, тј. *има* – у 3. лицу једнине (упоредимо нпр.: *Има(ш) одмах да идеш!* : *Има одмах да идеише!*). Та блокираност конструкције и категоријална дезактуализованост елемента *има(ш)* условљавају да у том случају да + презент и инфинитив нису синоними јер се допунским презентом мора изрећи лице на које је захтјев усмјерен (може то бити и треће – *Има да дођу овдје! Пренеси им.* БЂ, П, 196), те да се умјесто презента не може употребљавати други облик, осим конкурентне му форме да + перфекат (– *Има да си ово њочистишила* прије него што се вратим!).

Презент глагола *имайи*, његов одрични облик у 3. лицу једнине, **нема + глаголска именица** такође представља директивну конструкцију забране:

– *Ја сам њо њедеи већ једном њоменуо. Овај њуи нема шале!* БЂ, Гб, 210 > Не шали се...; – ... *Нема никакве њјесме, никаквој креишања!* БЂ, ДнаБ, 113 > Не пјевајте, не крећите се.

Ова конструкција функционише као декомпоновани прохибитивни императив (*нема шале* > *не шали се*) и има значење децидног директива, јер наглашава позицију адресанта као надређену у датој хијерархијски постављеној друштвеној ситуацији. Тај исказ не трпи поговор адресата и подразумијева обавезно извршење/неизвршење пропозиције захтјева.

Перфекат

Конструкција **да + перфекат** маркирана је, као што показују следећи примјери, строгом директивношћу:

– Све ш’о с’ће узели, да с’ће враћили до већерас. Прије не’о ш’о ми се враћи муж. ВК, Тбв, 120; > Вратите до вечерас...; – Какав мали Арай, викала је њада. Да ње више нисам чула! ВК, Тбв, 115 > Престани/Ућути...; – Да ње нисам видио да коцкаш! ВК, Тбв, 91 > Не коцкај...; – Да си то одмах враћио назад! БЂ, Гб, 36 > Врати...; – Да ми се никад више ниси суйројс’тавио ѡред јос’ћима! разг.

У разговорном језику употребљава се у говорним ситуацијама које траже изрицање захтјева за који говорник и не помишља да би могао остати неизвршен, тј. у њему је антиципиран и моменат обавезног извршења, иманентног временском значењу перфекта (нпр. – *Да си њо одмах враћио назад!*). Тако перфекат у императивном значењу развија семантику временске двокомпонентности која му омогућује и спону са прошлошћу, али и спону са непрошлошћу, иманентну императиву, односно трансфер временске компоненте у модалну која дезактуелизује могућност неизвршења заповијести, јер заповиједајући модализованим прошлим временом, говорник у свом доживљајном свијету антиципира врло блиску, неизоставну извршеност радње. Партиципирајући у остваривању перфекатског исказа својим очекивањем израженим у најјачем могућем степену, говорник подразумева беспоговорно извршење наложене активности. То перфекту у императивној функцији и даје значење изрицања строге наредбе или забране. Зато се врло често у конструкцијама таквог типа заповиједања налазе и временске одредбе или интензификаторске конструкције које упућују на ургентност извршења налога, као нпр. *смјес’ћа, овој ѡрена* (односно у датим примјерима *одмах* и *до већерас*), – у афирмативним или *никад више, ни случајно* – у одричним конструкцијама. То показује да је перфекат у изражавању значења директивности облик за њену граничну категорију, за њен најјачи степен,

па као такав и није подложен нијансирању директивног значења, тј. не употребљава се у блаже директивним значењима молбе, упозорења, савјета и сл.

У директивним конструкцијама презента и перфекта везник/партикула *да*, подесна је због значења нефактивности, хипотетичности које носи, а које подржава трансфер временског у невременско значење исказа.

Футур први

Директивност футура првог заснована је на ауторитету говорног субјекта да изнесе захтјев, тј. да актуализује очекивање да ће се ситуација маркирана тим глаголским обликом у будућности реализовати у складу са његовим захтјевом или жељом, а такође и на семантичкој компоненти нефактивности, нереализованости глаголског садржаја и његовој усмјерености у будућност, што је специфична црта и футура првог и императива. У наредним примјерима футуром првим се изражава, зависно од садржаја пропозиције и услова говорења, те међусобног односа говорника и саговорника – значење молбе или наређења, односно забране:

– *Пейрија, срце моје, ја ћу да умрем. Ти ћеш ме, сесиро, упокојити! Мејни ми досџа досиока ...* ЛЛ, Ш, 122. > *Укопај ме...; – Нека, Кайеџановићу, нека, нећемо се свађати, није вијешки.* БЂ, Гб, 127. > *Не свађајмо се...; – Ви ћете нам ноћас одајти чиставу организацију! – хладно их њремјери Владо* БЂ, Гб, 133. > *Одајте/Захтјевам да одате...;*

Примјери показују да је позиција саговорника експлицирана или замјеницом другог лица (*џи*, *ви*) или се на њу упућује вокативом (*сесиро*, *Кайеџановићу*), односно да се деиксом категорије лица појачава значење директивности футура, јер се наглашава позиција адресата

од кога се очекује да дјелује у складу са пропозицијом захтјева. Од међусобног односа говорника и саговорника, од тога да ли је у питању однос солидарности (као у првом и другом примјеру из ове групе) или је говорник у надређеној позицији (као у посљедњем примјеру), директиви у облику футура првог могу да изражавају значење молбе или наређења. У литератури се наглашава да у директивној употреби футура првог није „увек једноставно разграничити да ли се ради о ставу заповести или жеље”, па зато у „идентификацији његовог модалног значења најзначајнију улогу игра шири комуникативни контекст” (Пипер и други 2005: 442). То показују и дати примјери, гдје је директивност наређења у посљедњем примјеру експлицирана на основу говорног понашања адресата (*хладно их љремјери Владо*), датог у дидаскалији.

Аорист

Аорист у директивној функцији активира илокуциони потенцијал садржан у компоненти његове доживљености – непосредне, у комуникативном чину видљиве реализације радње која је неповољна или за адресата или за адресанта и имплицира захтјев за њеном промјеном, нпр.:

Паде њи књиџа са сџола! > Подигни књигу; *Покиџи њи млијеко!* > Пази! Склони млијеко са шпорета! Склони млијеко да не кипи! и сл.; *Уџрска ме!* > Не прскај ме; *Униџиџи ми књиџу!* > Не уништавај ми књигу!

Дати примјери показују колико је маркирање лица за које је ситуација неповољна битно за директивни говорни чин исказан аористом. Зависно од тога да ли је дјелатни ефекат аористне ситуације усмјерен на саговорника или пак на говорника, императивност аориста реализује се као упозорење (*Покиџи њи млијеко!* > Склони млијеко

са шпорета) или као прохибитив (*Уйрска ме* > Не прскај ме). У оба случаја значење директивног аориста подразумева императивну антонимију, јер је садржај захтјева у семантичком импертивном трансформу супротан од садржаја изреченог исказа. Исказом упозорења износи се и очекивање да се саговорник понаша тако да заустави за њега неповољну ситуацију и промијени је у повољну, као и исказом забране, па је у семантичком еквиваленту ових конструкција заступљен императив глагола који је антонимијски пар или антонимијска парафраза аористу из директивне реченице (*ујрскати* – *не њрскати*; *џокиџи* – *склони* са *џијорети* и сл.). При антонимијској трансформацији у императив забране перфективни аорист замјењује се имперфективним императивом (*Уйрска ме* > Не прскај ме!; *Уништи ми књиу* > Не уништавај ми књигу!), јер је употреба имперфективног вида за „забрањивање радње која је у току”, обавезујућа не само у српском, него у свим словенским језицима (Ивић 1958: 33). Да би модално значење аориста овог типа било актуализовано, перфективни глагол мора да има ингресивно значење, тј. не може се реализовати ако глагол у аористу фокусира моменат окончаности радње у прошлости, јер императивне ситуације антиципирају будућност. Продуженошћу трајања у моменту говора аористна ситуација се преноси у будућност, па тај трансфер омогућује изрицање захтјева говорника за њеним заустављањем и промјеном на начин да она за саговорника или за њега не буде штетна. Ако је та компонента неактивна у императивном значењу аориста, као што је то у његовом одричном облику којим се констатује нереализација очекиване радње у прошлости, нпр.: *Не јави се ти мени иако си био одећао!* – форма добија значење прекоријевања, као секундарно директивног значења. Наглашавање лица реципијента у овим конструкцијама битно је и зато што не само да поткласификује директивна значења на значење

упозорења и забране него и зато што је лице један од експликаatora директивног контекста. Уколико није изражено, директивно значење аористне конструкције се губи, јер се губи позиција којом се маркира заинтересованост лица за промјену садржаја пропозиције, што показују примјери са реципијентним дативом и без њега у исказу *Паде њи књиџа са сѣола* и *Паде књиџа са сѣола*, гдје директивно значење првог исказа (*Пази, њаде њи књиџа : Подиџи књиџу*) смјењује „доживљено” декларативно, али не и нужно са императивном семантиком. Тако се у конститутивне елементе аористних директивних исказа могу убројати деикса лица – реципијента директивног садржаја и семантичка императивна антонимија.

Императивна семантичка антонимичност типична је само за аорист као временски облик у директивној функцији, јер ту врсту семантичког трансфера између форме и значења други временски облици у директивном значењу не исказују без упитне форме реченице, односно могу је исказивати у оквиру реторичког питања. Упитна реченица је у логици комуникације слична императиву јер се њоме исказује такође један иницијативни чин захтјева за информацијом – тиме постаје и подесна форма за исказивање директивног значења, што показују и следећи примјери са презентом или перфектом:

– *Хајд овамо, ви! Шѣо се не умиваѣе? Ви'ш, Анока чека да љолива!* ЛЛ, Ш, 124. > *Умивајте се...; Па шѣо ѣако не кажеш, срамоѣо моја!* – *ѣомирљиво дочекује сѣарица.* БЂ, ДНБ, 43. > *Тако кажи...; – Шѣо не ѣуцаш, Милошу, соколе?! Досѣа се Радекић наносио ѣаве, немој ѣа жалиѣи.* БЂ, Гб, 242. > *Пуцај, Милошу, соколе...; – Сѣани, човјече, шѣо си зајѣенио!* БЂ, Гб, 35. > *Не пјени...*

Трансформацијом ових конструкција у значење императива трансформише се и истинитосни модалитет глагола, како је то типично за реторичко питање уопште,

по принципу афирмативна форма глагола – одрично значење императива и обрнуто.

Закључак

Анализирани примјери показују да се у значењу директивности јављају разноврсне реченичне конструкције са временским глаголским облицима, те да најшире поље директивно-императивних значења припада презенту, што показује и мноштво конструкција у којима се то његово значење реализује. Перфекат је еквивалентан презенту у структурно најтипичнијој конструкцији (**да + презент** или **да + перфекат**), али у значењу строгог наређења, док се директивна значења презента и футура првог срећу у инструктивно-прескриптивним семантичко-прагматичким типовима. За разлику од перфекатских, презентских и футурских конструкција, аорист у директивном значењу реализује семантички императивну антонимију. У децидно директивним исказима екскламативна интонација има функцију суконститутивно-сти у уобличавању конструкције и наглашава социјално поларизоване функције адресанта и адресата или адресантов емфатички став. Директивност датих конструкција појачана је у њима садржаним лексикализованим или контекстом образложеним маркерима експресивности, као што су глагол говорне активности у дидаскалији или нека лексема квалификативно-начинског карактера који упућују на ситуацију узбуђеног говорења.

УЛОГА МОДАЛНИХ ГЛАГОЛА У ИСКАЗИВАЊУ ЗНАЧЕЊА ДИРЕКТИВНОСТИ

Модалне глаголе, поред одсуства лексичко-семантичке пунозначности, карактерише и одсуство вољне компоненте у њиховом значењу (Пипер–Клајн 2013: 405), што условљава да глаголи модалне семантике као што су *смјејџи*, *морайџи*, *моћи*, *хџјејџи*, *џредаџи* и сл. немају императивни облик: *смиј, *морај, *мози, *хтједни, *требај, па императивно значење нужно исказују другим морфосинтаксичким формама, најчешће облицима презента, потенцијала и футура првог. Најзаступљенија конструкција у оквиру директивности модалних глагола јесте презентска. Однос презента и императива суплетивног је карактера и у оквиру непотпуне парадигме императива као морфолошке категорије, јер је презент основни облик (у конструкцији са директивном партикулом *нека/га*) за изражавање императива трећег лица. Семантичко-прагматички посматрано, будући да се ради о невременској употреби временских глаголских облика, директивни говорни чин обухвата моменат лингвистичке садашњости као вријеме изрицања исказа и антиципира моменат будућности као вријеме очекиване реализације исказног садржаја. За такве модално-временске оквири презент је подесан облик.

Модални глаголи у личном облику, као глаголи непотпуног значења, укључени су у исказну структуру у оквиру сложеног глаголског предиката, што подразуме-

мијева њихову допуну у облику инфинитива или конструкције да + презент пунозначног глагола. Тако се и исказивање директивности обликом презента модалног глагола реализује у моносубјекатској конструкцији сложеног глаголског предиката, у којој је пунозначни глагол лексема носилац семантичког садржаја пропозиције (нпр. *Мораш учиџи/га учиџиџи!* = Захтијевам да учиш). Такве конструкције, много слабије директивности (са значењем допуштања) формирају и глаголи *моћи*, *смјеџи* и *џредаџи*, али не и глагол *хџјеџи*. Директивна конструкција коју он гради полисубјекатског је карактера (*Хођу да учиш!* = Захтијевам да учиш), што том глаголу даје статус пунозначне лексеме. Та разлика условљена је чињеницом да се у оквиру директивне конструкције са модалним глаголом мора експлицирати лице на које је директивност усмјерена, што није могуће исказати ни моносубјекатском конструкцијом са глаголом *хџјеџи* нити експлицирањем саговорничког лица у његовом облику, јер он својим значењем и иначе исказује вољу говорника, па ниједна од таквих комбинација није директивна (нпр.: *Хођу да учим* : *Хођеш да учиш* : *Хођеш да учим*). Примјери *Мораш учиџи!* и *Хођу да учиш!* показују да је значењу директивности императива, које се изражава наглашавањем компоненте надређености адресанта као личности, еквивалентно је значење конструкције са 1. лицем презента глагола *хџјеџи*, док перифрастична форма са модалним глаголом *мораџи* актуализује компоненту надличне нужности, па дјелује као адресату додатно наметнута, незаобилазна обавеза.

Глагол морати

Глагол *мораџи* спада у „најдирективније” у систему српских модалних глагола, јер у примарном значењу са-

држи директивну семантичку компоненту принуде, тј. *морайи* значи „1. чиниш нешто из нужде, биш и принуђен, иприсиљен, ириморан, обавезан (у)чиниш нешто” (РМС 2007: 730). Када се на тај глагол примијени императивна парадигма 2. лица једнине и множине и 1. лица множине, показује се да се то значење модализује као јаче или слабије директиван исказ, зависно од лица адресата. Степен његове директивности условљен је и врстом глаголског облика, јер иако су уопштено презент, потенцијал и футур први синонимни у значењу његове директивности, искази са глаголом *морайи* које они граде имају различиту илокуцију, која варира на скали директивности од јаче до слабије директивних чинова, од *наређења* до *допуштања*, *сагласности*, *савјешта* или *ојомене*.

Наређење исказано презентом овог глагола може бити семантички нијансирано, посебно с обзиром на категорију лица, аналогно императиву, који је у прагматичким релацијама примарно везан за саговорничко друго лице. Тако је конструкција са глаголом *морайи* директивно јача у форми другог (а), него у формама првог лица множине (б) или трећег (в):

а) – *Мораш одмах кренути на њу!*; – Мораш урадити *задаћу!*;

б) *Морамо се решити заоставштина из прошлог времена и схватити да постоји само рад и накнада за рад* – *написао је Пазуревих*. *Euro Blic*, 16. 12. 2013, 2.

в) – *Цијела Италија биће срећна што је Интер испустио*. *Мене није брига, ја знам да сам побједио*. *Нисам љут, нећу жалосан, а сви који ујере ирску у моју екипу морају да знају да то моју учиниш само преко мене мршво!* – *рекао је након меча у Манчестеру, Жозе Мурињо*. *Глас Српске*, 13. 3. 2009, 52.

Само у 2. лицу једнине глагол *морайи* изражава јачи степен директивности, док у првом лицу множи-

не, функционише као инклузивни императив са значењем универзалног, деперсонализованог захтјева који је колективно обавезујући, па је тиме и притисак на појединца као адресата блажи – говорник је укључен и обухваћен императивном обавезом, па у таквој конструкцији слаби директивна моћ његовог ауторитета, а исказ се нијансира значењем солидарности у обавези. Тиме се актуализују и компоненте дезидеративног значења, што једно од значења глагола *морати*, које се реализује, према запажању П. Пипера, када „граница између дезидеративног и императивног значења *морати* није увек уочљива пошто је појачана дезидеративност блиска слабој императивности” (Пипер 1983: 168). То растакање границе показује исказ са глаголом *морати* у трећег лица, гдје се дезактуализује непосредност наређења, што прагматички дјелује као директивно-дезидеративна порука.

Осим презента, у оквиру исказа директивног говорног чина функционалан је и потенцијал модалних глагола, с тим да његова употреба, у односу на презент, укључује друкчије семантичке нијансе у опште значење директивности. Презентски облик дјелује директивније, а потенцијал делиберативније, тј. потенцијалом се изражава блажи тип директива, јер се његово примарно значење *моћућносћи* не дезактуализује сасвим у директивном исказу. Зато је у потенцијалу модалног глагола неизразита компонента принуде, те исказ дјелује као савјет или опомена. Потенцијалом, у односу на презент, према мишљењу М. Ивић, може да се „ублажи неповољан утисак наметања нечега свога другоме” (Ивић 1981: 17). У исказима са делиберативно директивним значењем у први план се поставља интерес адресата, док је заинтересованост адресанта за реализацију садржаја исказа дезактуализована, јер он не очекује да адресат обавезно поступи према садржају препоруке, него му,

на основу ауторитета знања о ситуацији која је исказом обухваћена, сугерише да је тако боље за њега, нпр.:

Морао би да учиш! (= Опомињем те јер не учиш до-
вољно, а то није добро за тебе).

И употребом модалног глагола у облику футура пр-
вог такође слаби значење децидне директивности, а ис-
каз функционише као савјет или констатација са евалуа-
тивно-процјењивачким значењем, односно са елементи-
ма епистемичке модалности:

Мораћеш да учиш/учићи! (= Мораћеш учити ако же-
лиш да успијеш; Мораћеш учити јер је тако боље за
тебе).

Док облик перфекта пунозначних глагола функцио-
нише у значењу строгог наређења и имплицира да адре-
сант очекује да адресат обавезно изврши налог (*Да си њо
урадио!*), код модалних глагола та семантичка компонен-
та изостаје, а исказ добија значење примједбе или преко-
ријевања, такође са нијансама епистемичког става:

Морао си да учиш/учићи (= Сматрам да би боље
било за тебе да си учио; Сматрам да ниси морао да
учиш баш тада и сл.).

Заповиједајући модализованим прошлим временом
пунозначног глагола, говорник у свом доживљајном
свијету антиципира врло блиску, неизоставну изврше-
ност радње, он партиципира у остваривању перфекат-
ског исказа својим очекивањем израженим у најјачем
могућем степену, што подразумеивава беспоговорно извр-
шење наложене активности. То перфекту у императивној
функцији и даје значење изрицања строге наредбе или
забране. Такво императивно-модално значење перфекта
пунозначних глагола није на исти начин самјерљиво са
директивним значењем перфекта модалног глагола, који

се не може додатно модализовати, па ни домодализацијом поништити компоненту прошлости, несамјерљиву са значењем директивности, које се односи на нерелизоване ситуације.

*Међуоднос модалних глагола
у исказивању значења директивности*

У исказивању значења директивности модални глаголи формирају микросистем у чијем је средишту, са најизразитијим степеном директивности у афирмативном облику, глагол *морайи*, са својим значењем *йринуде*, *йрисиле*, односно *обавезе* да се нешто учини, док остали глаголи директивност, мање или више удаљену од језгра микросистема, исказују као своје секундарно значење, а то су глаголи дезидеративне семантике *хйјеи* и *жељеи*, глагол *йредаи*, са прескриптивним значењем, те пермисивни глаголи *смјеи* и *моћи*.

Глагол хтјети

Директивну конструкцију овај глагол формира, као што је већ речено, у полисубјекатској реченици, при чему функционише као пунозначни глагол (*Хоћу да учии!*). Значење наређења, и то врло строгог, актуализује онда када у контекстуално условљеном дијалогу говорник саговорнику реплицира на његово одбијање да нешто учини. Та реплика је, као реплика узбуђеног говорења, углавном редукована или појачана уобичајеним идиоматским конструкцијама и обавезно подразумева апсолутну неравноправност саговорника, односно ауторитативност говорника:

– *Иди у собу и учи!*

– Нећу!

– Хоћеш!/Хоћеш и ње како!/Хоћеш и њо смјесџа!/Е хоћеш, доџамаи!/Има да хоћеш!⁵³ и сл.

Наређење подразумијева присилу, а њему блиско значење јесте дезидеративно значење *захџјеџа*, који као једно од својих секундарних значења реализују глаголи *хџјеџи* и *жељеџи*. Наиме, глагол *хџјеџи* као секундарно реализује значење захтјева („... 1.в. *захџјеваџи*, *џражиџи* *осџварење*, *извршење нечеџа*, *насџојаџи* *на осџварењу нечеџа* – Хоћу већу плату” – РМС 2007: 1474), што је и секундарно значење глагола *жељеџи* („...1.в. *џражиџи*, *захџјеваџи*. – Желим 2 kg јабука” – исто: 369) и глагола *џражиџи* („... 1.б. *захџјеваџи* *од некоџа да дође*, *да се џојави...*” – исто: 1329). И у овом случају се показује да се директивно значење овог глагола реализује када су искази са њим еквивалентни исказима са императивом *дај(-џе)*, тј. када има вриједност пунозначног глагола:

Хоћу већу џлаџу! = *Дајџе ми већу џлаџу!*

Хоћу суџу! = *Дајџе ми суџу!* / *Донесиџе ми суџу!*

У модалном значењу глагол *хџјеџи* не може формирати разносубјекатску сложену реченицу нити може бити допуњен именицом.

53 Специфична форма децидног наређења исказује се конструкцијом са модалитарним глаголом *имаџи* (*Има да џо до суџра заврџиџи!* / *Има да си овдје до деветџ!*; *Имаџ да учиџ чџџав дан!* *Имаџ да џосџремиџ кућу!*). Особеност конструкције јесте безлична форма презента трећег лица јединине глагола *имаџи*, допуњена спојем да + презент: (има + да + презент). У овом случају изостаје скоро уобичајена синонимија са инфинитивом, јер је презентом неопходно идентификовати лице саговорника коме се захтјев упућује, што инфинитив не може исказати. Конструкција са глаголом *имаџи* у другом лицу слаби директивност обавезе, а јача семантичка компонента подсјећања на обавезу.

Глагол требати

Прескриптивно-директивно значење најчешће се исказује глаголом *требати*, који је сам по себи носилац прескриптивне семантике, па се и презентска форма тог глагола са императивним значењем употребљава да се искаже препорука или упутство говорника којим се саговорник наводи да реализује садржај пропозиције. Њиме се изражава ослабљено директивно значење, сводљиво на препоруку, савјет, подразумијевајућу („облигаторну”) обавезу, односно инструкцију:

Треба мијењати нејавне навике код дјеце и омладине у што ранијем периоду... Глас Српске, 13. 3. 2009, 24; – Узмимо за примјер Косово. У случају издијања демонстрација, требало би прво да реагује косовска полиција... – рекао је Мекол. Глас Српске, 13. 3. 2009, 19.

Инструктивно-прескриптивно значење глагола *требати* имплицитно је присутно и у конструкцијама у којима је носилац директивног значења инфинитив пунозначног глагола у посебној врсти текста, као што су написи на лијековима и амбалажи, нпр.:

Држати ван дохвати дјеце!

Инфинитив служи да се неидентификованом примаоцу од стране такође неидентификованог пошиљача да одређена инструкција. Деперсонализованост адресата и налогодавца условљава прагматика ове врсте текста која искључује директно обраћање као најтипичнији контекст у коме се остварује директив. Препорука је општеважећа, а испред инфинитива увијек се може додати безлично *треба*:

Треба држати ван дохвати дјеце!

У конструкцији са инфинитивом садржана је прескриптивност глагола *йребаџи*, а конструкција је као етикета редукована до комуникативно минималног садржаја.

Конструкција са потенцијалом овог глагола – дјелује као опомена и подсјећање, па садржи извјесну дозу емфатичности екскламације:

Тредало би да учиш!

Глајоли смјети и моћи

На рубовима микросистема модално-директивних глагола функционишу глаголи *смјети* и *моћи*, оба са секундарним значењем *доушџања* или *дозволе* (Батистић 1983: 101), говорног чина који се на скали директивности сматра блажим обликом директива. Глагол *смјети*, са основним значењем „имати смјелости”, директивно значење реализује када означава да нешто може „... 2.а. *диџи доушџено, дозвољено*” (РСМ 2007: 1245), што је такође и основа директивном значењу глагола *моћи*, у коме се употребљава „...4.а. *кад се исказује неко доушџање, кад се дозвољава нешџо чему се не йридаје важност* – Можете ући. Можеш ти говорити шта хоћеш” (исто: 734). И глагол *смјети* и глагол *моћи* у афирмативном модусу изражавају блаже директивно значење дозволе или допуштања, односно сагласност говорника да саговорник учини неку будућу активност. Садрже и компоненту подстицајно-евалуативног значења којим се саговорник охрабрује за вршење неке радње у значењу *Смијеш/Можеш/ џо урадиџи/да урадиш*. У том значењу чешће се употребљава глагол *моћи* него *смјети*:

– *Може се ући у корекцију џексџа амандмана у вези са сџорним дијелом, али џо зависи од мноџих друџих*

йарѣија у Парламенту БиХ – рекао је Радојичић. Глас Српске, 13. 3. 2009, 5; – Закон о извршењу кривичних санкција йредвиђа одређене йроцедуре и йако смо ми йо-сѣуили и сѣавили йрофесору Анѣићу до знања да може код Марковића само као йредсѣавник комисије за йоми-ловање йредседника Срдије. Euro Blic, 16. 12. 2013, 4.

Глагол *моћи* еквивалентан је глаголу *йредати* у ин-структивно-императивном значењу. Често се употребља-ва у рецептима за припремање и препорукама у вези са узимањем хране:

За ужину можете да йоједете неко добичасто воће, а за вечеру йарче рибе. Куир, 13. 12. 2013, Кувар, стр. 13 : Порука је да йреба йодићи свест йојединца о йоме која је храна здрава и како йреба да је уносимо у оріанизам. Куир, 13. 12. 2013, Кувар, стр. 13.

У потенцијалу глагол *моћи* функционише слично истом облику глагола *йредати* – као опомена и подсјећање:

Могао би да учиш!

Негирани облици модалних йлајола

Негирани облици модалних глагола у функцији ди-рективног исказа – у односу на афирмативна значења – не функционишу увијек као антонимијски парови. На синонимију модалних глагола у оквиру директивних го-ворних чинова утиче модус негације на тај начин што под утицајем негације долази до помјерања на скали де-онтичког, императивног значења модалних глагола, што се огледа у чињеници да негирани облици презента могу да изражавају слабију или јачу директивност у односу на њихове афирмативне форме.

Основну семантичку компоненту значења јаке директивности изражава афирмативни облик презента глагола *морати*, док су остали модални глаголи у афирмативним конструкцијама више дезидеративног карактера. У односу на илокуцију наређења афирмативне конструкције глагола *морати* (*Мораш учићи/да учиш*), одрична форма нема очекивано прохибитивно значење, него ослабљено директивно значење сагласности или допуштања да адресат не реализује садржај пропозиције (*Не мораш учићи/да учиши* = *Сагласан сам/Дођућићам ти да не учиш*). То помјерање значења утиче и на синонимију датих конструкција са императивом пунозначног глагола, па је афирмативна форма наређења синонимна са императивом пунозначног глагола (*Мораш да учиш* = *Учи*), док одрична конструкција, у којој је ослабљено директивно значење, није сасвим еквивалентна одричном императиву са прохибитивним значењем (*Не мораш да учиш* ≠ *Не учи*).

Доследност у исказивању говорног чина истог типа у односу на афирмативни облик презента уочава се у реализацији одричних форми глагола *хитјети* и *ћредати*. Тако се глагол *нећеш* јавља као строги прохибитивни директив, такође контекстуално условљен као и у афирмативном модусу наређења:

-Идем у кино!

-Нећеш, бојами! Има да учиш!

Безлични глагол *ћредати* и у одричном облику исказује препоруку или савјет говорника да саговорник нешто не уради. У зависности од контекста, препорука се може сматрати и упозорењем, али и у једном и у другом случају у питању је директив делиберативног типа:

Не ћреда то да урадиш!

С друге стране, глаголи *смјети* и *моћи*, којима се у афирмативној форми исказује блажа, делиберативна ди-

рективност типа сагласности или подстицаја да адресат уради нешто, у одричној форми презента актуализују компоненту прохибитивне директивности и испољавају значење изразите несагласности говорника са садашњом или будућом активношћу саговорника:

Не смијеш тио урадиџи!; Не можеш тио урадиџи!

Та несагласност може бити различито семантизована – као забрана или као упозорење. Када је интерес адресанта у првом плану, реализује се забрана:

Не смијеш више излазиџи са џим дечком!

Исказивањем забране адресату, адресант, као хијерархијски надређен, изражава свој став којим не дозвољава да адресат изврши садржајем исказа обухваћену активност.

У упозорењу се актуализује ауторитет адресанта на друкчији начин, јер он ауторитетом знања упућује адресата на по њега неповољне посљедице уколико уради оно што је пропозицијом говорног чина маркирано:

Не смијеџе носиџи чараје од синџеџике!; Поврће се не смије љрекуваџи!

Очигледно је да су у значењу изразите директивности у опозицији афирмативног и негативног модуса мјеста замијенили презентски облици глагола *мораџи*, на једној страни, и *моћи* и *смјеџи*, на другој. Док је афирмативно *мораџи* употребљиво за децидно наређење, одрично добија значење сагласности, а аналогно томе афирмативни облици *моћи* и *смјеџи*, који имају значење сагласности, добијају у одричном облику презента значење забране. Тако се добијају антонимијски парови директива, у значењу наређења, односно забране:

Мораш тио урадиџи! : Не смијеш тио урадиџи! / Не можеш тио урадиџи!

Аналогно томе, и у значењу допуштања, сагласности да се нешто уради или не уради:

*Можеш ти урадити / Смијеш ти урадити : Не мо-
раш ти урадити.*

Ово помјерање у прагматичко-семантичкој парадигми омогућено је семантиком уопштеног значења, односно непунозначности модалних глагола.

Опште модално значење ових глагола и њихова појединачна семантичко-прагматичка обиљежја када се, будући да немају облика императива, у директивном значењу употребе у формама других глаголских облика – резултирају специфичностима значењских нијанси које се реализују у контексту. То се посебно показује у међуодносу различитих модуса – императивног и модуса негације презентских облика. Када се императивно значење комбинује са одричним облицима модалних глагола, долази до помјерања на скали њихових директивних значења тако што негирани облици могу да изражавају слабију или јачу директивност у односу на њихово афирмативно значење, па се уочава да су у опозицији афирмативног и одричног модуса мјеста замијенили глаголи *морати*, *моћи* и *смјети*.

ЖЕЉНЕ ИЛИ ОПТАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

За исказивање жеље или дезидеративности у српском језику, што се описа у граматикама тиче, зависно од ставова аутора издвајају се или уопште не издвајају посебне изражајне форме. У једном од уџбеника језика који се употребљавају у школској пракси у оквиру двије опште категорије – индикативности и модалности – искази којима се изражава жеља генерално се сврставају у модални тип у коме се као примарно актуализује значење говорниковог експресивног става (као веритативност, волитативност, императивност и потенцијалност), док се терминолошка синтагма *жељне реченице* смјешта у категорију зависних изричних реченица са субјунктором *да* (Симић 1996: 19, 79). Исказивање жеље се у уџбеницима третира и као исказивање једне од битнијих комуникативних функција, а граматичка специфичност реченица којима се то постиже описује се употребом „модалног крњег перфекта или *нека* + презент или *да* + презент” (Станојчић–Поповић 1995: 336). Мање-више, гдје год се посебно издвајају, експресивно-модалним формама за изражавање жеље приписује се и узвичност (Стевановић 1962: 274; Станојчић–Поповић 1995: 336; Ковачевић–Бабић 2017: 67), што условљава да их неки аутори школских уџбеника и посматрају у оквиру шире категорије узвичне реченице (в. Прањковић 1995: 16). Разноврсне су синтаксичке форме којима се у српском језику може исказати значење жеље, што показује анализа корпуса у коме

се реализују типични модели и њихова значења, као и различите прагматички условљене варијације основних структурних образаца. Друкчије речено, значење модалности оптативних исказа, које глобално имплицира исказивање субјективног става и емоционалних стања говорника, језички израз прати својом структуром.

*Модел оптативне конструкције
са перформативним глаголом*

Исказивање жеље везује се за глаголе из значењске класе *verba desiderativa*, чији је главни представник глагол *жељети*, уз који се у истом или блиском значењу јавља и глагол *вољети*, а дјелимично и *хитјети*. Помоћу глагола тога типа лице које је субјекат 1. лица изражава свој став на тај начин што исказује своје очекивање којим се означени садржај предметног свијета обухвата на тај начин да може бити користан или штетан за њега или за друге, што је образац перформативне конструкције у којој је у самом лексичком значењу глагола експлицирана и семантика и прагматика оптативног говорног чина. Жеља тако исказана најчешће изражава позитивно маркирану потребу, темељену на добронамјерности или користи:

Желим ти мноћо усїјеха.; Желим да њоложим исїиї.

Насупрот томе, жеља је и испољавање негативних емоција чије усмјеравање на одређени садржај подразумемијева непријатност за корисника:

Желим ти да њроїаднеш на исїиїу.; Желим да умрем ової ѡрена!

И у једном и у другом случају за изражавање жеље употребљава се афирмативна конструкција, тј. афирмативни облик управног глагола, јер одрична форма даје

значење које се не може сматрати примарно жељним, него индиректно упућује на неке друге говорне чинове:

Не желим да једем. – одбијање нечега;
Не желим да насмјрадам! – упозорење;
Не желим да идем у кино! – забрана итд.

Значење жеље негативне семантике постиже се негирањем самог предмета жеље, што се реализује у виду лексичке негације:

Желим ти неусијех!

Негативна семантика жеље остварује се и употребом лексема негативне семантике:

Желим ти све најгоре!; Желим ти да цркнеш!

Жеље негативне семантике може се исказати и помоћу граматичке негације, при чему се негира предикат клаузе којом се исказује пропозиција:

Желим ти да не положиш испис!

Употреба глагола *жељети* у примарној структури исказа подразумева исказивање жеље из тачке гледишта лица које је субјекат, обиљеженог лексички, уколико је субјекат комуникативно или стилски наглашен, или граматичким морфемама личног глаголског облика, који је у исказу тога типа презент или евентуално потенцијал:

Желим да све обавим на вријеме. (JA) : *Жељела бих да све обавим на вријеме.* (JA).

Избор ова два глаголска облика условљен је логичком чињеницом да комуникативну вриједност исказивања жеље има само жеља чији је садржај нереализован у тренутку говорења. Тако нпр., употребљен у прошлом времену, глагол *жељети* и исказна структура која се око њега формира нема оптативно него референцијално значење:

Жељела сам да њоложим исјийи из мајмамајике : Желим да њоложим исјийи из мајмамајике.

Моменат неевидентности реализације садржаја жеље у тренутку говора у контекстом задатим условима укључује у футур први:

Желим и увијек ћу њи жељењи све најбоље.

Ти моменти неевидентности реализације садржаја који је као предмет обухваћен транзитивним значењем глагола *жељењи*, његово ситуирање у будућност, као и актуелност жеље у тренутку говорења, неопходни су да бисмо реченицу са тим глаголом схватили као оптативну. Будући да је илокуција исказа који садржи овај глагол недвосмислено лексикализована, то овим формама даје обично интонацију нижег тона, као што је то код изјавних исказа, односно овакве конструкције губе на експресивности, а нарочито на афективности. Зато их схватамо неутралним, полазним или нултим оптативним конструкцијама које не репрезентују екскламативну оптативност.

У складу са семантичко-синтаксичком активношћу или валентношћу глагола *жељењи*, и структура која се око њега као језгра формира јесте вишекомпонентна. Његова транзитивност отвара два мјеста која попуњавају релацију: *жељењи* – *некоме* – *неињио*. Као неизостављив, увијек се експлицитно наводи предмет жеље, што се исказује позицијом ближег објекта, која се попуњава:

а) супстантивом/супстантивном синтагмом у акузативу без приједлога:

Желим њи срећу!; Желим њи усјјех у раду!;

б) партитивном синтагмом:

Желим њи мноњо усјјеха!

в) реченицом са везником *да* и презентом у позицији предиката зависне клаузе:

Желим џи да иџо џрије оздравиш!

Отварање позиција даљег објекта уз глагол *жељеџи* условљено је усмјереношћу предмета жељења на самог говорника или на неко друго лице (најчешће саговорника/саговорнике), реално присутно у комуникацији или замишљено. Ако је у питању аутодезидеративност, проста, исказана првим лицем, позиција адресата је непопуњена:

Желим да џуџујем.; Желим мало мира.

Такође ни инклузивно остварена аутодезидеративност не отвара мјесто даљем објекту:

Желимо да се све ово иџо џрије заврши : Желим џо.

Уколико је предметом жеље обухваћено лице које није говорник, и позиција даљег објекта се попуњава, јер је потребно експлицирати ко је адресат:

Па иџак, желим џи срећу, млади човјече. МС, Дис, 493.

Могућност разликовања лица које је изражено глаголом *жељеџи* и лица које је предметом жеље обухваћено утиче на структуре у којима је у објекатској функцији зависна реченица. Наиме, уколико је исти субјекат управне и зависне клаузе, уколико је у питању, дакле, аутодезидеративност, конструкција са *да*-клаузом замјенљива је инфинитивном, јер глагол *жељеџи* тада у синтаксичком смислу дјелује као модалитарни:

Желим да џеџујем на џланини. : Желим џеџоваџи на џланини.

Ако су субјекат управне и зависне клаузе различити, инфинитивна конструкција није еквивалентна пре-

зентској, јер инфинитив не може да обиљежи категорију лица, а та информација је неопходна када је у питању полисубјекатска конструкција и када је глагол *жељеџи* синтаксички пунозначан:

Желим да моја кћерка љеџује на џланини. : *Желим да моја кћерка љетовати на планини.

Дато позиционирање елемената којима се изражава жеља односи се на оптаивну конструкцију са глаголом *жељеџи*, према перформативном моделу:

Vf želim/želimo + (N3) + N4/R.

Много чешће него у разговорном језику, који је по природи својој динамичан и редуован, перформативни модел употребљава се у формалном изразу, при честитањима у службеној преписци која има протоколарни тон:

Желимо вам успјешну пословну годину!

Конструкција са глаголом *жељеџи* употребљава се и уз инструктивне текстове, рекламног типа или типа упутстава:

Желимо вам успјех у ѝриѝремању јела ѝрема нашим рецеѝѝима и – добар ѝшек! Снс, 5; Једино је важно знаѝи ѝринциѝе кувања, као и збоѝ чеѝа се ѝрмењују ѝоједини начини ѝриѝремања хране. Ако ѝо схваѝиѝѝе, ѝридружиѝѝе се великом броју људи који уживају у ѝредносѝѝима кинескоѝ начина кувања. Желимо вам мноѝо успјеха! ЛКЈ, Кк, 3.

Употребљава се и у поетском језику, у интелектуализираном, смиреном изразу дескрипције жеље, неекскламативног карактера:

Желим: / да ѝосле снова / не осѝане ѝраѝ мој на ѝвом ѝѝелу. // Да ѝонесеш од мене само / ѝуѝу и свилу белу и мирис блаѝ... // ѝуѝева засуѝѝих лиѝѝем свелим / са јабланова. МЦ, П, 87.

*Редуковани перформативни модел
оптативне конструкције*

Три основне компоненте – изражавање жеље (желим), експлицирање предмета жеље (N4/R) и адресата (N3) – саставнице су сваке оптативне конструкције, било да су све експлициране у површинској структури исказне форме или нису. Зато овај модел, будући да садржи све логичко-граматичке компоненте које су неопходне за изражавање жеље, сматрамо полазним у грађењу оптативних конструкција. И када нису исказане, те компоненте се подразумевају и у нефинитним исказима као што су они у којима је реализована само компонента N4, која представља предмет жеље:

*Све најбоље!; Много среће на исијиу!; Добру забаву!;
Лаку ноћ!; Добар дан!*

Дати примјери су уобичајене форме друштвених контаката, максимално редуковане и конвенционализоване конструкције, познате свим говорницима исте језичке заједнице, а служе за изражавање добрих жеља при поздрављању. Иако се може употријебити и синтаксички потпуна реченична форма поздрава према перформативном моделу (*Желим вам добар дан!*), ипак је много уобичајенији редуковани израз којим се експлицира само предмет жеље (*Добар дан!*). Све остало је редундантно на основу тога што се овакве форме употребљавају увијек у непосредном говорном контакту тако да је деикса адресата самим тим остварена у његовом присуству, па граматичка позиција N3 може и да изостане. Предмет жеље (*добар дан, добру забаву*) повлачи на себе и комуникативно значење редукованог глагола па ове конструкције бивају за те нијансе експресивније и емфатички динамичније, што прати и појачана интонација. Њихово значење

и услови употребе упућују на елипсу глагола⁵⁴ *жељеѿи*, односно на варијацију датог модела коју можемо записати формулом:

(Vf *želim/želimo* + N3) + N4/(R).

На мјесту акузативног израза у површинској структури може егзистирати и номинативни израз, као послиједица редуковане форме, еквивалентне реченици са глаголом *жељеѿи*:

Лака ноћ!; Срећна слава! : Нека вам је лака ноћ!; Нека вам је срећна слава!

Тако и модел можемо допунити за ову варијацију:

(Vf *želim/želimo* + N3) + N4/N1/(R).

Варијацију овог основног модела представља и осамостањена *да*–презентска клауза, са пунозначним или копулативним предикатом:

Осѿав сабљу, да је Бої удије! ВСК, Снп, 2,153; *Е да си ми здрав и жив у име боїа!* ВН, Сд, 42.

Осамостаљивањем везник *да* добија вриједност партикуле са функционалном вриједношћу екскламативног функтора. Карактеристике ове партикуле да „углавном износи претпостављени, а не реални садржај и да остварљивост садржаја јединице уведене са *да* није од значаја са комуникативног гледишта” (Симић–Јовановић 2002/2: 835) темеље су компоненте оптативног значења конструкције. У тој улози замјенљив је партикулом *нека*: *Осѿав сабљу, да/нека је Бої удије!; Е да/нека си ми здрав и жив у име боїа!*

54 На редукцију глагола, односно да су конструкције овог типа приглаголске (*Желим вам добар дан*), а не приименске (*жељење доброг дана*) скреће пажњу и А. М. Пешковский (в. Пешковски 1959: 177–191).

Еквивалентна партикула *нека* уобичајенија је у безличним конструкцијама од партикуле *да*:

– *Е нека вам је срећно!* – рече сџара са сузама у очима. ЈВ, Цд, 1, 49; *Е ња нека им је наздравље!* МС, Т, 76.

Уочава се различита функција елемента N3 у тим конструкцијама. У двочланом моделу (*Е да си ми здрав и жив у име боја!*) у питању је експлетивни етички датив, док је у имперсоналном датив у функцији логичког субјекта (*Е нека вам је срећно!*). У сваком од ових исказа подразумева се редуковани перформатив глагола *жељећи*.

Конструкција **R da/neka + present + N3** представља модел који служи као експресиван израз за изрицање честитања, благосиљања, проклињања и сл., а све те прагматичке реализације подразумевају изразиту емфатичност, која утиче и на интонациону реализацију таквих исказа, чинећи је екскламативном. Најчешће се реализује у форму копулативног предиката у коме предикатив исказује дезидеративни садржај, док га презент копулативног глагола ситуира у будућност.

Општаивне конструкције са њартикулом да

У посебан подтип, иако формално сличан претходно издвојеним оптативним *да/нека*-реченицама, издвајамо конструкције у којима је обавезно формативно средство партикула *да*, рецепијентни датив и копулативни глагол *јесам* у 3. лицу јединине, односно израз *Да ми је* – према моделу **Da + N3 + VF(cop. present, 3. l. sg.)**. Оправдање за то налазимо у чињеници да за разлику од претходних, за које сматрамо да су настале редукцијом перформатива *жељећи*, конструкција **Da + N3 + VF(cop. present, 3. l. sg.)** његов је семантички еквивалент, тј. она као блокирана форма актуализује његово значење, па се глагол *жељећи*

не може и експлицирати у оквиру ње, што показују сљедећи примјери:

Чуо сам како нејдје њече вода из чесме. Да ми је само кай! МС, Т,79; *Ох да ми је очима виђети / Црна Гора изгуб да намири!* ППЊ, Гв, 9; *О, ова рука! Да ми је да је се сић наљубим кад она сјава, кад ме не види!* ЛЛ, Нб, 44; *Да ми је сић у воду и њокидаји оледало куд се њросије сенка минареји!* ВН, Сд, 304; *Ја да ти је оком њоледати / њоледати војводу Милоша!* ВСК, Снп, 2, 145.

Не можемо, дакле, рећи: *Желим да ми је да се сић наљубим или *Желим ја да ти је оком њоледати итд.

Осим тога, ови примјери показују да партикули *да* није еквивалентна партикула *нека*, као што јесте у редукваном перформативном моделу:

Чуо сам како нејдје њече вода из чесме. Да ми је само кай! МС, Т,79 : *Нека ми је само кап!; *Ох да ми је очима виђети / Црна Гора изгуб да намири!* ППЊ, Гв, 49 : *Ох нека ми је очима виђети / Црна Гора изгуб да намири!

Актуализујући значење глагола жељети, конструкција *Да ми је* актуализује и обје могућности његовог граматичког функционисања, и као пунозначног и као модалног глагола, што показује граматички статус његових допуна. Тако модел *Да + N3 + VF*(cop. present, 3. l. sg.) могу допунити сљедеће конструкције:

а) супстантив/супстантивна синтагма у акузативу, односно генитиву:

Да ми је само кай!; Да ми је вина и хљеба!;

б) реченична конструкција *да* + презент:

Да ми је да је се сић наљубим кад она сјава, кад ме не види!

в) инфинитивна конструкција (еквивалентна форми *да* + презент):

Да ми је сићи у воду и њокидаћи оледало куд се њросише сенка минарећа!

У примјерима у којима је та конструкција допуњена објектом (*Да ми је само кай!*), имплицитно значење глагола *жељећи* је пунозначно, па се образује подмодел **Da + N3 + VF(cop. present, 3. l. sg. n.) + N4/ N2**.

Примјери допуна са конструкцијом *да* + презент (*Да ми је да је се сићи наљубим кад она сјава, кад ме не види!*) или са инфинитивом (*Да ми је сићи у воду и њокидаћи оледало куд се њросише сенка минарећа!*) упућују на модално значење глаголског еквивалента *жељећи*, па те двије форме (инфинитив и *да* + презент) са конструкцијом која га представља образују сложени глаголски предикат,⁵⁵ односно форма допуне изражена конструкцијом *да* + презент или инфинитивом у функцији је предикатива – према подмоделу **Da + N3 + VF(cop. present, 3. l. sg.) + (da + present/infinitiv)**.

Еквивалентност конструкције *да* + презент и инфинитива као комплементних конструкцији *Да ми је* потврђује и моносубјекатски статус цијеле конструкције, што показују и примјери у којима су експеријенцијентни логички субјекат из те конструкције и субјекат допунске структуре идентични, као и то да у комплетној синтаксичкој структури није актуелан моменат овременавања:

55 На сличан начин М. Ковачевић објашњава структуру конструкција типа „На нама је да одлучимо”, које сматра моноклаузалним, у којима конструкција *да* + презент додата презенту копулативног глагола *бити* представља структуру сложеног глаголског предиката, јер глагол *бити* у тој блокираној форми има деонтичко значење обавезе, подударно са значењем модалног глагола *треба*, тј. семантички су еквивалентне конструкције *На нама је да одлучимо* и *Треба да одлучимо*. (в. Ковачевић 2017: 179–181).

*Ох, да му је мало дубље и мало више ваздуха удахнућии!;
 Ох, да му је да мало дубље и мало више ваздуха удахне!;
 Ох да ми је очима виђетии / Црна Гора изиђ да намири!
 : Ох да ми је да видим очима / Црна Гора изиђ да на-
 мири!; Да ми је сићи у воду и њокидајии оіледало куд се
 њросіиіре сенка минарејіа! : Да ми је да сиђем у воду и
 њокидам оіледало куд се њросіиіре сенка минарејіа!.*

И када је позиција N3 попуњена замјеницом лица које се не идентификује са позицијом говорника, и тада је оптативна конструкција са лексичком допуном у форми да + презент/инфинитив моносубјекатска. Тако нпр. значење конструкције *Ох, да му је мало дубље и мало више ваздуха удахнућии!* не можемо тумачити: *Ја желим да он удахне него само Он жели да удахне/удахнућии. Ове конструкције служе за изражавање емфатичне жеље говорног субјекта и подразумевају аутодезидеративност првог лица, чак и када су употријебљене у трећем, као у датом примјеру, јер и тада подразумевају трансфер лица типичан за слободни неуправни говор у коме се, у наративном тексту, мисли субјекта првог лица приказују директно, али у форми трећег лица. То у суштини значи да је у датом примјеру управни говор (– *Ох, да ми је мало дубље и мало више ваздуха удахнућии!*) у слободном неуправном трансформисан у нарацији блиско треће лице (*Ох, да му је мало дубље и мало више ваздуха удахнућии!*), али је, што је такође својствено слободном неуправном говору за разлику од неуправног, конструкција задржала све елементе емфатичности екскламације.

Оптативна конструкција са потенцијалом

Осим у експресивно-емфатички неутралној форми сложене изричне реченице гдје потенцијал синонимно

са презентом може попуњавати VF-позицију у управној клаузи (*Желим/Жељела бих да њуџујем*), овај облик се јавља и у много експресивнијој оптативној конструкцији са везником–партикулом *кад*.

Конструкција **Kad + potencijal** зависна је клауза погодбене потенцијалне реченице у којој је уз везник *кад* на мјесту предиката обавезно присутан глагол у облику потенцијала, тј. осамостаљена зависна погодбена клауза, означена екскламативном интонацијом, један је од типова оптативне реченице. Осамостаљење се постиже на основу тога што садржај зависне клаузе постаје комуникативно битнији од садржаја главне. У ствари, тај непостојећи, замишљени услов јесте једина експресивно-комуникативна новост – рема – јер неексплицирана основна клауза било које овакве реченице има исти или приближан значењско-прагматички оквир: она антиципира олакшање, растерећење емотивног набоја до кога би дошло када би се оптативном клаузом претпостављени услов остварио. Значење редундантне управне клаузе информативно се не конкретизује даље од комуникативног утиска који се реципијенту намеће као позитивно осјећање циљано садржајем реализоване зависне клаузе. Тако се зависносложена погодбена реченица са везником *кад*, реализована у цјелини, не може сматрати врстом оптативне реченице, што показује и следећи примјер:

Кад би мојла да ја схваћи, њомојао бих јој у одлуци.
МС, Мм, 41.

Када се експлицира и управна клауза, зависна има значење замишљеног услова, потребног да би се остварила ситуација означена управном клаузом, али не и значење жеље коју изриче говорник. Редукцијом основне клаузе, зависна постаје емфатична и претвара се у оптативну реченицу која упућује на уопштено позитивно значење које говорник очекује и прижељкује и које се

може парафразирати слично значењу „желим, било би све у реду“:

Кад би мојла да ја схваћи!

Нашавши се на почетку оптативне реченице осамостаљењем, изгубивши синтаксичку везу са управном структуром, везник *кад* губи везничку, а добија, својствено партикулама, функцију реченичног екскламативног функтора.

Оптативној реченици са везником *кад* нису еквивалентне осамостаљене погодбене клаузе са везницима *ако* или *уколико*. Оне значење жеље експлицирају тек секундарно, и контекстуално условљено. На примјер, парцелисана погодбена клауза са везником *ако* може у одговарајућем дијалогу да има и значење жеље, очекивања да се нешто оствари, мада је ту у првом плану молба:

– Помоћи ћу вам да то ријешите.

– Ако бисте били љубазни!

Семантика потенцијала као глаголског модуса јесте семантика дезидеративности. Оно што глагол *жељети*, као и глаголи са интенционалним (*намјераваћи*, *обећаваћи*) или волунтативним значењем (*хоћу*) постижу својим лексичким значењем, а то је перспективизација садржаја којим управљају у будућност,⁵⁶ потенцијал постиже граматичком формом,⁵⁷ оптативним значењем помоћног глагола, па тако и у колоквијалном говору употребе самостално конструкција: *Ја бих слаголед, а*

⁵⁶ Уз глаголе оваквог лексичког значења не може се употребити зависна реченица у прошлом времену: *Желим/Желио сам да је дошла.

⁵⁷ Будући да се лексичким значењем глагола *жељети* управо лексикализује жеља, то се и форма потенцијала у реченицама састављеним по моделу: VF(жељети) + (N3) + N4/R (Жељела бих да купим ципеле) јавља као рјеђа у односу на презентску конструкцију (Желим да купим ципеле).

она би шамјийиу – пружа довољно података за смјештање у будућност и исказивање значења дезидеративности.

Елементима структуре оптативне реченице са функцијом *кад* и потенцијалом (*Kad + potencijal*) треба додати и партикулу *само*, која је врло честа у саставу таквих конструкција. У структури овог модела она се јавља факултативно, како због њене синтаксичке нефункционалности, тако и због тога што се жељени смисао да изрећи и без ње. Међутим, у реализацији, у говорној пракси тај елемент у виду ексцептивне партикуле *само* скоро је редовно присутан, тако да образац ове реченице, под којим подразумевамо обавезно присутне елементе, можемо записати:

(Само) + *kad* + *potencijal*.

Том партикулом се тај замишљени услов за постизање жељеног циља издваја као једини битан, као једина могућност да се досегне циљ. Тако та лексема, поред основног рестриктивног, добија и интензификаторско значење:

Кад бих само усјјела да ојишем сусрећ његовој љаса са мојом свијешћу и душом! РП, ЗоС, 78.

Мјесто лексеме *само* није фиксирано, али њено премјештање није без ограничења. У оваквим конструкцијама она се јавља као реченични интензификатор, најчешће на почетку реченице:

Само кад бих усјјела да ојишем сусрећ његовој љаса са мојом свијешћу и душом!; Само кад би се он љојавио!

Њено премјештање у позицију у којој би се могла схватити као интензификатор једне ријечи, не подразумева више интензивирање цијелог исказа: (*Кад би се само он љојавио!*)

Оптативно значење истакнуте жеље која води ка позитивном осјећању за говорника може да се искаже и афирмативном и негативном формом потенцијала:

Само кад не би успјела сваки пут да ме изнервира!

Будући да је у питању модална функција, овакве реченице не подлијежу синтаксичким провјерама истинитости, тј. не може се садржај који се одриче претворити испуштањем негације у афирмативни, ни обрнуто и бити овјерен као предмет говорникове жеље (*Само кад би успјела сваки пут да ме изнервира!), јер жеља није ни истинита ни лажна.

Од рекције глагола који попуњава мјесто резервисано за потенцијал даље зависи сложеност синтаксичке структуре којом се исказује оптативно значење по датом примарном моделу. Тако се оптативне конструкције овог типа јављају као:

а) просте реченице:

Кад би дошао!; Кад бих положила испит! или

б) као сложене, у којима је кад-реченица надређена управна клауза:

Само кад бих дочекала да ја њеново видим!

Ойшайив

Да ли у српском језику постоји форма која служи за исказивање оптативног значења или је то значење подвдљиво под полисемичност неких типичних временских глаголских облика и могућности њиховог трансфера из свог примарног у бројна секундарна значења – питање је којим се србистика бавила, мада доста површно, и ра-

није. Углавном је, према ставовима признатих ауторитета, оптативност везана за изражајне могућности перфекатске категорије. Наиме, и А. Белић (Белић 1955: 8) и М. Стевановић (Стевановић 1938/1939: 170) сматрају и називају радни придјев којим се изражава оптативно значење „крњим перфектом”, у чему им се, мада не усвајајући тај назив, придружује и И. Грицкат (Грицкат 1954: 146, 154, 206). У актуелним уџбеницима српског језика, у дијелу гдје се говори о синтакси глагола, као једна од употребних могућности крњег перфекта наводи се и изражавање оптативног значења: „Крњи перфекат може бити и м о д у с (начин) [...]. Њиме се такође може означавати и жеља, претпоставка, увереност да ће се радња, стање или збивање (из)вршити, услов и сл.” (Станојчић–Поповић 1995: 380). Посве је јасно да перфекат може бити и модално употрејебљен – поменимо само његову императивну употребу типа: *Одмах да си кренуо!* –, али очекивало би се да се „крњи перфекат” са оптативним значењем може замијенити потпуним перфекатским обликом. Тако се нпр.: *Живио! Веселио се!* – не може изрећи као **Живио си! Веселио си се!*, за разлику од нпр. историјског крњег перфекта (*Био један сиромашан човјек ња имао њри сина. : Био је један сиромашан човјек ња је имао њри сина*) или крњег перфекта којим се исказује појачана експресивност „с изразитом емоцијом: чуђењем, изненађењем, радошћу и сл.: *Дакле, умро Шћићкаловић! ..., Дошао Милош!*” (Стевановић 1969/2: 599), који се такође може замијенити пуним обликом (*Дакле, умро је Шћићкаловић; Дошао је Милош*). То скреће пажњу и на Маретићево мишљење да је „optativ ili željni način” самосталан облик „aktivnog participa” (Маретић 1963: 663) и да се развио из кондиционала, нпр. *Живио!* из *Живио би!*, што образлаже тиме да је оптатив „upravo uzvik, a narav uzvika traži da je što kraći... kad uzvik treba da bude što kraći, nije čudo što se u željnom kondicionalu može i particip izostaviti:

na čast mu laž! (tj. bila)” (Маретић 1963: 665). На блискост везе радног глаголског придјева у оптативној функцији са потенцијалом индиректно упућује и Р. Симић: „У једном примеру имамо израз за ружење уз помоћ ‘крњег перфекта’ (у ствари крњег потенцијала, али о томе овде није реч): – Срам те и стид било, ругаш се свом тати!” (Симић–Јовановић 2002/1: 358). Те неразријешене дилеме упућују на то да је *ойџаџив* најадекватнији назив за овај модус дезидеративности, за који је карактеристично неутралисање парадигме, што је условљено – слично као што је то и код императива – његовом типичном прагматичном функцијом. Као експресивна форма за изражавање жеље, оптатив не представља „најобичнији и најчешћи случај грађења начина”, и то тако да се растави „на засебну реч (глаголску) за став и засебну реч за обележавање употребе глагола који зависи од поменутог става у релативу, напр. Желим да дођеш” (Белић 1958: 216). Он је редукovan на ознаку ситуације обиљежене афективношћу жеље, па се и јавља као семантички вишеструко сложена јединица јер уз сопствено лексичко значење – експлицирање садржаја ситуације која је оптативношћу обухваћена – садржи и семантичку компоненту имплицитног дезидеративног глагола. Оптатив је по томе врло експресиван и истовремено афективан израз и углавном је обиљежен афективном интонацијом брзог темпа и појачаног тона. Говорне ситуације у којима доминирају снажне емоције условљавају и употребу адекватних језичких средстава у виду кратке, динамичне форме, синтаксичко-семантички елиптичне, растерећене лексичког сувишка који интелектуализује и успорава израз.

Основни модел ових конструкција записујемо као **VF(optativ) + (N1):**

Живјела слобода! ; Живио краљ!

Попуњавају га изрази који се изговарају у похвалу неке или нечему, при наздрављању. Када је лице које се укључује као субјекат оптативне конструкције присутно у непосредном контакту, елемент N1 је изостављив:

Живио! (= Живио ти)

Уколико је у VF-позицији оптатива радни глагол *бити*, онда је он, у складу са правилима формирања именског предиката, обавезно допуњен неком неглаголском лексемом квалификативне семантике – придјевом, прилогом или супстантивом.

а) Придјев:

Жива била, јолудице! – рече ђеда... ЈВ, Цд, 1, 49; *Срећан био, дивно ли си снио!* ППЊ, Гв, 68; *Не била њи моја рана клења!* ВСК, Сп, 2, 123.

б) Прилог:

Све вам било добро! ЖВ, Снз, 167.

в) Супстантивно-прилошки израз:

Све вам било у најбољем реду! ЖВ, Снз, 169.

Под емфатичким ударом оптатив глагола *бити* може бити и редукован:

Срећно! Дујовјеко!

Овај модел се много чешће јавља у облику **VF(optativ) + N1 + N3**, у којем елемент N3 има значење и функцију даљег објекта:

Бој њи јомојао!

Елемент N3 може имати и вриједност етичког дактива са комуникативном функцијом блискости и саучествовања комуникатора:

Жив ми и здрав био!

Елеменат N3 може носити и значење посесивног датива:

Живјела нам ѿсѿодарица Јерина! ВН, Сд, 101; *Не ђе-иѿиѿи, кукала иѿи мајка!* ППЊ, Гв, 66.

У неким изразима алтеративан елементу N3 јесте елеменат N4, односно модел: **VF(optativni krnji perfekat) + N1 + N4:**

Бої иѿе живео! – *шайуиѿаше Смиљана кроз сузе.* ЈВ, Цд, 1, 60; *А ко не ѿслуша – удио ѿа дої!* ЛЛ, Нб, 27; *Куме Марко, Бої иѿе ѿмоїао!* ВСК, Снп, 2, 126.

У примјеру *Бої иѿе живео!* – употреба акузатива је условљена значењем глагола *живјейи* коме је, у складу са религиозним поимањем релација у свијету, дата једновалентна прелазност на позицију ближег објекта, тако да ту не можемо говорити о међусобној замјенљивости облика акузатива и датива (*Бог ти живео!). Такав је и фразеолошко-идиоматски израз који у употреби више нема оптативно, него значење чуђења (типа *Бої иѿе видуо!*). Алтернативност елемената N3 и N4 могућа је у примјеру: *Куме Марко, Бої иѿе ѿмоїао!* : *Куме Марко, Бої иѿи ѿмоїао!* – што такође допушта специфична рекција глагола.

Модел са акузативом може бити појачан и партикулом *дабоїда*:

Дабоїда иѿе Мусѿајдеї из Незука невјесѿом звао! ИА, НДћ, 119.

Оптативно значење партикуле *дабоїда* још је уочљивије када се та моноксемска јединица разложи на реченичну форму, што се у пракси често јавља (*Дабоїда* > *Да дої да*). Ова партикула својом оптативношћу утиче на синтаксичку структуру, тј. може да се осамостали и да уведе реченичну пропозицију жеље:

Да дої да да ово све на добро изиђе! – *рече даба-Сѿевана.* ЛЛ, Нб, 67.

У складу са комбинаторичким могућностима врста ријечи заступљених у моделу VF(optativni krnji perfekat) + N1 + N4, основна форма може бити проширена и факултативним члановима, као што су прилошке одредбе:

Твоја сабља сјекла на мејдану! ВСК, Снп, 2, 126; *Име џи се свуда сјомињало!* ВСК, Снп, 2, 126; *Бој ја јаки и мршва удио!* ППЊ, Гв, 93.

Еквивалентна форма овом моделу јесте конструкција са презентом за 3. лице и партикулама *нека* и *да*, која иначе служи као императив за 3. лице:

Нека/да нам живи јосјодарица Јерина!; Нека/да џвоја сабља сијече на мејдану!; Бој да/нека ја јросји и јомилије! ИА, НДћ, 60.

Не можемо говорити о потпуној синонимији јер је израз са оптативом експресивнији.

Овај оптативни модел се употребљава за исказивање добрих жеља, заклињања, клетви и сл.

Благослови и уопште добре жеље:

Шјо носили – свијетјло вам било! / Шјо радили – све вам светјо било! ВСК, Снп, 2, 66; *Жива била, јолудице! – рече ђеда...* ЈВ, Цд, 1, 49; *Куме Марко, Бој џе јомојао!* / *Твоје лице свјетјло на дивану!* / *Твоја сабља сјекла на мејдану!* / *Нада џе се не наило јунака!* / *Име џи се свуда сјомињало / док је сунца и док је мјесеца.* ВСК, Снп, 2, 126.

Заклињање:

Која је џу Роксанда ђевојка / нек савије скуџе и рукаве.../ Ако ли се која друја маши, / вјера моја џако ми јомојла, / осјећ ђу јој руке до лакаџа! ВСК, Снп, 2, 97; *Десница ми не усала рука!* / *Добру коњу јрива не ојала!* / *И дријка ми сабља не рђала!* / *Ни у мене нема више блаја...* ВСК, Снп, 2, 51.

Клетва:

*Морам доћи, а доћи ћу клечајући и нећу знаћи не само
 где је Анђеохија – њроклеџа била! – већ ни како је име
 сину моје мајке. МС, Дис, 199; Е, јес, Грац му се рекне,
 ваџира ја сајорила! – куне Сјасенија Савина. ПК, Км,
 34; Швадо, Швадо, жив се џи расјадо шџо нам ојро-
 ва земљу и уди у свачем снају и берићеџи! ПК, Км, 97;
 Нека џи је њроклеџо, Јоке! Да дој да сад џала и никада
 на ноје не сјала! Девеџи јодина боловала, кроз косџи
 џи џрава ницала, и не умрла док од мене ојросџи не
 искала! ЉХ-Ћ, Жр, 73; Ко је Срдин и срјскоја рода, / и
 од срјске крви и колена, / а не дошо на дој на Косово: /
 од руке му нишџа не родило, / рујно вино, ни шеница
 бела! / Не имао џољској берићеџа! / Ни у дому од срца
 џорода! / Рђом кайо док му је колена! ВСК, Снп, 2, 190.*

Треба напоменути да се у клетвама врло често упо-
 требљава одрични оптаив: *Никада на ноје не сјала!; Не
 умрла док од мене ојросџи не искала!; Од руке му нишџа
 не родило!; Главе мушке не која од џушке!* Ова конст-
 рукција експлицира садржај жеље, која је код клетве везана
 за негативну семантику, а за садржај смо утврдили да се
 значење које је пројектовано као штетно може исказати
 и помоћу синтаксичке негације.

Клетве понекад могу да имају и значење грдње, тј.
 служе као клише ослабљене семантике за исказивање не-
 расположења говорника изазваног понашањем саговор-
 ника, без стварне жеље да се пропозиционо значење које
 конструкција носи збиља и оствари:

Црко дадоја!; Гром џе џојодио!

Закључак

У експресивно-модалне форме са интонационим обиљежјем узвичности спадају и конструкције за изражавање жеље. Експлицитно или имплицитно, те конструкције су везане за глаголе значењске класе *verba desiderativa*, помоћу којих лице исказује свој експресивни став, усмјерен на предметни садржај као жељено очекивање користи или штете за себе или за друге. На тај начин се говорни чин жеље поларизује у оквиру позитивне и негативне семантике. То семантизовање прати конструкција са глаголом *жељећи*, који се као носилац илокуције употребљава у афирмативној форми, док се значење негативне жеље изриче путем: лексичке негације, објекатске допуне или употребом лексема негативне семантике у функцији објекатске допуне, као и грамаћком негацијом допунске изричне клаузе.

Форма са глаголом *жељећи* (коме су дјелимично еквивалентни глаголи *вољећи* и *хйјећи*) представља перформативну формулу дезидеративности, у експресивном смислу неемфатичну, по моделу VF(желим/желимо) + N3 + N4/R. Тај модел је полазни структурни образац за емфатичко-експресивне, па тиме и ексламајивне редуковане форме, које се свде углавном на експликацију предмета жеље – синтаксички на позицију ближег објекта или изричне клаузе. Док конструкције са дезидеративним глаголом функционишу у формалном изразу, редуковане форме се као говорни клише користе при поздрављању, честитању, наздрављању и сл.

Опјативно-емфатичку вриједност има и конструкција Da + N3 + VF(*cor present.*, 3. l. sg/pl.), која се лексикализује као идиоматски склоп: *Да ми је*, са дезидеративном вриједношћу глагола *жељећи*. У тој конструкцији глагол *жељећи* као њен семантички еквивалент може да функционише и као пунозначан и као модалан, што се

огледа у природи допуна које конструкција уводи – пунозначношћу везује за себе објекат, а модалним значењем конструкцију *да* + презент или инфинитив у структури сложеног глаголског предиката.

У микросистем оптативних конструкција са ексклазивном интонацијом убрајамо и конструкцију чији су обавезно присутни елементи везник, односно партикула *кад* и потенцијал у функцији предиката реченице, односно осамостаљену зависну клаузу зависносложене погодбене реченице. Осамостаљена зависна клауза са везником *кад* изражава непостојећи, замишљени услов, што је логичка основа значењу дезидеративности. Тај замишљени услов се парцелацијом актуализује као комуникативна рема, док се значење редуковане управне клаузе уопштава и антиципативно узима као позитивно осјећање које би за емитера представљало растерећење емотивног набоја када би се садржај означен условном клаузом остварио. Конструкцији може бити додата и рестриктивно-интензификаторска партикула *само*, којом се тај замишљени услов за постизање жељеног циља издваја као једино битан. Овај тип оптативног значења може да се исказе и афирмативном и одричном формом потенцијала, у зависности од тога да ли емитер жели остварење или неостварење циљаног садржаја.

Типично оптативну претпоставку – модалност иреалне ситуације, искључен моменат реализације и ситуираност у временски оквир будућности – реализују и реченичне конструкције које се формирају око глаголског језгра у облику оптатива. Значење модалности имплицира значење субјективног става и испољавања емоционалних стања говорника, што прати и језички израз својом структуром. Оптатив се употребљава у говорним ситуацијама у којима доминирају снажне емоције које траже као израз кратке динамичне форме, растерећене лексичко-граматичког сувишка. Афективан је и обиље-

жен интонацијом брзог темпа и повишеног тона. Основни модел ове конструкције представља структуру просте реченице: VF(optativ) + N1. У реализацији он може бити редукован на VF-компоненту или на компоненту предикативне допуне уз оптатив глагола *бији*. Модел се усложњава и присуством прономиналне дативне енклитике – VF(optativ) + N3 + N1, која, зависно од сазначности контекста, има функцију даљег објекта или комуникативну вриједност етичког датива. Зависно од рекције глагола, могуће је и присуство ближег објекта према моделу VF(optativ) + N3 + N4 + N1. Овај оптативни модел као експресивно-емфатичка форма обиљежава изражавање благослова, заклетве, клетве, грдње и сл.

ЕКСКЛАМАТИВНИ ИСКАЗИ СА ЗАМЈЕНИЧКО-ПРИЛОШКИМ ФОРМАНТОМ

*Статус екскламативних конструкција
са замјеничко-прилошким
модификаторима у литератури*

Екскламативне конструкције које су обиљежене обавезним присуством интензификаторских ријечи у структури модела, као што су квалификативне или квантификативне упитно-односне замјенице *какав*, *-а*, *-о* и *колики*, *-а*, *-о*, њима у тој функцији еквивалентна замјеница *који*, *-а*, *-е*, те замјенички квалитативно-квантификативни прилози *како*, *колико*, *ишако*, *иолико* и рјеђе *ишћо* – спадају у најтипичније и у семантичком и у граматичком пољу екскламативности. На семантичком плану карактерише их висок степен емфатичности који прати квантификовање особине или количине, а на граматичком структура модела карактеристична само за значење максимално израженог квантификовања. Модификовање исказа у екскламативни са квантификативно појачаном семантиком квалитета остварује се актуализовањем квантификативно-деиктичког значења наведених интензификаторских ријечи. Квалитет је категорија која подразумева особину⁵⁸ што се приписује неком појму, под-

58 „Називање особине нечега у лингвистици се схвата као квалификација – а реч у тој функцији јесте квалификатор” (Симић 2000: 171).

ложну интензивирању, изражавању у већем или мањем степену, а у језику се везује за различите лексичкосемантичке и морфосинтаксичке јединице – квалификативне именске ријечи, квалификативне придјеве и прилоге или конструкције са вриједношћу реченице или исказа. Под квантификовањем⁵⁹ квалитета у граматички се најчешће подразумева компарација квалитативних придјева и прилога, а на синтаксичком плану градациона синтагма и реченица. Уз те основне граматичке модусе коју одражавају уопштено узету семантичку категорију градуелности, укључују се и екскламативни искази који су носиоци експресивно квантификоване квалификације, док се лексичко-семантичке категорије квалитета, као и компарација као његова регуларна морфолошка промјена, у анализу екскламативних квантификативно-квалификативних исказа укључују само као интерферирајуће – у оној мјери у којој се значење посматраних конструкција пресијеца са њима.

Замјеничко-прилошке ријечи у структури ових екскламативних исказа функционишу као квалитативне допуне, или квалитативни изрази уопште, па лингвистички потенцијал квалификованог денотата перспективизују на тај начин што потискују остале његове семантичке компоненте, истичући ону која је у квалификативној семантици најтипичнија. Осим тога, дјелују и квантификативно-интензификаторски, тако што појачавају степен фокусиране особине. Интензивирањем овога типа обухваћена је, дакле, нека лексема квалификативне семантике, нпр.: именица – *Каква љејоџица!*; придјев – *Како је лијей!*; прилог – *Тако љажљиво љраји!* или глагол – *Како личи на своју мајку!* Интензивирање, дакле,

59 Квантификација – „у семантичкој и логичкој анализи назив за скуп јединица које изражавају контрасте у количини” (Кристал 1988: 137)

захвата различите врсте ријечи, што условљава реализацију ових конструкција у оквиру мање или више сложених структура и издавање различитих модела чија се семантичко-прагматичка вриједност огледа у обавезном интензивирању експлициране или антиципиране квалификације која се интензификаторском ријечју приписује именици, придјеву, прилогу или обухвата ситуацију означену пропозицијом. Уз то се њихова суштинска одредница не своди само на максимално наглашену интензификацију садржаја који обухватају него интензивирана форма репрезентује и експресивно врло изражен емоционално-евалуативни став говорног лица према маркираном садржају.

Фреквентне у говору и текстовима експресивног карактера, ове конструкције, које су према истим или сличним обрасцима заступљене и у другим словенским језицима,⁶⁰ у србистичкој литератури ни у оквиру комуникативне ни у оквиру граматичке синтаксе нису детаљније описане. Углавном се помињу у граматикама, и то okazjiонално, у оквиру комуникативних типова просте реченице или у оквиру типова говорних чинова. Тако нпр. Станојчић и Поповић идентификују ове конструкције као узвичне реченице, чија је „општа комуникатив-

60 Тако се нпр. уз значење прилога како (рус. как) у рјечницима руског језика наводи се да се употребљава у значењу колико, што показује примјер „Как мне противно!” – у значењу „Како ми је непријатно!”, док се уз упитну замјеницу који или какав (рус. какой) такође издава и примјер њене квантификативно-квалификативне употребе „Какой ворчун!”, у преводу на српски „Какво гунђало!” (Грујић 1970: 217–218). У опису исказа у руским уџбеницима синтаксе издавају се усклични искази као што су „Как здесь хорошо! Какое прекрасное местоположение”, у вези са којима се напомиње да се некада у тим исказима јавља генитив, као у примјеру „Какого дела!”, те да је могуће да су искази у том облику настали под утицајем оних са количинским прилозима, као што су „Много дела! Сколько дела!” (в. Шахматов 2011: 59–61).

на функција” изражавање „експресивног става”, а наглашава се и да „узвично употребљене упитне заменице могу имати померено значење”, као у примјеру „Како / Што га је ударио!” (Станојчић–Поповић 1995: 337), али се не појашњава природа тог помјерања. Пипер и Клајн конструкције које „почињу упитним заменицама *колико* или *како*” сврставају врло уопштено у реторичка питања, као непрецизно одређену категорију, а у кратком опису наводи се да „питања” тог типа „могу бити употребљена и у функцији интензификатора ‘много’ или ‘врло’”, а ту тврдњу прате примјери са замјеничким прилозима „Колико сам га само пута упозорио да то не чини” (‘много сам га пута упозорио...’)” и „Како су лепе биле руже! (‘руже су биле врло лепе’)” (Пипер–Клајн 2013: 425). П. Мразововић ове конструкције помиње уз говорни чин изненађења, усмјереног на самог говорника, и наводи примјер „Какав капиталац!”, при чему тај исказ представља говорникову експресивну реакцију на контекстуално одређени подстицај (в. Мразовић 2009: 675). У предмет нашег интересовања ове конструкције укључене су претходно као посебан структурно-семантички тип екскламативних конструкција (в. Бабић 2004/2005: 109–135), те у оквиру рада који се бави синтаксичком конверзијом – као поступком којим се хомоформна упитна реченица, без измјене синтаксичке структуре и лексичког садржаја, комуникативно-семантички преобразује у екскламативну, што ове конструкције врло јасно репрезентују, будући да им је основно формативно средство упитно-односна замјеница или упитно-односни замјенички прилог који у конструкцији функционише као градуална партикула (в. Бабић 2013: 147–158).

Експресивни карактер ових конструкција усмјерава анализу на разговорне и књижевноумјетничке жанрове, будући да се у њима могу очекивати конструкције појачане субјективне (пр)оцјене квалитета. Интензивирани степен

квалитета који изражавају посматра се у оквиру морфолошко-синтаксичких категорија квантификовања квалитета, а њихов експресивни садржај провјерава се супституцијом са њима еквивалентним конструкцијама у тој функцији (као што су изрази са прилозима *врло*, *изузетно* и сл.).

*Комуникативно-прагматички тип исказа
са замјеничко-прилошким квантификаторима*

Граматички и комуникативни статус екскламативних реченица или исказа иначе се одређује у релацији према обавјештајним и упитним, па релационо посматране, оне у односу на два преостала типа имају обрнут суперординирани критеријум. Наиме, обавјештајне и упитне реченице примарно су комуникативне јер су фокусиране на поруку, на формирање или тражење информације, док су екскламативне примарно експресивне, што значи да је фокусирање комуникативног плана у њима потиснуто усмјеравањем на говорникова и његов експресивни став. Зато је и наратолошко-фокализацијски критеријум релевантан за опис ових конструкција, јер оне искључују комуникативно неутрално представљање појава и актуализују говорникову тачку гледишта као његов експресивни став у односу према маркираном садржају. Њихова функција у комуникацији стога је сведена на изражавање говорникових осјећања и субјективних оцјена, па се зато изражавају повишеним тоном, односно узвичном интонацијом. До које мјере се разликује комуникативно-прагматичка вриједност ових исказа од формом им подударних упитних – показују следећи примјери:

а) – *Тражила је је данас нека жена.*

– *Каква жена?*

а1) – *Каква Ђурђија! Ко је сад њу поменуо?! (БЂ, ДБ,147).*

a2) – *Каква љепошћница!*

У првом примјеру (а) исказом *Каква жена?* реализовано је комуникативно право питање, парцијалног типа, којим се пита за особине денотата како би се уопштено значење именице *жена* превело у одређено референцијално, па се интерогативним исказом тражи информација од саговорника. У другом примјеру (a1) упитно-односном замјеницом уз властиту именицу *Ђурђија* не тражи се информација, него се конструкцијом изражава реторичко питање, чија је комуникативна вриједност изражавање експресивног негирања неке претходне тврдње, тј. значење исказа је „никаква Ђурђија” или „није помињана Ђурђија”. Тек у трећем примјеру (a2) реализовано је значење експресивно квантификативног квалитета. То значење је у првом примјеру искључено комуникативном функцијом тражења информације, што се испољава кроз питање којим се тражи сужавање опсега појма именице *жена*, уз који упитна замјеница *каква* реализује своју примарну упитну вриједност; у другом је онемогућено рестрикцијом појма властитог имена Ђурђија, коме се не може приписати адмиративно⁶¹ значење дивљења ни елативни степен квантитета који би подумијевао „љепши од осталих чланова те класе” („прелијепа Ђурђија”), као што је то реализовано у примјеру *Каква љепошћница!* У другом примјеру замјеница *каква* семантички се трансформише у своју одричну вриједност „никаква”, док се у трећем њена вриједност конвертује у квантификативно значење које се перифрастично представља као „изузетно велика”. Да би се исказало квантификативно-адмиративно значење исказа који формира именица и замјеница *каква* као екскламативни функтор,

61 Адмиративан – „који изражава усхит, одушевљење, који има јако изражену, изразиту мелиоративну обојеност” (Симеон 1969/1: 11).

именица мора семантички подразумевати квалификативну компоненту, а опсег њеног појма мора бити широк, јер се истакнути квалитет локализује у оквиру истог значењског појма, у односу на његове могуће представнике (в. Бабић 2004/2005: 128). Такође замјенички функтор мора дезактуализовати и своју упитну и своју односну компоненту, а актуализовати значење које је блиско значењу градуалних партикула, због чега се у литератури, када су реализоване у овом типу екскламативних исказа, ове замјеничко-прилошке ријечи и убрајају у партикуле тога типа (в. Ристић 1999: 93–118). Ти критеријуми условљавају суштинску разлику између хомоформних упитних и узвичних конструкција.⁶² А постојање лексичко-синтаксички подударних конструкција које се разликују интонацијом, а тиме и семантичко-прагматички, упућује на синтаксички поступак исказне конверзије (в. Ковачевић 2012: 76–77), што значи да су узвични искази са квантификативно-квалификативном семантиком граматикализовани комуникативном конверзијом њима конструкцијски и лексички подударних интерогативних (в. Бабић 2013: 147–158). Термин конверзија⁶³ најчешће се употребљава у морфологији и као творбени процес означава прелазак једне врсте ријечи у другу, безафиксално, без измјене морфемске структуре ријечи (в. Тафра 2005: 99–114). Аналогно дефиницији конверзије у дериватологији, и комуникативна конверзија интерога-

62 На ову појаву скреће пажњу нпр. А. Мусић, који сматра да „ако прономинална питања изгубе карактер питања”, тј. ако се умјесто потицања саговорника на експлицирање одговора „њима очитује неки афект онога, који их изриче, и да се онај, коме су управљена упозори на нешто, чиме се речени афект мотивира – постају од њих усклици” (Мусић 1910: 131), чиме се мијења и тон њиховог изговарања, односно добијају узвичну интонацију.

63 *Конверзија* – „Од лат. *conversio*, што значи „промена, претварање, замена, замењивање” – Клајн–Шипка 2008: 646.

тивних реченица заснована је на истом принципу – на комуникативној трансформацији њиховог примарног значења у неинтерогативно, без измјене интерогативне форме. Граматичка условљеност конверзије огледа се у томе што чланови структуре подложне конверзији, њени главни експоненти или упитни маркери, теже неутрализацији или промјени примарних лексичко-граматичких обиљежја. То упућује на универзалност конверзије као процеса настајања нове јединице од истоформне. Замјенички прилози, као непромјенљиве ријечи, функционално су склони обједињавању у партикула градуативног типа (*Како сам се уморио* > *Баи/ала сам се уморио*), при чему слаби њихово лексичко, а јача интензификаторско значење, што потврђује и њихова могућа замјенљивост у истом контексту (*Како/Колико/Што сам се уморио!*), као и њихова супституентност тим партикулама (*Како сам се уморио!* > *Баи сам се уморио!* > *Ала сам се уморио!*). И замјенички маркери неутралишу своју примарну диференцијалност и неријетко бивају замјенљиви једни другима у истом контексту (*Каква сам ти ништарија!* : *Која си ти ништарија!* : *Колика си ти ништарија!*). То значи да се упитни маркери интерогативних реченица, актуализујући градуативно-квалификативно значење, функционално прекатегоризују, па у реченицама које оформљују замјењују упитност узвичношћу. Конверзијом настале конструкције ступају у нове синонимске односе, у којима им интерогативне реченице нису ни блискозначне. Тако су наведеној конструкцији *Како сам се уморио!* еквивалентне конструкције *Што сам се уморио!* *Колико сам се уморио!* *Баи сам се уморио!* *Ала сам се уморио!* и сл. Међу њеним синонимним формама нема интерогативних, типа *Како сам се уморио?*, тј. *На који начин сам се уморио?* – јер интерогативни садржај није еквивалентан значењу емфатички интензивираних квалификације коју екскламативни модел изражава. Конверзијом се не могу сматрати у упо-

треби врло фреквентне индиректне функције интерогативних реченица, као што је функција реторичког питања и директивних говорних чинова, јер њихов упитни формант није изгубио семантичку компоненту упитности, а комуникативна конверзија упитних форми реченица условљена је лексичком конверзијом, која се реализује тако што прилошко-замјенички реченични оператори дезактуализују упитно значење, семантички теже значењу партикула градуалног типа, чиме интензивирају реченични садржај, претварајући упитну реченицу у узвичну. Трансформације интерогативне форме реторичког питања или интерогативне реченице у директивни говорни чин упућује на семантичко-прагматичку или семантичко-стилистичку маркираност, али не и на пропозиционалну конверзију као граматикализовану категорију. Конверзија као комуникативно-граматичка категорија односи се на конструкције са градуативно-квалификативним значењем, које су формиране помоћу упитно-односних замјеница и прилога. Да је комуникативна конверзија интерогативне у екскламативну реченицу граматикализована, показује и то што овај тип пропозиционалне траспозиције искључује упитник као реченични маркер, па се крај реченице досљедно обиљежава узвичником.

Искази овог типа у основи су дескриптивног карактера – или наглашавају именичко-придјевску (*Каква будала! : Како лијепа дјевојка!*) или прилошку квалификативност (*Како лијепо речено!*) или дескрипцију у оквиру предиката (*Како је то лијепо речено!*). Будући да је предикат и иначе носилац дескрипције, његово изостављање по правилу ослажњава или укида комуникативну као примарну функцију исказа. Сама та чињеница непредикативним исказима придаје статус доминантно екскламативних јединица. Екскламативност укида све комуникативно редундантне елементе, неусмјерене на исказивање експресивности, па је садржај у таквим ис-

казима сведен на пренаглашавање квалитета којим се исказује говорников позитивно или негативно маркиран емоционални став, што је условљено семантичким потенцијалом интензивираних лексеми (нпр. *Каква ђамеј!* : *Каква ђлујосј!*). Позитивно маркиране квалификације увијек су пожељне у доживљајном свијету субјекта и носе пријатне емоције, које се углавном могу описати адмиративно, као усхићење, одушевљење или дивљење. Супротно томе, интензивираних лексеми обиљежене концептом негативног квалитета упућују на негодовање, протест или у најинтензивнијем смислу згражавање, што их у ширем смислу укључује у семантичко поље аугментативне пејоративности. Уз то су ови искази обиљежени и модалношћу субјективне оцјене квалитета, па се у њих може учитати и врло висок степен увјерености говорног лица у сопствену процјену садржаја исказа који одговара значењу модалне ријечи „заиста”, којом се изражава висок степен увјерености у процијењени квантитативно-квалитативни садржај. Све наведене елементе изражајности носе и предикативни искази (*Како је лије-џа џа дјевојка!* : *Како је џокварена џа особа!*), с тим да се интензивирани синтагма, иако доминантна, у њима уклапа у цјелину садржаја, што та два типа конструкција супротставља као говорне форме јаче или слабије динамичности. И једне и друге, осим градуалног значења и експресивног става, што их сврстава у говорне чинове из класе експресива и чини суштински аутоилокутивним, изражавају и еволуативно-персуазивно значење, којим као прагматичка категорија дјелују на стварног или имплицитног саговорника. У природи комуникације је да говорник свој предимензионирани доживљај антиципираног квалитета намеће саговорнику и као свој евалуативни став који је структурно-семантички наглашен, а све наглашене конструкције у комуникацији су интенционалног карактера у односу на саговорника.

*Квантификовање ексламајтивним исказом
у систему квантификовања квалитета*

Степен квалитативности који се исказује овим конструкцијама, ако се квантификовање посматра у контрасту различитих „количина”, не може се одредити према принципима релативне компарације, јер ни контекстуално уз овакве конструкције не постоји појам са којим се пореди интензификовани квалитатив. Овај синтаксички тип наглашавања особине структурно је нужно аналитички, јер је у основи синтагматског типа, а семантички подразумева принцип апсолутне компарације, којом се у српском језику „izražava ideja nadmoćnosti nezavisno o bilo kojem uspoređivanju”, при чему се апсолутним компаративом изражава значење „dosta velik”, док „apsolutni superlativ ili elativ” представља степен који се описује изразом „vrlo velik” (Симеон 1969/1: 677). Ови искази према степену квантификовања квалитета најближи су елативу, схваћеном у значењу да је то израз „koji se katkad daje apsolutnom superlativu da bi se razlikovao od superlativa u pravom smislu riječi, tj. relativnog superlativa”, при чему „znači nekakvo svojstvo u vrlo visokom stupnju bez ikakva poređenja; u hs. se izražava pozitivom i priložima vrlo, veoma, osobito” (Симеон 1969/1: 296). Тако значење исказа *Каква олуја!* или *Како је лијепа!* не подразумева степен „доста јака олуја” и „доста је лијепа”, него изразитије наглашен, као што је то „врло јака олуја” и „врло је лијепа”. Може се чак антиципирати и јачи степен од елатива, с обзиром на изразиту емоционалност ових исказа као узвичних, у којима се степен квалитета ослажњава изразито интензивним емоционалним ставом говорника, најчешће адмиративног карактера, што доприноси максимизовању и степена квалитета. У тако схваћеном семантичком опису тај степен одговара *екцесиву*, као „облику исказа” који „služi za označavanje prekomjernog

stupnja nekog svojstva, npr. prevelik, predobar” (Симеон 1969/1: 286). У оба случаја, било да се семантички квантитет квалитета у овим исказима одреди као елатив или као ексцесив, у питању је апсолутни суперлатив као вид максимално заступљене особине. Будући да су ове конструкције контекстуално укључене, сазначност контекста експлицира нијансе у степену тако одређеног квантитета. Њихово значење се у лингвистичким рјечницима и изводи из садржаја пресупозиција које такви искази подразумевају, што показује примјер који је у Кристаловом *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* дат уз тумачење термина *реитерације* или понављања лексичких јединица или њихових синонима, као средства кохезије текста. Примјер показује могућност синонимне употребе именица *ауто* и *олупина* управо посредством екскламативног исказа *Каква олупина!* – који се изводи из експлицираних пресупозиција „Петар угледа ауто. Ауто је врло стар. ‘Каква олупина!’, рече он” (Кристал 1988: 224). Да се умјесто лексеме *ауто*, која не изражава квалитативно значење, као синониман употреби пејоративно квалитативан појам *олупина*, који је уз то у исказу и квантификован, јер то није само *олупина* него „врло велика олупина”, било је неопходно да се у значењу *олупина* сабере значење квантификативно-квалификативне именичке синтагме „врло стар ауто”, дате у претходном исказу или подразумевајуће пресупозицијом у контексту.

Модели конструкција са замјеничко-прилошким квантификаторима

У моделу конструкција са замјеничко-прилошким квантификатором обавезно је, по правилу у иницијалној позицији, заступљен квантификатор, а то је најчешће замјеница *какав*, *-а*, *-о* или прилог *како* (коме је сино-

ниман, мада нефреквантан у употреби, прилог *ишако*). Еквивалентне замјеници *какав* јесу замјенице *који*, *-а*, *-е* и *колики*, *-а*, *-о*, а квалификативним прилозима квантификативни прилози *колико* (и *иолико*, такође ријетко у употреби). У корпусу се уочава да се као фреквентније у функцији квантификовања квалитета јављају квалитативне замјеничко-прилошке ријечи, док су квантификативне, које би се у тој улози прије очекивале, рјеђе заступљене. То упућује на семантички поступак приближавања функције и значења датих ријечи значењу градуалних партикула, што у суштини и омогућава конверзију упитне форме исказа у узвични (в. Бабић 2013: 147–158). С друге стране чињеницом да се неодређено квалитативним замјеничко-прилошким ријечима интензивира одређени квалитет појма на који се односе, да се као носиоци квантификативног значења уопштавају примарно квалификативне замјенице и прилози – наглашава се не само степен квалитета, него и његова посебна врста, па тако исказ *Каква љејоџа!* значи и „огромна” и „необична”, „изненађујућа” и сл. На тај начин се датој особини придружују и додатне компоненте квалитета, које проистичу из експресивног става. То у суштини подразумева да није у питању процес категоријалног, него функционално-семантичког преобликовања. На то упућује и непоништена категоријална валентност, па се квалификативна именица у екскламативном исказу детерминише конгруентном замјеницом (*Каква/Колика раскош!*; *Какве раскоши!*; *У каквој раскоши живе!*), а придјев, прилог или глагол прилогом (*Како/Тако је лијејо!*; *Како/Тако лијејо њева!*; *Како/Тако њева!*). Функционално-семантичко прекатегоризоване замјеничко-прилошких ријечи омогућује њихова релациона семантика, подложна различитим модификацијама у исказу. То је уочљиво и у њиховом рјечничком опису, у коме се наводи велики број значења која могу да реализују у исказу. Једно од њих, по

коме су замјенице и прилози функционално синонимни у оквиру различитих врста, јесте и „изрицање *разних осећања, сџавова и сл.* – Како је дивна природа! Како си леп!” (РМС 2007: 516) или „*истицање нечијих особина или осећања* – Какав злочин!” (РМС 2007: 516).

Структурно се ови искази реализују и као нефинитни и као финитни модели, који се формирају према типичним минималним обрасцима, као што су:

КАКАВ, -А, -О + N1

– *Анџовео ридаре и аласе ... каква бугала!* ГП, 134; *И каква маса на железничкој сџаници! Никад се оваква џомилеџина људи не сџекне ни у Бечу!* ГП, 109; – *Какво оружје!* – *Николетини засијаше очи.* БЂ, ДБ, 78; *Каква раскош визије и речитосџи!* ЈД, ГХ, 157.

Примјери показују да се значење квантификованог квалитета изражава именицама којима се у концепту мишљења додјељује симпатетичка (*оружје, раскош*) или антипатетичка вриједност (*бугала, маса* = гомила људи). Степен наглашавања квалитета и експресивног става који садрже овакви искази показује експлицитно и контекст. Тако је исказ *Какво оружје!* праћен дидаскалијом „Николетини засијаше очи”. На тај начин исказ се појашњава тако што се експлицира дивљење и одушевљење које квалитет именице *оружје*, која се у датом контексту повезује са јунаштвом (у народно-ослободилачкој борби против фашизма), изазива као Николетинину емоционалну реакцију. И исказ *Каква маса на железничкој сџаници!* образложен је наредним контекстом на тај начин што се интензивирано значење именице *маса* као „гомила људи” изједначава са пејоративним аугментативом *џомилеџина људи* („Никад се оваква џомилетина људи не стекне ни у Бечу!”), чиме се интензивира емоционални став који садржи непријатна осјећања згражавања.

Варијанта овог модела реализује се са замјеницом који, -а, -е:

КОЈИ, -А, -Е + N1

– Сјајна је *џо* жена. Сама се излијечила од алкохолизма, сада *џомаже* и друјима. Које срце, која храброси... ВГ, Д, 52; – Боже ме сачувај, која конструија! Ти си луд, Мајијко, скроз луд, луд, луд... Боже, која машиа! ВГ, Д, 72; Све слике и мисли биле су у *сиању* сукоба и *џомеиње*. Која невјероватна комбинација! РР, Б, 99.

Ова замјеница синонимна је замјеницама „колики, какав” у узвичним реченицама „за истицање величине, количине” (РМС 2007: 550). Функционално-семантичко прекатегоризована у датом говорном чину, она дезактуелизује значење интерогативног упућивања на бића и предмете, јер у себи обједињује значење упућивања на квалитет, као примарно значење замјенице *какав*, са примарним значењем упућивања на квантитет замјенице *колики*. Тако се у њој усаглашавају та два значења, што јој омогућује да функционише као премодификатор квалификативног значења именице, односно као реченични функтор ексламативних реченица којима се квантификује квалитет неке особине.

Конструкције са замјеничким формантом реализују се и као финитне:

КАКАВ, -А, -Е / КОЈИ, -А, -Е + VF(сop. + N1) + Sb(N1)

Пређох без џошреде на ову сирану... Он је иледао њу, а не мене... Каква сам ја дудала! ГП, 276; *Каква је џо заблуда!* РП, ЗОС, 20; *Какав си џи јунак дио!* МС, ДиС, 184; *Која је џо нејравда!*; *Која си џи нишџарија!*

У конструкцијама са предикатом типично је да се у реду ријечи квантификативни премодификатор налази у иницијалној позицији, а ријеч на коју се непосредно односи тежи ка финалној позицији. Између њих је

копулативна енклитика и субјекат, који је, по правилу, у моделу експлициран (у датим примјерима: *ја, њо, њи*), јер деиктички наглашено означава носиоца квантификоване особине. Такав дисконтинуирани положај антецедента и његовог премодификатора условљен је блокираном иницијалном позицијом квантификатора и наслањањем копулативне енклитике на њега, али и тежњом да се наглашена ријеч, ако не у иницијалној позицији, нађе у финалној, као другој јакој позицији у коју се измјешта као дио дисконтинуиране реме. То овим конструкцијама даје додатну стилематичност, што појачава њихову стилогену вриједност.

Ови основни модели могу се реализовати и у различитим варијантама – могу бити проширени факултативним елементима, а могу се реализовати и у зависном падежу, будући да квантификују именицу која се може наћи у различитим синтаксичким позицијама:

КАКАВ, -А, -Е(х)⁶⁴ + Nx + VF + Sb(N1)

У каквој сам сѣрашиној самоћи ѣрвела своје дане! АЛ, ДљФО, 97; Каквој ојасносѣи се излајала! ВЈ, С, 164.

Ови примјери потврђују функционално-семантичку прекатегоризацију упитно-односних замјеница у екскламативним реченицама овог типа, при чему се њихова категоријална својства конгруенције не нарушавају.

Квантификатор квалификативног значења именице може бити и прилог *колико*, који формира модел са именицом у генитиву. Тај модел може бити и инфинитног и финитног карактера:

KOLIKO + N2 + (VF)

*Метѣак жари и враѣи и цело ѣело ... Сад ми је хладно...
Колико ѣаѣѣе... ГП; 112/113; Нико нам се више није ѣриближавао. Колико је само овдје одвојених свјеѣова?! РР, Б, 83.*

64 Симбол (х) или Nx означава зависни падеж.

У датим примјерима количински прилог *колико* везује за себе именицу у генитиву или генитивну именичку синтагму са конгруентним атрибутотом. У првом од ових примјера, секундарно и посредно, на основу семантике именице која изражава осјећања одређеног квалитета (*йайиња*), упућује се на квалитет, а непосредно се наглашава количина у значењу „врло много патње”. У другом од наведених примјера, квантификовање прилогом *колико* непосредно је усмјерено на придјев (*одвојених*), преко кога се и квалитативно и квантификативно детерминише и именица у генитивном облику (што је једнако значењу „врло много одвојених свјетова”).

Модели са замјеничким прилозима као премодификаторима квалитета реализују се, као што је претходно и одређено, најчешће у односу на придјев, начински прилог или пак на глагол из реченичне структуре, па се и варијације модела показују у односу на специфичности употребе тих врста ријечи у реченичној структури. Основни модел екскламатиивне реченице са прилогом *како* јесте модел персоналне реченице са именским предикатом чији је предикатив изражен придјевом, па је квантификативни потенцијал прилога *како* усмјерен на тај придјев:

КАКО + VFcop. + Adj + Sb(N1)

Ево решења свих мојих йроблема! И нико неће моћи да каже да сам се убио, ни Бої неће моћи йио да види! Како је йшек ово вруће! ГП, 112/113; *Како је ово укусно...* Мммм... *Конобар, дај йиої коњака!* ГП, 105; *Како си леја, мама!* – узвикнуо је. ЉХЂ, ЗД, 234; *Процењивали су младе йосйодаре. Шайуйшали су међу собом. - Како су леји!* - *Како су оймени!* ЉХЂ, ЗД, 278; *Како је величансйвен овај коњ, / као да је цар, / йако изйледа!* ПП, ИП, 108; *Како је йолем дио њен јад!* ЉХЂ, ЗД, 16.

Уколико је у предикативу прилог, модел се реализује у имперсоналној форми прилошког предиката за означавање стања у окружењу, а интензивира се квалитативно значење предикатива:

КАКО + VFcop. + Adv.

Како је овде одврајно вруће! ГП, 109; *Како је дивно!*

Осим упитно-односног замјеничког прилога *како*, врло често се у функцији квантификатора у овим конструкцијама употребљава и демонстративни начински прилог *џако*. Као говорне форме ове конструкције се, иако експлицирају говорниковов експресивни (само)израз, најчешће употребљавају у дијалошком дискурсу, гдје су директно усмјерене и на саговорника (у монолошком дискурсу подразумевају „унутрашњи говор”, па и тада подразумевају имплицитног саговорника), а тиме и на њему подразумевајућу медијалну деиксу. Зато и прилог *џако* има врло непосредан ефекат квантификовања, па је у датим примјерима потпуно еквивалентан прилогу *како*. У екскламативној конструкцији он дезактуализује сва друга значења, и спацијално и начинско, а појачава значење квантификовања које се представља као једнако сликовито и говорнику и саговорнику. Уколико би се укључила проксемичка или пак дистална релација, као у примјерима *Овако добра!* или *Онако лијепа!* – активирало би се и спацијално значење које актуализује поређење са говорником или са неприсутном особом, или исказ отвара неку импликацију (нпр.: *Овако добра, а несрећна!*). Зато се прилози *овако* и *онако* скоро и не срећу у овом типу исказне квантификације квалитета.

Моделом са прилозима *како* или *џако* квантификује се и квалификативни прилог у функцији одредбе начина вршења радње предиката. Начински прилог је дескриптивни детерминатор вршења радње предиката, а „квалификација процесуалне појаве (радње или стања)

представља исказивање начина” (Пипер и други 2005: 832). Начинским прилозима квалификује се глаголско значење према глаголу инхерентној особици (нпр. неко може да пјева лијепо, гласно, лоше и сл.), па су те особине, експлициране прилогом, подложне квантификацији квалитета, што показује сљедећи модел и примјери који се на основу њега реализују:

КАКО + Sb + VF + Adv. načina

– *Ах, унучич... Ја сам увијек имао неколико у ѿорбцици. Како су те мале бочице лијејо звечкале!* ВГ, Д, 67; *Како је сѿрашино ѿаѿишла, док се чежња на чежњу ѿаложила, а сѿрах се на сѿрах надовезивао!* ЉХЂ, ЗД, 16.

Квантификовање квалитета обухвата у датим примјерима не само адвербијални дио реченице него комплетну глаголску синтагму, у којој пренаглашава квалитет као начин вршења глаголске радње, што се у реду ријечи показује у повлачењу квантификованог прилога и лексичког дијела личног облика у финалну позицију (*Како су те мале бочице лијејо звечкале!*), као позицију семантички наглашеног садржаја.

Овај тип модела реализује се и у непредикатској форми, у којој је начинско значење прилога везано за пасивни партицип:

КАКО + Adv + V(particip pasiva)

Како лејо речено! Да те не знам, поверовала бих да си оличење невиности. ЉХЂ, ЗД, 210; *Како јасно ѿрего-чено!*

Будући да се начински прилози односе на „особину која је инхерентна радњи предиката у тренутку њеног вршења” (Пипер и други 2005: 840), та особина може бити и имплицитно присутна, подразумијевајућа у семантичком садржају самог глагола. Тада се из реченичне структуре редукује начински прилог, па се експресивно

квантификовање односи на сам глагол, што показује сљедећи модел са прилогом *како* (или *ишако*):

КАКО + Sb + VF

Како сам се љреварио! Преда мном није сѣајао Мимика, већ Васа Луфѣи. ПМ, НСНВ, 87; *То је очева сесѣра, давно се удала у ѣрад и није имала дјеце, а ѣоодавно ни мужа.* *Како* *ме само она ѣримила!* СК, ОПОКН, 16; *Кроз сѣабло ѣече вода.* *Како блисѣа вода!* ПП, ИП, 56.

Осим квантификативне („изузетно много“), у примјерима се актуализује и квалитативна компонента, па се значења конструкција ишчитавају: „преварио сам се много и на неочекиван начин“; „примила ме је изузетно лијепо“; „вода блиста изузетно лијепо“ или томе слично.

Корпус показује да се прилози *колико* и *иолико* у овом типу исказа за квантификовање квалитативног значења рјеђе употребљавају. Сматрамо да је то условљено њиховим једнокомпонентним значењем које се реализује као само квантификативно, што их разликује од начинских прилога *како* и *ишако*, који актуализују двокомпонентно значење – примарно квалитативно и секундарно квантификативно. У експресивним квантификативно-квалитативним узвичним исказима двокомпонентно квалитативно-квантификативно значење прилога *како* и *ишако* представља их као врло ефектне јединице, функционално-семантички усмјерене управо на интензивирање степена квалитета. Основну разлику у функционисању прилога *како* и *колико* у функцији квантификативно-квалитативних премодификатора – показује сљедећи примјер:

Како су леѣ реке у Босни, колико су сѣари манастири у Србији! ПП, ИП, 137.

Његово значење ишчитавамо на сљедећи начин: „на посебан начин и врло много су леѣ реке у Босни, врло много су сѣари манастири у Србији”.

Иначе, без штете по смисао, унесећи само компоненту додатног наглашавања, искази са упитно-односном замјеницом или упитно-односним прилогом могу у својој структури садржавати и ријечцу *ли*:

Каква си њи нишњарија! : Каква ли си њи нишњарија!; Како је лијеја! : Како ли је лијеја!; Шња су у сњању да ураде! : Шња ли су у сњању да ураде!

Та могућност појачавања израза карактеристична је за финитне и посебно за нефинитне генитивне именичко-функторске комбинације, које су чак чешће са ријечцом *ли*:

Каквој ајсурда! : Каквој ли ајсурда!; Какве нејравде! : Какве ли нејравде! Номинативна именичко-функторска синтагма није уобичајена са том доинтензификацијом: *Каква лаж! : *Каква ли лаж!; Какав дах! : *Какав ли дах!*

У корпусу су врло ријетки и примјери са квантификативним премодификатором *шњо*, јер се та ријеч може употребити само у предикатским исказима. Не може се нпр. рећи **Што љепотица!; *Што лијепа дјевојка!; *Што дивно!* – него само по моделу типа

ШТО + Sb + VF:

Шњо је лијеја дјевојка!; Шњо је ово дивно!; Шњо добро учи! и сл.

Овако интензивираним исказима актуализује се као доминантна компонента чуђења, јер се интензивирани садржај представља као неочекиван, па таква његова експресивност потискује у извјесној мјери квантификативно-квалитативно значење.

Као подтип екскламативних конструкција функцио-нишу и комбинације универзалног квантификатора *све* са замјеничким функторима *шња* и *какав* те прилошким

како,⁶⁵ при чему настају сличне комбинаторичко-семантичке везе, успостављене према предикативном моделу:

(ŠTO/КАКО/КАКАВ, -А, -О + SVE) + Sb + VF:

За разлику од основних типова, овај подтип се јавља и у афирмативном и у модусу са експлетивном негацијом, која не утиче на промјену афирмативне вриједности исказа и која је зато изостављива – било да се исказ негира или не, значење остаје непромијењено:

Шта сам све у живоју радио! : Шта све у живоју нисам радио! (> Радио сам свашта...); Шта све чини за њу! : Шта све не чини за њу! (> За њу чини све могуће...); Шта сам све љукушавао да је одобривољим! : Шта све нисам љукушавао да је одобривољим! (> Љукушавао сам свашта ...); Каква сам све средства користио да је одобривољим! : Каква све средства нисам користио да је одобривољим! (> Користио сам свакаква средства...); Како сам све љукушавао да је одобривољим! : Како све нисам љукушавао да је одобривољим! (> Љукушавао сам на све могуће начине, свакако)

Овај тип по својим особеностима стоји на граници између реторичког питања и екскламативне реченице са замјеничко-прилошким функтором. Јавља се као семантички тип градирања, нарочитог истицања које је граматикизовано универзалним квантификатором *све* и замјеничким или прилошким конституентом. У структури реченице *шта + све* заузима синтаксичку функцију ближег објекта са значењем *све без изузетка = свашта* (*радио сам шта све* = радио сам свашта; *љукушавао сам шта све* = љукушавао сам свашта), док *какав + све*

65 Прилози тако и толико не јављају се у комбинацији овог типа.

преферира атрибутску (*каква све средсѝва = свакаква средсѝва*), а како + све адвербијалну начинску функцију (*како све љокушавао сам = на све начине, свакако*).

Ове могућности комбиновања замјеничко-прилошког функтора са универзалним квантификатором *све* и њихова преоблика у универзални замјеничко-прилошки пандан (*шѝа све = сваашѝа; какав све = свакакав; како све = свакако*) остварљиве су када су јаче изражена лексичка значења тих ријечи, а тиме и њихова синтаксичка позиција. Ако је функција екскламативног исказа са замјеничко-прилошким функтором као интензификаторско-емотивна усмјерена на истицање степена особине или интензитет ситуације на коју упућује замјеница или прилог, ако су замјеничко-прилошке ријечи у улози маркера екскламативности међусобно супституентне без штете по значење исказа, квантификатор *све* изостаје јер се универзална квантификација постиже функционално-семантички, тј. интензификаторском улогом датих функтора. Нпр.:

**Како све/ѝако све/колико све /ѝолико све/шѝо све сам уживала у ѝневу дожјем!*

**Како све/ѝако све/колико све /ѝолико све/шѝо све жели да ѝа среѝне!*

**Како све/ѝако све/колико све/ѝолико све/шѝо све је воли!*

**Какав све/који све си ѝи јунак био!*

У конструкцијама у којима се замјеничко-прилошки функтор комбинује са универзалним квантификатором *све*, а с обзиром на њихову пратећу експлетивну, декоративну негацију, изневјерава се и правило о партикуларном негирању које иначе „происходи из сучељења значења универзалног квантификатора (*сви, свако, сваашѝа, свуда, сѝално, увијек*) и негираног предиката” (Коваче-

вић 2002: 165) и обухвата само дио значења универзалног квантификатора, јер нема говора о значењу: *Штѡ сам/нисам све ѡкушавао да је одобровољим* > Нешто сам покушавао (не све) да је одобровољим. На то утиче замјеничко-прилошки екскламативни формант својом семантиком максималног квантификовања, којом се поништава партикуларна негација. У споју са универзалним квантификатором *све* тај формант на семантичком плану дјелује као универзални квантификатор, чиме је такође заступљено значење максималног квантификовања у оквиру маркиране синтаксичке позиције. Без замјеничко-прилошког маркера, конструкција потврђује правило: одрична форма предиката + *све* = партикуларна негација; афирмативна форма предиката + *све* = универзална афирмација, нпр.: *Нисам ѡкушавао све (штѡ је ѡребало) да дих је одобровољео*. > *Покушавао сам нештѡ*. : *Покушавао сам све да дих је одобровољео*. > Не постоји *ништѡ* што нисам покушавао.

„Имуност” ове конструкције на афирмативно-одрично нијансирање семантичког садржаја исказа одваја је од реторичког питања, а двострукост форме у том погледу, од типично екскламативних реченица са замјеничко-прилошким функтором (*какав, који, како, колико*), за које смо установили да се јављају само у афирмативном модусу. Будући да формално и интонационо посједује иста обиљежја као и екскламативна реченица (замјеничко-прилошки функтор, екскламативност) те да јој је комуникативна функција да нагласи одређену реченичну функцију у њеној свеобухватности, сматрамо је подтипом екскламативне реченице са замјеничко-прилошким модификатором екскламативне функције.

Екскламативне конструкције са замјеничко-прилошким модификатором могу се уланчавати, односно замјеничко-прилошки екскламативни функтор, који увијек тежи иницијалној позицији, може заузимати и положај

у унутрашњости сложене реченици, али опет на почетку клаузе коју интензивира. Повезивање синтагми и клауза са замјеничко-прилошким маркером ексламативности остварује се на нивоу координације, синдетски или асиндетски, при чему се, дакле, на саставу сваке од координираних синтаксичких цјелина јавља замјеничко-прилошки ексламативни функтор:

Подришка ойредјељењу досанскохерцејовачкој народа? Какве ли неисјине, каквој нечасној сјава међународне заједнице! РП, ЗоС, 15; *Колико жрѣва донесе један ѿораз, а колико ли ѿек ѿодјега!* МС, Т, 55.

У првом исказу двије генитивне синтагме образују координативну објаснидбену везу; у другом примјеру ексламативне клаузе су такође у координативном односу са експлицираним везником супротности (а), која је утемељена на неподударности антонима *ѿодјега-ѿораз*, распоређених у клаузама. Искази у оба примјера су појачани ријечцом *ли*, која такође служи у за истицање.

Конструкције са замјеничко-прилошким маркером ексламативности остварују се и као зависносложене реченице у којима је ексламативни маркер такође на почетку клаузе коју интензивира, најчешће и у иницијалној реченичној позицији:

Те ойасне лажи! Колико смо само ѿрешили док смо се ѿравили да верујемо у њих! ЉХ-Ђ, Жр, 102; *Коликој ойасносѿи се излајала да је не дохвайѿим и расѿришим, колико сѿѿриљења је исѿољила да је не ѿрејознам!* ВЈ, С, 164; *Како је само ѿреклинѿуће звучао мој ѿлас док сам је враћао из њене духовне одсуѿносѿи, како се не-задрживо ѿружала моја рука да ме увери у њену ѿрисуѿносѿ!* ВЈ, С, 138.

Дати примјери показују да се ексламативни замјеничко прилошки маркер у зависносложеној реченици

налази на почетку сваке реченице или на почетку сваке управне клаузе у вишеструкосложеној реченици (*Коли-кој ојасносїи се излаїала да је не дохвайїм и расїрїшїм, колико сїрїљєња је исїољїла да је не їреїознам!; Како је само їреклињуће звучао мој їлас док сам је враћао из њене духовне одсуїносїи, како се незадрживо їружала моја рука да ме увери у њену їрисуїносїї!*). Уопште, у зависносложеној реченици екскламативни замјеничко-прилошки маркер припада структури управне клаузе. На овај начин сложене екскламативне реченице, посебно када су уланчане у координативни низ, средство су дескриптивно-патетичног говора.

Закључак

Модификовање исказа у екскламативни са квантификативно појачаном семантиком квалитета остварује се, дакле, актуализовањем квантификативно-деиктичког значења упитно-односних замјеница *какав*, *-а*, *-о* и *који*, *-а*, *-е*, (рјеђе *колики*, *-а*, *-о*) и замјеничких прилога *како* и *їако*, те рјеђе заступљених *колико*, *їолико* и *шїо*. Њима се интензивира квалитативно значење именица, придева и прилога, а посредно и глагола, при чему се замјеничко-прилошке ријечи функционално прекатегоризују тако што у исказу реализују значења која одговарају градуалним партикулама. Тако се синтаксичком конверзијом од хомоформних упитних добијају екскламативне конструкције. У њима је сасвим дезактуализована интерогативна сема, а актуализована квантификативна, па у тој функцији замјеничко-прилошке ријечи максимално појачавају степен фокусиране особине. Зато се у систему конструкција које изражавају квантификовање квалитета екскламативни искази са замјеничко-прилошким модификаторима уврштавају у категорију аналитичког

апсолутног суперлатива. Том интензитету доприноси и експресивност говорниковог позитивно или негативно маркираног емоционалног става, што је једна од доминантних компоненти значења ових исказа. Природа тог става предодређена је семантичким потенцијалом интензивираних лексема, која може да изражава и позитиван и негативан квалитет. Позитивно маркиране квалификације увијек су пожељне у доживљајном свијету субјекта и носе пријатне емоције, које се углавном могу описати адмиративно, као усхићење, одушевљење или дивљење. Супротно томе, интензивираних лексема обиљежене концептом негативног квалитета упућују на негодовање, протест или у најинтензивнијем смислу згражавање, што их у ширем смислу укључује у семантичко поље аугментативне пејоративности.

Интензивирање и оквиру овог типа ексламативног исказа захвата различите врсте ријечи, што условљава реализацију њихових конструкција као мање или више сложених структура, које могу бити чисто исказног – нефинитног и реченичног или предикатског карактера. На основу структуре, на основу тога да ли је у њима непосредно заступљена ријеч квалификативне семантике на коју се односи квантификативни премодификатор или не, ове конструкције се могу подијелити на експлицитно и имплицитно квантификативно-квалитативне. Експлицитна квантификација усмјерена је директно на ријеч примарно квалификативног значења (квалификативну именицу, квалификативни прилог или придјев) у структури исказа, док се имплицитна односи на секундарно квалификативне ријечи, односно на оне именице или глаголе код којих се може као инхерентна им актуализовати и семантичка компонента квалификативности, подложне квантификању.

**(НЕ)ПРЕДИКАТИВНИ ЕКСКЛАМАТИВНИ
НЕСИНТАКСЕМСКИ ИСКАЗИ**

ВОКАТИВ КАО СРЕДСТВО ИЗРАЖАВАЊА ЕКСКЛАМАТИВНОСТИ

*Морфолошко-синтаксичке
карактеристике вокатива*

Морфолошко-синтаксичка ексклузивност у односу на остале падежне облике, сврстава вокатив и у ред граматичко-прагматичких језичких јединица (в: Бабић 2011: 69–83), при чему га могућности његовог функционисања у употреби одређују и као прагматичко-стилистичко средство (в: Бабић 2010а: 325–338), будући да се поред примарне функције (обраћање саговорнику), употребљава и као носилац значења експресивности и апелативности у разним типовима исказа, што га сврстава у ескламативне категорије.

Примарном и основном функцијом вокатива сматра се функција обраћања. Граматике издвајају и функцију скретања пажње и дозивања, којима је такође обраћање иманентно. Сматрамо да је у основи тих вокативних функција ословљавање адресата, док је скретање пажње или упозоравање адресата на неку контекстуалну или исказом/реченицом (у којој се налази вокатив) експлицитну чињеницу, додатна семантичка вриједност. Другим ријечима, вокатив увијек садржи компоненту обраћања, која се, зависно од захтјева комуникације, у мањем или вишем степену актуализује. Држећи се строго синтаксичко-функционалних критерија, Прањковић сматра да

у синтакси уопште не треба говорити о вокативу јер је то морфолошки термин којим се „означаје парадигматски однос, тј. однос облика вокатива према другим падежима у парадигми, а не синтагматски, тј. однос према дијелу структуре с којим је вокатив у контакту” (Прањковић 1993: 205). Сходно томе треба усталити управо термин „обраћање” јер вокатив „и препознајемо по његовим синтаксичким својствима, а својство обраћања можемо у најмању руку сматрати примарним” (Прањковић 1993: 205). Дато тумачење скреће пажњу на вриједност вокатива као ексклузивно прагматичке јединице насупрот његовој морфолошко-синтаксичкој нефункционалности – под којом подразумевамо његову асинтаксичност (или аутосинтаксичност), као и његов статус у морфолошком систему, гдје је, различито од свих других падежа у парадигми именских ријечи, дефинисан на основу прагматичког критеријума – као падеж „за обраћање, дозивање и скретање пажње” (Стевановић 1962: 355; Брабец–Храсте–Живковић 1970: 235; Тежак–Бабић 1973: 255; Симић 1996: 149; Ковачевић–Савић 2003: 63).

Због дезактуализоване граматичке, а актуализоване прагматичке функције, вокатив спада у комуникативне реченичне конституенте. Формално-синтаксички он функционише као самосталан нереченични исказ. Синтаксички је самосталан и када се јавља као засебан исказ (нпр. *Дејане! Поздравио ти је мој браћо!*), као и када је инкорпориран у структуру ширег исказа (нпр. *Дејане, њоздравио ти је мој браћо!*). Пошто је синтаксички неинтегрисан у односу на шири исказ у коме се налази, вокатив нема улогу синтаксеме и не утиче на структурну организацију исказа. Синтаксичка активност вокатива условљена је категоријалним својствима супстантивне врсте ријечи којом се обраћање изражава. Огледа се у томе да у складу са њеним комбинаторичким могућностима вокатив може да образује синтагму, али не и реченицу, тј.

вокативни исказ може бити формиран као моноксички или као синтагматски модел. Модел обраћања, односно његово лексичко пуњење зависи од нелингвистичких фактора комуникације, од неписаних правила тзв. „граматике друштвеног статуса” (Радовановић 2003: 132–143), односно, превасходно од социолошки диктираних узуса. Начин обраћања, у ствари, ишчитава низ података о говорнику, о његовој припадности одређеној друштвеној групи, његовим ставовима, нивоу образовања, култури, психолошком стању итд. Обраћање функционише као знак друштвене диференцијације, као и интелектуалне, професионалне, различитих релација у међуљудским односима, од формалних и неформалних до интимних. Тако се према различитим критеријима може издвојити неколико типова вокатива обраћања. Према природи денотата издваја се обраћање појединцу и обраћање групи, а према социјално условљеним релацијама комуникатора формално и неформално обраћање. Њиховим укрштањем добијају се следећи основни типови обраћања: обраћање појединцу – формално; обраћање појединцу – неформално; обраћање групи – формално; обраћање групи – неформално. Подгрупе се даље могу издвајати и у зависности од квалитета субјективног става говорника и квалитета и квантитета емоционалног набоја, али то онда подразумемијева експресивну реализацију вокатива.

Вокајивне конструкције

Иако синтаксички аутономне у односу на структуру реченице уз коју су „призглобљене”, као микроструктуре које са остатком реченице или исказа не ступају у синтаксичке односе, вокативне конструкције могу бити веома сложене зато што су начини изражавања атрибутских односа вокативне синтагме, такође врло разнолики. Мо-

дел вокативне конструкције обраћања представља се као прост – монолексемски (N5) и синтагматски (N5 + A), али не може бити и предикативно усложњен. У монолексичком моделу N5 позицију вокатива попуњава антропоним, апелатив, збирна именица, лична замјеница или придјев. Синтагматски модел N5 + A подразумева зависносложену синтагму супстантивне ријечи или ријечи са супстантивном вриједношћу и њеног зависног члана – атрибута или апозиције (S<A), тј. конгруентног атрибута, неконгруентног атрибута, атрибутива, апозиције и атрибутске/апозитивне клаузе.

Модел N5 у конструкцији обраћања попуњава се, морфолошки гледано: а) властитом именицом – именом, надимком, именом и презименом, што се такође у синтакси сматра једном граматичком цјелином; б) заједничком именицом; в) збирном именицом; г) личном замјеницом за друго лице, те д) адјективом у супстантивној функцији.

а) Властита именица:

– *Маркиша!* БЂ, П, 312; *Лијејо, дојами, Павловићу!* БЂ, П, 362; – *Овамо де, Блајоје Крјинићу!* БЂ, П, 270; – *Марице!*; – *Мијре!* ЛЛ, Нб, 47; – *Исхаче!* – *викнуо сам...* МС, Дис, 257.

б) Заједничка именица:

– *Еј, сесџро! Гдје си ѿо нашла?* БЂ, П, 286; *Сџаниѿе, људи!* БЂ, П, 286; *Срамоѿа, друјарице!* БЂ, П, 371; *Здраво ми ѿоранили, ѿосјодине!* БЂ, П, 243; – *Хеј, дјевојко, ѿрдила је...* МС, К, 255; *Будало!* МК, П, 101.

в) Збирна именица:

– *Бјежи, народе!* БЂ, П, 286; – *Ихај, ѿарѿизанијо! Еѿо нам команданѿа!* БЂ, П, 571; *Како је, момчадијо?! БЂ, П, 368.*

г) Лична замјеница другог лица:

– *Еј, њи, море!* ЛЛ, Нб, 104; *Еј, њи! Имаш ли какву њосуду?* АБ, Тс, 40; *Еј, ви, досїа је излежавања!* БЂ, П, 318.

д) Придјев:

– *Ајде, слаїка, да је видимо!* БЂ, П, 513; – *Сїара, не изазивај ме!* БЂ, П, 316; *Еј, дебели! Сад знамо...* МЦ, С, 2/2, 63; – *Мали!* – *рече...* МК, П, 120; – *Мили!* – *шаїнула је.* МС, К, 265; *Драїи!* разгов.

Свака од тих категорија може бити управни члан вокативне синтагме и везати за себе атрибут. Надређени супстантив у облику вокатива везује за себе подређени члан као: а) конгруентни атрибут; б) неконгруентни атрибут; в) атрибутив; г) апозицију; д) атрибутску/апозитивну зависну реченицу. Наравно, као и свака друга зависна синтагма и вокативна може бити и по хоризонтали (на нивоу координације) и по вертикали (на нивоу субординације) врло разуђена – подређени чланови могу имати своје подређене чланове итд.

а) Конгруентни атрибут:

– *Сїојїе, џукеле једне!* БЂ, П, 270; – *Еїо њи сад, бриадни ђенерале!* БЂ, П, 272; *Мили доже и данашњи светїи Илија!* БЂ, П, 380; – *О жене драїе, куд дих ја...* БЂ, П, 400; – *Сироїа ѡаїїина дјевојчице!* ЉХ-Ђ, Пп, 234; – *Кучко лаїинска!* ЉХ-Ђ, Пп, 330.

б) Неконгруентни атрибут:

– *Сїановници Босне и Херцеїовине! Сїуїајїе...* ИА, НДђ, 146; *Ој, ђевојко косе смеђе, морамо се сасїаїи неђе!* НЛ, Тп, 331, нар. пј. из Херцеговине); *Ој, ђевојко из Зовоїа Дола, срце, душо и живоїа ѡола!* НЛ, Тп, 331, нар. пј. из Херцеговине; *Еј, њи ѡамо, осїави људе на*

миру! БЂ, П, 296; Жено с очима доје меда, не знам зашто ѝролазиш мојим сновима! АЛ, ДЉФО, 111.

в) Атрибутив:

– Не ѿако, куме Дако! БЂ, П, 262; – Друзе Аније, за мене је...БЂ, П, 241; – Немој, сѝриче Обраде! БЂ, П, 261; – Јесам, ѝосѝодине кайеѿане! ЛЛ, НБ,111.

г) Апозиција:

– Исаковичу, курво, изиђи да разѝоварамо! МЦ, С, 2/2, 55; – Мићане, браѿе, ѿомаѿај! БЂ, П, 309; – Куку, Јоване, домаћине мој! БЂ, П, 243; – Јој, Тривуне, браѿе мили! БЂ, П, 259; – Симеуне, мој ѿврди сѝубе и јуначки драниѿељу ове свеѿе обѿиѿељи, срѿске и ришћанске! ПК, Км, 94; – Мишо, ѝосѿе мој ѝремршени, ѿа од нас осѿадоше само очи! МП, Псч,117.

д) Атрибутска или апозитивна реченица:

Саучесници, чији су наѿони врели! МЉ,184; Боже, који све видиш, сѝречи ову неѿравду! АЛ, ДЉФО, 89.

Трећи, најмање заступљен, али присутан у комуникацији тип обраћања исказује се према моделу у коме функцију вокатива преузима номинатив. При томе се не мисли на парадигматску обличку једнакост ова два падежа (нпр. код именица средњег рода), него на обраћање мимо нормом прописаних узуса. Модел **N1** репрезентују следећи примјери:

– Маѿичић, ни корака наѿрај! БЂ, П, 277; – Пеѿа чеѿа, миѿраљез на десно крило! Удри! БЂ, П, 272; – Колона, сѿој! БЂ, П, 377; – Баѿаљун, наѿријег! ПК, Км,105; – Келнер, да ѿлаѿим!; – Момак, може ли једна кафа? разг.

Избор супстантивне категорије надређене у конструкцији обраћања условљен је природом денотата и

низом наведених екстралингвистичких фактора. Будући да су све конструкције функционално-формално обједињене око заједничке инваријанте – функција обраћања и облик вокатива – избор управног члана не опредјељује морфолошка, него лексичка компонента. Која ће лексичка компонента бити активирана, зависи како од природе денотата, тако и од услова комуникације. Тако нпр. ако нам је саговорник познат и уколико се вокативом врши издвајање из групе присутних лица, употребићемо властито име; ословљавамо ли некога по сродству или друштвеном статусу, употребићимо заједничку именицу (*мама, дједо, сћриче, јосјодине, колеја, доктјоре*); ако се обраћамо компактној групи, обраћамо се збирном именицом (*браћо, дружино, војско, јосјодо*); обраћање личном змјеницом подразумева само замјенице другог лица једине и множине и употребљава се у условима када је саговорник присутан, познат или пак непознат, док се адјективи употребљавају у емотивно обојеном изражавању (*мили, драћи, најдражи*) или према савременом тренду, у циркуларним писмима која се упућују на више адресата, да би се, поједностављења и практичности ради, избјегло појединачно ословљавање (*јошијовани*). Осим тога, форму ословљава и њена функција у употреби, па тако нпр. антецедентни вокатив који за себе везује релативну реченицу неће бити употребљен у неутралној комуникацији међу људима, што произлази из саме суштине обраћања као форме која примарно не служи за изражавање говорника и његових осјећања, него за успостављање контакта са саговорником. У тој функцији вокатив је економична конструкција. Употреба овако развијене форме типична је за емотивно-дескриптивне ситуације, апострофирање, за поетски израз. Евентуално је могућа његова употреба у свакодневной комуникацији у условима када вокатив служи као средство којим се из групе потенцијалних саговорника издваја и иден-

тификује изабрани саговорник (нпр.: *Дјевојко, ти и тиш*о* иледаш кроз ѝрозор, молим ти*е*, ѝриђи ближе!*). Структурни тип обраћања, једноставност или развијеност форме, условљава његова употреба, тј. природа говорног чина који се вокативом експлицира у одређеном социокултурном контексту.

Праїмаїичке функције вокаїива

Примарна вокативна функција обраћања реализује се у условима емотивно необојене исказне ситуације – када је потребно именовати саговорника или са већ именованим саговорником одржавати или окончати претходно успостављени контакт, односно провјерити степен његове партиципације у заједничкој комуникативној активности. Употреба вокатива с тим циљем најближе је реализацији Билерове апелативне⁶⁶ (в. Тошовић 2002: 58) или Јакобсонове фатичке⁶⁷ језичке функције (Јакобсон 1966: 293). Чак ни у тим условима, употријебљен само с циљем ословљавања саговорника, вокатив није једнозначан као комуникативно идентификовање саговорника, него са собом увијек носи и подстицајну семантичку компоненту. Денотат идентификован вокативом не оставља се пасивним, односно не подразумеијева само номиновање, него говорник кроз њега испољава и своју интенцију активирања саговорника. Те могућности вокатив не носи категоријално, него их добија од синтаксич-

66 К. Билер издваја три основне језичке функције: изражајну, апелативну и репрезентативну. Ова подјела је оспоравана, нарочито зато што укључује само језичку праксу, а заобилази оне језичке функције које исходе из структуре и природе језичког знака, али је у лингвистици кориштена и допуњавана (Према: Тошовић 2002: 58).

67 Фатичка функција – према Јакобсону – тежи да одржи или прекине општење.

ког окружења, типичних конструкција употребљених у типичној ситуацији. Наиме, вокатив се типично употребљава у конструкцијама које експлицитно или имплицитно укључују питање или императивну семантику. Питањем као говорним чином који нужно подразумева активно учешће саговорника, саговорник се подстиче на пружање одговора, а императивним исказом или исказом императивне семантике саговорник се потиче да изврши или да престане да врши неку активност. Дакле, из семантичко-прагматичке вриједности питања као комуникативно недовршеног исказа,⁶⁸ који се информативно затвара тек говорниковим саопштењем (пружањем одговора), и персуазивне семантике императива или императивно употребљене глаголске форме другог лица, које иначе упућује на исти денотат као и вокатив, проистиче и семантичка компонента подстицања уткана у вокатив контакта. Чак и кад имамо вокатив у наизглед императивно необојеном исказу, у дубинској перспективи и тада уз вокатив можемо успоставити интенцију активирања саговорника, односно та компонента је иманентна. Узмимо, на примјер, из разговорног стила такву конструкцију:

Ана, ђага киша!

Вокативни исказ спрегнут је са структуром просте реченице (*ђага киша*) са којом не остварује функционално-синтаксичке везе. Односно, предикат (*ђага*) и вокатив (*Ана*) не ступају ни у какав вид узајамног односа. Међутим, у логичко-појмовном смислу, вокативна форма

68 Ту информативну недовршеност питања прати и интонација упитне реченице која се увијек завршава на подигнутом тону, за разлику од изјавне код које тон на крају пада. Та отворена интонација питања отвара простор за одговор, тако да се комуникативна потпуност питања постиже у комбинованом упитно-обавјештајном говорном чину.

обраћања такође подразумијева неку глаголску лексему која дјелује инклузивно на вокатив, без обзира што се не може облички прецизирати, али је опет најближа императивном (типа: *Види/Чуј, Ана, њада киша*) или упитном (*Јеси ли видјела/Знаш ли, Ана, да њада киша?*) значењу. Вокатив је ту у фатичкој функцији успостављања или одржавања контакта, при чему се императив као редундантан, значењски садржан у вокативу, изоставља. На неки начин, императив другог лица је иманентан вокативу. У оваквим ситуацијама је залихосна или је стилска и употреба вокатива, будући да су саговорници у непосредном контакту, осим ако се вокативом не врши избор између више потенцијалних саговорника, тј. ако вокатив није у функцији издвајања. У емоционално неутралној комуникацији, дакле, вокатив активира фатичку, уз суштинску му конативну⁶⁹ језичку функцију.

Врло често, чешће него другим знаком, вокатив је обиљежен узвичником. Ако се јавља као самосталан исказ, онда редовно. Међутим, обраћање у неутралној комуникацији, у условима у којима су комуникатори присутни у простору који им обезбјеђује нормалну аудитивну доступност, не подразумијева екскламативну категорију. Вокатив тада активира своју екскламативно неутралну номиналну функцију ословљавања, по којој је углавном у падежној парадигми и опониран другим падежима. Једино, дакле, осамостаљен, ван граница шире логотактичке цјелине вокатив привлачи екскламативни знак, али не и обавезно екскламативну интонацију ако контекстуално-конституацијски услови не додају његовом значењу друге нијансе мимо неутралног обраћања, односно актуализовања фатичке функције. На примјер, правописно правило налаже да при писању вокативну

69 Конативна или прописивачка функција утиче на примаоца потичући га на реакцију, на учешће.

форму којом се обраћамо адресату можемо означити зарезом или узвичником (в. Правопис 2010: 137), што нас при читању не обавезује на појачану, ексclamативну интонацију. Такође ни вокатив контакта употријебљен у упитној реченици не захтијева ексclamативну интонацију. И ту је његова примарна функција – денотирање саговорника, нпр.:

Да ти ниси, војниче, ѓзда-Блајојев син? – Јесам, јосјодине кайејане! – рече војник сасјављајући ноју и шјаку и дојакавши се војничке кaje. ЛЛ, Нб, 112.

Вокатив из репликативне реченице којом се даје одговор може а и не мора бити обухваћен ексclamативношћу. Ексclamативност је у датом примјеру условљена екстралингвистичким факторима – односно контекстуалном пререгистрацијом којом се дата реплика одвија по социолошко-нормативним узусима општења у војсци. Хијерархијска структура учесника у комуникацији намеће и начин ословљавања (директно: *војниче* – дистантно описно: *јосјодине кайејане*) и начин поздрављања (*сасјављајући ноју и шјаку и дојакавши се војничке кaje*), па и тон, односно интонацију. Један од екстралингвистичких фактора који на то утиче свакако је, уопште речено, културолошки, односно традиционално присутан позитиван однос према војсци, те социолошко-образовни профил комуникатора.

Уопште, ексclamативност неутралног вокатива обраћања, вокатива контакта, нужно је на неки начин обиљежена неким додатним елементима експресивне семантике:

– На мене, Тимо! – викну Живко... ЛЛ, Нб, 97; – Најред сад, браћо! – викаше кмеј. ЛЛ, Нб, 98; – Најред, бре, ћајо, ти имаш јушку! ЛЛ, Нб, 98; – Боже, молим ти се за дабу! ЛЛ, Нб, 42; – Боже, убиј оноја Зелембаћа! ЛЛ, Нб, 42; – Живио, браје! ПК, Км, 27.

Додатни маркери екскламативности вокатива обраћања у датим примјерима јесу: императив или императивно употребљен израз са значењем наредбе (*на мене, најрег*), затим оптативна семантика молитве, клетве, наздрављања и сл. или тематски глагол говорења који укључује појачану интонацију (*викајџи*). Другим ријечима, вокатив контакта према обиљежју екскламативности јесте неутралан или је екстерно модификован. Друкчије је са вокативом дозивања.

Вокајџив дозивања

Обраћање лицу које је од говорника физички удаљено толико да је комуникација аудитивно отежана, активира екскламативност и остварује се као дозивање. Дозивање је подтип обраћања које се од описаног емотивно неутралног обраћања разликује јачином и/или дужином тона, чиме се савладава просторна дистанца међу комуникаторима. Као помоћно средство додатне екскламативности уз вокатив се тада јавља и узвик, најчешће *о* или *(х)еј*, који се иначе врло често наводи и као разликовно обиљежје вокатива у падежној парадигми.

Дозивање је типично за разговорни стил. Наравно, срећемо га у књижевноумјетничком тексту, али и тамо је обиљежје разговорног стила, односно функционалне пререгистрације. Просторна удаљеност комуникатора описана је контекстом:

Убрзо њослије њејова одласка друмом исјод куће зачу се жајор. Неко викну одоздо и одвише јасно и разјовјешно: – Блајоје, о Блајоје, њолази! БЂ, П, 269; Јарић најјрије њојиражи очима свој љркача Зорића. Природно је да ће он ићи на челу цијеле колоне. – Зорићу! Еј, Зорићу! БЂ, ДБ, 178.

Дозивањем се скреће пажња адресата на присуство говорника, при чему је врло честа репетиција вокативне јединице с циљем да се што прије успостави контакт:

– *Рамо!* – *йозива сељачки їлас сїоља.* – *Рамо!* – *йонавља їлас...* ИА, Зпп, 469.

Поновљени је исказ често и фоностилематичан са асонанцом посљедњег вокала, односно алонжманом:

– *Оче Рафаило! Оче Рафаило-о-о-о!* ВН, Сд, 49; – *Еј, Маркане, Маркоо, дођи де часком!* БЂ, П, 266).

Функција алонжмана у датим примјерима јесте да симулира звучну слику дозивања, чиме израз добија на динамичности и увјерљивости.

Вокатив дозивања прати и глагол у дидаскалији којим се именује говорна активност, а чије лексичко значење нужно подразумијева појачан тон:

Неке су йокушавале да разїовеїно дозову свої гечак... – *Илија! Илија! Илија!* – *викала је друїа жена...* ИА, НДђ, 24; – *Исхаче!* – *викнуо сам као да дозивам изїудђеної.* МС, Дис, 257.

Осим контактне функције (фатичке) и вокативу иманентне подстицајно-конативне, у неутралним формама обраћања и дозивања не активирају се друге семантичке нијансе.

Вокаїив скреїања їажње

Најближи неутралном типу обраћања по степену актуализације фатичке функције, уз вокатив контакта и вокатив дозивања, јесте вокатив скретања пажње. Њиме се именује адресат, али истовремено изражава заинтересованост говорника за ситуацију која се тиче адресата.

Односно, вокатив скретања пажње усмјерен је од говорника ка саговорнику и изражава говорников „став како би за саговорника било боље да обрати пажњу на своје или туђе поступке, на ситуацију која му, по говорниковој процјени, не одговара. Скретање пажње од стране говорника укључује и његово очекивање да вокативом денотирани саговорник реагује и у будућности изврши акцију која ће довести до промјене ситуације. Говорник може, али и не мора бити лично заинтересован, нити та промјена мора укључивати корист за њега, него је његова реакција често спонтано алтруистичка, с циљем да упозори или опомене саговорника зарад његове користи” (Бабић 2010а: 335). Вокативом скретања пажње може да се изрази опомена, пријекор или упозорење.

а) Опомена:

– Све сам дао! – Акоће! – рече моја маји. – Да си ти жив и здрав! – Марице! – Мијуре! ЛЛ, Нб, 47; – Ви одо-
стије далеко, млади ђријаићељу! ИА, Тх, 91; – Самоћа
није добра, Павле! Жени се! МЦ, С, 4/2, 69; ...зайим
йрасну: – Па тио је неверовајино! И несхвајљиво! Тако
неишћо може да йадне на йамей само некој нишћиа-
рији! – Хано! АЛ, ДљФО, 88.

б) Пријекор:

Трже се кад уіледа Арсена на йању, крај дуреџа, с мо-
суром у руци. – Злашћане! ЛЛ, Нб, 19; – Ти мали! – рече,
– Остйавио си ми све саме фине сћвари у наследсћиво!
МК, П, 120; – Хеј, дјевојко! – їрдила је саму себе – За-
шћио мислиш на њеја? МС, К, 255.

в) Упозорење:

... вриснула је Зора и кренула ка Уљезу да учини оно
шћио жели од када је Браца довео у њихову кућу. –

Зоро! – исјречио се Браца. ЉХ-Ђ, Пп, 342; – Еј, њи, море! Е, ово је даш њреко јејо! ...обдриши ово! ЛЛ, Нб, 104; Плаках и њлаках, и њлакала бих њако дујо да не дође Живана. – „Ти њлачеш, Виго?” – Ја сам јејцала. – „Виго!” – Чујем. – „Ђуњи!” (ЈВ, Цд, 1, 24); – Херцеј! Не окрећи се, Херцеј! МК, П, 44.

Вокативни исказ скретања пажње максимално је редукован и динамичан. Изражен је најчешће простом конструкцијом – антропонимом, апелативом или замјеницом, по моделу N5. Представља неочекивани, изненадни, оштри тон који уноси преокрет у постојећу ситуацију, па је зато и екскламативан. Изразито је контекстуално условљен, тј. његово значење и бива јасно тек на основу контекста. Он је сигнал упозорења, али не може да искаже и његов садржај који је експлицитно или имплицитно дат контекстом. Тако, на примјер, у познатој приповијести *Први њуњ с оцем на јуњрење*, вокативи скретања пажње, са значењем опомене: – *Марице!*; – *Мињре!* изричу се у ситуацији када је отац због коцкарских дугова и егзистенцијалне пропасти породице спреман да изврши самоубиство. Вокативом скретања пажње саговорници (свако из свога угла, контрастно постављеног) опомињу једно друго, на озбиљност ситуације: тако песимистичко – *Марице!* стоји наспрам рационално-оптимистичке опомене – *Мињре!*

Вокатив скретања пажње актуализује изразитије конативну функцију па садржи и убјеђивачку компоненту – саговорник од говорника очекује да дјелује како би промијенио ситуацију, односно вокатив скретања пажње има и прескриптивно значење. Носилац је и субјективног става говорника који се реализује као опомена, пријекор и упозорење, па се тиме приближава реализацији других вокативних функција – директивној и експресивној, што утиче на његову интонациону реализацију као претежно узвичну.

Експресивна функција вокатива

Експресивност вокатива обухвата оне његове семантичко-прагматичке типове којима се дезактуализује функција обраћања, а наглашава емоционалност, чиме се комуникативно тежиште са саговорника, који се вокативом примарно денотира, преноси на изражавање емоционалних ставова говорника. Критеријуми издвајања подтипова експресивне функције вокатива укључују вишеаспекатски приступ, и то прагматичко-семантички, а манифестују се на стилистичком плану. Та три плана преплићу се у анализи. Прагматички аспект „задат” је сваком вокативу, па и вокативу маркираном експресивношћу, тј. вокатив је јединица комуникативно-прагматичке реализације језика. Будући да функционише као самосталан исказ, вокатив је у условима када дезактуализује своју примарну функцију скоро нужно синсемантичан и укључује одређени трансфер значења, па је зато неопходно под семантичким аспектом подразумеивати не само лексичку него и семантику текста. Експресивна функција вокатива укључује симпатетички или антипатетички маркиран говорников однос према саговорнику, израз његовог емоционалног пражњења или емоционалне реакције, евокативност вокативом маркираних садржаја и сл., а тиме се и вокатив са комуникативног преноси на стилистички план.

Вокатив се, дакле, јавља не само као комуникативни актуализатор којим се издваја једна од обавезних компонента комуникације, а то је саговорник (при чему и као социолингвистичко средство пружа информацију о друштвеној диференцијацији учесника у комуникацији), него и указује на постојање специфичних додатних карактеристика комуникације, субјективних ставова или емотивних реакција говорника које детерминишу његов однос са саговорником. У том случају вокатив дезакту-

ализује своје примарно значење обраћања – контактено, а актуализује експресивно, служећи као средство за изражавање емоционалне ангажованости говорника, испољавање његовог емоционалног става према саговорнику, а тиме и као снажна експресивна форма. Однос комуникатора креће се у специфичним комуникативним условима, поларизовано емотивно обојеним: као међусобно усаглашене емоције саосјећања – симпатетички обиљежен, или као однос међусобне ненаклоности и непријатних осјећања – што је оквир антипатетичких релација. Као симпатетички испољава се однос пријатељства, њежности, забринутости, симпатије, саучесништва, у суштини, актуализовање присности, а као антипатетички однос негодовања, неодобравања, незадовољства, љутње и сви односи који подразумевају иронијско дисквалификовање саговорника – подсмјех, подругљивост, презир и сл. Издвајамо три типа експресивних значења вокатива, а то су: вокатив емоционалне реакције, семантички испражњен вокатив и вокатив апострофирања. Као репрезенте емоционално-експресивне вриједности вокатива у овом одјељку представљамо вокатив емоционалне реакције и семантички испражњен вокатив, док ће о вокативу апострофирања бити говора у поглављу „Лингвостилистика екскламативних конструкција”, будући да апострофа спада у стилске фигуре чије је основно формативно средство управо вокатив. Ова три типа експресивног значења вокатива разликују се на прагматичком плану – прва два су средство стварног говора: вокативом емоционалне реакције исказује се евалуативно-емоционални став према саговорнику, а семантички испражњени вокатив функционише као говорни клише којим се изражава емоционална реакција говорника невезана за значење саме конструкције, него је вокативна конструкција само форма која као семантички празан узвик упућује на стање које је контекстуално одређено.

За разлику од њих, апострофа је фингирани говор са стилистичком вриједношћу у пренесеном значењу поетског контекста.

Вокатив емоционалне реакције

У изражавању емоционалног односа говорника према саговорнику путем вокативне форме, скоро да се не могу издвојити чисти типови, него се комбинују семантичке компоненте емоционалне оцјене и емоционалне реакције. Најчешће се као говорников субјективни став актуализује, уз емоционално пражњење говорника, и оцјена саговорника, симпатетички или антипатетички обојена квалификација. На примјер, обратити се некоме са *Бесџослењаче!* – означава квалификацију саговорника, субјективну оцјену од стране говорника, а истовремено укључује и моменат говорникове емоционале ангажованости која доводи до те оцјене – нервирање, блаже или јаче негодовање или пак израз симпатије, зависно од степена заинтересованости говорника за активност саговорника и контекста у коме се тај вид обраћања реализује, нпр.:

Само би с времена на вријеме дизао љаву и навикивао на момке који су дирали дјевојке. – Којај, бесџослењаче! Шта се задиркујеш? ИА, Ж, 23.

Дистинкција између вокатива емоционалне оцјене и вокатива емоционалне реакције, заснована на доминацији једног или другог аргумента, врло је нејасна па то условљава и њихову типолошку неиздиференцираност.

Вокатив емоционалне реакције, поларизован према испољавању симпатетичког или антипатетичког односа према саговорнику репрезентују сљедећа два примјера.

а) *Та нежност и скупљена зебњом и сажалењем. Као да је говорио: „Сиројша њајина девојчице!”* ЉХ-Ђ, Пп, 324.

б) – *Проклејши Уљезу!* – викнула је. *И њо први пут није крила своје сузе и свој њев. Гнев њоразе и немоћи. – Уљезу! Уљезу! Уљезу!* – њонављала је и кад је њојово ујирчала у своју собу и сручила се у кревет њецајући. ЉХ-Ђ, Пп, 330.

У примјеру **а** вокативна синтагма *сиројша њајина дјевојчице* актуализује хипокористично значење супстантива *девојчица* – којим се денотира одрасла особа – и његова два конгруентна атрибута – квалификативног *сиројша* и посесивног *њајина*. Контекст показује да вокативна конструкција само имплицитно значи обраћање, тј. представља евокативну форму туђег говора, а експлицитно је врло стилоген перифрастични израз за испољавање емоција. Та конструкција је употребљена илустративно, као стилско средство којим се опредељује сложена емоција – њежности, зебње, сажалења и изражава заштитнички став према лицу денотираном вокативом. Симпатетички однос међу комуникаторима, осим хипокористичком вриједношћу лексеме *дјевојчица* и значењем блискости посесивног атрибута *њајина*, дефинисан је и претходним контекстом – номинативним исказом *Та нежност и скупљена зебњом и сажалењем*, па се вокативна конструкција јавља и као средство појачавања, као текстуални интензификатор. Неизговорена, него замишљена, ишчитана из говорне ситуације, овако употребљена вокативна форма илустративно-појачачки ефекат постиже управо моментом откривања.

Примјер **б** илуструје говорников антипатетички однос према саговорнику. Бијес, хистерија, специфично психичко стање изразите узбуђености контекстом су

вишеструко описани (*викнула је; сузе и њев; њев њораза и немоћи; сручила се на кревет њецајући*), а вокативном ексclamативном конструкцијом фокусирани. Вокативни исказ има форму синтагме конгруентног атрибута (*Проклеџи уљезу!*), а лексеме које тај модел конкретизују изразито су негативног значења, тј. *уљез* је онај ко није добродошао у одређену средину, а *њроклеџи* то значење суперлативно појачава. Поновљена форма редукује атрибутску компоненту и у трострукој репетицији (*Уљезу! Уљезу! Уљезу!*) дезактуализује функцију обраћања, а претходно актуализована нервна реакција прераста у агресивно вријећање и изазивање, чиме се говорник емоционално растерећује, при чему језичка конструкција „служи као вентил за отпуштање сувишне емоционалне или нервне енергије” (Бугарски 1995; 82).

У књижевноумјетничком тексту, као средство говорне карактеризације лика, вокатив емоционалне реакције често се јавља за осликавање врло различитих осјећања и расположења говорника и његовог односа према саговорнику или саговорницима, односно средство је квалификације саговорника од стране говорника. Наведимо само неколико примјера који репрезентују различита осјећања и са различитим степеном емоционалне ангажованости – од благе симпатије и саучесништва до емоција различитог спектра фамилијарне блискости, љубави, пријатељства, односно симпатетичких емоционалних релација:

– *Пеџирија, срце моје, ја ћу да умрем!* ЛЛ, Нб, 29; – *Ћуџи, лудо моја, како ње не воли!* ЛЛ, Нб, 29; – *Лудуце! Издржао си дуо.* МК, П, 19; – *Мили мој! Једини мој! У каквој сам сџирашној самоћи њровела своје дане!* АЛ, ДљФО, 97; – *Ви одосџе далеко, млади њријаџељу!* ИА, Тх, 91; – *Брже, Ницо, јадуко моја! Не дој се за мене, џолубе!* БЂ, ДБ, 59; – *Рођени мој, мили мој, драџи мој*

Јадо – само ијујира! ПК, Км, 55.

Симпатетички однос изражава се емотивно обојеном лексиком: хипокористцима (лудице, Ницо, Јадо), лексемама позитивне семантике (иријаишељу), пренесеним значењем ријечи позитивне семантике (јолубе, јадуко, срце) или привидно негативне, а у ствари пејоративно хипокористичне, што је наглашено посесивом који значи блискост (лудо моја), те адјективима са значењем изразите блискости (мили, драћи, једини, рођени, мој). Изражајност вокатива појачана је и нагомилањем вокативних облика – у форми набрајања атрибута уз управну ријеч (Рођени мој, мили мој, драћи мој Јадо), апозитивних конструкција (Пејирија, срце моје; Ницо, јадуко моја!) или осамостањених екскламативних исказа (Мили мој! Једини мој!).

Сљедећа група примјера представља антипатетички однос комуникатора, односно одбојан став говорника према саговорнику, који се изражава као: вријеђање, изазивање, бијес, љутња, гнушање:

– Еј, ии, слеи мишу, донеси још ракије! ЛЛ, Нб, 107; Викнуо је, поїледавши ме крвнички: – Пасји сине, ииша хоћеш од мене! МС, Т, 266; – Исаковичу, курво, изиђи да се поразіоварамо! МЦ, С, 2/2, 55; Тада се он одједном окрену ... поцрвење му шија и набрекоше дамари, сииишће иеснице и сиаде да виче: – Зар иако, иси ниједни? ИА, Ж, 166; Свађали су се као на иазару! – Курво влашка! Мурџаишине! ИА, Ж, 167; Прихватаи сломљену држалицу из куџа: – Излази, ђавоља ћери! ИА, Ж, 18.

Лексика којом се постиже ово значење из семантичког је макропоља које подразумејева изражавање непријатног утиска (слеи мишу, иасји сине, курво, мурџаишине = издајниче, ђавоља ћери). Додајмо овоме и честе

изразе који у разговорном језику имају широку примјену, а служе превасходно за вријеђање и нарушавање етичких норми комуникације: *Крејџену!*, *Кучко!*, *Краво!*, *Кобило!*, *Коњу!*, *Идиојте!*, *Мајмуне!*, *Дебилу!*, *Будало!* итд. Сваку од њих могуће је употријебити и синтагматски, у конструкцији са детерминативом *један*, који појачава антипатичко значење (*Коњу један!*, *Краво једна!* итд.). Такву врсту интензификације уочавамо и у наведеном примјеру из књижевноумјетничког стила, с тим што је облик са експлетивном негацијом (*ниједни*) изражајнији као рјеђи у употреби (*Пси ниједни!*). Употријебљен у функцији дискредитовања саговорника вокативном формом обраћања, детерминатив *један/ниједан* губи своје квантитативно (што је јасно и на основу чињенице да се употребљава и у множини *јси ниједни*, *краве једне*, *мајарци једни* итд.), а јача квалификативно-интензификаторско значење: дјелује као појачивач пејоративног значења лексема из семантичког поља назива за животиње или за типове психофизиолошких обољења човјека, којима се углавном типује на саговорников интелект (*будало једна*, *крејџену један*). Као лексема појачивач, тотално десемантизована, детерминатор *један* употребљава се и при изражавању симпатичког става, нпр. испољавање њежности или симпатије, нпр. *лудице једна*, *блесице једна* и сл.

Вокатив емоционалне реакције, будући да скоро редовно садржи и компоненту квалификовања саговорника, постиже своју изражајност или моноклексичком формом, тј. неком лексемом евалуативно-квалификативне семантике (*лажљивче*, *мајарче*, *соколе*, *кењчино*, *дандију*, *десјослењаче*, *јуначино*, *момчино*, *љејојице*) или сложенијом конструкцијом, атрибутског или апозитивног типа, која добија и шире описно значење. Та конструкција може бити и врло развијена, пратећи интензију говорника да кроз форму обраћања на врло експресиван и емотиван начин квалификује саговорника не изоставивши ништа што сматра релевантним:

– Симеуне, мој тврди стубе и јуначки бранишћу ове светије обидишћу, српске и ришћанске! – зайлака се йокојни Паншелија и зајрли ме. ПК, Км, 94; – Аха, зини да ти кажемо, коњска йерјаницо, йовећи барјакшару, козји стјеіоношо, овчији засшавниче!, заіалами даба Тодорија. БЂ, ДБ, 79.

У том случају вокатив се јавља као изразито стилема-тично и стилогено средство патоса (*Симеуне, мој тврди стубе и јуначки бранишћу ове светије обидишћу, српске и ришћанске!*) или хумора (*коњска йерјаницо, йовећи барјакшару, козји стјеіоношо, овчији засшавниче!*). И у једном и у другом случају у питању је хиперкарактеризација, тј. нагомилавање изражајних средстава у сврху карактерисања саговорника, па је уз говорников емоционални став (експлициран и дидаскалијом *зайлака се, заіалами*), врло наглашено и евалуативно значење. Симпатетички и антипатетички однос – утемељен у природи емоције подложене вокативу емоционалне оцјене – семантизује и сама говорна ситуација која је у дијалошком тексту, као и у претходним примјерима, најчешће експлицирана у дидаскалији (нпр.: *викнуо је, йоіледавши ме крвнички; зайлака се йокојни Паншелија и зајрли ме*).

*Семантички исшражњен вокатив*⁷⁰

Семантички испражњен вокатив по својој основној функцији изражавања емоционалних стања – спонтаног одговора на тешко савладиво осјећање, на неочекивани догађај који узбуђује говорника, врло је близак вокативу емоционалне реакције и вокативу апострофе. Од њих се диференцира на основу природе односа говорника пре-

⁷⁰ Термин у сличном значењу користи М. Дешић (в. Дешић 1981:147–157)

ма садржају вокатива, тј. на основу дезактуализоване позиције саговорника на коју вокатив упућује. Наиме, лице означено вокативом узима се уопштено, не конкретизује се, па семантички испражњен вокатив јача функцију вокативне деиксе. Тако употријебљен вокатив близак је употреби емоционалних узвика у изражавању, што класична реторика назива ефконезом (Кристал 1987: 70). Белић чак идентификује ову вокативну функцију са узвиком и формално је смјестивши у одјељак са насловом „Узвици”: „Исто тако и узвици Боже!, mein Gott!, Jesus Maria!, Parblem!, Donnerwetter! и сл. тако исто су само готови клишеи за лична нерашчлањена стања” (Белић 1959:179). Другим ријечима, обраћање семантички испражњеним вокативом не денотира одсјечак стварности, не укључује ни моменат апелативности или моменат подстицајности које и експресивно неутрални вокатив носи са собом, јер у суштини и не подразумејева саговорника. Чак ни када управна ријеч има значење конкретног лица (мајка нпр.), ни тада се у значењске релације не укључује њена референцијалност, него скуп асоцијација које свијест пошиљаоца антиципира из њеног семантичког поља, односно њене архисеме. Обраћање актуализује асоцијативно значење, што упућује на идиоматску употребу, на коју упућује и клишеирана конструкција коју помиње Белић. Традиционалност и конструкцијски и лексички клише спадају у главна обиљежја идиоматских израза. Њихов комуникативни учинак није усмјерен на логички смисао, него више на емоционалност, на осликавање говорникових осјећања кроз одређене друштвене етикете са којима се солидарише. Идиоматска употреба неког израза реализује збирно, устаљено значење, па тако идиоматски употријебљен вокатив из семне структуре ријечи извлачи одговарајућу компоненту. У најчешће употребљаване вокативно-екскламативне конструкције са таквом употребом спадају изрази у којима су у функ-

цији главног члана супстантиви *мајка* и *дој*. Семантичка компонента на основу које су те лексеме укомпоноване у вокативне конструкције у концепцији је човјековог свијета, у којој та два бића – апстрактно и конкретно – представљају упориште још од његовог прапочетка. Ексламативно-вокативни израз: *О/ој/јој, мајко моја!* или *О/ој/јој мој доже!* којима се у различитим контекстуалним условима може да изражава бол, страх, жалост, велико узбуђење, усхићење, радост – ослања се на ту упоришну тачку којом се спонтано изражава интензивна емоција и спонтано асоцира саосјећање, заштита, емотивно растерећење, а све то се традиционално придружује корелацијама *мајка–дијете*, *дој–човјек*. Вокативни облик је транспортна форма за појачану емоцију и ништа мимо тога више, а у том значењу спада у стилизовани узвик у форми вокатива. Такво значење има вокатив у сљедећем примјеру, што описује и сам текст дидаскалије:

– *Боже, Боже!* – *ошјеже један женски ѿлас као заврше-
ѿак некој невеселој разјовора* ИА, Е, 48.

Јасно нам је да је прагматички учинак овог идиоматског ексламативног исказа са семантички испражњеним вокативом, у ослобађању сувишка емоционалне енергије говорника и да функционише као говорна поштапаница.

Семантички испражњен вокатив са лексемама *мајка* и *дој* јавља у уобичајеним изразима: *О/ој/јој/јаој, мајко моја!*; *О, мајко дожија!*; *Јаој, мајко мила!*; *О, доже!*; *О, мој доже!*; *О, блаи доже!*; *О, ѿсѿоде доже!*; *О, доже ѿсѿоде!*; *О, доже гра-
ѿи!* и сл. Монолексемска форма је рјеђа од синтагматске, посебно када је у питању лексема *мајка*, а узвик је скоро обавезно присутан и као експликатор вокативне функције и као експликатор емоционално обиљеженог израза. Он је носилац, самостално или у садејству са структурно-семантичким склопом исказа, различитих емоционалних нијанси: жаљења, јадања, разочарења, чуђења и сл.

а) Жаљење:

Мала учииџеџица ѿговорила је ѿечно, ваѿрено о раџе-
ниџима, њиховим сѿрадаџима и ѿроливеној крви, да
је већ мноѿо жена, одмах с ѿочейџка, ѿочело да сузи и
да ѿласно уздише: – Ех, јадна мајко! БЂ, П, 405.

б) Бол:

Из касарне одјекну јаяк, рика и сѿењање: – Јаооој,
мајко! БЂ, П, 262.

в) Јадање и запомагање:

Уѿрувана и добро мокра (= пијана, МБ), Сѿанка ски-
доше с дуреѿа. Жалио се и јаякао и ѿреко ѿоѿреде
ѿласно... – Јој, браћо, дајѿе ракије, умире се! Ајме мени,
мајко моја! БЂ, П, 274.

г) Разочарење:

– Зашѿо би он издао ѿвој браѿа? – Био је шѿијун ка-
дијин. – Ох, ѿсѿоде Боже!... Овај чесѿиѿи сѿарац ...
лакше би ѿоднио да сам ѿа ударио у лице, неѿо шѿо
сам му искусѿво обоѿаѿио овом ѿрљавиѿином. МС,
Дис, 308.

д) Резигнаѿија:

Он је ѿушѿао уздах и изѿоварајуѿи уз ѿо ѿихо и дрзо:
– Ах, доже блаѿи, доже блаѿи! И ѿе је речи изѿоварао
несвесно, без икакве сѿварне везе са оним шѿо се у
ѿом ѿренуѿику дешавало око њеѿа. ИА, Тх, 317.

ђ) Чуђење:

– Госѿоде Боже, шѿа су све у сѿању да учине... (МК,
П, 96); – Боже мој! доље је у некој вароши биѿи и Па-
лилулац, неѿо у некој и сам кмеѿ или ѿарнизионер! (ИС,
21); – Боже ѿсѿоди! – чуди се домаѿин. (ИС, 41);

е) Дивљење и усхићење:

- Боже, како си лијей дјечак! – рече жена. МК, П, 192;
- Боже, ала сам живела!(ЈВ, Цд, 1, 22.

Да је лексичко-семантички садржај обраћања овог типа ирелевантан у односу на емоцију коју изражава, показује и чињеница да се синтагматске форме са надређеном именицом (*дої, мајка*) и типичним атрибутима или атрибутивом *їосїод* уз именицу *дої* реализују и са инверзијом атрибута која не утиче на измјену значењског синтагматског склопа. Употријебили их према основном или инверзивном реду ријечи (*Мили Боже!, Госїоде Боже!* или *Боже мили!, Боже їосїоде!*), функција ових конструкција је да без истицања основног значења искажу спонтану реакцију говорника на јак емотивни подстицај. Слабећи лексичко, а актуализујући афективно значење, вокатив овог типа и јесте семантички нерашчлањен. Без знања о говорној ситуацији и сазначности контекста врло тешко је прецизирати емотивну нијансу која се овим изразом испољава, ако изузмемо могућност да идеални говорник, који савршено влада интонационим могућностима језика, такав исказ препознатљиво интонационо моделује.

Пошто је концептуална слика свијета у принципу заснована на контрасту (добро–зло, позитивно–негативно), емфатички се употребљава и вокатив од именице *ђаво*, као пропратни израз онога што је из перспективе говорника непожељно:

- О, *ђаволе, ђаволе!* – уздисао је Јовица *їужући* и *вукући* муницију. – Ни сањао нисам да *ћу* се данас *криїи* иза некакве куме *Сїевке*. БЂ, ДНБ, 27; Од самої *Врховної шїада* дошло је наређење да смо ми, *їур...* *Муслимани* *драћа*. – *Еїи* *їи* *їа*, *ђаволе!* – *Ђаволе, неђаволе, їако* *їи* *је!* БЂ, ДНБ, 33.

Слично се употребљава и вокатив именица *човјек*, односно *људи* или конструкција *човјече дож(и)ји*, *људи моји*, *људи дож(и)ји*, којом се изражава чуђење, негодовање, изненађење и сл.:

– *Е, људи моји, шћа још човјек неће доживјејџи!* ПК, Км,77; – *Ма, људи дожији, у ово доба се не оџвара!* (БЂ, П, 309); – *Човјече дожији, шћа џо радиш!? разг.*

Семантичку испражњеност ове лексеме потврђује и чињеница да се у множинском облику (*људи*) употребљава и у комуницирању са појединцем, као и у монологу.

У разговорном језику семантичку испражњеност у вокативу или вокативној конструкцији до извјесне мјере показује и један тип вокатива контакта код кога се модел пуни апелативима или адјективима (у супстантивној функцији) за неформално присније обраћање:

– *А-хај, расџали, рођо!* БЂ, П, 278; – *Аха, дуразеру, хоћеш ракије!* БЂ, П, 291; – *Ехе, драџац, канда ни џоја неће диџи!* (БЂ, Ом,173); – *Ехе, дуразеру!* – звизну Танасије. – *То си се џи мало џреварио.* (БЂ, ДБ, 58); – *Јој, драђо, дајџе ракије!* (БЂ, П, 274); – *О, драџе, драџе!* – *чуди се Николеџина.* (БЂ, ДБ, 479); – *Ма зар Турчина за комесара, џодоју драђо!* (БЂ, ДНБ, 27); – *Е, мој синко, мој синко!* – *вајка се сџарица и обрађа се Талијану.* (БЂ, ДНБ, 42); – *Шџијунажа, драџи мој!* (БЂ, П, 391); – *А, драџи мој, све је џо лук и вода!* (БЂ, П, 526); – *Какву школу, црна кукавице!* (БЂ, П, 291).

Семантичко пражњење ових конструкција није условљено њиховом функционалном, него употребном вриједношћу. Употребом се вокативне конструкције овог типа значењски унифицирају свођењем на лексику која конотира присно обраћање, интиму или колективну блискост комуникатора. Тако нпр. *драџи* не денотира „најближег сродника мушког рода исте генерације”,

него конотира „свако мушко лице у присном обраћању” (РСАНУ 1962: 110) итд.

Семантички је испражњен и вокатив у оглагољеним идиоматским конструкцијама: *Боже сачувај!*, *Не дај боже!*; *Боже убрани!*, *Удиј боже!* – које се контекстуално не реализују као молитве, него имају значење несагласности (*Боже сачувај!*, *Не дај боже!*) или квалификативно значење типа *лош*, *никакав* (*Боже убрани!*, *Удиј боже!*).

Бројни су искази са вокативом овог типа у пословицама и фразеологизираним изрекама, у којима су осим лексема *мајка*, *дој*, *ђаво* и *човјек/људи* заступљене и друге из подручја познатих социокултурних асоцијација:

Пућуј, ићумане, не дрини за манасџир! (= и без тебе се може); *Боже здравља!* (=могућност остварења нечега); *Боже ме њросџи!* (= извињење због неког огрешења); *Боже њомози!* (= успјешно, квалификација); *До Божића: Краљевићу Марко, од Божића: јаох моја мајко!* (= стање прије и после славља); *О њрице и кучине!* (= негодовање и омаловажавање нечијег мишљења) итд.

Овакви изрази јављају се као структурно и функционално скамењене форме, као другостепени текст, што утиче и на интонациону интеграцију вокатива у цјелину исказа. У таквим конструкцијама вокатив се не одваја запетом или узвичником од остатка исказа, а то најбоље показује конструкција *Боже ме њросџи!* у којој непосредно иза вокатива долази дативна замјеничка енклитика (*ме*) испред које по логотактичким правилима српског језика не може стајати пауза.

Закључак

Као примарна функција вокатива у комуникацији издваја се функција обраћања. Међутим, вокатив се врло често јавља и као средство које актуализује неке друге

изражајне могућности. Прелазни степен између неутралних и експресивно-емфатичких форми представља вокатив скретања пажње, који се јавља у условима када говорник реагује на саговорничково понашање – опоменом, пријекором или упозорење, са циљем да му се укаже на његово учешће у актуелној ситуацији, које мора кориговати. У изразито експресивне и емфатичке форме спадају вокатив емоционалне реакције, семантички испражњен вокатив и вокатив апострофирања.

Како јача степен експресивности, тако се дезактуализује функција обраћања, а израз добија на емоционалности јер постаје средство којим се испољава емоционална ангажованост говорника. Тако употријебљен вокатив је експлиikator не само емоционалног пражњења говорника него активира и еволуативно-квалификативну функцију. Изражава се употребом одговарајуће, емотивно обојене лексике, а емоционалне нијансе поларизују се на скали изражавања симпатетичких и антипатетичких односа међу комуникаторима.

Семантички испражњен вокатив подразумијева употребу ове форме у клишеираним конструкцијама које се употребљавају у ситуацијама када је говорник у стању изразитог узбуђења. Зато је исказ са семантички испражњеним вокативом експлиikator различитих емоционалних стања: жаљења, бола, јадања, разочарења, резигнације, чуђења, дивљења, усхићења и сл. У служби експресивног изрази у коме је употријебљен вокатив као транспортна лексема која збирном значењу таквог исказа додаје емоционално-емфатичку нијансу, могу се наћи и пословице, изреке и фразеолошке конструкције.

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА УЗВИКОМ

*Грамаџичко-ѣраѣмаџичке сѣецифичносѣи
узвика као екскламаџивних маркера*

Морфолошко-лексички статус узвика (усклика или интерјекција, како се још термилошки називају), као врсте ријечи у српској граматици и данас је углавном споран. У парадигми врста ријечи организованој од десет јединица узвици су убједљиво посљедња, по морфолошком критеријуму непромјенљива, а по простору који им се у граматикама и уџбеницима српског/српскохрватског језика додјељује, очигледно маргинална врста ријечи. У њихову знаковност се отворено сумња, будући да узвици „у претежном броју [...] имају гласовни састав који одудара од система и стога их је тешко записати” (Симић 1996: 194), односно „узвизима се спонтано одговара на утиске спољњег света (па је често узвик каква нова комбинација гласова) или се истим скупом гласова у различитим околностима изражавају различита значења (осећања). На пример, *ах* може значити и радост и бол, и протест и слагање... Узвици су у с л о в н и језички знаци, релативно слабо устаљени иако их има који то јесу” (Станојчић–Поповић 1995: 122). Узвици се, дакле, „условно” убрајају у врсте ријечи јер „немају рашчлањеног значења. То су гласови или комплекси гласова за још недовољно рашчлањена душевна стања у којима се налазе они који их употребљавају” (Белић 1959: 179).

Такође је и поткласификација у оквиру ове врсте ријечи у граматикама неусаглашена. Најчешће се издвајају три врсте, и то узвици за изражавање осећања, за подражавање природних звукова и за вабљење и тјерање животиња (Стевановић 1962: 119; Станојчић–Поповић 1995: 122). Неки аутори дијеле узвике на четири врсте – на имитативне, експресивне, подстицајне и контактне (Симић 1996: 194), или на пет: на узвике којима се изражавају осјећања, на ономатопејске, контактне, узвике којима се човјек обраћа животињама и на глаголске (Брабец и други 1970: 157). Осим тога, врло је нејасна граница између узвика и партикула, јер и једна и друга врста спада у у смисаоно-комуникативне модификаторе исказа, као прагматичке ријечи са неријетко сличним или истом илокутивним учинком, па се у неким класификацијама те функционално синонимне лексичке јединице сврставају и у једну и у другу групу (в.: Ристић 1999: 93–128; Јокановић 1998: 247–252) или се цијела категорија убраја у партикуле (в. Мразовић–Вукадиновић 1990: 444).

Без изразитих морфолошких обиљежја, дакле, без поузданог лексичког значења, без могућности синтаксичког повезивања са другим ријечима, узвици се одређују и класификују углавном на основу семантичко-прагматичких критеријума – с обзиром на то у којој ситуацији се употребљавају и с каквим коминикативним учинком.⁷¹

71 Да је критеријум класификације узвика прагматички, види се и на основу лексикографског описа појединих узвика, при чему се наводи врста говорног чина у коме се узвик употребљава као комуникативно-експресивни маркер. Тако се за узвик *ах* у *Речнику САНУ* наводи читав низ комуникативних могућности и емотивних стања у којима се он употребљава и која изражава: „1. у заносу, екстази...; 2. у изненађењу пред нечим неочекиваним...; 3. у дивљењу, одушевљењу...; 4. у болу, тузи, жаљењу, вајкању...; 5. у ужасавању, страху, стрепњи...; 6. у молби, преклињању...; 7. у жељи, клетви...; 8. при присећању...; 9. у љутњи, гневу...” (РСАНУ 1959/1: 210).

На основу тога критеријума – употребне вриједности – сматрамо да је у примарној класификацији ове врсте ријечи оправдано издвојити три групе: експресивне, контактне и имитативне узвице. У прилог томе може послужити и чињеница да се и све класификације у српској граматичици (и наведене и оvdје не наведене) пресијецају управо на та три типа.

Првој групи припадају узвици којима се у први план ставља говорно лице и његов однос према говорној ситуацији или неком елементу исказног садржаја. Они служе за изражавање духовних стања или расположења и експресивних ставова. Називамо их експресивним узвицима. Њима се исказују индивидуална стања говорника изазвана различитим стимулансима: *ах, ох, јао(ј), јој, о, ау, а, ју, ју-ју, ијују, авај, ех, (х)ура, дпр, фуј, њи(х), уф, ух, хм, њс* и сл.;

Контактни узвици су усмјерени на саговорника. Међу њима издвајамо апелативне узвице који суже за дозивање и скретање пажње: *о, ој, (х)еј, хало* и сл. и подстицајне, узвице којима се саговорник подстиче да нешто уради или не уради: *хо-рук, но-но, ш-ш, њс, драво, куш* итд. или којима се вабе или тјерају животиње: *мац-мац, њи-њи-њи, њс, шиц, ајс, иш* и сл.

Узвицима подражавајућег или имитативног карактера – имитацијама – са мотивисаним односом ознаке и означеног реферише се о некој звучној ситуацији у природи или о механичком звуку у предметној стварности без непосредне везе са учесницима у комуникацији: *фију, њрес, дућ, кай-кај, шљай-шљай, њик-њак, дин-дон/дин-дон* и сл. У имитације спадају и они узвици којима се подражава звучна невербална активност човјека, психосоматске природе, као што су: граја (*а-а-а-а-а*), смијех (*ха-ха-ха/хи-хи-хи/хо-хо-хо*), имитација кашља и крклања (*кх-кх-кх*) – назовимо их експирације (Симић 1999: 92), те подражавање механичких кретања на које човјек утиче, као што су: куцање или звоњење на вратима (*куц-куц, цин-*

цин), ритам корака (*шам-шам*), играња (*шири-дам*) и сл., као и сви видови подражавања оглашавања животиња: *мјау/мијау*, *ав-ав*, *цив-цив*, *ћију-ћи*, *їрр*, *фррр-рр* итд.

Очито је све што се односи на издвајање и класификацију узвика условног карактера, а томе доприноси и нестабилност њихове форме, као полисемичност и синонимија у оквиру њихових контекстуално одређених значења. Тако су узвици који изражавају емоционална стања углавном вишезначни, па је за њихово „ишчитавање” неопходан шири контекст. Тек заодјенути контекстом, ти узвици бивају читљиви за реципијента. Тако скоро без дилеме знамо да *ах* у сљедећим исказима значи:

а) дивљење, одушевљење: *Ах, какав њејзаж!*

б) бол: *Ах, шо боли!*

в) узбуђење: *Ах, ено је! Сииила је!*

г) присјећање: *Ах, да!*

д) чежњу, носталгију: *Ах, родни крају мој!*

Различита значења лексеме *ах* одређена су контекстом у који је уклопљена и немају никаквог ослоња у њеној морфолошко-деривацијској бази. Будући да је у иницијалној позицији, узвик *ах* је у свим датим примјерима катафорично попуњен остатком исказа. У примјеру **а** то је екскламативна номинативна конструкција именице и релативне замјенице, којом се исказује одушевљење са нијансама евалуативног значења, а у примјеру **б** то се постиже значењем глагола – тематске ријечи (*боли*). Узвик *ах* добија у примјеру **в** значење на основу конструкције презентатив + прономинални генитив, која такође служи за исказивање појачаних осјећања, односно узбуђења. У примјеру **г** његово значење је условљено значењем партикуле *да* (= јесте), а у примјеру **д** вокативом апострофе.

Узвици су, посебно имитативни, врло нестабилни и кад је у питању форма. На њихову обличку неустаље-

ност утиче то што се формирају у тренутку у коме прате подражајну ситуацију, а заснивају се на препознатљивости садржаја који представљају. Зависно од слуха или осјећаја за ритам онога ко их изговара или пише, могу добити различит израз. Бројни су примјери у књижевним текстовима који то потврђују, што репрезентују узвици којима се изражава смијех, кашаљ и ритам играња и пјевања:

Усиео је да изговори реч-две, али би смех навалио још јаче. – Ојрајисасмо, ујаче... ха,ха,ха... ко двије младожење... ха, ха, ха, ха... ко нико наш... ха,ха,ха... дај дукати, каже... хо,хо,хо! Па онда узе обоје... ха, ха, ха! ИА, Ж, 147; – Хи-хи-хи-хи! - насмија се Вигра Вигрић БЂ, Пзк,91; – Ааах, кхкхкх! Ааах, кхкхкх! То се доле у алвају Авдаја бори са ноћним насмјухима кашља... – Кха, кха, кха! Ааах! ИА, НДђ, 129; ...уукао је с ноће на ноћу и њевао, раширених руку као да се сам њраји уз шарџу. – Тиридам, њиридам, њиридиридиридиридиридиридиридам, њиридам... хај, хај, хајхај! ИА, НДђ, 242.

Очигледно је да лексичко-морфолошку неоформљеност узвика као врсте ријечи, поред њихове непојмовности, нерашчлањеност, тј. немогућности везивања одређене форме за прецизно одређену садржину, потврђује и њихова обличка флексибилност коју одражавају структурно сложени узвици састављени од најмање два дијела који самостално такође могу бити узвици (нпр.: узвици емоционалних стања: аха-ха, о-хо, о-хо-хо, охо-о; узвици који се изговарају као учестали јер прате појаве које дуже трају: њи-њи-њи, ња-ња, дум-дум/дум-дум-дум и сл.). То условљава њихов различит запис, могућност различитог комбиновања и биљежења углавном са цртицом као обиљежјем полусложеничке творбе, при чему тај низ код великог броја узвика укључује више од два члана (иначе уобичајена у српском језику за овај тип творбе)

и остаје отворен. Они се у оквиру сложеног узвика изговарају сваки са својим самосталним акцентом који може бити врло промјенљив. Нетипичност акценатског записа изразито је субјективно условљена, односно рефлектује мелодијску линију коју према сопственом осјећају ствара говорник, што се одражава и на одступање од правила акценатског система српског језика, као што су нпр. акценат на посљедњем слогу и силазни акценат мимо првог слога. Одступање од системских правила српске акцентологије упућује на то да фонијску реализацију ове врсте ријечи можемо посматрати као интонацију исказа. Важност супрасегменталних обиљежја интонације за ову врсту ријечи наглашена је и специфичношћу биљежења узвика у научној литератури, као и у рјечницима, гдје се и у чисто метајезичкој функцији узвици скоро обавезно пишу са узвичним интерпункцијским знаком (*o!*, *ax!*).

На маркираност узвика интонацијом утиче и чињеница да је узвик емоционално-експресивно средство, односно да је емоционалност, уопштено гледано, повезана са узвиком, тј. исказ који садржи узвик никада није у том смислу неутралан. Узвику је емфатичност иманентна као родни појам, што га као граматичко-прагматичку категорију укључује у центар семантичког поља екскламативности, па искази са узвиком недвосмислено спадају у узвичне или екскламативне. На основу особина узвика као врсте ријечи, њихових обличких и интонационих, као и лексичко-семантичких посебности, намеће се закључак да означеним код узвика није обухваћен појам одређен конвенционалним релацијама језичког знака, него прије спонтаним сензорно-когнитивним процесима. Зато је – у односу на пунозначне лексеме – узвик мање конвенционализован или флексибилно конвенционализован знак, најчешће фоносимболичка представа одређеног стања или ситуације, па узвици у језичком систему и функцио-нишу као искључиво комуникативне јединице – прагма-

тичке ријечи које нијансирају исказ емоционалним или когнитивно-интенционалним ставом његовог емитера. Зато се у литератури и сматрају „посебном врстом синтагеме у функцији језгрене компоненте, тј. посебних реченица” (Мухин 1968: 166), односно еквивалентима реченице (Белић 1958: 77–78; Мразовић–Вукадиновић 1990: 442; Миновић 1970: 96; Прањковић 1993: 12) – „аналогне крњој реченици чији се смисао допуњава из објективне ситуације или говорног контекста” (Симеон 1969/2: 698). Самостално употребељен узвик може бити исказ, али не и реченица. У ствари у свим видовима своје реализације, узвик спада у прагмеме као јединице употребе језика.

Могућности употребе узвика у функцији маркера екскламативности исказа су очигледно двоструке. Узвик се јавља:

а) као самосталан екскламативни исказ:

– *Хи-хи-хи-хи!* – *насмеја се Вигра Вигрић.* БЂ, Пзк, 31;
– *Ау-вау-аууу!* – *сџаде да завија вук.* БЂ, Пзк, 99; *Радио-Лондон има знак, дубњеви љред сваку емисију... Биџи сџреман за џу кору дана, за час. Дани!* АИ, Т, 132; – *Не може више ни да се џуџи. Већ ми срце џоцрне од дувана. Пи! Та ово некака шома! Парна! Пи, џи!* ЛЛ, Нб, 107; *...џроси џред црквом. Хм!* ЛЛ, Нб, 105;

б) као екскламативни функтор лексичко-граматичким средствима оформљеног исказа:

– *Ех, каква је била у мој мајсџора кобила!* ЛЛ, Нб, 107;
Оџворим џрозор и викнем: хеј, момак! АИ, Т, 22; – *Ђиха, џри му роја џчела!* – *узвикну он* БЂ, Пзк, 16; *...и муве му смеџају џа џуџиџо маше рукама око џлаве. Иш, џаво вас...!* БЂ, Бд, 59; – *Аха, џек сад искључише сџрују!* – *весело се јави команданџ.* БЂ, ДБ, 86.

Доприносећи екскламативности исказа – узвик има граматичку – формативну функцију, а уносећи у исказни садржај емоционалне нијансе – реализује експресивну. Без категоријално задатих комбинаторичких могућности са другим ријечима, узвик не успоставља синтагматске везе са лексичко-граматичким окружењем исказа/реченице у које је инкорпориран, што му у оквиру шире синтаксичке цјелине даје статус аутономног исказа. Било дакле да су самостални или уклопљени у неки други исказ, узвици не ремете синтаксичке релације тог исказа, нити на њих утичу. Узвик не изражава логичко-појмовне, него емоционално-вољне односе, па тако ни у оквиру исказа у који је укључен не успоставља логичко-граматичке релације. Он је у односу на лексичко-граматички оформљен дио исказа инкомпатибилан управо због немогућности да изрази било какву везу појмова. Зато му се придружује као нијанса, тон, звук, емоција, расположење и сл.

У литератури је уочена још једна синтаксичка специфичност узвика која обухвата углавном класу имитативних узвика ономатопејског карактера или тзв. глаголске узвике.⁷² Иако као врста ријечи не могу бити синтаксема, узвици изнимно могу супституисати примарну лексему у позицији неког реченичног члана. У *Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива* наводе се следеће примјере за предикат: „Војник нанишани пушку и прас!”; објекат: „Зауставите то досадно клоп-клоп!”, субјекат: „Бум! чуло се иза брда” (Симеон 1969/2: 698). Те репродуктивне звуке – узвике који по значењу и функцији одговарају глаголима, Виноградов везује за ситуације које подразумевају нагла механичка кретања (Виноградов

72 Нарочито се овом проблематиком бавила руска литература. Термин „глаголски узвици” користи О. П. Жирмунский, О природе частей речи и их класификации (1968), док те узвике неки сврставају у именичке ријечи, као Р. К. Кунгаров и А. Н. Тиханов у раду „Изобразительные слова как самостоятельная часть речи” (1968).

1972: 438), што им даје могућност и да их супституишу у структури реченице као замјене за предикат (*А она њејовој љави!*). Могу се наћи и у другим функцијама. Нпр.: *Одјекну само њрес!* – субјекат; *Чула сам њрес!* – објекат. У тим функцијама се могу наћи и други узвици, као супституенти пунозначних лексема, нпр.: *Твоје ах ми је мноћо значило!* – субјекат; *Рекла је само ах!* – објекат; *То је фуј!* – предикатив и сл. И када се нађу у различитим синтаксичким контекстима – било да супституишу као „глаголски одсјечци” предикатску било друге функције – узвици су морфолошко-синтаксички неоформљени и функционишу као експликатори маркираних реченичних чланова. С друге стране, функција узвика у датим примјерима може се схватити и као резултат парафразе самосталног исказа управног говора, што показује и сљедећи примјер, на основу кога се не може успоставити улога узвика као супституента у синтаксичкој позицији:

– *Шта мислиш коћа сам јуче срела? Идем њи ја на њо-сао, кад одједном – њуј! – њвој дивши муж! Смије се, расћоложен, у неком новом одијелу... И њишта за њебе.* МК-Б, С, 278.

Примјер је из разговорног стила. Говорна економија и тежња ка растерећености израза редундантних дијелова, као и идиолекатска-фразеолошка типичност разговорног стила воде и иначе ка елиптирању конструкција. Осим тога, конкретна говорна ситуација и предмет разговора налажу експресиван израз. Отуда глаголски узвик *њуј!* бјежи прецизнијој лексикализацији путем парафразе и значи и: „појави се”, „изненађење”, „угледах”, „шта мислиш кога сам видјела” и сл., али сигурно зауставља пажњу испред осамостаљене номинативне конструкције (*њвој дивши муж*), уводећи је у референцијални оквир и појачавајући узбуђење. Узвима се у овом и у сличним контекстима постиже ефекат динамичности

и експресивности у казивању кроз синкретичко асоцирање звучности и очигледности акције. Употреба овог типа узвика у функцији субјекта или објекта реченице подразумејева реченичну оформљеност глаголом перцептивне, прије свега аудитивне семантике.

У синатксичком смислу, дакле, узвик функционише као самосталан исказ или као екскламативни маркер у оквиру реченице или другог исказа и – оказионално – као супституентна ријеч у одређеној синтаксичкој позицији.

Експресивне функције узвика

Највиши степен експресивности у екскламативни исказ, у односу на друге врсте узвика, прибавља узвик који спада у класу тзв. експресија, односно оних узвика којима се исказују емоционална стања говорника. Будући да, као ни остали узвици, немају предметног значења, њихова сазнајна моћ у оквиру језичких функција је у испољавању афективних стања, односно експресивног је карактера и када се односи на неки конкретно референцијални садржај који је само повод експресивној реакцији израженој узвиком. Узвик за изражавање емоционалних стања, као експликатор емоција, језичко је средство за ситуационо-говорну карактеризацију говорника и његово реаговање у референцијалном оквиру. Ситуација у којој се говорник налази условљава његову реакцију, што се нпр. у наредним примјерима манифестује као осјећање страха, изражено помоћу различитих узвика (*аух, јао, уф, јој*):

– *Аух, бојаџи!* – *йреџаге се Хамид и йрискочи да му йомоџне.* БТ, Бд, 186; ...*а добијеш ли вјечийиу робију, оде џи у Зеницу, у робијаџиницу.* – *Јао, јао, јао!* – *сџаге још више да се дере мали заџвореник.* – *Нећу да идем у Зеницу!*

БЂ, Бд,135; – Уф, уф, сад смо обрали достан! – закука чича. БЂ, Пзк,118; Пун сѣраха, оѣрчао је до сѣаријеѣ браѣа. – Јој, Милане, еѣо некоѣ... еѣо дива! БЂ, Бд,62.

Уопште, узвиком се могу исказати врло различита емоционална и психо-физичка стања, од позитивних до негативних: радост, усхићење, одушевљење, уживање, олакшање; туга, бол, жалост, страх, умор итд., као и различите врсте односа говорника према логичком садржају: чуђење, изненађење, нестрпљење, дивљење, згражавање, жеља и сл.

а) Радост:

– Ихај, љобјеѣли хајдуци! – радосно је одјекивало... БЂ, Бд,117; – Ох, жив је он, дакле! – обрадова се... БЂ, Пзк,143; – Ура! – љовикасмо кад чусмо оно о Дулином љовраѣку. БЂ, Бд, 211.

б) Одусевљење:

– Ах, ах! – клицала је Ана Марија, коју је држало њено свадбено расѣоложење. – Ах, љо је величансѣвено! ИА, Тх, 382; – Ура, љако је! – љовикаше. БЂ, Пзк,141.; –Па онда они образи, ља усѣа, ља ѣрло! Их!... не умем љи, море, ни казати! Да ѣледаш у љу ка у икону, ља љо љи је! ЈВ, Цд,1, 317.

в) Чежња:

...Она неће никад биѣи моја. Све ми се чини да је љо мноѣо да мени Боѣ да!...Их! ЈВ, Цд,1, 453; Само кад љо-мислим на оно љиѣо је било у ливади! Ух!... ала уме да милује! ЈВ, Цд,1, 427.

г) Пожуда:

Накашља се, жена ѣа љоѣледа, а он јој намиѣну лијевим оком, лаѣано, објешењачки. Мислеѣи да није видјела

или није разумјела, и да би био разумљивији, Криле-
ић мрдну обрвама и показа љавом и очима на муш-
карца, а онда је погледа – ех! – у очи, осмјехујући се
нимало двозначно. ИА, 3, 36.

д) Гњев:

– Сћејанија исирошена у Сремчевиће. – Ама шћа
рече? – То! – Ух! – рикну он, ља скочи и, шћурајући,
пређе преко куће, шће узе секиру шћо је малочас осћа-
вио... ЈВ, Цд,1, 459; – Ух, ћући, Панићелија! – викну он
бесан... ЈВ, Цд,1, 80; ...најада све редом, надзорнике и
предузимаће. – Крајки су дани. Све краћи! Ах, кучки-
ни синови, само бадава хљеб једеће! ИА, НДћ, 33.

ђ) Жалост:

Од шћоја сувој звука нейримейно поче да се одваја ње-
јов блах а чврси љас, прво неколико неразумљивих
речи, ља онда све јасније: – Еј, јадни хришћани, јадни
хришћани! ИА, Тх, 501; Он се зајлака, скочи с коња и
приђе колима: – Бадо! Бадо! Ранко ни: а. – Их! – јекну
он ља се ухвати за косе.(ЈВ, Цд,1, 456.

е) Забринутост:

Давил се хватао за љаву. – О,ооо! Шћа још неће
наћи на овај Конзулај! Дакле, шћо кажеће? О,ооо!
ИА, Тх, 451; Малишан се забринуо окрће дједу. –
Ајме, доиста оће ли се Марко икако жив извући?! БЂ,
Бд,72; – Ко ме би дојао – Уићу? – иића један сћарац,
привидно равнодушно, младића који чића. – Срдији!
– Ух! ИА, НДћ, 281.

ж) Изненађење:

...од изненађења само љакну: – А,а,а, шћи си! БЂ, Бд,
184; Ах, мајко моја, ља Мула Исмаил је пошћуно љлх!
МС, Т,111.

з) чуђење:

и) – Зар ја јосјодин? О,о,о! – не може кнез да се начуди.
ПК, Км,42; – Их,их! – зачуди се врана. БЋ, Пзк,11.

ј) Подсмијех:

– Јаваш, Недељко, наш је вакајџ дошо! – Ваиш? Пху! –
Бездели, нема више Срдије.

– Срдија је била и диће...ИА, Ж, 166; – Боље да нам
кажеш сада све шџо знаш, нејо да исџиџују и муче
Јакова, која су досад сијурно ухваџили на јраници. –
Која ухваџили?! Њеја?! Ха! И дјевојка јојледа вахџ–
мајсџера, а десна сџрана њене јорње усне јодиже
се јрезриво увис. ИА, НДћ, 201.

к) Пренераженост:

– Аух, аух, да сџрашне зверке, да јрдне рејоње! – јре–
нерази се Два Пуџ Два Јесџе Пеџ. БЋ, Пзк, 21.

л) Олакшање:

– Ох, хвала доју! – рекао је олакиано. МС, Т, 370.

љ) Јадање:

– Еј, кукавац сам џи сињи! Еј, Паниџелија, да џе дој
удије! ЈВ, Цд,1, 84; – Ех, ех, ех, џуџо и жалосџи! – имр–
цао је дјед још увијек јлачљив БЋ, Бд, 47; –Здој мене?
Здој мене? Ах! – врискала је жена, обраћајући се небу и
свим јрисуџним као сведоцима – ах, моја младосџ, мој
џаленатџ, све, све шџо сам му дала! Ах! ИА, Тх, 446.

м) Сумња:

– Хм! – рече лекар јошџо је дујо јрејледао и јиџао
јо јрбдуху – свему је крива џвоја јрождрљивосџ. БЋ,
Пзк, 31; – Хм! С ким си била, јовори! ИА, НДћ, 221.

Експресије су израз не само емоционалних него и физиолошких стања и реакција организма на физичке потицаје:

...јављало се ѿѿово у ѿравилним размацима, једнолоки дахѿање човека у ѿрозници, изнемоѿао људски ѿлас који је ѿролазио кроз суха, широко ѿѿворена усѿѿа, ѿреко сѿеченоѿ, неѿомичноѿ језика: – Воде, воде! Ууух! ИА, Ж, 187; – Ух, ала сам уморан! – засѿѿаде млађи мрав... ИА, Пзк, 75; Громко кашље... а ѿри искашљавању зацењиваше се. – Ух! – рече он – не може се! ЈВ, Цд, 1, 94.

И уопште, бројне су, несводљиве на одређену номенклатуру, нијансе значења и употребе узвика-експресија. Понекад је значење узвичничког исказа неиздиференцирано и зато што исказ представља емоционално обојен став чија се когнитивно-експресивна вриједност описно и приближно парафразира. У примјеру који слиједи комбиновано је евалуативно значење позитивног коментара са изненађењем:

– Тридесетѿ ѿроша месечно. – Охо! – ѿо је доѿами неѿѿѿо! ЈВ, Цд, 1, 246.

Иако је већина експресија строго контекстуално условљена и зависна од екстерног семантичког пуњења, неки од овог типа узвика прагматички су везани за исказивање сасвим одређених ситуација. Тако је, на примјер, узвик *ѿи(х)* специфичан по исказивању само негативних реакција, као што су: омаловажавање, згражавање, гађење и сл..

а) Згражавање:

– Ја друке и ѿрдила, жено! – Пи! срам их било! ЈВ, Цд, 1, 58.

У узбуђеном говорењу са општим тоном ишчуђавања над нечим, по стандардима говорника прве реплике, крајње неприхватљивим, говорник друге реплике реагује исказом у коме је као носилац емотивно-когнитивног става неодобравања, појачаног гнушањем, управо узвик *йи*.

б) Омаловажавање:

– *Го ко йишйюль!... Само оно мало имањца! ... Пи!... Ко зна ойкуд му и за њеїа новци?* ЛЛ, Нб, 99.

Узвик-исказ инкорпориран је у такође емотивно-емфатички говор лика, о чему свједочи екскламативно-интерогативно окружење, израз фразеолошког истицања (*Го ко йишйюль!*) и чуђења у форми реторичког питања (*Ко зна ойкуд му и за њеїа новци?*); поред тих средстава експресије, узвик-исказ (*Пи!*) модализује дати текст као носилац личног става говорника према одсјечку контекстом денотиране стварности који се читава као омаловажавање.

в) Гађење – као реакција на физиолошке потицаје:

Повукао је йуїљјај и исйюї йрена исйљунуо, заїрцнувши се. Једва је изусйио: – Пи! Шйїа йи је ово?! БЂ, ДБ,78; Не може више ни да се йуши. Већ ми срце йоцрне од дувана. Пи! Та ово некака шома! Парна! Пи,йи! ЛЛ, Нб,107.

Синониман у том значењу са овим узвиком је узвик *фуј*:

– *Тарейе* – каже – *исйюм марамицом и нос и цийеле. Фуј!* ИА, 3, 39.

У ствари, узвик-експресија служи да се сва та стања експлицирају, добију на самоочигледности, јер о природи осјећања или емоционалног става углавном информацију подастире контекст. То се изражава наративним

описом (нпр.: *Давил се хваџао за ѣлаву – забринутост; И дјевојка ѿоледа вахѣмајсѣра, а десна сѣрана њене ѿорње усне ѿодиге се ѿрезриво увис – подсмѣх*) или неком тематском ријечју или изразом у уводном дијелу управног говора (нпр.: *радосно је одјекивало, обрадова се – радост; клицала је – одушевљење; од изненађења само ѣакну – изненађење и сл.*). Контекстуална условљеност узвику је иманентна црта: они су пратеће јединице у комуникацији, нелексикализоване као друге ријечи, неутемељене у јединству ознаке и означеног као компонената језичког знака, па се употребљавају као сигнали емоционалних стања – „ ради скретања пажње, а све остало је у ‘надлежности’ других речи” (Симић 2000: 95).

Њихову контекстуално условљену вишезначност показују примјери исказне хомонимије са узвиком *их*, помоћу кога се изражава уживање, чуђење, жалост, чежња итд. Вишезначност је посљедица архисемне неустаљености експресивних узвика, а тиме је, с друге стране, мотивисана и њихова синонимија, па се иста стања могу изразити различитим узвицима, као што је нпр.: *ура, ох, ихај, ах* – за радовање; *их, а, охо-хо* – за уживање; *о,ооо, ајме, ух* – за забринутост итд.

Осим у оквиру емоционалне, у којој се као носиоци различитих душевних стања и расположења по дефиницији јављају, и поетске, која се често преплиће са емоционалном, нарочито уз апострофу, употреба узвика је могућа и у осталим језичким функцијама: конативној, фатичкој и метајезичкој.

Реализујући у одређеним конситуацијским условима фатичку језичку функцију, ови узвици добијају експресивно-контактно значење, при чему се неутралише наглашеност емоционалне као њихове примарне функције:

Тишина која изгледа бездана и време које се чини бескрајно. Без шума и видљива покрета, Витомир је запалио лулу која не светли. Дим се не види и дуван се не осећа.

– Ех – каже жена – ех!

– Ја...ја!

Не іледају се и не виде се, једва се чују, а свако иіак зна и схваіа шіа се све крије у шешким скраћењима ших слоіова којима се іађају. ИА, 3,186.

У индиректним говорним чиновима узвик *ех* и конверзациона партикула *ја* (=ga) имају исту вриједност контактнo-фатичких, статичких комуникативних навика говорника, у којима се огледа уобичајеност и учмалост живљења, па је њихова експресивност усмјерена на израз досаде. Са хабитуалним значењем комуникативних навика, у оквиру форме која служи као идиолекатско-говорна маркиција лика, употрејeбљен је експресивни узвик и у сљедећем примјеру:

Чим би остао сам, он је пуштао уздах, изговарајући то тихо и брзо:

– Ах, боже благи, боже благи!

И ше речи је изіоварао несвесно, без икакве сіварне везе са оним шіо се у шом шренушку дешава око њеіа; оне су биле једно са њеіовим дахом и уздахом. ИА, Тх, 317.

Ни у датом примјерима, како то и контекст наглашава (без икакве сіварне везе са оним шіо се у шом шренушку дешава око њеіа), узвик није читљив као емоционални израз неког одређеног стања или става, него је контактни сигнал у говорном чину једносмјерне комуникације, усмјерене на лични израз говорне навике.

Такође секундарно, у индиректном говорном чину, узвик-експресија може да реализује и конативну или директивно-персуазивну функцију са рекламним, убјеђивачким циљем, при чему говорник није истовремено и доживљавач експлицираног осјећања или става:

Пеција Крајишник ѝродаје ѝиво и вино, ѝа виче шѝо ѝа ѝрло доноси: – Ходи, мушѝеријо! Још мало – ѝа не-сѝаде! Ходи, хладно!... Охо-хо! ЈВ, Цд,1, 308; Уф, какав дах! Л. здравље, бр. 27, 111.

Посљедњи примјер представља наслов текста у коме се говори о здрављу и његовању зуба и препаратима који у томе помажу.

Конативност је присутна и у таквим исказима у којима говорник искрено доживљава оно што исказује, уз изразиту еволуативност:

– Виђај-де, ѝосѝодине кайеѝане, шѝо је ракија! Шѝо је више ѝијеш, све је слађа... Кайеѝан облайорно зѝради ѝо-лић, ѝа ѝа изврну јоје надушак и разраколи се ко ѝјеѝо око кокоши, не скидајући очију с ардовића: – О-хо-хо! Баш слаѝко и ѝошѝено ѝиће! ПК, Км,101; Ја му донесох ракије... – А,а, добра! – рече, одујмивши. ЈВ, Цд,1, 66.

Осим у цитаторском рјечничко-лексиколошком опису, узвик је метајезички употребљен и када служи за појашњавање језичког израза:

На истѝо излази и Марѝинеова изјава да се ефикасан начин редуције енерѝије која се ѝроши у комуникацији оѝледа... у коришѝењу ситуацијом у којој се налазе саѝговорници: ѝрес јоли! (веома лијеѝо!), ѝеух! (ѝих!), нон! (не!) савршено су разумљиви – мисли Марѝине – за људе који ѝледају истѝи ѝризор или који су свјedoци истѝоѝ доѝађаја. РС, Оп, 83; Истѝина, има у сваком језику узвика сѝереоѝиѝних који се уѝоѝређљавају за не-ѝаѝивна расѝоложења (их!, јао!, ух!, дођавола!, вајмех!, куку! и сл.) или ѝозиѝивна (а!, ах!, браво!, да! и сл.) или и за једна и друѝа (ах!, а! и сл.) са одѝоварајућом инѝонацијом, али ни у једном случају она нису довољно одређена, већ у ѝраницама једних или друѝих она се моју на различне начине ѝумачиѝи. АБ, Ојп, 2, 179.

Ајелајивна функција узвика

За разлику од узвика-експресија, који служе за исказивање говорникових осјећања и ставова, сви контактни узвици усмјерени су на човјека као на адресата или на животињу и подразумевају успостављање контакта, односно апелују на њихове реакције. У тој групи издвајамо оне који чисто фатички служе за успостављање и одржавање контакта и оне који се употребљавају с циљем да се адресат потакне на неку активност или да му се та активност забрани, тј. имају директивно значење. У оба случаја контактни узвици се остварују у оквиру говорних чинова који подразумевају интеракцију саговорника и у суштини су апелативно-директивног карактера, што је изразито код узвика типа: *куш, њсћ, на, де(гер)*, а сведено на минимум код узвика за обраћање.

У прву групу спадају узвици за обраћање: *о, (х)еј, ој, а, хало* и сл. Најтипичнији представник групе свакако је узвик *о*, који се најчешће јавља као контактни узвик, као лексема која појачава вокатив у обраћању и дозивању – у фатичкој функцији. Та његова типичност протеже се и дотле да се у граматикама он често наводи уз вокатив као његово парадигматско обиљежје.

У фатичкој функцији узвик *о* је знак успостављања комуникације и врло често отвара мјесто другом узвику који преузима улогу одазивања и отвара позицију укључености саговорника са којим контактни узвик *о/ој/е/еј/хеј/а* образује тако конверзационо-конверзивни пар. Наравно, чланови тог пара распоређују се у различитим репликама – најчешће у разговорном језику који не одражава контекст урбаних говора:

- *О, Вилијне! – викну ме неко.*
- *Ој!* ЈВ, Цд,1, 318;
- *Ој, нано! – викну Смиља.*

– Ој, рано! ЈВ, Цд,1, 193.

Очигледно је да узвик *о/ој/хеј* у функцији успостављања контакта долази уз вокатив обраћања или дозивања, без обзира на то да ли је тај говорни чин прагматички успешан или није:

...ћрескајући оћварам врайћа, више лућам ћо њима нећо ићћо куцам: – Хеј, маћичари, има ли коћа у овој кући?! Тишина, и само ћишина. ПМ, НСв,74.

Узвик се ту јавља као звучни сигнал отварања позиције говорника, скретања пажње на говорниково присуство у ситуацији у којој се појављује. Контакт се, дакле, успоставља најприје говорниковим оглашавањем помоћу узвика, па онда дозивањем саговорника, његовим именовањем које врши вокативни облик номиналне категорије.

При успостављању контакта, нарочито при дозивању, узвик се често продужава, а то продужавање је крајње прагматично – звуком се покушава премостити просторна удаљеност међу комуникаторима, односно савладати физичка раздаљина:

– Ооо, Туда! – чу се сћаричин ћлас. ПК, Км, 26.

Продужавање форме и изговора узвика као посљедица изразитије просторне удаљености међу саговорницима прати и одазивање:

– Љубане! – викнух.

– О-хо-ој! – одазва се. ЈВ, Цд,1, 351.

То се у писму биљежи удвајањем гласова и различито се записује: као једна ријеч (*ооо*) или као некакав полусложенички облик (*о-о-о*, *о-хо-ој*). И једна и друга форма су тип алонжмана, фоностилема који смо већ помињали.

Дозивање и одазивање се може остваривати и комбинацијом вокатива дозивања и узвика одазивања:

- *Сћеванија!*
- *Ој!* ЈВ, Цд, 1, 238;
- *Вилије!*
- *Ај!* – *рече најјосле...* ЈВ, Цд, 1, 334;
- *Милане!* – *викаше Анђа.*
- *А!* – *одазва се он.* ЈВ, Цд, 1, 99.

Ова комбинација се углавном употребљава кад су саговорници већ присутни у комуникативној ситуацији, физички неудаљени. Иначе, просторна удаљеност међу комуникаторима вокативу дозивања, употребељеном без узвика, прибавља продужавање изговора посљедњег вокала: *Миланеее!*

„Модернији” тип успостављања контакта у разговорном језику долази из образаца посредне комуникације путем телефона, из које се контактна форма *хало* преноси и у релације када су комуникатори у непосредном контакту:

- *Ма како да вас уверим? Хало! Хало! Већ је залујио слушалицу.* ЕК, Кбм, 68.

Нарочито се користи при ословљавању и дозивању непознатих особа:

- *Хало, јосјодине, заборавили сће кишобран!* разг.

На одређени начин се уобичајило да се ова форма сматра учтиввијом (Мразовић–Вукадиновић 2000: 446) од употребе узвика типа *хеј*:

- *Хеј њи, силази овамо да се часћимо!* БЂ, Пзк, 116;
Ошворим јрозор и викнем: хеј, момак! АИ, Т, 22.

У односу на ове, форме *о/ој* већ се у савременој, нарочито у урбаној, комуникацији осјећају као архаичне. Тешко да ће ико више у тим условима повикати: *О/ој, јосјодине, заборавили сће кишобран!*

Дезактуализација основне функције, као чисто емоционалне или као чисто контактне (јер као хомонимична

форма може да исказује и једну и другу), у поетску – типична је за узвик *о*. Он се често употребљава у поетском тексту, у коме, уз нијансу контактнoг значења, доприноси обликовању експресивне поруке и онеобичавању израза:

О, ал' ми блисиџа / љрирода сва! Гете, Чм, 20; О, немој да си љойла, цвейџна, / О, не буди, не буди срејџна, / бар Ти ми, Ти. / О, не воли, не воли нишиџа, / ни књиџе ни љозоришиџа / к'о учени. МЦ, П, 80; О, склоји усне, не љовори, ћуџи! МР; Отн, 28.

И тада он упућује на имагинарног, лексички неексплицираног саговорника, на кога упућују и друга лексичко-граматичка средства, као што је императив, али са примарном функцијом поетског обликовања поруке као експресивног израза осјећања. Сличну улогу има и уз вокатив апострофирања када је обраћање само форма којом се постиже одређени поетски ефекат:

О, земљо! сунце! / О, срећо, љрај! Гете; Чм, 20.

Ту интензификаторско-фокусну улогу скретања пажње на исказ, узвик *о* има и у исказима у којима је експресивност и екскламативност изражена неким другим средствима, као нпр. формом клетве и формом узвичне реченице са релативном замјеницом *како*:

– О, небо вас убило! – врисну и сав се од љуџиње заџиресе. ПК, Км, 89; О, како ми ова љјесма дође драја и љознаџа! О, како ме снажно и болно џану и љоџиресе! ПК, Км, 119.

Експресивност је додатно изражена и тиме што су емоције описане и дидаскалијом (у првом примјеру) – декларативно-соматским глаголима (*врисну, заџиресе се*) и адвербијалном одредбом за узрок (*од љуџиње*), док из садејства форме и лексичког значења конструкције (у другом примјеру), којом се иначе изражава појачан степен неког обиљежја, произлази носталгично-емотиван тон.

Функција коју узвик *о* обавља у експресивном изразу одговара Јакобсоновој поетској функцији јер је употреба узвика ту усмјерена на израз, на ефектност форме. Актуализацију поетске, а прагматичку дезактуализацију контактне функције дозивања, односно фингирано дозивање, показује и следећи примјер:

Пошом сам се сѹсѹио у шуму, ударао челом у кору сѹабла, раздијао кољена о кврѹаве жиле, заусѹављао се у раширеним рукама їрања, їрлио се с дуквама, и смијао се, ѡадао и смијао се, усѹајао и смијао се. – Хеј! – викао сам оном далеком, усамљеном, шѹо је и у їроб заїворен, хѹио да буде у висинама. – Хеј! – викао сам, и смијао се, дјежећи. МС, Дис, 488.

Формално нерашчлањени исказ са узвиком *хеј* јавља се као оглашавање говорника с циљем растерећења емоционалног притиска, упућивање на своје присуство у свијету, на постојање које траје. Узвик је ту чиста експресија.

Узвици друге групе, са директивним значењем, јесу подстицајни знаци. Њима се „утиче на примаочеву мотивацију” (Мразовић–Вукадиновић 1990: 446), прималац се подстиче на дјеловање или испољавање очекиване реакције, типично конативној функцији. Њихова улога у комуникацији јесте да изврше одређени притисак на адресата како би он дјеловао у правцу говорникових очекивања, било да под адресатом подразумевамо човјека било животињу. У суштини се њихово подстицајно значење реализује као: наредба, забрана, подстицање и изазивање, пријетња и сл.

Наредба се реализује као покушај покретања адресата на акцију, а узвици који за то служе реализују семантичке вриједности блиске значењу императива:

... и муве му смеїају, ѡа љуїиї маше рукама око їлаве: – Иш, ѡаво вас...! БЋ, Бд, 59.

Притом, лексичку пунозначност императива, уколико је узвик семантички мање прозиран, надокнађује контекст. У датом примјеру семантика узвика *ии* недвосмислено је „тјерање животиње”, а контекст пружа само прецизнију информацију о хипониму који потпада под ту хиперонимску класу – објекат тјерања је „мува”.

Употреба директивних, као и осталих контактних узвика најчешће подразумијева и употребу вокатива обраћања, којим се изражава адресат на кога је директивност узвика усмјерена:

Чух колску лују и ѿлас: – Ајс, Галоња! ... ајс, Драћи, ајс!
ЈВ, Цд, 1, 283; – *Мац-мац, куц-куц! Мац-мац, мачак Тошо!* БЂ, ДБ, 227.

Употреба узвика у датим примјерима подразумијева подстицај, захтјев да се изврши активност коју говорник очекује: да се адресат покрене, да приђе.

Подстицај може да буде упућен и кроз навијачки поклич који прати борбе животиња:

Бик с ѿуно обзира ѿоче да коѿрља Миѿуела исѿред себе, заѿиим ѿа наѿиакну на роѿове и баѿи високо у ваздух. – Оле! – викнуо сам одушевљено... ЕК, Кбм, 101.

Посебан вид подстицања јесте изазивање или зачикавање, при чему се уз контактну – фатичку – реализује и конативна функција јер се таквим узвиком такође утиче на саговорника тако што се он мотивише на дјеловање на тај начин што му се дјеловање оспорава. Зачикавање спаја у себи подстицај и забрану, односно оно је подстицај кроз забрану, али са извјесношћу да ће акција ипак бити реализована:

– *Моѿу ѿе ударѿиим овим оѿлавком!* – *рече нана љуѿиимѿо.*
– *Оѿлавком?*

– Јесће, оїлавком!

– Чик!

Пуче... докоїаше їи се њих две... ЈВ, Цд,1, 123; – Не смијеш! чик сїисни! ИА, НДћ, 240; У очима јој видим смех, изазов, зачикавање. Нисмо више деца. Чик ако смеи! ПМ, НСВ,111.

Забраном се утиче на промјену стања на тај начин што се акција зауставља:

– Куи! – обрецну се на њу војник и она заћуїа, уїлашена. Ослобођење, 6.1.1995, 86; – Псї! Да вас нисам чула да їричаїе! разг.; – О...о...о...хо...о...о...о! – викну он и волови сїадоше. ЈВ, Цд,1, 283.

Функције имитативних узвика

Исказ који моделује имитативни узвик такође може бити семантички разноврстан, сложен нијансама значења мимо пуког подражавања звукова из природе. Ономатопејски узвици изражавају углавном: а) уобичајене природне појаве – звук вјетра, кише, удар кише о тврду површину или у воду, ломљење грања и сл.; б) механичке покрете које изазива човјек – ритам корака, играња уз музику, звук неких физичких радњи, експлозије, удар предмета који се баца и сл.; в) (неартикулисани) звуковни израз човјека у одређеним ситуацијама – смијех, граја, кашљање, кихање и сл., те г) оглашавање животиња.

Експресивност имитативних – ономатопејских исказа врло често нема изразитију снагу, нарочито када су употријебљени у свом основном значењу. Њихова је улога углавном заснована на што вјернијем осликавању стварности јер имитативни узвик функционише као аудитивно средство за преношење звука из природе, па је

његова експресивност у сликовитости коју у исказ уноси. Зато се и употребљавају најчешће у дескрипцији, нарочито узвици **а** и **г** подврсте. Њима се рецепијенту приближава стварност у својој фактичности, као аудитивни запис звукова из природе којима се на одређени начин постиже динамичност израза.

а) Узвици који служе за изражавање звукова природних појава:

...кадли с дрвѣѣа ѣаде ѣрезрео орах – чвок! – ѣоѣо-ди ме у чело и ја све заборавих... БЂ, ДБ, 98; ...ѣо би Мара већ сјуѣѣра знала, ѣа би радила баѣремова шиѣа – швиѣ, швиѣ! БЂ, ДБ, 185; Грок-хок! – клокоѣала је блаѣѣна вода уливајуѣи се у заѣријане моѣѣоре... БЂ, БД, 303; Чок-ѣок, чок-ѣо-рок! – луѣају друмом чеѣѣири нейоѣѣкована коѣиѣѣа. БЂ, ПЗк, 110.

б) Узвици имитације оглашавања животиња:

– Ау-вау-аууу! – сѣаде да завија вук. БЂ, ПЗк, 99; Дивљу свињу Олују заѣѣекоше како лежи до очију заѣѣурена у блаѣѣо и заѣѣворених очију с времена на вријеме блаѣѣо ѣрокѣе: – Хр-хрр-хрм! БЂ, ПЗк, 101; – Клик, клик! – ускликну орао. БЂ, ПЗк, 61; – Ау-вау-ѣр! – зарежа Дрекаваѣ БЂ, ДБ, 41.

в) Њима су по функционалној и стилистичкој вриједности блиске и оне имитације које прате неартикулисане гласове које човјек производи у полусвјесном стању:

Откако се спустио на праг и наслонио на довратник, нагло и жестоко ђујају и расту модрице и огреботине на премлаћеном телу, а он као да их открива једну по једну, и сриче и чита натеклим уснама изговара из храпавог грла мутне слокове.

– Ах, дааа... дооо... хуу! ИА, 3, 331; Цео дан и целу

ноћ везир је шако прележао, одбијајући сваку помоћ, не отварајући очи и пуштајући од себе, право из јрла, шај оштеинући, немодулирани јлас шихої, живо-ишњскої лелека: – Еееее! ИА, Тх, 250.

Узвици тог типа имају имитативно-дескриптивни карактер, актуелност непосредног звучног записа психо-физичког стања, непрерађене натуралности, што им такође даје значење фактивности, очигледности и варијабилну форму.

Нису нарочито експресивне ни имитације које прате друге видове човјековог звучног оглашавања.

г) Смијех:

– Хо-хо-хи-хи! – јрасну разред. БЋ, Бд, 164; ...јрчевић смех и саме шеку обилне речи: – Ха, ха, ха! Радисаве, вило јорска... ИА, НДћ, 57; Овако можеш да мислиш да ми је ројове набила и љубавница. Једна с једне сјране, друја с друје сјране. Ха-ха-ха! ПМ, НСв, 87.

д) Пјевање:

...Црнојорац заиста, јошћо је како-шако ускладио свој јлас са јуслама... јусћи јријушен и оштеинућ звук: – Аааа-ааааа! Ијрање и јјевање: и одмах настави разјовейно и кликшаво... ИА, НДћ, 35.

ђ) Играње и пјевање:

Глас му је промукао, шанак, заједно са цијелим шијелом у једном једином ритму: – Дићи-даї, дићи-даї, даї-дићи, дићи-даї! ИА, 3, 215; ...цуйкао је с ноје на ноју и јјевао, раширених руку као да се сам јраши уз шаркију: – Тиридам, ширидам, ширидиридиридиридиридиридиридам...! ИА, НДћ, 242.

е) Ни звук механичких покрета, који такође производи човјек својом активношћу, нема неку изражајну снагу:

...џешика їранайџа їруну даи џоред наше кућице. Фију-їрум! БЂ, Бд, 325; То сељаци џазарују и џродају косе куцајући џима о камене їрајове мајазе. Дан, дан, дан... цин, цин... џен, џен! ИА, 3, 203.

Тек употрејебљени у пренесеном значењу, имитативни узвици добијају на експресивности. Експресивност имитативног узвика може бити и стилска доминанта, као што је то у подсмјешљиво-иронијском контексту наредног примјера у коме имитација служи као средство за исмијавање страха:

*Лијан џоскочи као зец и викну козјим їласом:
– Мехе-дехе-де-де дјез’! БЂ, ДБ, 13.*

Притом се отклон од уобичајеног неутралног израза постиже трансфером лика у свијет анималног, неартикулисаног (*џоскочи као зец и викну козјим їласом*), чиме се подсмјех појачава.

Имитација као стилска доминанта у тексту служи и као средство за исказивање говорниковог става:

Само шџо је џужилац џо рекао, с месџа је дранилац скочио и џовикао: – Кадија џе џужи, кадија џи суди, кадија џе џужи, кадија џи суди! чак је џо судници, као да је на неком сеоском вашару, у Посавини, џочео да цујка, да нојма несїрейно їрейлиће, и џодвирскује, џаласајући се, уїркос својој оїромносїи. Кадија џе џужи, кадија џи суди, о-ле! Кадија џе џужи, кадија џи суди, їра-ла-ла! Кадија џе џужи, кадија џи суди, ой-са-са! Тралала, оїсаса, оле! ТЛ, Јс, 77.

Узвичнички исказ не служи само као средство обликовања психо-физиолошког стања лика него и као коментар апсурдности ситуације и став негодовања, изречен готовом идиоматском формом (*Кадија џе џужи, кадија џи суди*) и појачаном интонацијом припјева *о-ле*,

ой-са-са, ѿра-ла-ла у форми узвика који се јављају при игрању. Експресивност исказа појачавају и глаголи звучно-експресивне семантике (ѿовикао, ѿдверискује).

Имитативни узвик може да послужи и као говорников коментар одређене ситуације:

Усїео би да изїовори реч-две, али би смех навалио јаче. – Оїрајисасмо, ујаче,... ха, ха, ха,... ко двије младожење... ха, ха, ха, ха,... ко нико наш... ха,ха,ха... дај дукаї, каже... хо, хо, хо! Па онда узе обоје...ха, ха, ха!
ИА, Ж,147.

Имитативни узвик је у датом примјеру и средство конекције текста.

На експресивност имитација утиче и интенција говорника. Тако, на примјер, имитативни узвик којим се опонаша звук традиционалног јодловања – како га у Швајцарској чује странац – експресивност добија управо кроз намјеру говорника да се тим звуком, изнервиран развојем ситуације и односом јавности која је његово интересовање за јодловање схватила као националну провокацију, подсмјехне и супротстави:

Широм сам отворио прозор. Доле на тргу заталасана руља носила је транспаренте и узвикивала пароле тражећи моју главу. Раширио сам руке и у гомили за тренутак завлада тајац. Звонко сам запевао колико ме грло носило:

– Холарио-ларио, холариа-ро!

Полиција је на једвиїе јаде усїевала да задржи масу да не ѿровали у хоїел... ЕК, Кбм,71.

У том случају се имитативни узвик јавља као индикатор индиректног говорног чина, директно усмјереног на саговорника као изазов и подсмјех.

Закључак

Узвик као екскламативни функтор најтипичнија је јединица са том функцијом управо зато што је узвичност његово категоријално обиљежје, које се развило насупрот његовој лексичкој неустаљености, несводљивости његовог значења на неки прецизно одређен денотат. Исказ са узвиком екскламативно је означен јер му узвик додјељује експресивно-емфатичке нијансе, модализује га субјективним ставом лица које емитује исказ. Оформљујући исказ својим присуством као екскламативан, узвик има формативну функцију, а уносећи у њ експресивно-емотивне и субјективно-оцјењивачке нијансе, испољава и другу, функционалним ријечима својствену функцију, експресивну.

Будући да су нестабилни у погледу исказивања лексичког значења, да су ријечи без граматичке па према томе и синтаксичке функције, блиске супрасегменталним елементима језичке реализације, узвици су развили разнородне прагматичке могућности. Одсуство референцијалности узвика у односу на појмовни свијет чини да његово значење, па и значење узвичног исказа, буде контекстуално или ситуацијски условљено. Изузетак до извјесне мјере представљају семантички нешто прозирнији контактни и ономотопејски узвици, ови посљедњи са сликовно-подражавајућом мотивацијом, док узвици емоционалних стања или експресије тек у контексту добијају значење и утичу на модализовање значења исказа у који су инкорпорирани.

Употреба узвика типична је за говорне чинове или класе експресива, директива и комисива, у говорним ситуацијама у којима служе као самоизраз лица које емитује исказ, као вентил за изражавање различитих душевних стања (експресије) или као средство којим се покушава дјеловати на реципијента (контактни).

Експресије служе као средство за отпуштање, растећење емотивног набоја различитих психо-физичких

стања, од позитивних до негативних: радост, усхићење, одушевљење, уживање, олакшање; чежња, жалост, страх, гњев, пренераженост, забринутост итд., као и за исказивање различите врсте односа говорника према логичком садржају: чуђење, изненађење, сумња, згражавање, омаловажавање и сл. Велики број експресија употребљава се хомонимно, тј. исти узвик може да послужи за исказивање различитих стања, као што и различити узвици синонимно служе за једно одређено стање, што је последица њихове лексичке нефиксираности за одређену архисему. Типична језичка функција коју експресије изражавају јесте емоционална. Но, поред ње, експресије могу да читују и метајезичку, као и поетску функцију, а могу исказати и контактано значење, што је манифестација фатичке језичке функције, или послужити као средство убјеђивања – у оквиру директивно-персуазивне језичке функције.

Употреба контактних узвика подразумева говорне чинове који се заснивају на интеракцији емитера и адресата и испољава се кроз два основна значења: контактано и директивно. Тиме се реализују такође двије типичне језичке функције – фатичка и конативна. Реализација фатичке функције укључује различите нијансе: обраћање, дозивање, одазивање, скретање пажње и сл. Узвима директивног значења говорник подстиче адресата на неку активност, тако да се њихово подстицајно значење реализује као наредба, забрана, подстицање, изазивање, пријетња и сл. Контактни узвици реализују и поетску функцију, служе као средство говорне карактеризације лика. Нарочито је у поетској функцији чест узвик *о*, који служи као средство интензивирања израза или, уз вокатив, као формативни знак апострофе.

Имитативни узвици функционишу као аудитивно средство сликовитости језика. Зато се најчешће и употребљавају као дескриптивно средство којим се реципијенту приближава стварност у својој фактичности,

што израз чини динамичнијим. Употријебљени у пренесеном значењу постају средство карактеризације лика, изношења експресивног става или коментара.

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА ПАРТИКУЛАМА

У граматичкој традицији српског језика партикуле или ријечце су маргинална врста ријечи и, сходно томе, у актуелним уџбеницима српског језика посвећено им је до двадесетак редака текста.⁷³ Нешто више интересовања за тај проблем показују лингвистички радови у вези са семантичко-прагматичком перспективизацијом анализе језичких садржаја (в.: Ристић – Радић-Дугоњић: 1999; Личен 1991: 225–235; Ковачевић 2002: 33–59). Било гдје и било колико да се говори о партикулама, константан је проблем њиховог терминолошког одређења и (категоријалног) разграничавања са осталим тзв. граматикализованим врстама. Термин партикуле употребљава се у ширем значењу, покривајући и интензификаторске и модалне ријечи, и у ужем – само за ријечи које првенствено служе за истицање значења појединих ријечи у оквиру реченице или исказа. Овдје користимо термин партикуле у његовом ужем значењу јер уочавамо да у оквиру интересовања за ову врсту ријечи као екскламативни функтор партиципирају тзв. конверзационе нагласне ријечи. Дефиниције партикула засноване су најчешће на сосировском принципу негативног идентитета јер је скоро немогуће издвојити обиљежја која би ту врсту

73 Изузетак је помињана *Грамматика српског српског језика* за стране, гдје се о партикулама говори од 405. до 444. стране (в. Мразовић–Вукадиновић 1990).

прецизно разграничила од других, нарочито од узвика и прилога, и посебно, од модалних ријечи. То у првом реду због тога што спадају у непромјенљиве ријечи које се не издвајају специфичношћу својих флективних обиљежја, лексичко-семантички су аморфне, а по том и због тога што партикуле, модалне ријечи и узвици у унутарреченичној организацији немају конституентску улогу. Зато се партикуле дефинишу често као „*prilozi kojima nije svojstvena priglagentna adverbijalna funkcija*, tj. kao *neprijedložne, nevezničke i neuzvične nepromjenljive riječi koje ne mogu dolaziti u funkciji prave okolnosne oznake ili tzv. indeklinabilne odredbe*” (Прањковић 1993: 31). Неки аутори их сматрају и прилозима: „По својој служби у реченици (функционално) посебно место међу прилозима имају они типа *бар, баш, чак, ево, ето, тек, већ* који служе или за истицање других речи [...] или за обавештавање о читавој ситуацији означеној датом реченицом” (Станојчић–Поповић 1995: 118). На везу тих ријечи – по поријеклу – са другим врстама ријечи упућује и Белић, скрећући пажњу на проблем разликовања модалних ријечи „којима се износи став било онога ко говори било о ономе о чему говори” и прилога на једној, и „свезица” (=везника), узвика и партикула као „одношајних речи којима се једна реч обележава као да је у нарочитом односу према свима другим речима у реченици” (Белић 1958: 74) – на другој страни. Он примјећује да „партикуле” и „модалне уметнуте речи” „представљају нарочиту примену осталих врста речи да се њима обележе односи који се међу речима јављају” (исто: 75). Ипак, можда је најтеже успоставити јасну границу између узвика и партикула, што за посљедицу има да се поједине лексичке јединице у различитим публикацијама различито сврставају. На то утиче и несигурна дистинктивност функционалног, као најутемељенијег критеријума разграничења када су ове двије врсте ријечи у питању јер се и једном и другом

модализује реченични садржај, и једна и друга имају експресивну вриједност, ни једна ни друга не заузимају синтаксичку позицију у реченици нити успостављају релационе везе са другим ријечима, као везници на примјер.

Ни унутрашња класификација партикула, у оквиру категорије ријечи, није нимало једноставна. Партикуле показују значењску дисперзивност, с обзиром да немају денотате у изванјезичкој стварности, него значење (као и узвици) реализују у контексту. Тако се често партикуле једне парадигме јављају као еквиваленти партикулама неке друге парадигме, што условљава тешкоће у њиховој класификацији. Осим уопштене подјеле, према обиму садржаја који модификују, на партикуле и модалне ријечи, бројне су и разноврсне поткласификације ове врсте ријечи. Примјера ради, наводимо само неке. Према семантичко-прагматичком критерију, илокуцијској снази, издвајају се: модалне, градуативне, конверзационе, копулативне и партикуле које функционишу као еквиваленти реченица (Мразовић–Букадиновић 1990: 405–444) или: партикуле које служе за модификовање информације, за тврдњу, за одрицање, тражење информације, коментар, партикуле за изражавање експресивности и конвенционалних говорних чинова (Ристић, у: Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 117–127). У те класе, с обзиром на њихову употребну вриједност, сврставају се и бројне перифрастичне, синтагматске конструкције које могу вршити интензификаторску функцију партикула, а чији саставни дијелови морфолошки припадају другим врстама ријечи. Друкчије речено, ријечце се употребљавају врло широко, као средство појачаног израза, маркери екстралингвистичких обиљежја исказа: емоционалности, експресивности, карактеристичног личног става говорника према предмету говорења, убједљивости, неусиљености и сл. На тај начин оне у исказ уносе додатна ишчитавања, „sugeriraju određene mogućnosti interpretacije i tako služe

као индикатори илокусије и усмјеривачи интеракције” (Гловацки-Бернарди и други 2001: 220) коју исказ манифестује.

Иако је недвосмислено генерална функција свих партикула модификативна – јер употреба било које додаје исказу неке нијансе модалности, субјективности или емоционалности, ипак све партикуле не гарантују екскламативан исказ нити обавезно појачану интонацију (нпр. неекскламативне су у свом примарном значењу и упитне партикуле, као и одричне и потврдне). Као експоненти екскламативног исказа функционишу прије свега конверзационе партикуле, тј. оне које се спонтано употребљавају у непосредном, неприпремљеном говору, у говорној интеракцији говорник–саговорник која подразумијева жив, динамичан и емоционално обојен израз. На основу њихових синтаксичко-прагматичких карактеристика, сврстали смо их у три групе јер својим партиципирањем у исказу граде различите класе говорних чинова. Тако издвајамо: интензификаторско-експресивне партикуле (говорни чинови из класе експресива), презентативно-директивне (директивни говорни чинови) и конвенционално-афективне (експресивни и комисивни говорни чинови). Карактеришу их сљедећа општа обиљежја: граматичка категоријално задата непромјенљивост и синтаксичка неконституентност – не ступају у синтагматске везе са елементима исказа у који су уклопљене; значење експресивно-емоционалног или градуативног модификовања исказа, те прагматичка илокутивна моћ – репрезентовање одређеног говорног чина. У анализи екскламативних исказа са партикулом као екскламативним функтором издвајамо оне партикуле које се јављају као најтипичнији представници комбинаторичких могућности које према говорној компетенцији, а на основу анализираног корпуса, препознајемо као екскламативне.

ИНТЕНЗИФИКАТОРСКО-ЕКСПРЕСИВНЕ ПАРТИКУЛЕ У ЕКСКЛАМАТИВНИМ ИСКАЗИМА

За разлику од низа партикула којима се исказ модификује личним ставом говорника – сагласношћу, несагласношћу, закључивањем и сл., којима се тражи нека информација и даје одговор на неко питање, интензификаторско-експресивне партикуле у првом плану реализују емоционално-експресивни однос говорника према елементима комуникације – садржају исказа или према саговорнику. Њихова употреба у комуникацији упућује на неформалне релације међу комуникаторима, а исказима у којима се употребљавају прибавља повишену интонацију и емоционално-емфатички тон, симпатетички или антипатетички обојен. Тако партикуле ове групе доприносе исказивању: радости, одушевљења, дивљења, саосјећања, чуђења, невјерице, неприхватања, негодовања, сагласности, љутње, упозорења, пријетње, нестрпљења итд. Под тим да „доприносе” подразумијевамо да та значења интензификаторско-експресивне партикуле немају саме по себи, будући да су оне од свих партикула најсличније узвицима по обиљежју лексичко-семантичке неспецифичности. Другим ријечима, у изражавању одређеног значења и емоционално-експресивних набоја ослањају се на сазначност исказа или контекста. Док нам је лексичко значење деиктичко-директивних партикула: *іле*, *ейіо*, *на* нескривено (и без пуно премишљања га описујемо као: *іле* – ријечца која служи за скретање пажње

саговорника на нешто, упућује га да нешто погледа или уочи; *ејџо* – упућује на просторну удаљеност нечега од говорника, односно на лоцираност нечега у близини саговорника; *на* служи да се неке нешто да или пружи и сл.), значење партикула *ма* или *а*, као ни осталих њима сродних, није толико семантички прозирно и врло тешко бисмо их могли дефинисати мимо групног обиљежја да служе за интензивирање исказа или појединих његових сегмената. Зато се интензификаторско-експресивне партикуле јављају као емоционални и емфатички маркери, као кумулатори експресивног набоја који вид комуницирања у коме учествују издвајају из релација необиљеженог, неутралног говорења. Из њих се подробнијом анализом, осим експресивних, дају ишчитати и додатни социолингвистички подаци о друштвеном статусу комуникатора, њиховој припадности одређеним старосним и образовним групама, њиховим психичким стањима и сл.

У ову групу убрајамо партикуле којима се постиже и појачава емоционално-експресивно интензивирање исказа. У ту класу улазе и неке партикуле које се традиционално – на основу свог примарног значења – убрајају у друге групе, као партикула *ли* нпр., за коју је уобичајено да се смјешта у групу упитних партикула. У том значењу партикула *ли* није екскламативни маркер, него онда када у исказ уноси емфатичко-експресивна значења која се помоћу интензификаторских партикула могу постићи и коју као такву прати узвична интонација. Оно што отежава анализу јесте то што лексичка неоформљеност ових партикула условљава да се оне могу јављати у исказивању различитих говорних чинова и да притом, мање или више приближно, могу једна другу замјењивати. Будући да интензификаторско-експресивне партикуле појачавају значења неког сегмента исказа или исказа у цјелини, то, према дефиницији те врсте ријечи у граматици, и не остварују у синтаксичком смислу специфичну

комбинаторику као што је нпр. употреба одређених облика ријечи. Чак и кад се јављају у типичним обличким спојевима, као нпр. у генитивној синтагми: *Дивне ли дјевојке!* – и тада се само као средство појачавања значења уклапају у готове обрасце који и без њих функционишу као такви (*Дивне дјевојке!*). Зато у овом одјељку говоримо прије свега о дистрибуцији тих партикула, реализовању њихових примарних и најубичајенијих секундарних значења, уз дескрипцију правила њиховог уклапања у исказне форме, као и дескрипцију њихових прагматичких могућности.

Партикула а

Конверзациона партикула *а* најчешће има отварачку функцију, служи као знак започињања комуникације. Зато се јавља уз врло различите конструкције – изјавне, упитне и узвичне. Као екскламативни маркер јавља се у исказима наглашавања, присјећања или неочекиваног закључка. Ти искази су обично оснажени изненађењем или говорниковом интенцијом да скрене пажњу на нешто што је битно, што још може да се дода и што као додано накнадно на крају комуникације бива и посебно наглашено, односно запамћено.

У функцији екскламативног маркера партикула *а* се јавља као самосталан екскламативни исказ или у оквиру ширег исказа. Самосталан исказ **А!** најчешће се изговара са продужено-узлазном интонацијом. Иза ње обично слиједи неки израз са глаголом когнитивне семантике који је такође заједно са партикулом укључен у илокутивни дио говорног чина који нас упућује на значење присјећања, као носилац пропозиције која експлицира садржај присјећања:

- Ракијаиш ли?
- А? – *йиѣаше ме он.*
- Ракијаиш ли?
- А! Ракијам. ЈВ, Цд,1, 66.

Дати примјер експлицира употребу партикуле *а* у исказивању говорног чина питања које се користи када говорник није добро разумио садржај претходне реплике, као и њену употребу као експликатора говорног чина присјећања чији је садржај дат исказом који слиједи. Партикула *а* је у том случају повукла и семантику подразумијевајућег когнитивног глагола (семантику типа: *разумијем, схваћам*). То значење експлицирају и сљедећи примјери:

- А! Умало да заборавим... *разі.*; – Ко *ѣи* је *ѣај*... А, знам! Никако да се навикнем на *ѣоі* Османа. МС, Т, 345; – А, а, *сећам се!* – *рече Марко.* ЈВ, Цд,1, 267.

Значење присјећања исказује се и формом **А да!** – спојом партикуле *а* са семантичком компонентом афирмисања садржаног у партикули *да*. При том афирмисање не мора обухватати пропозицију, него само чин присјећања, тј. обухвата онај дио који подразумијева значење „још и ово”. Пропозиција, наравно, може бити и одрична:

- А *да!* Нисам усјјела да довршим оно *шѣо* сам *ѣи* била обећала. *разг.*

Еквивалентна форма је и *Ах да!* – гдје је на мјесту партикуле узвик – што само показује да обје лексеме имају у том случају улогу скретања пажње реципијента, оглашавања говорника и наглашавања пропозиције.

Форма **А тако!** служи да се исказе не присјећање, него досјећање, оно што говорнику постаје неочекивано јасно или непријатно јасно, а то су такође елементи ем-фазе. За разлику од присјећања, као чина који је усмјерен

од самог говорника, досјећање је увијек иницирано ријечима саговорника, подсјећајућим контекстом. Односно говорник исказује одређеном формом спознају нечега, на коју га је навео саговорник:

– Зашто сте ви као првак наше државе у јахању пристали да губите време са мнош?

– Зато – рекох – што волим да сам са коњима, па чак и у присуству људи.

– А *и*ако! – рече она смешећи се. – Па ви се *и*о брине-*и*е за мој добар *и*лас. АЛ, ДљФО, 18.

Слично значење досјећања, које се парафразира исказом *А у и*о*и*ме је *с*твар/*и*роблем! – исказују и форме **А то!**:

– *С*јет*и* се! ... *А* кад си *и*о за*и*ворен у *и*вр*и*ави?

– *А и*о! Не знам, можда ме *и*и*и*ао... МС, Т; – Ради оно *и*и*и*о уз Ваш чин *и*де – рекао је *и*а*и*о док*и*ор Симеуновић. – *А и*о! – насмешио се *и*рофесор Ђукановић. МВ, ЧкП, 21.

Сегмент *а и*о може бити уклопљен и у фразну (предикатску) конструкцију **А то је...!**:

– *А и*о је он смислио! Неће мирова*и*и док ме рас*и*а-ви од овој *и*ос*и*едне*и* *и*и*и*о имам. МС, Т, 193; – Чес*и*и-*и*ам! *А и*о је дакле оно с *и*аке*и*и*и*ем! Вама је *и*ала се-кира у ме*и*. ИА, 3, 46.

Притом се деиктичка замјеница *и*о уклапа у синтаксичке релације – постаје субјекат конструкције. Та структура може бити интензивирана и присуством партикула *ли* и *дакле*, које јој појачавају закључивање у конструкцији **А то ли је!** или **А то ли је дакле!**:

– Да нисам *и*и*и*и*и*ао *с*тваром Омеру Скакавицу, можда би *и*ладић још *и*о жив. – *А и*о ли је! Е знаш, не *и*у*и*и се, али *и*и си за*и*с*и*а луд. Да ниси *и*и*и*и*и*ао *и*и, *и*и*и*-

шао би друџи! МС, Т, 330; – *А, ѿо ли је дакле!* – Лужин ѿбледе. ФМД, Зик, 149.

Форма *А ѿо ли је дакле!* експресивнија је и јаче оснажена чуђењем од осталих на основу збира експресивних елемената који у њеној структури партиципирају. Деикса замјенице *ѿо* указује на ситуацију која је присјећањем/подсјећањем обухваћена; глаголска енклитика *је* има егзистенцијално-констативно значење, а партикуле *а* и *ли* служе као интензификатори – *а* отвара реплику и носи моменат изненађења и скретања пажње, *ли* то све димензионира и додатно очуђава. Уколико је у конструкцији присутна партикула *дакле*, цијела форма добија и значење изненађујућег закључка. Синтаксички, структура *А ѿо ли је!* може да функционише као егзистенцијална идентификација садржаја на који упућује замјеница *ѿо*, по моделу То + јесте, али је у тај састав увијек уклопива и копулативна допуна *оно*: *А ѿо ли је оно с ѿакеѿићем!*

Партикула *а* служи и као интензификатор уз друге експресивне форме, као што су:

а) реторичко питање:

А куд ћеш већи разлој! МС, Т, 293 или

б) појачано одрицање:

– *Хоћеш ли им даваѿи савјетѿе о ѿословима?*

– *А не! То се међу ѿрѿовцима не ради!* МС, Т, 342.

У сврху експресивног одрицања партикула *а* може да се удвоји, што се биљежи као полусложеничка конструкција:

66) – *А-а! То никако ни ѿо које ѿаре – оддија он и дрма ѿлавом* ПК, Км, 45.

Будући да је као и већина тзв. граматикализованих ријечи лексички празна, контекст лексичком негацијом:

никако, ни и ванјезичка стварност: покрети тијела, конвенционално дрмање главом – подржавају изражавање значења одрицања.

Нарочито наглашавање, наглашавање издвајањем, постиже се комплексом партикула **а тек**, најчешће у контактном положају. Овај вид наглашавања познају сви функционални стилови и разни видови дискурса – није нужно везан за дијалогске форме:

А тек њихови зајрљају! Снају зајрљаја не одређује снаја руку, већ снаја љубави. ЉХ-Љ, Пп, 332; *Ћућали би зајо... чак и да за своје ћућање не добију ни йредијену йару. А тек ако би добили! А тек ако би добили довољно новца да безбрижно йроживе до краја животи!* ПК, ЋгП, 87; *Тамошња је йјесјенина свјетски йознаја, а Талија-ни је знају йријремаји на безброј начина. Наравно йо је и йоленија која у неким крајевима Йталије замјењује крух, йе изванредна рижа. А тек pizza!* Снс, 7.

Као што примјери показују, и као што је то случај са интензификацијом уопште, интензивирати се путем конструкције *а тек* може: ријеч (*А тек pizza!*), синтагма (*А тек њихови зајрљају!*), осамостањена клауза (*А тек ако би добили!*) и реченица (*А тек ако би добили довољно новца да безбрижно йроживе до краја животи!*).

Посебно је стилогено и изразито наглашено када се истицани садржај умеће између компоненти ове конструкције који су тада у дисконтактном положају као у интензификаторски оквир:

...од аутора чије сам књије йу и йамо у разним добима имао уза се, сада мислим да су йресудно на моје формирање уйићали, рецимо: Иво Андрић, Меша Селимовић... А истински саговорници тек! (Срејен Марић, на йример). Наравно, и музика!... МР, Скл, 266.

Партикула ала

У групу интензификаторских партикула спада и партикула *ала*. У *Грамајици српскохрватској језика за стиранце* сврстава се у конверзационе партикуле и везује за говорне чинове „чуђења, дивљења, изненађења” или „негативне процјене неког догађаја коју говорник очекује и од саговорника” (Мразовић–Вукадиновић 1990: 425). Несумњиво је да је и њена употреба везана за исказивање експресивних говорних чинова, као што је на примјер чуђење, али сматрамо да је примарно њено значење у ствари интензификаторско-градуално, значење истицања степена неког обиљежја, било да се ради о особини било о ситуацији, као у следећим примјерима:

Он *йоіледа* *йо* *соби*, *баци* *йоілед* *на* *сйо*, *на* *ком* *беше* *нешйо* *књиа* *и* *рече*: – *Ала* *йи* *имаш* *књиа*! ЈВ, Цд,1, 66; Она *ди* *лежећи* *на* *йосйељи*, *будна*, *слушала* *йо*, *и* *шайу-йала*: – *Ала* *је* *йо* *лейо*! МЦ, С, 2/1, 90; – *Поіледај*, *ала* *йај* *има* *велики* *нос*! М-В, Гсјс, 425.

Примјери недвосмислено исказују чуђење (последњи, који је преузет из *Грамајике српскохрватској језика за стиранце*, дат је за поткрепљење тврдње да се негативна процјена очекује и од саговорника), али чуђење произлази из, по говорниковој процјени, предимензионираности онога што је исказом обухваћено. Тако искази експлицирају квантитативно значење: *йо* *је* *йрелијејо*; *йи* *имаш* *мноо* *књиа*; *йај* *има* *изразийо* *велики* *нос*.

Интензивирање овом партикулом поред квантитативног, може да има и квалитативно-евалуативно значење, које је понекад и примарно:

- *Ала* *йише*! – *рече* *чича-Јова* *йоносийо*. ЈВ, Цд,1, 233;
- *Ала* *нешйо* *мирише*! ЈВ, Цд,1, 459.

У оба исказа партикула *ала* својом семантиком имплицира значење неексплициране одредбе начина, слич-

но прилогу *добро* (ѿише) и *ѿријайно*, *дивно* (мирише), а говорни чин којим се изриче овакав исказ могао би се подвести под исказивење дивљења.

Значење максимализације везано је за ову партикулу чак и када сам исказ не даје довољно прецизних података:

- *Колико дуго их нисте видели?*
 - *Хиљаду и њеѿ сїоїшина дана.*
 - *Ала ће ѿо биїи!* – ускликну жена шефа сїанице.
- АИ, Т,154.

Та евалуативно-квантитативна или квалификативна семантика може, наравно, бити и негативна, односно непријатне маркације, што се постиже интензивирањем негативног квалитета афирмативном формом:

- *Ала је їлидаво до зла доїа!* – рече он. ЈВ, Цд,1, 65; – *Ала је овде мрачно и заїушљиво!* разг.: – *Ала ме ѿреїагосїе, Ваше величансїво!* – *закашљао се їенерал Бојовић од дима.* МВ,чкП, 46.

На основу датих примјера јасно је да је *ала* реченични интензификатор, да се јавља само уз предикатске конструкције. Не употребљава се у синтагматским генитивним или номинативним конструкцијама типа: *Дивна ѿоїледа!* : *Да дивна ѿоїледа!* : *Ја дивна ѿоїледа!*; *Какав диван ѿоїлед!* : **Ала дивна погледа!* : **Ала диван поглед!* Редовно је на првом мјесту у реченици. Ова партикула у иницијалној позицији садржи и семантички елеменат отварања комуникације. Синонимна форма реченичне интензификације којом се постиже скоро идентично значење, јесте она која се остварује помоћу замјеничко-прилошког маркера ексламативности:

- Ала їи имаш књиїа!* : *Шїо їи имаш књиїа!*; *Ала нешїо мирише!* : *Како нешїо мирише!* : *Шїо нешїо мирише!*

Партикула ама

Екскламативни исказ са партикулом *ама* такође никад није неутралан у емоционално-експресивном смислу. Његово присуство, углавном у дијалогу, упућује на љутњу, пријекор, чуђење и интензивирање. Тако се *ама* јавља као реченични маркер екскламативности и као реченични⁷⁴ интензификатор, односно исказни, најчешће у иницијалној позицији. У компонентној анализи те партикуле уочљив је семантички елеменат значења супротности,⁷⁵ који омогућава да се ова партикула употребљава за исказивање врло бурних реакција говорника којима он изражава своје неслагање са неком ситуацијом, реагује противно очекивању или изражава да он сам није нешто очекивао. Те реакције се манифестују углавном као љутња, невјерица, чуђење, увјеравање супротстављање и сл.

а) Љутња:

...само би се зѣрануо кад би иза својих леђа зачуо ойрезно дозивање: – Ама ойкуд њи, мајко, враї с њодом?! БЂ, П, 479; – Ама, брајџе, каква је ово неуредносї! – љуїи се Јовец. БЂ, Сн, 22; – Ама, љовориџе, људи! Зар не чујеш, дої џе удио! – љуїну се Белемез. ПК, Км, 114;

⁷⁴ Речник САНУ и Речник Матице српске наводе примјере у којима се *ама* јавља и као унутарреченични интензификатор за истицање значења појединих ријечи. У том значењу *ама* се јавља као еквивалент партикулама *баш* и *управо* (Прегледао је све точкове... – ама сваки и најмањи дио) (в. РСМ 1967: 94). Нас та функција партикуле *ама* не занима јер не прибавља исказу екскламативну вриједност.

⁷⁵ У старијим раздобљима нашег језичког израза ова се партикула употребљавала и за исказивање супротности, као што то показује низ примјера из Речника САНУ типа: „Дивљина, ама здрава планина...; Мачка је краља гледала, ама га се није бојала. Н. посл. Вук, 94” (РСАНУ 1959: 210).

– Ама, шѣа ћеѣе ви, људи, од мене?! – ѣисну. ПК, Км, 87.

б) Чуђење, невјерица:

Николеѣина од чуда развали усѣа као баѣер: – Ама не може ѣо биѣи! Зар она ѣровела војску?! БЂ, Сн, 15; – Ама шѣа ћеѣи ѣи на дрвеѣу?! – сѣаде да се чуди баба – Та нијеси дијеѣе! БЂ, Сн, 87; – Ама, шѣа ѣи још неће ѣасѣи на ум, ѣодоѣу драѣе! – развесели се Панѣелија. ПК, Км, 115; – Ама зар с њим?! – С њим, деѣе ми моје! ЈВ, Цд, 1, 57; – Ама шѣа вам је, људи, на какве сам ја ово чини ударио! Нишѣа зло нисам мислио. МС, Т, 248; – Ама зар и ѣи куѣаш сѣихове?! – зачуди се Лијан. БЂ, ДБ, 44.

в) Нестрпљење:

Тада викну један бели Циѣанин чија је кућа већ ѣоче-ла да ѣрезне у води: – Ама, људи, дајѣе оноѣ хоѣу из чарѣије, коме је кућа ѣод водом као и наше! Зар не видиѣе да овај с дрѣјеѣа учи с ѣола срѣа?! ИА, НДђ, 91; – Казуј ко ѣе је наѣоворио? – Ама, ко ће ме наѣовориѣи?! Шејѣан! ИА, НДђ, 49.

Интензивирање путем партикуле *ама* остварује се с циљем да се адресатова пажња веже за одређени садржај. У примјерима који слиједе исказ интензивирањем партикулом *ама* реализује конативно-персуазивну функцију. У семантичком „профилу” исказа партиципира, поред интензификаторске, и емоционална компонента коју партикула *ама* садржи, а путем које емитер исказа испољава психо-физиолошке реакције које прате интенцију убјеђивања адресата поводом садржаја исказа:

– Та не вели баш мени друже?! – Ама, ѣебѣ, ком ће друѣом реѣи! БЂ, Сн, 87; – Нек си жив и здрав, а Белемез је, ѣокој му души, давно ѣреминуо... – Ама, људи, жив

*је Белемез! Шїа је вама ноћас! ПК, Км, 109; – Осїав-
їе ме на миру! – Ама чекај један часак! ФМД, Зик,
1, 116; – Здоїом! – рече наједном їа їође враїима. –
Ама, чекај, чекај, чудни човјече! ФМД, Зик, 1, 115.*

Сви искази садрже и нијансе нестрпљења, које еми-
тер исказа испољава.

Парїикула ли

Осим што се употребљава као упитни формант у ин-
терогативној реченици, те као везник у неким типовима
зависних реченица (намјерна и погодбена), ријечца *ли* се
употребљава и „као речца за истицање, појачање неког
исказа, речи, често у чуђењу и дивљењу, као и претњи,
грдњи. (Дирне ли неко само још једанпут ове моје ства-
ри, биће батина!; О, тврдоглавог ли дјетета, мајко моја!;
Ако ли само још једном опсујеш, зваћу тату!)” (Јоцић–Ва-
сић 1988: 798). У функцији појачаног израза и Поповић
и Станојчић помињу употребу ријечце *ли*, сматрајући је
једним од формативних средстава екскламативне рече-
нице (Станојчић–Поповић 1995: 337), а значење јој слич-
но одређује и С. Ристић, која напомиње да уз упитно,
„партикула *ли* реализује и секундарно значење: наглаша-
вања, појачавања, трајања, интензитета радње и сл.” (Ри-
стић – Радић–Дугоњић 1999: 106).

У екскламативном исказу партикула *ли* као интензи-
фикатор појачава значење квалификативне синтагме:

*Красне ли дјевојке!; Боже, слаїка ли дјетїеїа!; Чији си
їи, мали! МК, П, 77.*

У тој функцији уочава се у *Грамаїици за сїйранце*:
„Када се партикула *ли* употријеби између придјева и
именице, тада појачава значење придјева и цијелом ис-

казу даје значење дивљења или личног ангажовања у односу на садржај исказа” (Мразовић–Вукадиновић 1990: 432). То лично ангажовање, наравно, не мора бити интензивирано као позитивно (дивљење), него може изражавати и антипатетичко расположење, незадовољство, непријатност нпр.:

Мрзовољна ли сѣвора!; Чудне ли среће и црна ли удеса моја! ПК, Км, 51.

Осим у синтагматски структурираном исказу којим се и иначе изражава појачан степен квалитета, партикула *ли* може да интензивира значење квалификатива и у другој синтаксичкој конструкцији, нпр. у предикативу именског предиката:

Лијеја ли си, мудра ли си, / лијеја Фатѿ Авдајина! ИА, НДћ, 123; *Ау, ѿакав ли си! Бојме си ѿи ѿриличан јаг!* МС, Т, 67; *Блај’ Андрији ће је ѿоинуо, / Дивне ли ѿа очи оилакаше, / Дивна ли ѿа усѿа ожалише!* ППН, Гв, 122.

И у том случаја њено мјесто је уз адјектив који изражава особину јер је он обухваћен њеном интензификаторском вриједношћу – умеће се између дијелова синтагме (атрибута и супстантива) или између копулативног глагола и предикатива.

Ако је конструкција исказа синтагматска, онда је генитивна, номинатив је ту неовјерен, нпр. *Красна ли дјевојка!, док је у позицији именског предиката номинатив условљен конгруенцијом субјекта и предиката. Употреба партикуле *ли* за интензивирање предикатива утиче на распоред компонената и условљава одступање од основног семантичко-граматичког реда ријечи. Тако нпр. исказ *Авдајина Фатѿа је лијеја* – на овај начин се може интензивирати само у датом облику *Лијеја ли је Авдајина Фатѿа!* – тј. квалификативни предикатив дола-

зи у иницијалну позицију заједно са партикулом *ли*, која се као нетоничка ријеч укључује се у акценатску цјелину са ријечју испред себе, коју повлачи у иницијалну поизицију.

Партикула *ли* може да интензивира и значење квалификативних и квантификативних прилога, при чему такође, својствено интензификаторским партикулама, заузима контактну позицију са ријечју на коју је њена илокуција усмјерена, као у примјеру:

– *Шта је, Вуче? Грдно ли излєдаш!* ППЊ, Гв, 122.

То интензивирање може да појачава онеобичајени иронијски фон подсмјеха који искази са собом носе:

Мнооо ли си ми љамейна! разг.; Лијејо ли ова сабља чииш! / Дивно ли нас данас разјовори! ППЊ, Гв, 95.

Трансфером у обично значење ови примјери се парафразирају приближно као: *Сувише си људ;* *Грозно чииш.* У свим примјерима партикула *ли* повлачи интензивирани члан у иницијалну позицију.

До извјесне мјере, партикула *ли* у значењу квалификативно-квантификативног истицања, посебно кад је у питању истицање у оквиру реченичне конструкције, може бити супституентна или појачана и тзв. етичким дативом⁷⁶ за 2. лице једнине (*џи*), који се као такође ек-

⁷⁶ Етички или експлетивни датив јесте енклитички облик личне замјенице, најчешће 1. и 2. лица једнине (ми, ти). Синтаксичка функција овако употријебљених енклитичких облика личних замјеница јесте – комуникативна, тј. немају ни одредбену, ни допунску функцију у структури реченице. Њима се указује на релевантност саопштења дате поруке и за говорника и за саговорника, односно на интеракцију адресанта са адресатом. Љ. Поповић овако употријебљене замјеничке облике назива „комуникативним реципијентима”, с тим што за овај из нашег примјера резервише термин „контактни комуникативни реципијент” (Поповић 1990: 36).

спресивна форма јавља и као екскламативни функтор.⁷⁷ Поред означавања односа солидарности међу комуникаторима, датив може да „заприми” и значење интензивирања:

Лијеја ли је Авдаїна Фаїа! : Лијеја њи је Авдаїна Фаїа!; Јадан ли сам и жалосїан! : Јадан њи сам и жалосїан!; Мноо ли сам ѡройайїио! : Мноо (їи сам ѡройайїио!

Будући да и један и други члан (ли, њи) имају комуникативну функцију, не искључују се у истом контексту:

Лијеја ли њи је Авдаїна Фаїа!; Јадан ли сам њи и жалосїан!

У том случају, када се употребе и партикула *ли* и етички датив, сваки члан задржава своју примарну комуникативну функцију – *ли* интензификаторску, а датив комуникативно-актуализацијску, тј, њиме се реципијент уводи у исказ као лице које би требало да се солидарисе са говорниковим ставом према садржају исказа.

Интензивирање партикулом *ли* може бити усмјерено и на појачавање реченичних конструкција које такође и саме служе као типичне форме за исказивање максималног степена неког обиљежја или ситуације у цјелини. То су екскламативне реченице са замјеничко-прилошким екскламативним функтором, о којима је, као квантификативно-квалитативним конструкцијама, било говора и посебном поглављу:

Како ли смо му сви редом завидјели! БЂ, Бд, 118; Колико ли смо ѡуїа овуда ѡролазили! разг.

И у овим конструкцијама мјесто партикуле *ли* опет је иза прве ријечи у реченици, иза ријечи на коју је њена илокутивна моћ и усмјерена.

77 В.: Поповић 1990: 33–49.

Интензивирање партикулом *ли* може да обухвати и друге дијелове исказа, уносећи нијансе експресивно-емоционалних ставова – чуђења или невјерице, нпр.:

– *Ти ли ѿо рече?! М-В, Гсјс, 432; – Е мој ѿсѿодине, свак ли нас данас вара и ѿуди! ПК, Км, 51; – Мени ли ѿи ѿо кажеш?! Р-Р-Д, Рсс, 106.*

Примјери су типични и по одступању од реда ријечи уобичајеног за упитну реченицу формирану помоћу упитне партикуле *ли* – по коме се упитна партикула *ли*, као енклитика, смјешта иза глаголске лексеме у иницијалној позицији: *Рече ли ѿи ѿо?; Кажеш ли ѿо мени?* Помаком на тој равни, у јакој – иницијалној позицији – долази субјекат *ѿи* или објекат *мени*, који се доводе у сумњу (*ѿи*) или оснажује невјерицом и љутњом (*мени*) помоћу интензификаторске моћи партикуле *ли* која у овим случајевима сабира и упитно и интензификаторско-експресивно значење у упитно-узвичном исказу. Исто је и у примјеру *Е мој ѿсѿодине, свак ли нас данас вара и ѿуди!* – у коме је партикула *ли* такође у позицији из прве ријечи у исказу (а тиме и у интонативној цјелини) коме припада, јер конструкција представља призглобљену везу два самостална исказа (вокативне синтагме и самосталне екскламативне реченице) који, на основу граматичке аутономије вокатива, не ступају у синтаксичке релације.

Ли је појачивач и у псовкама, у конструкцијама (по моделу N4 + *ли* + N3, односно: акузатив + *ли* + датив), нпр:

Млеко ли му швайско! Р-Р-Д, Рсс, 107; Мајку ли ѿи милу! разг.

У датим примјерима партикула *ли* истиче предмет псовања. Занимљиво је да је *ли* овдје употријебљено у склопу супстантивне синтагме (*швайско млеко; мила мајка*), али је интензификацијом обухваћена овај пут

именица као предмет псовања. Именица, која је синтаксички објекат изостављеног глагола опсцене семантике, истакнута је и иницијалном позицијом у којој се нашла не само промјеном реда ријечи у исказу него и инверзијом путем које је њен конгруентни атрибут дислоциран у финалну позицију. Распоређени у двије јаке позиције у исказу (иницијалној и финалној) именица – која је предмет псовања, и њен квалификатор – који говори о значају предмета псовања за адресата, чине формални оквир који дјелује као семантички фокус.

Партикула *ли* остварује своју интензификаторску функцију и у вокативној форми када се она не употребљава за обраћање, него као средство експресивног говорења служи да се њоме изрекне:

а) индиректни говорни чин упозорења:

– *Јанко ли Јанко! Мислиш да ја њо не видим?* РСАНУ, 402.

б) неко емоционално стање, жаљење нпр:

– *Еј, Боже ли Боже, шта се ово њочини!* РСАНУ, 402.

У свим анализираним примјерима партикула *ли* функционише као интензификатор једне ријечи чије значење градуално истиче или га на други начин модификује.

Партикула ма

„Речцом *ма* истичемо оно о чему саопштавамо” – каже се у *Школском речнику српскохрватској језика* (Јоцић–Васић 1988/2: 7), чиме јој се као примарно приписује интензификаторско значење. Ријечца *ма*, као и друге интензификаторске партикуле, маркира неки елеменат

исказа или цио исказ као битан за говорникову тачку гледишта. Поред значења интензификације, партикуле те врсте уносе у садржај исказа емоционално-експресивни набој, повишену интонацију и различите прагматичке импликације. Емоционални тон може бити позитиван или негативан, што зависи од учесника у комуникацији, комуникацијске ситуације и њених елемената (Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 192).

Партикулом *ма* интензивирају се искази врло различитог значења и тешко је успоставити типичне парадигме у којима се јавља. *Ма* садржи у себи семантичку компоненту наглости, дјелује као изненадни удар и тим ударом и постиже појачавање исказа. Ова партикула служи да се исказе појачана тврдња, увјеравање, појачан степен градирања, изненађења, нестрпљења:

– *Ма не буди луд! Сачекај!* МС, Т,78; *Она је мистериозно љава...* *Ма она је свемирски љава!* ЈС,100; *Није могао бићи нико друји до Бојан. Ма Бојан, Бојан!* ТЛ, Јс,11; – *Пустийије ме!* – *викао је њројињући се.* – *Ма њустийије ме да му једем мајку!* МК, П,146.

Најуопштеније би се експресивни став који искази са партикулом *ма* експлицирају могао подвести под чуђење:

– *Неки дан сам... чак загријемао... да сам се њриао њек онда кад се неки јарац био њојео уз моја леђа да дохвати оближњу ѡрану.* – *Ма њија кажеш!* БЂ, ДБ,204; *...не ѡримај ѡа у дријаду, молим ње, све ће нам орахе оѡресѡи.* – *Ма немој, њија ѡи ѡо мени најѡрича!* – *насмѡја се Николеѡина.* БЂ, ДБ,97; – *Није време? Ма њија кажешѡе?! Заѡо сѡе се и у цркви молили!* – *сузио је од смеха сѡари краљ Пеѡар* МВ, ЧкП,12; – *Ма не мере ѡо биѡ!* – *забезекну се даба.* БЂ, Сн, 31.

Ова партикула налази своје мјесто и у типичним обрасцима за исказивање различито семантизованих

нијанси несагласности (*Ма хајде!; Ма немој!; Ма какви!; Ма шїа ми кажеш!; Ма немој ми рећи! и сл.*):

– *Ма хајде, шїа изводиш! Како ти не би знао име!* МК, П, 100; – *Није ли прејакo шїо их називаїе заклеїим нейријайїељем?* – *Ма какви! Горе нам насїрада свешїенсїво неїо у доба Турака.* АБ, Тс, 74; – *Он је обична врећа куйуса, їа сїрашив, їа їлуї...* – *Ма немој!* – *узвикну Зора.* Бћ, Бд, 174; – *Онда си ти једини Дарданац у Јуїославији.* – *Ма немој ми рећи! Сви су из мої краја Дарданци.* ПМ, НСв, 125; – *Па је ли вам се бар захвалио?* – *уїиїа кайейїан.* – *Ма јок!* – *рече Танасије.* МК, БТ, 42.

Парїикула па

Поред везничке функције, лексема *їа* се у једнотомном *Речнику* Матице српске описује и као „речца која појачава значење речи испред које стоји” (РМС 2007: 906), са различитим значењима од којих су нека издвојена прије према функцији других ријечи у исказу, него што се могу приписати илокутивности ријечце *їа*, која у сазначности са императивом нпр. не изражава, него појачава нијансе директивног значења сагласношћу говорника (нпр. – *Идем ја.* – *Па иди*). Директивно значење ова партикула може да има када се у везаним репликама питања и одговора усмјери као индиректни захтјев саговорнику да изрекне своју мисао до краја или одбаци свој став:

- *Прочиїала сам ївој одїовор.*
- *Па?*

Међутим, она тада имплицира примарно интерогативну функцију. Неекскламативна је и њена реализација када се употребљава у дијалогу као конверзационо-контактно средство којим говорник изражава своју

несигурност, односно покушава добити на времену док не формулише прави одговор. То подразумејева обично дуђење партикуле *ѿа*, али она ни тада није маркер екскламативног исказа (нпр.: – *Заиѿио си се задржала! – Пааа... најѿрије сам свраѿила...*). Овакве и сличне њене конверзационе вриједности у даљој елаборацији неће нас занимати, јер у њима она нити формира нити појачава екскламативни исказ.

У рјечничком опису прагматичких функција ове лексеме наводи се и да *ѿа* стоји на почетку узвичних реченица ради јаче изражајности, нпр.: „– Да ли ти мене волиш? Па наравно!” (РМС 2007: 906), чиме се наглашава њена интензификаторска вриједност у оквиру екскламативности. тако партикула *ѿа* саучествује у истицању експресивних значења која су у основи екскламативности.

Екскламативни искази са партикулом *ѿа* нужно укључују појачане емоције – љутњу, нестрпљење, радост, невјерицу и сл.

а) Љутња и нестрпљење:

– *Шѿа хоћеш од мене?! Па ѿи рече да је ѿо сасвим обично! – И јесѿе! Имање моје, дјеца њеѿова. Шѿа ѿу није јасно? МС, Т,70; – Па ѿо је невјероватно! И несхватљиво! Тако неѿиѿо може да ѿадне на ѿамеѿ само некој ѿреисѿољној ниѿѿарији. АЛ, ДљФО, 88.*

б) Радост:

...и рече искрено обрадован: – Па ѿо је дивно! БЂ, Гб, 178.

в) Невјерица:

– *Па ѿо је невјероватно! Ах, мајко моја, ѿа Мула Исмаил је ѿѿѿуно ѿлух! МС, Т,111; – Па ѿи си Лијане рођени ѿлумац! – зачуди се Сѿанивук. БЂ, ДБ, 81.*

г) Изненађење:

– *Па њи си скроз њокисла!* разг.; *Сиџи слику њред собом и с њризвуком чуђења и њује у њласу рече:* – *Па ову сам слику већ видео!* ПК, ЂгП, 40; – *Па ово је чи- њав чињавцањи војник, Павелићев домобран!* – њовика Лијан. БЂ, ДБ, 119.

У форми са упитним *њња* (*Па њња?!*) – упитно-уз- вичним исказом изражава се неслагање са претходно изнесеним тврдњама или примједбама. Тим неслагањем није обухваћен садржај претходне тврдње, него саговор- ников став. Исказ *Па њња?!* имплицира значење: *њња ње се њо њиче?*, односно њиме се пребацује саговорнику да не треба да се интересује за то што је већ изрекао и изражава говорников некооперативан став. Наравно, то неслагање је додатно емоционално обојено омаловажа- вањем као неким видом побуне, па тако употреједљен исказ увијек се интонира као изазов на расправљање или чак свађу.

У типичне ексламативне форме идиоматског карак- тера, у којима партиципира и партикула *ња*, спада и кон- струкција **Па то ти је!**:

– *Ух! Да доњ сачува, навикао се овај свети да се обеси власњи о врањи, ња њо њи је!* БН, К, 76; *Пио је врло мало, и њо само вино.... Па њња је радио сву ноћ њо механама, њињање ви. Несрећа, ња њо њи је! Да је њио, чини ми се, ни њо јага.* ЛЛ, НБ, 36.

Ексламативни исказ *Па њо њи је!* – као устаљен, састављен је од конверзационе партикуле *ња*, деиктич- ке замјенице *њо* у номинативу, дативне енклитике *њи* и глаголске енклитике презента глагола *јесам* за 3. л. јед- нине. Ти елементи се спајају на сљедећи начин: партику- лом *ња* исказ се отвара и наглашава, деиктичка замјеница *њо* упућује на одређену ситуацију која се антиципира за

читаоца, док се дативном енклитиком тзв. етичког дати-ва постиже трансфер у доживљајни свијет реципијента. Глаголска енклитика *је* у егзистенцијалном је значењу, чиме се значење исказа уопштава. Овакав исказ може бити самостално употријебљен или придодат садржају на који се односи у јединственој конструкцији. Њиме се потврђује, закључује, подвлачи нека чињеница која се остварује мимо очекивања, тако да израз има и значење експресивног коментара. Такође може да служи и као израз присјећања, односно досјећања, при чему је еквивалентан формама: *А ђо!;* *А ђо ли је!* и сл.

Интензификаторску функцију партикула *ђа* врши и када се уз такође саме по себи екскламативне исказе употребљава као комуникативни маркер почетка излагања, узимања ријечи:

– *Е ђа нека је са срећом!* МС, Т, 406; – *Па да си ми жив и здрав, брајђе Сава!* БЂ, Сн, 363.

И у датим исказима је узвичност условљена употребом других језичких средстава, односно самом формом честитања, док партикуле *е* и *ђа* означавају интенцију говорника да веже пажњу присутних за своје говорење.

Закључак

Лексичко-семантички нефиксиране за одређено денотативно значење, контекстуално условљене, граматички непромјенљиве и неконституентске, партикуле су прагматичке ријечи – индикатори одређених говорних чинова и маркери говорне интенције. Нарочито су то тзв. конверзационе партикуле, односно оне које припадају класи интензификаторско-експресивних. Њихово значење, као и значење узвика из класе експресија, ишчитавамо тек из сазначности контекста, што им даје

могућност да у различитим контекстима изражавају различита значења у ширем распону симпатетичко-антипатетичких релација емоционалности. Партикуле функционишу као комуникативни конституенти који доприносе разумијевању основног значења исказа или реченице као актуелног у датом моменту у доживљајном свијету емитера исказа. Најтипичније су у том смислу интензификаторско-експресивне партикуле (као што су *а, ала, ама, ли, ма, ђа*), које функционишу као експоненти говорних чинова из класе експресија са основним значењем изражавања емоционалних стања и емоционално-интензификаторског вредновања исказа или дијелова исказа. Њихова значења су разноврсна, али увијек експлицирају неку емоцију или експресивни став говорника: експресивно присјећање, досјећање; интензивирање значења других експресивних форми – самостално или у структурном комплексу са другим партикулама; изражавање емоционалних стања и ставова говорника – врло широког распона: изненађење, љутња, жаљење, чуђење, нестрпљење, недоумица, радост, неслагање и сл. Осим интензификаторских партикула *ли* и *ала*, све остале из ове класе могу се јављати и као самостални искази и у оквиру шире исказне цјелине, при чему теже иницијалној позицији у исказу у коме се налазе. То им даје и статус отварачких ријечи у конверзацији. Специфичност у распореду у исказу показује партикула *ли*, која је иначе енклитика, а то обиљежје диктира да она никада не може заузети иницијалну позицију, него испред ње увијек мора стајати ријеч коју она интензивира и са којом чини акценатску цјелину. Тежњом ка иницијалној позицији, она из уобичајеног семантичко-граматичког реда ријечи повлачи ријеч коју интензивира, на што упућују и интензивирани предикатив у тој позицији и инверзија интензивiranог конгруентног атрибута. За разлику од *ли*, која је

интензификатор једне ријечи, *ала* функционише само као интензификатор предикацијом оформљене структуре, тј. као реченични интензификатор и маркер екскламативне реченице.

КОНВЕРЗАЦИОНО-ЕКСПРЕСИВНЕ ПАРТИКУЛЕ КАО ЕКСПОНЕНТИ ЕКСКЛАМАТИВНОСТИ

Подручје употребе конвенционално-афективних партикула подразумијева углавном пригодне говорне ситуације и почива на неким одвајкада устаљеним друштвеним нормама. Изрази којима се то постиже имају стереотипне облике који се прихватају као готове формуле у којима су партикуле углавном фокусни елементи и носиоци афективног набоја који условљава екскламативну интонацију. Бројне су ситуације у којима се спонтано употребљавају готови обрасци конвенционалног говора: поздрављање, захваљивање, честитање, псовање и сл., али неке од њих нису и не морају бити, док друге јесу нужно праћене емфазом. У овом одјељку издвајамо оне у чијој структури нужно учествују партикуле као експоненти говорних чинова, а у које спадају: заклињање, проклињање, кукање, честитање, наздрављање и благосиљање.

Поједини од тих чинова подразумијевају позитивну, други пак крајње негативну семантику, али и једни и други изразито јака осјећања. Будући да су то форме тзв. друштвених контаката, ови говорни изрази носе и мноштво социјалних (начин опхођења, профил друштвене групе, статусне релације и сл.) и психолошких (нервне реакције) импликација, што додатно оспособљава њихову семантику и фиксира њихову употребу у строго конвенционализоване оквиру мимо којих је употреба таквих

форми скоро немогућа, ако није у питању нека језичко-стилска игра, односно реализација лудичке функције језика.

У ову групу експресивно-конверзационих партикула убрајамо партикуле: *џако*, *џешко*,⁷⁸ *дабојда*, *нека* и *блајо*, које су по функцији врло блиске јер се употребљавају у говорним чиновима који се сврставају у тзв. експресиве – којима говорник изражава свој став о нечему (жаљење, проклињање и сл.) и комисиве – којима се говорник обавезује на одређене поступке (заклињања). Све ове партикуле маркери су интензивних емоција, што израз прати појачаном интонацијом. Њихова употреба и у разговорном, и у формама књижевноумјетничког стила, упућује на блиску везу и утицај фолклорног стваралаштва. Уосталом, конструкције са овим партикулама најчешће и налазимо у корпусу усменог стваралаштва, будући да су њихови типични предлошци настајали у вријеме вјеровања у ритуализиране обреде и, уопште, у магијску моћ ријечи. Зато су све такве конструкције, па и оне које су предмет новијих релација у језику и друштвеној стварности (као нпр. тзв. урбане клетве за разоткривање чијег значења јесте потребно познавање специфичних друштвених и ситуационих релација из којих настају), клишеиране и садрже неке обавезујуће и сталне елементе. Уз партикулу, то је најчешће супстантивни дативни реципијент, номинални или чешће прономинални, којим се денотира онај на кога је експресивни фокус усмјерен:

Тако џи свеја на свијејџу, немој никоме рећи!; Тешко мени јадној!; Тешко Ани, црној кукавици!; Куку мени!; Дабодја јој на зло свануло!; Блајо њима!

78 Партикуле *тако* и *тешко* треба разликовати од прилога *тако* и *тешко*, који се разликују и по акценту.

Будући да овакве конструкције припадају различитим говорним чиновима: заклињања, јадања, клетве и благосиљања, форме које то прате имају и своје структурне специфичности. У анализи наводимо само форме тих говорних чинова успостављене помоћу наведених партикула као маркера екскламативности, чиме се не исцрпљује ни попис ни опис конструкција којима је могуће изрећи те експресивне говорне чинове.

Партикула тако

Партикула *тако* маркер је заклињања. Заклињање је вид интензивiranог обећања или молбе. Остварује се у двије типичне форме. Прва је сачињена од комбинације партикуле *тако*, датива и генитива, којима се додаје разлог заклињања који може бити казан реченицом, контекстом – што чини модел **Тако + N3 + N2**. Нпр.:

– *Тако ми боја, нећу ти превари́ти!* разг.; – *Тако ти свеја, немој ме превари́ти!* разг.; ...а *тако ти среће и јунаштва!* / и *тако ти срећноја весеља!* / *прођи ме се, хајде уишем с миром!* Нп, 308; – *Мани се ти мене, Давиде, тако ти крсној имена!* ПК, Км, 32; – *Не знам, јосјодине нареднице, тако ми живоја боја!* – *клео се сељак, видећи да ја уваљују у велику невољу.* БЂ, П, 43.

Друга конструкција садржи партикулу *тако*, датив и независну оптативну реченицу, при чему је исказивање разлога заклињања факултативног карактера. Тако се формира следећи модел **Тако + N3 + R**. Нпр.:

– *Пусти ме, тако ти бој помојао, тако ти твоја дејтеја, упусти ме!* ЛЛ, Нб, 29; *Вјера моја тако ми јомоја!* Ч, Кв, 175.

Датив експлицира учесника у комуникацији кога се тиче, на кога је усмјерен садржај заклињања. Изражава се замјеницом 1. или 2. лица, односно лицима којима се означавају учесници у комуникацији. Уколико је употријебљен датив 1. лица – у питању је обећање које је овом формом врло интензивирано. Говорник настоји увјерити саговорника у своју ријешеност да испуни оно што обећава, а што је дато мимо саме форме заклињања, тј. пропозицијом. Датив *ми* служи и као гарант да ће обећање бити испуњено. Генитивом заклињања или еквивалентном реченицом исказује се у ствари предмет у који се говорник заклиње и који је на скали вриједности за говорника позитивно максимализован. Значајем предмета заклињања за говорника истиче се реципрочно снага обећања и гарантује његова вјеродостојност.

Зависно од пропозиције, односно од тога да ли ће се њен садржај реализовати у будућности или је већ реализован, заклињање формом 1. лица остварује се као обећање: *Тако ми доџа, нећу ње љевариџи!* или као увјеравање: *Тако ми доџа, нисам ње љеварио!* У оба случаја, било да је у питању обећање било увјеравање, пропозиција може бити и потврдан и одрични исказ, зависно од тога да ли се интерес налази у остваривању или неостваривању њеног садржаја.

Наравно, све ово вриједи ако је задовољен моменат искренности. У противном, форма заклињања може послужити као средство којим се постиже комички ефекат:

– *Тако ми ове каје и оне моје крмаче, омлаџио је сваки орах одавде до Лике!* – *узе да се куне дуџоња.* БЂ, ДБ, 93.

Комика се остварује ситуационим заклињањем које настаје у тренутку говора и „на лицу мјеста” тако што се у типичну формулу убацује неочекивани садржај, односно нарушавањем система вриједности – као изузетно егзистенцијално вриједне ствари за говорника на-

воде се *каја* и *крмача*. Предимензионирањем баналних садржаја увјеравање добија на неувјерљивости, што је обрнуто искрено изреченом заклињању, и тако постаје фокусна тачка комике.

Уколико је формула попуњена дативом 2. лица, у питању је говорни чин интензивираних молбе – преклињања, у коме су, у суштини, у односу на заклињање, основни елементи конверзивно постављени. Говорник исказује своје очекивање, оно што би за њега било корисно а чије остварење зависи од саговорника денотираног дативом 2. лица. Пропозиција и у овом случају може бити и афирмативан и негативан исказ, тј. говорник може преклињати да саговорник нешто учини или да нешто не учини. Генитивом преклињања исказује се вриједност неког предмета, по говорниковој процјени, битног саговорнику. Будући да се ради о исказивању жеље, то је и значење пропозиције потенцијално. Њом се износи садржај преклињања у захтјевној форми. За то као граматичко средство служи императив који има прагматично значење молбе. Будући да молба не мора бити исказана појачаном интонацијом, екскламативност оваквог исказа долази од експресивности конструкције са партикулом *шако*.

Формално, конструкције са партикулом *шако* могу бити самосталан исказ:

– *Нећу те њевариши! Тако ми боја!* разг.

Такође могу бити и инкорпориране у шири исказ у који је уклопљена и пропозиција. При том могу бити у препозицији:

– *Тако ми дјеце, што није истина!*

Јављају се и као придодате у постпозицији:

– *Немој, шако ти среће!* разг.; – *Немој, Драшко, шако ти живоша!* ППЊ, Гв, 28.

Партикула тешко

Партикулом *тешко* исказују се прије свега осјећања неповољна за говорника. Примарно је у питању изражавање туге, бола, жалости, бојазни, односно негативних осјећања која се изражавају као јадање. У структури исказа који за то служи, уз партикулу *тешко* као конститутивни елеменат јавља се такође датив, тј. партикула *тешко* и датив, а факултативно и узрок-изазивач емотивног стања, исказан синтагмом, реченицом или контекстом. Тако се формира минимални основни образац:

Тешко + N3, нпр.:

Тешко мени и до доја моја! / На мени је осјанула клејва, / Од мојеја честиијоја кнеза! ВСК, Снп, 2, 191.

Уз датив који је дат замјеницом врло често се употребљава и додатна, такође дативна, постпонирана супстантивна синтагма или на замјеницу усмјерен атрибут:

– *Тешко мени самохраној мајци без ичије јомоћи!* разг.; – *Тешко мени јадном и жалосном!* разг.

Те би се конструкције могле сматрати и апозитивним (*Тешко мени, која јесам самохрна мајка*), са нијансом узрочног значења (*Тешко мени јер сам самохрана мајка*), поготову што изостаје апозитивна пауза између дативног замјеничког антецедента и јукстапонираног дијела. Датив изражен замјеницом не трпи инверзију са супстантивном синтагмом која детерминише именичким центром личну замјеницу као идентификовани појам, па се не може наћи у пресупозицији (**Тешко самохраној мајци мени без ичије помоћи!*). Укидањем именице *мајка*, инверзија призамјеничког атрибута је остварљива: *Тешко мени јадном и жалосном! : Тешко јадном и жалосном мени!*), али не и уобичајена.

Искази који садрже партикулу *тешко*, садрже, дакле, и семантичку компоненту самосажаљења увијек када је

датив исказан 1. лицем или саучествовања, уколико је обухваћено 2. или 3. лице:

Само знам: тешко јадном тежаку! ПК, Км, 33; – *Е мој Блаћу, тешко тебди!* ПК, Км, 29; – *У райу јој је ђојинуо син. – Е тешко њој за њим! Док је жива! Ослобођење, 6.1.1995, 98.*

Партикула *тешко* истом конструкцијом (Тешко + датив), с тим што датив тада обавезно мора бити попуњен 2. или 3. лицем, реализује значење пријетње:

– *Ако не сћићне, тешко тебди!* ГО, Гљ, 112; – *Сад ћу ја видјети у књизи рожденику, ја тешко оном ко лаже!* ПК, Км, 49; – *Тешко њима кад их ја сћићнем!* разг.; *Али не буде ли своје ојтужде ђројив међународне заједнице и овој Суда арђуменћима ђојћкрейила, ђрећио је тужилац, тешко њој!* ТЛ, Јс, 239.

Блиско томе јесте и значење упозорења, које може бити интонирано и као клетва, зависно од снаге емотивног набоја и односа говорника према саговорнику:

На то је он заћућиао за тренућак, ја рекао мирно, још се смијешећи: – Тешко тебди, тешко тебди, и ојети тешко тебди! МС, Дис, 164; *Ако би се замейнула кавиа, / Тешко оном ћко ј' најближе Марка!* ВСК, Снп, 2, 270.

Пропозиција пријетње углавном је условне семантике (*Ако не сћићне, тешко тебди!*; *Тешко оном ко лаже!*), јер говори о ситуираности пријетње у одређене логичко-смисаоне релације. Такође је битан и моменат заинтересованости говорника као потенцијалног реализатора пријетње, док код упозорења тај моменат изостаје, а истиче се говорников евалуативни став процјене ситуације и мјеста дативног реципијента у њој.

Као семантички еквивалент партикули *тешко*, функционише партикула *куку*. Уколико је усмјерена на самог говорника, изражава јадање и самосажаљење:

*Ти ћеш мноґо браће наћи, / куку нама! / диранијех со-
коловах, / куку, браћо! ППНЬ, Гв, 88.*

Усмјереност на адресата условљава да се реализује значење саучествовања адресанта са адресатом:

– *Куку њеџи за њим!;* – *Куку њој јадној!* разг.

Такође се та релација саодноса адресанта и адресата помоћу партикуле *куку* може исказати и кроз пријетњу или упозорење:

– *Куку њеџи од маме ако не урадиш загаћу!* разг.; –
Куку њеџи од маме кад дођемо кући! разг.

Партикула дабогда

Описује се као ријечца која служи за „изрицање жеље, проклињања и сл.” (РСМ 1967/2: 609). Другим ријечима, њено значење је оптативно – што је посебно јасно када је у писању растављена на своје саставне сегменте (*да дої да*) – потврдну партикулу *да*, именицу *дої* и презент глагола *даїи* за 3. лице једнине, конгруентан са именицом *дої*. Конструкција *да + презент*, која подразумева редукцију модалне или модализоване семантике (уопштено: *желим*) служи и иначе у језику за изражавање појачане жеље, препоруке, захтјева и сл.

Изражавање жеље у суштини је и позитивно и негативно маркирано, па партикула *дадоїда* може да учествује у грађењу антонимијских типова: клетве и проклињања и благослова и заклињања.

Клетва и проклињање су изрази којима се исказује „призивање несреће на некога, жеља да некога задеси или прати какво зло” (РСАНУ/4 1966: 4):

*Дабоїда їи нишїа не родило! разг.; Дабоїда сїю їоди-
на живио, и више, и осїарио ко нико ївој! Осїарио,
їа їи врайци хлїб из руке кљували, а їи се не моїо
браниїи! ИА, 3, 187.*

Партикула *дабоїда* служи и за изрицање благослова и заклинања – исказа којима се изражава позитивна жеља за нечију добробит или се изражава обећање да ће се нешто остварити или увјеравање да је нешто истинито:

*Дабоїда їи се дјеца раћала, све їи здраво и весело
било!; Дабоїда ме їром удио ако лажем! разг.*

Синтаксичка карактеристика ових конструкција огледа се у употреби оптатива којим се исказује пропозиција – садржај жеље. Присуство дативне енклитике у обрасцу **Dabogda + N3 + optativ**, која упућује на саговорника, такође ову форму чини типичном:

Дабоїда їи їозлило!

Међутим, датив не мора бити обавезно присутан, зависно од семантике глагола којом се активира номинативни субјекат, коме је садржај пропозиције намијењен, па партикула може да буде директно наслоњена на пропозицију, која је дата оптативом:

*Дабоїда црко!; Дабоїда лијека їражио, а не моїао їа
наћи!*

Све конструкције са конвенционално-емфатичким партикулама имају идиоматску форму и упућују на далеко вријеме настајања, чак и када њихов лексички склоп одражава битно друкчији садржај од уобичајеног који је идиоматском употребом уопштен. Сви видови тако патетичног изражавања жеље, било позитивне било негативне, засновани су на подлози у том времену и средини прихваћеног система вриједности – егзистенцијалних и духовних (*Дабоїда їи нишїа не родило!; Дабоїда їи*

кућа била љуна дјеце!; Дабоїда не имао среће ни радосїи!). Уклапањем у калк садржаја типичних за одређено вријеме и друштвену групу, настају тзв. ситуациона клетва или ситуациони благослов. Та клетва парафразира идиоматску структурну формулу и синтаксичке одлике, али је њен садржај условљен неком ситуацијом која је позната мањем броју корисника:

Само су још сїаре жене, їонећи дечурлију која су им крапа шефїелије, довикивале својим їласним и љуїиїим клеївама: – Дабоїда їи Хајрудин їерчин раишчешљао! На кайији їе мајка їознавала! ИА, НДћ, 108.

Контекст експлицира да је клетва асоцијативно наслоњена на вријеме када су турска стража и извјесни Хајрудин, целат, на вишеградској ћуприји заустављали људе и сумњивцима сјекла главе, које су излагане на капији.

Такве су и клетве новијег датума којима се изражава критички, иронично-комичан однос према неким појавама у друштву:

Дабоїда їи жена носила хеланке!; Дабоїда їи дијетїе ишло и Грчку!

Дословно обје значе: *Дабоїда їоїинуо!*, али то није и њихово реално комуникационо значење. Оне функционишу тако да се структура клетве користи у пренесеном значењу, с намјером да се иронично скрене пажња на друштвеним нормама неприхватљиво понашање једног броја удовица из посљедњег рата, да се то означи као одређена појава и санкционише у друштву.

Партикула *дабоїда* обично у исказу заузима иницијалну позицију, али може бити и у постпозицији, при чему је нарочито наглашена, интонационо издвојена паузом и дјелује као припјев:

– Синови и кћери нека им радосѝ чине, а ми на ѝрво кришѝење већ дојодине, дабоѝда! ЖВ, Снз, 473.

Овакав и слични искази са партикулом *дабоѝда*, позитивне семантике, налазе своју примјену у наздрављањима о разним традиционалним свечаностима и служе за исказивање добрих жеља, тј. за благосиљање:

– Дабоѝда остиарио, ѝа угаво и женио, а ѝод сѝаросѝ се веселио! ЖВ, Снз, 478; – Дабоѝда да овај сасѝанак буде среѝан и ѝо нас и ѝо вас! ЖВ, Снз, 459.

Форме са партикулом *дабоѝда* у исказивању негативно маркиране жеље имају врло често не значење стварног проклињања, него значење псовања, грдње, емотивног пражњења:

Црко дабоѝда!; Дабоѝда ѝе љаво однио!; Дабоѝда ноѝе ѝоломио! и сл.

Парѝикула благо

И ова партикула је такође средство које се употребљава у идиоматским конструкцијама, говорним етикетама. Антонимијски је пар пертикули *ѝешко*. Њоме се исказују осјећања и ставови позитивне семантике, кооперативност говорника са саговорником, „солидарисање са нечијом, некаквом срећом, срећним околностима” (Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 108).

Употребљава се у конструкцијама по моделу **Blago + N3 + R**, у коме је реченицом исказана пропозиција солидарисања. Та компонента у структури може и изостати, па на пропозицију упућује контекст.

У зависности од тога да ли је у питању 1. или 2. и 3. лице, исказ са партикулом *блаѝо* различито је нијансиран. Датив 1. лица исказује спонтана осјећања говорника, најчешће радост и олакшање:

Блаіо мени јуїрос и довијека!, / Ево среће за све Црнојорце! ППЊ, Гв, 79; Блаіо мени, йоложио сам исїиї! разг.; Тада Гојко ријечи їоворио: / – Блаіо мене, еїо ми синовца! / Он ће казай на мене је царсїво! ВСК, Снп, 2, 124.

Датив 2. и 3. лица упућује на солидарисање говорника са саговорником, али истовремено има и оцјењивачко значење:

– Боїай сам и имам велику йлаїу. – Е, блаіо їеди! Ко има с једне сїране, доћи ће и с друїе сїране. Блаіо їеди! – Радим као йисар код адвокайїа, йримам двадесей йейї їроша на їодину, блаіо мени! (МС, Т, 67)

Исказом *Блаіо їеди!* говорник оцјењује да је садржај на који се односи – саговорник изјављује да је богат и да има велику плату – повољан и пожељан за саговорника. Будући да је то његов субјективни став, говорник не мора дијелити исту процјену ситуације уз друкчију пропозицију, па упоредивши своје материјално стање са саговорниковим као контрастно, изриче исказ који иронијским трансфером поништава позитивно значење исказа *Блаіо мени!* и претвара га у антонимијско *Тешко мени!* (– *Радим као йисар код адвокайїа, йримам двадесей йейї їроша на їодину, блаіо мени!*).

Евалуативно значење, које ови искази садрже као семантичку компоненту, долази нарочито до изражаја када је употребљен датив 3. лица:

Како ли је лице у јунака, / Каке ли су очи обадвије, / Какви ли су они мрци дрци! / Танки дрци йали на рамена, / Блаіо оној која ће їа узей! Нп, 190; Усїа су јој йаром срезана... / Грло јој је чистїа филдиша, / дјеле руке – крила ладудова... / Блаіо одру на коме йочива! ППЊ, Гв, 87.

Дативом 3. лица постиже се значење уопштавања, уз то конструкција са партикулом *благо* служи и као средство интензификације. Тај начин градирања и вредновања типичан је за израз народне епске поезије.

Партикула нека

Партикули *нека*, као примарно, приписује се значење директивности (Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 102). То значење јој приписују и све граматике, везујући га за њену улогу у аналитичкој форми императива за 3. лице једнине и множине, односно за остваривање индиректне заповијести (*нека чисти, нека чистију*). У остваривању тог значења партикула *нека* смјештена је у ексламативни израз јер је директивност императивне форме мање-више ексламативна. Наравно, директна императивност синтетичке форме у том смислу је изразитија, док су конструкције којима се заповиједа 3. лицу ублажене посредовањем, тако да и не морају бити под ексламативном интонацијом. Будући да се о императивним конструкцијама, па тиме и о конструкцијама за 3. лице, говори шире у посебном одјељку, овдје нас интересују секундарна значења ове партикуле која су обиљежена ексламативношћу као експресивно-емфатички изрази. Партикула *нека* употребљава се као маркер у више таквих говорних чинова.

Међу најфреквентније експресивно-емфатичке изразе у којима учествује партикула *нека* убрајају се форме честитања, наздрављања и благосиљања, којима се изриче појачана жеља позитивне семантике:

- Нека буде срећно!; – Е ђа нека ми је на здравље! МС, Т, 76; – Е нека је срећно! Нека милосииви Боі њодржи!
- рече сѣриц. ЈВ, Цд, 1, 49; – Е ђа нека је срећно! (МС,

Т,406); – *Нек му је ѿросѣо! Само кад је он њеѣа изучио!*
ЈВ, Цд, 1, 234.

Модел по коме се остварују ове конструкције записује се као **Нека + N3 + R (kop. + leks.)**, односно Нека + датив + неглаголски предикат. Реципијентни датив може и да изостане и онда жеља има опште значење – односи се на ширу групу, све присутне (*Нека је са срећом!*). Дативом може бити означено било које лице (*ѿи, му, вам, им*), па и говорно (*Е ѿа нека ми је на здравље!*).

Предикат има неутралну форму 3. лица једнине, као и имперсоналне конструкције. Међутим, конгруентни субјекат деиктичких замјеница *ѿо* или *ово* може се успоставити и односи се на ситуацију која се честита или наздравља. Обавезно треће лице условљено је рекцијом партикуле *нека*, која презентској форми, било да је експлицирана презентом глагола *јесам* (*је срећно*) било глагола *диѿи* (*дуге срећно*) даје значење будућности.

Партикула *нека* образује и форме проклињања које служе као изрази негативно нијансираних осјећања говорника, а у моделу умјесто копулативног предиката функционише глаголски:

Нека ѿа ђаво носи! разг.

Партикула *нека* се употребљава и да би се изразило значење допуштања, слагања, одобравања поступака неке личности или групе. То прати конструкција **Нека + N2** (Нека + генитив):

Он је истѿиниѿи и лажан, ѿошѿен и неѿошѿен, сѿиваран и несѿиваран, без међе и ѿрелаза, и само је ѿако ѿјеловиѿи. Па, нека ѿа! Не моѿу дираѿи љуге какве желим. МС, Т, 194; – *Нека их, ђаѿо! Знају они и сами.* ЈВ, Цд, 1, 495; – *Нека их, нека куну!* ЈВ, Цд, 1, 338.

Уколико се одобравање односи на ситуацију, генитив изостаје:

Но ња шїа онда! Па нека! – рече он одлучно. ФМД, Зик, 165.

Партикула *нека* као самосталан исказ може да исказе и значење експресивног одбијања или заустављања неке активности:

– *Изволїе, їосїон учо, сед їе!* – *Нека, седїїе ви!* ЈВ, Цд, 1, 437; – *Пиїїе и ви!* – *Нека мало!* ЈВ, Цд, 1, 446; – *Изволийїе!* – *Нека! Хвала!* разг.

Као самосталан исказ, најчешће удвојена, партикула *нека* може, зависно од интенције говорника, да послужи и за исказивање прекоријевања или пријетње. Уз њу се тада обично употребљава и вокатив који упућује на реципијента директивности:

– *Нека, дијеїе! Не їомейїај ме!* – *љуїїну се Симеун.* ПК, Км, 98; – *Нека, Белемезе! Немој, браїїим їе!* ПК, Км, 110; – *Нека, нека! Видјећеш їи кад доћеш!* разг.

У њена експресивна значења спада и значење тјешења:

Нека, нека! Не дој се, дијеїе! ПК, Км, 98; *Нека! Биће све у реду!* разг.

Закључак

Као несинтаксичке ријечи, партикуле, према својим категоријалним обиљежјима, немају моћ синтагматског повезивања, па тако не заузимају ниједну од позиција реченичних конституената. У том смислу специфичне су конверзационо-афективне, као и презентативно-директивне партикуле. О њиховој конституентској функцији

такође не можемо говорити јер њихове категоријалне могућности не укључују актуализацију лица и времена, али је недвосмислена њихова способност рекције, тако да се јављају као семантички еквиваленти реченица. У основи структуре скоро свих форми са конвенционално-афективним партикулама стоје као основни елементи партикула и прономинални датив (партикула + N3), који упућује на лице у позицији реципијента, тј. лице заинтересовано за садржај. Конструкције се даље ослобђавају према природи говорног чина – генитивом заклињања, реченицом која експлицира предмет заклињања или благосиљања и сл. Колико су ове ријечи везане за одређене структуре, показује и то да се већина њих ни у синтаксички редукованом и контекстом подржаном исказу не може употребљавати самостално. Па тако нпр. *блаіо*, *їешко*, *їако* не можемо употријебити као самосталне исказе без подршке конструкције, односно елемента N3 уз *їешко* и *блаіо*, а N3 + N2 уз *їако*.

Конверзационо-афективне партикуле (*блаіо*, *їешко*, *їако*, *дабоіда*, *нека*) репрезентују говорне чинове који су у говорној пракси устаљени као конвенционалне структуре које се употребљавају у пригодним говорним ситуацијама. Изрази којима се то постиже структурисани су као блокиране формуле, а партикуле у њима су фокусни елементи и носиоци афективног набоја. У такве говорне чинове спадају: честитање, благосиљање, проклињање или клетва, заклињање, јадање или кукање, и сл., који клишеираним конструкцијама чувају везу са далеким временом настанка и семантиком магијске моћи ријечи. Партикуле ове парадигме реализују, у оквиру секундарних значења, и исказе који функционишу као пријетња или упозорење, прекоријевање, тјешење и сл.

ЕКСКЛАМАТИВНИ ИСКАЗИ СА ДИРЕКТИВНИМ ПАРТИКУЛАМА

Партикула (х)ајде

Опис ријечце *(х)ајде* у граматикама српскога језика показује такође низ неуједначености, као што је и типично за партикуле и узвице. Њено мјесто је или међу партикулама, као нпр. у *Српској драматичкој за средње школе* Р. Симића, гдје се сврстава у „императивне речце са самосталном употребом” (Симић 1996: 194) или међу узвицима којима говорник може да „сврати на себе чију пажњу или да му што заповиједи или да га на што по-нука” (Барић и други 1979: 216). Такође се смјешта и у различите парадигматске групе партикула. Сврстава се у конверзационе партикуле и употребљава се у говорним чиновима којима се исказује подстицање, неслагање са саговорником, пријетња или упозорење, завршетак разговора (Мразовић–Вукадиновић 1990: 431); у модалне партикуле, у подгрупу за изражавање директивности (Ристић – Радић–Дугоњић 1999: 98)⁷⁹ или у групу партикула којима се приписује „илокуцијска снага експресивности” (Ристић – Радић–Дугоњић 1999: 120).

У суштини, чешће је категорисана као партикула, уз дилему разграничења са „дефектним глаголом (по-реклом из турског језика) хајде, хајдемо, хајдете, који се

⁷⁹ У ту групу ауторка убраја и партикуле: *ево, ето, ено, на, де, дела, ако, добро, немој, немојмо, немојте*), *нека, доста* и сл.

употребљава у значењу глагола поћи и у реченици представља управни елеменат са истим допунама као и глагол поћи, односно као и слични глаголи кретања. Хајдемо на факултет = Пођимо на факултет. Хајде да попијемо нешто = Пођи (са мнош) да попијемо нешто” (Мразовић–Букадиновић 1990: 130). И М. Стевановић за *хајде* такође резервише статус ријечце која се може појављивати у различитим лицима (*хајде*, *хајдемо*, *хајдеише*) и најчешће са значењем глагола *иди*, уз присуство и подстицајног значења. Он тврди да „хајде (*хајдемо*, *хајдете*) у значењу императива *иди*, односно поћи или крени, може, као сваки глагол кретања, и у било ком облику, за допуну имати целу намерну речницу: Хајде, куме, мени у сватове да ти венчаш мене и девојку” (Стевановић 1969: 680). Уз то наводи и неке друге типове зависних реченица, наглашавајући да *хајде* „као ни било који императив никад не може бити зависна реченица” (исто). Т. Маретић сматра да је та ријечца „императив само значењем, а није обликом” (Маретић 1963: 625).

Бројни су примјери који показују да се партикула *хајде* често јавља у исказу у коме остварује императивну семантику неког глагола кретања – *ићи*, *ићи*, *кренути* и сл. Тада је, по правилу, мјесто предиката непопуњено другом глаголском лексемом, а *хајде* може да везује прилог или падежну конструкцију у функцији одредбе мјеста:

Тада ја ујна узе за руку и рече: – Ајдмо код Пејџре! МЦ, С, 2/1, 237; – *Хајдемо, њрико, кући! – рекох моме њријаишељу.* ЈВ, Цд, 1, 314; – *Хајд на дунар!* ЛЛ, Нб, 31; – *Хајдмо овамо! – реко му најјосле.* ЈВ, Цд, 1, 333; – *Е, ајд кући! За два саиша еишо ме с њом.* ЈВ, Цд, 1, 451.

Може да веже и одредбу друштва:

...али му Васа рече оиширо: – Хајде са мнош! ИА, 3, 163.

Међутим, попуни ли се позиција предиката неком глаголском лексемом, онда је већ глаголско значење кретања које се приписује облицима *(x)ajde*, *(x)ajdemo*, *(x)ajdei* несамјерљиво са тим глаголом. Тако се уз *(x)ajde* често јавља глагол кретања у императивној форми:

– *Хајде, крећи!*; – *Хајде да идемо вечерас у кино!* разг.

Такође се у комбинацији са *(x)ajde*, осим глагола кретања, могу наћи и глаголи који означавају неке друге активности:

– *Ajd ћући!* *Пусїиће враїа!* – *окоси се Саво.* БТ, П, 93; – *Ajd, Туда болан, да мало заїјевамо!* ПК, Км, 38; – *А иде је їај сїарешина? Ајде, води ме њему!* ЈВ, Цд, 1, 250; – *Хајде не дугали!* разг.

У оба случаја се искључује значење кретања као несамјерљиво са *(x)ajde* у датом контексту. Императив или конструкција императивне семантика (да + презент: *да заїјевамо*) јавља као експликатор директивности, а *(x)ajde* преузима функцију појачивача чије се значење може подвести, у глобалу, под значење подстицања саговорника да почне или прекине неку активност. Та активност је исказана посебном реченичном формом, а *(x)ajde* добија статус интензификаторско-апелативне партикуле. Свједоче о томе и конструкције као:

Оживео, али увек уздржљив, каже Салихбег мирно:

– *Хајде једну крајишку!*

А Симан оглази и доноси їусле... И їуди и їева їїхо...
ИА, 3,170.

Очигледно је у датом примјеру исказ који садржи партикулу *(x)ajde* редукован по неписаним правилима говорне економије и лишен контекстом подразумевајућег (у тексту који слиједи чак и експлицираног: *їуди, їјева*) глаголског актуализатора. Да *(x)ajde* и ту има под-

стицајно значење партикуле, а не значење глагола кретања показује и синтагма ближег објекта (*једну крајишку*) која по правилу не може бити додатак глагола кретања, него редукованом глаголу *зайјевај* или сл., предикату са фазним глаголом *йочни* (*да йјеваиш*). Говорну редукцију редувантних дијелова трпи и следећи примјер, али је значење императивног глагола (*рећи*) уз партикулу *хајде* јасно из контекста:

– *Ко ће нам сад нешійо рећи... Херцеї? Хајде, йи!* МК, П, 161.

И овдје је акценат на модализацији исказа директивношћу захтјева и подстицањем на покретање саговорника да изврши активност коју говорник од њега очекује и коју је већ у претходном исказу експлицирао.

Подстицајна моћ ове партикуле усмјерава се од говорника према саговорнику, као што то показују и дати примјери. Међутим, овај вид подстицања може да се оствари и као самоподстицање, посебно у наративном дискурсу или унутрашњем монологу:

Морам је видјетйи, йа да дих црко! Ајд да се увраййим мало до Николића! – йомислих... ЈВ, Цд, 1, 236; *Ајд да видим шйа раге! Ућем у собу...* ЈВ, Цд, 1, 239.

Партикула (*х*)*ајде* може да изрази и подстицање којим говорник настоји да у заједничку активност укључи и саговорника:

– *Хајде, Сйево, да ийрамо! – рекоше момчаг.* ЈВ, Цд, 1, 45; – *Ајд, Туда болан, да мало зайјевамо!* ПК, Км, 38.

Та форма се у лингвистици назива адхортативом и дефинише као „konjunktiv poticanja koji stoji обично у првом лицу множине презенте, рјеђе у првом лицу једнине; служи за потацање себе сама или за позив, нпр. *Најdemo*” (Симеон 1969/1: 9).

Да би се подстицање исказало, (x)ajge све више јача као непромјенљива партикула, устаљујући се управо у том облику и за подстицање множине:

– *Хајд овамо, ви!* ЛЛ, НБ, 91.

Будући да је партикулом конгруенција нарушена, иако као жива форма у језику постоји облик *хајгетије* за 2. лице множине, саговорник коме је обраћање усмјерено исказује се јукстапонирано номинативом 2. лица множине (*ви*), који долази иза паузе.

Партикула (x)ajge може да учествује у остваривању различитих говорних чинова. Њену илокуцијску снагу С. Ристић означава као експресивну (Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 120). Исказ који садржи партикулу (x)ajge, као и остале партикуле, свакако је експресиван у односу на исказе који су попуњени неутралном лексиком. Значење директивности које остварује уз императив или уз неки израз императивне семантике, најтипичнији је вид употребе ове партикуле. Реализује се као захтјев, односно наредба да се нека активност изврши:

– *Сад бих ње, коншо, нешто замолио.* – *Ајге, реци, што!* ЈВ, Цд, 1, 95; – *Ајд, Сјано, сегај!* ЈВ, Цд, 1, 272.

Захтјев може бити усмјерен као заустављање активности, тј. може се остварити као забрана:

– *Хајге, њрекини већ једном!;* – *Хајге, не лугуј!* разг.

Ове форме су експресивне и зато што се, уз сабирање директивног значења партикуле и императива, у нијансирање исказа укључује и афективност нестрпљења, које партикула актуализује.

Осим значења директивности партикула (x)ajge модализује различите индиректне говорне чинове. Њоме може да се исказе сагласност са саговорником који упућује позив за обављање неке заједничке активности:

Таман заусѣих да викнем Живојине, а он уђе у кућу. – Ајде! Оћемо ли? – Е ајдемо! ЈВ, Цд, 1, 40; – *Е, хајде, учо да поделимо иконе! – рече њоѡа, усѣајући. – Хајде, вала! – рече учиѣељ...* ЈВ, Цд, 1, 301.

При томе се (х)ајде може реализовати у обје реплике. Овом партикулом може да се изрази и значење допустања:

– *Куда ћеш, Дико? – њиѣаше је Ивана. – Хоћу овде њоред враѣа...* – *Хајде, хајде!* ЈВ, Цд, 1, 56 ; – *Хајд, хајд, оѡио се, ѡа – мир!* ЈВ, Цд, 1, 75.

(Х)ајде може да буде носилац говорниковог емотивног става који се, зависно од интенције говорника, реализује као тјешење саговорника:

– *Ајд, ајд, није ѡо ниѣиѣа! Шѡо се ви мене сѣидиѣе?* ЈВ, Цд, 1, 321; – *Хајде, хајде, све ће биѣи у регу!* разг.

Партикула (х)ајде може да упуту и на појачано упозорење:

– *Хајде, хајде, видећемо још!* М-В, Гсјс, 431.

Актуализујући значење допустања и тјешења, ова партикула углавном се редуплицира.

Партикула (х)ајде гради и конструкцију експресивног одрицања или неслагања:

– *Ана ми је исѣричала да се Марковићи разводе. – Ма хајде, молим ѣе! Вјерујеш свему шѡо чујеш!* разг. (= Не вјеруј свему што чујеш!); – *Ма хајде, шѣа изводиш!* МК, П, 100 (= Не изводи!); – *Да се ѣу не излеже какав ѡаво?! Оѡкуд се баш он доѡоди код нас, на Лисичијаку? Шѣа нам ѣреба ѣај... ѣај мали Ђемаловић?* – *Ајде! – одмахну Давид као неозбиљну сѣвар о којој не вриједи расѣрављаѣи...* БЂ, П, 80.

Може да изрази и изненађење или невјерицу:

– Знаш ли да сам добио на лозу? – *Ajge!* Р-Р-Д, Рсс, 107; – Иџак ми је донио џоклон за рођендан. – *Ма хајге, ко би рекао!* разг.; – *Да си џи мени жив и здрав, ја сам њих још џрексиноћ оџџремио за Лику. Саво изненађе-но диже џлаву:* – *Ajgee!* За Лику? БЋ, П, 453.

Као што то дати примјери показују, (х)ајге може да функционише као самосталан исказ или као модализатор у оквиру ширег исказа. У том случају најчешће је у иницијалној позицији. Испред ове партикуле може да се нађе нека од конверзационих партикула: *ма хајге; е хајге; џа хајге; е џа хајге* и сл., што додатно семантизује и модализује исказ. Међутим, ни интерпозиција, при чему углавном реализује значење допуштања или, уопштено, сагласности, није потпуно страна овој партикули:

– Она је, Вилије, женско! Да је мушко – *ајг, ајг!* – у мушкој је образ џод џабаданима...ЈВ, Цд, 1, 315; А Ђурици ја ћу... *ајг, оџросџићу му!* ЈВ, Цд, 1, 328.

Парџикула де/дед/дела/дедер

Партикула *де*, у некој од варијаната своје форме, такође спада у конверзационе партикуле са подстицајном семантиком. То значење партикуле се реализује као самосталан исказ или уз исказе са императивном семантиком, било да се ради о наредбама било о забранама:

Приђе дунару, раскречи се, наже се најред, а руке џод-мешну: – *Деде!* ЛЛ, Нб, 31; – *Дела сад!* – рече чича Среџен. Ја сџусџих. ЈВ, Нб, 12; – *Дела, Пеџро, дај нам мало медене ракије! Дед џољуби Гошу у руку!* МЦ, С, 2/1, 238; – *Де, не џричај плуџосџи!*; – *Де џрекини већ једном!* разг.

Уколико се реализује као самосталан исказ, контекст разоткрива о којој врсти активности је ријеч (полијевање

при умивању на бунару; спуштање нечега). Партикула *де* означава не само подстицај него и тренутак у коме активност коју говорник иницира треба да почне. Зато она лако везује адвербијалну одредбу временске – лоцијаруће семантике (*дела сад; већ једном*). Односно, њено је значење блиско значењу императива фазног глагола *йочни/йресйани*.

У остваривању значења подстицања партикула *де* је семантички блиска партикули (*х*)*ајде*. И њоме се саговорник покушава навести да почне дјеловати онако како то говорник очекује:

– *Деде, сине, умивај се!* ЛЛ, Нб, 32. (=Хајде, сине, умивај се!; – *Деде, сеци!* ЛЛ, Нб, 106. (=Хајде сеци!).

Осим императивног значења којим се иницира почетак или престанак контекстом дате активности, партикула *де* може да исказе и значење нуђења – да се саговорник нечим послужи:

Пойисмо још йо неку... – Де, још йо једну! – веле они *ишйо остијају*. ЈВ, Цд, 1, 301/302; – *Дела, ево ... ево йи сеја сйремила ручак!* МК, П, 153.

Најчешће је у иницијалној позицији, али може доћи и постпозитивно, иза глагола чија се активност подстиче:

– *Зовни их, де!* – рече *Сйанојло*. ЈВ, Цд, 1, 54.

У комбинацији са партикулом (*х*)*ајде* добија значење сагласности и пристајања на неки изазов:

– *Хаде, де, да окушамо срећу!* БЂ, П, 494; – *Хајде де, ваљаће за некој враја! Бојме се йо овим цокулама види да им држава неће дијйи дујовјека*. БЂ, П, 435.

Редуплицирана, било у непосредном контакту било да се између опетованих лексема умеће вокатив, који упућује на адресата коме је исказ усмјерен, партикула *де* добија значење упозорења:

– Де, њи, де! Јуначи се! БЂ, П, 525.

Редупликацијом у одговарајућем контексту упозорење се може нијансирати и као пријетња:

...и кроз сјеинуће зубе завршава са ошћром слашћу у себи: – Де, де! Ударићу ја шебе сућра на дуквицу да све искре из шебе врицају! ИА, 3, 208.

Партикула на

Ријечца *на* примарно реализује значење давања. На то њено основно значење указује се и у рјечницима гдје се описује као „речца којом се указује да се некоме нешто даје, пружа и сл.: ево, држи, узми” (РСАНУ 1988: 375). Међутим, а јасно је то и из лексикографског описа и навођења еквивалената „ево, држи, узми”, она није толико блиска значењу глагола *дајти*, односно исказу: *Дајем њи*, колико директивима *узми* или *држи*.

Реализација партикуле *на* експресивнија је од реализације истог говорног чина путем еквивалентног глагола. Исказ који садржи партикулу *на* тешко је сводљив на одређени глагол јер она увијек садржи и коју семантичку компоненту више, било да се ради о изразитој директивности било о социолингвистичким информацијама које се тичу односа међу комуникаторима, њиховог друштвеног статуса, културног профила. Ту појачану експресивност прати и појачана интонација, тако да се у граматичи управо у значењу давања ова језичка јединица третира и као узвик чија се употреба везује за форме неучтивог понашања (Мразовић–Вукадиновић 1990: 446). Међутим, бројне су говорне ситуације условљене разним социокултурним чиниоцима који не подразумевају строго прописане форме општења, и није обавезујуће да употреба партикуле *на* увијек подразумева неучтивост.

Она може да сигнализује и блискост (генерацијску или фамилијарност и сл.) која је лишена формалности и не може се оцијенити као неучтивост:

– *На! – хїедох да јој ıружим циıарейıу, али се сеїих да она сем шорїса на сеџи нема нишїа у шїа би моїла да је сїави и ıођох ка излазу.* ГО, Гљ,17.

Нарочито експресивна јесте употреба ове партикуле у говорном чину којим се исказује свађа или се описује туча. Партикула *на* тада постаје маркер агресивног понашања, елеменат исказивања пријетње и искаљивања бијеса говорног лица. У том случају изостаје објекат на који она упућује, односно објекат постаје сама ситуација. Тада је њена служба врло блиска служби узвика:

– *Удри їа! – сїруїање ноїу, ıоїшїање и мљаскави ударци. Па оїейї їласови. – На, на! Хоћеш још? На! Хоћеш љуцки?* ИА, Тх, 340.

То значење може бити реализовано и у монологу као индиректна пријетња и израз емоционалног пражњења говорника:

...кад је у ıишїању начело, инїерес неке свеїе сїва-ри којој сам се заклео, за мене је уџиїи једну овакву белосвеїску скиїницу у свили и крзну исїо шїо и ıоїиїи чашу воде. Издаа си – зна се шїа ıе чека! Први ударац ıу исїод враїа, їде ıролази їавна ар-їерија - на! – а заїим још ıри ударца, један у леђа, а два у ıруди – на! на! на! – и ıошово. ИА, 3,137.

Партикула *на* постаје средство очигледности, маркер појачаних осјећања и уживљености говорника у ситуацију. Обиљежена је узвичником као знаком парцијалне екскламације којом није обухваћена цјелина исказа, него само та лексема – што је такође својствено узвицима. И овај примјер свједочи о томе како је тешко разграничи-

ти функцију и употребу партикула и узвика јер и једна и друга врста имају експресивну вриједност појачаног израза.

Партикули *на* иманентна је транзитивност, тј. њена употреба у остваривању значења *дајем/узми* нужно укључује више актаната: два лица – лице које даје и лице којем се даје – као и предмет давања, егзофорично или ендофорично присутан. Будући да је форма са партикулом *на* експресивна, остварљива углавном у дијалогу растерећеном сувишка ријечи, објекат је ријетко исказан у непосредној вези са партикулом, у конструкцији **Na + N4** (на + бесприједлошки акузатив):

– *На, гјевојко, коласџу аздију...*; – *На, гјевојко, бурму ѿозлаћену...*; – *На, гјевојко, коѿрену од злаџа...* ВСК, Снп, 2, 200.

Много чешће објекат је садржан у контексту – анафорски или катафорски дат, па се партикула *на* реализује као самосталан исказ:

...Баџи на сџо, а оно звекну: сам самџаџ дукаџ, браџе! – На! – рече – Осџави ово! ЛЛ, Нб, 37; Па баџи ѿред Туду чврсџо завезан кукуруз. – На, ѿерушаџџе! БЂ, Км, 37; – На! – хџедох да јој ѿружим џиѿарџу... ГО, Гљ, 17.

Уз значење давања, пружања или императива *узми*, партикула *на* имплицитно садржи и елеменат наглашавања деиктичког упућивања на денотат. Пружајући га или захтијевајући да га узме, говорно лице адресату на експресиван начин скреће пажњу на објекат давања. И управо тај деиктички моменат, нарочито кад је то значење актуелније од директивног, опредјељује да се уз *на* може јавити и номинатив: **Na + N1** (на + номинатив):

На џи хљед!; На џи књиѿа! (разг.)

Као што примјери показују, адресат такође не мора бити експлициран (*Ha! – рече – Осѣави ово!*) или може бити именован вокативом (*– Ha, дјевојко, коласѣу аздију*) или дативом даљег објекта (*Ha љи хѣед!*), посебно када су у питању именице које објекат изражавају партитивним генитивом. Све то проширује модел у облик **Na + N3 + N1/N2/N4** (на + датив + номинатив/партитивни генитив/акузатив). Својствено њеном императивном значењу јесте да је блиско упућена на вокатив (а видимо то и из датих примјера: *– Ha, дјевојко, дурму љозлаћену...*), на адресата се у конструкцији исказа, умјесто дативном енклитиком, може упутити и вокативом. Тако се као структурна алтернација форме јавља форма и подмодел **Na + (N5) + N1/N2/N4** (на + (вокатив) + номинатив/акузатив) или чак и **Na + N3 + (N5) + N1/N2/N4** (нпр.: *– Ha љи, дјевојко, коласѣу аздију*). Наравно, вокатив је овдје семантички реципијент, али не и синтаксички будући да спада у категорију дислоцирану из синтагматских и синтаксичких релација.

Осим значења које се схвата у семантичком распону конверзивних глагола *дајем/узми*, присутног као обавезујућа подлога, партикула *на* може да актуализује и подстицајно значење које се остварује уз императив:, тј. **Na + imperativ:**

...извади једно измашћено и исѣресавијано љисмо: – Ha, види! – рече додавајући ми JB, Цд, 1, 434.

Партикула *на* јавља се и као саставни елемент експресивних фразеолошких конструкција типа псовки и негодовања: *Еѣо љи ља на!*; *Ево љи ља на!*; *Еѣо љи ља на саг!* – које се детаљније анализирају у оквиру поглавља о презентативним партикулама *ево, еѣо, ено*.

Партикула марш

Партикула *марш* такође има глаголско значење јер се „употребљава при командовању покрета, а такође и за терање, гоњење” (Јоцић–Васић 1988/2: 29). Њена употреба укључује и говорника и саговорника, односно редовно представља израз говорниковог емоционалног става усмјереног на саговорника, тј. увијек и само на друго лице (нпр.: А ти марш одавде! : *А ја марш одавде! : *А он марш одавде! : А ви марш одавде!). Њоме се изражава појачана афективност и изразито антипатетички однос – љутња, бијес, свађа, вријеђање – генерално однос несолидарности међу комуникаторима. У свим случајевима употребе ове партикуле подразумијева се значење блиско значењу глагола кретања са императивном семантиком строге заповијести, било да партикула представља самосталан исказ било да је укључена у сложенију структуру, нпр.:

Марш!; Марш одавде, сјоко једна! разг.

Овај вид директивности који се изражава партикулом *марш* спада у обрасце говорне неучтивости. У датим примјерима значење партикуле, а то је и њено основно значење, најближе би се могло парафразирати императивом за 2. лице глагола *одлазити*/излазити, јер изрицањем ове партикуле говорник на експресиван начин, у виду наређења, жели да удаљи саговорника са одређеног мјеста или уопште из комуникативне ситуације. На то упућују и конструкције са мјесним аблативним значењем које ова партикула може да регира по моделу **Marš + Adv mјesta**, а које се могу изразити прилогом:

Марш одавде! разг.; *Марш одаице, срам вас било!*
Осјавице дјечака на миру! БС, П, 39.

Такође се то значење, као и уз глаголе удаљавања, може изразити и приједлошко-падежном генитивном конструкцијом – генитивом са приједлозима *из, са, од*:

– *Марш из моје куће!*; – *Марш са моја йраја!* разг.; – *Ойшалићу вам ваш йал – йа марш од моје куће!* ЈВ, ЦД, I, 74.

Удаљавање се не мора остварити аблативно, него може и циљно – говорник наређује саговорнику у ком правцу треба да се удаљи, а то структурно подржава употреба акузатива са приједлозима *у, на* и прилога *йамо*. Однос несолидарности укључује и однос супериорности говорника у односу на саговорника, па је тако уобичајено да ће конструкцију упутити прије родитељ дјетету, него дијете родитељу, као у сљедећим примјерима из разговорног језика:

– *Марш на сйавање!*; – *Марш у креветй!*; – *Марш у кухињу!*; – *Марш на Јахорину!* разг.; – *Марш йамо! Не смејйај док радим!* МК, П, 116.

Крајње увредљиво употребљава се псовка, нпр.: – *Марш у йизду майшерину!*

Све конструкције: самосталан исказ, прилошка, генитивна и акузативна могу, и често и јесу, у врло узбуђеном говорењу, у коме се ова партикула и употребљава, бити спрегнуте са вокативним конструкцијама негативне семантике, којима се саговорник емоционално квалификује (вокативом емоционалне оцјене) и којима се појачава афективност:

– *Марш, идиоџе идиоџски!*; – *Марш одавде, ђудре једно!*; – *Марш из моје куће, дајро једна!*; – *Марш на сйавање, деришџе йокварено!* разг.

У таквим спојевима обје конструкције представљају синтаксички самосталне исказе који међусобно не остварују ни хипотаксичке ни паратаксичке релације, него се само синтаксички приближавају у оквиру јединственог исказа.

Конструкција са партикулом *марш* преко глаголске семантике може успоставити координативну везу са исказом који такође служи за изрицање строге наредбе, односно забране (императив или форме да + презент, да + перфекат):

– *Марш одавде и не враћај се никад више!*; – *Марш у кревет и да се ниси више јавио!*; – *Марш из моје куће и да ти моје очи никад више не виде!* разг.

Овакве конструкције могуће су и у форми самосталних исказа: *Марш одавде! И не враћај се никад више!*

Партикула *марш* може и да се употреби у оквиру индиректног говорног чина, када представља тобожњу љутњу, односно изражава однос блискости међу саговорницима, реакцију на задиркивање нпр.:

– *Поздравио ти мој шеф!* – *Марш, дезобразнице једна!* разг.

Партикула гле

Ријечцу *гле* Т. Маретић помиње у одјелку „о испадању и отпадању слогова” – „на крају ријечи отпао је слог у ријечци гле која је постала од гледај или гледи” (Маретић 1963: 120), индиректно објашњавајући њено поријекло и доводећи је у везу са глаголима. Сличну везу успоставља и М. Стевановић. Говорећи о употреби партитивног генитива у функцији објекта глагола *видјети* и *илегајти*, нарочито када су они у императиву, он помиње и ријечцу *гле* у такође императивној функцији: „За ово се у служби императива, поред самог тога облика, употребљава и речца гле (која пореклом није ништа друго до основни део овог другог глагола)” (Стевановић 1969: 194). Стевановић при том наглашава да се објекат уз ову ријечцу употребљава „најчешће када појава тога објекта изазива

изненађење и дивљење” (Стевановић 1969: 194). Императивно значење указивања на нешто што је необично или посебно уочљиво, изражено глаголом опсервативне семантике (*види*), ријечци *іле* приписују углавном сви који је помињу. У *Грамаїици сх. језика за сїиранце* каже се да иза ове партикуле „стоје именице и заменице у генитиву” (Мразовић–Вукадиновић 1990: 430) и даје примјер којим се изражава чуђење: „Гле њега како је нарастао!” (исто). Према истом моделу **Gle + N2** (гле + генитив) реализују се различите нијансе значења:

О, дре, іле нове сластїи! ЛЛ, Нб, 29; – *Гле мајсїора! – іромрмља Насїасја.* ФМД, Зик, 123.

У датим примјерима партикула *іле* служи да се скрене пажња управо на генитивни објекат. Улога *іле*-конструкција је прије свега „везивање пажње” за одређену појаву – лице, предмет или ситуацију на сличан начин на који се то постиже помоћу глагола *видјетїи*, *іледаїи*, а онда се у садејству са контекстом, у овом случају исказом који слиједи, остварује значење чуђења:

Једанїуї ілаїише неко дијетїе да иза уїла тїанко виче: – Гле Каїинке! Како си Каїинка? Ама ідје си тїи, ниїдје тїе нема?! ИА, 3, 29.

Скретање пажње на објекат, јачање референцијалног садржаја који у видно поље говорниково улази мимо очекивања, постиже се уз *іле* не само генитивом него и номинативом, према моделу **Gle + N1** (гле + номинатив):

– *Гле, іинївини! – рекао је каїетїан. – Зар у ово време не би тїребало да видимо беле мишеве?* МК, БТ, 74; – *Гле! Нов учїиїељ! Како тїо?* ЛЛ, На, 64; *Један од њих рече: – Гле, ірофесоров син! – и добаци ми циїаретїу.* ГО, Гљ, 76.

Постоји и конструкција **Gle + N1 + N2** (гле + номинатив + генитив), која се јавља као готова говорна форма

која служи за исказивање чуђења, пријекора или опомене, за неслагање са говорником, у којој се комбинују номинатив и генитив, али не у редуплицирању исте функције. У питању је клишеом блокирана конструкција *Гле њи њеја!*, у којој презентација објекта интересовања остаје у надлежности генитива, а номинативом се експлицира субјекат од кога се тражи да на генитивни објекат обрати пажњу. То је редовно замјеница *њи*, иначе резервисана за саговорника. Међутим, будући да је у питању говорни клише, готова комбинација која служи за скретање пажње на генитивни објекат и дешавања у вези с њим, а то је опет саговорник, и функција субјекта је десемантизована, тј. он не мора реално да постоји, него је уопштен. Тако говорнику конструкција служи за израз сопственог емфатичког става у вези са саговорником. Да је у питању номинатив, а не посесивни или етички датив, говори и то што је облик замјенице увијек наглашен:

– Види *њи* како је моја Зорка изабрала *фино* момче. Ааа, *іле њи ње!* БЂ, Бд, 217; – *Гле њи њеја!* *Шња њи мислиш ко си?* разг.; *Блаіоје се сасвим разіоройади:* – *Е іле њи њеја!* *Међер си њи неки мудрац!* *Па ваљда не седе свиње у механи!* ЛЛ, Нб, 104; – *Гле, іле њи њеја!* – *рече Блаіоје.* – *Здоі њаке сињнице да ілаче!* ЛЛ, Нб, 112.

Овој конструкцији је синонимна, такође као говорни образац, форма са императивом глагола видјети: *Види њи њеја!*. Као маркер везивања пажње адресата јавља се клише-ирана форма *Гле молим ње!*, при чему *молим ње* није форма учтивог обраћања нити значи да се саговорник моли да обрати пажњу, него у збирном значењу са *іле* значи изненађење говорниково. Може да функционише као самосталан исказ, као и само *іле*, или у оквиру ширег исказа:

– *Гле, молим ње, іочео је да се закључава!* ФМД, Зик, 99.

Осим номиналном и прономиналном категоријом у облику генитива или номинатива, уз *іле* као референцијални садржај може да стоји комплетан исказ или реченица која допуњава значење партикуле *іле* на сличан начин као што зависна изрична клауза допуњава глагол опсервативне семантике. При том се та клауза глаголској партикули *іле* придружује као јукстапонирана, попуњавајући имплицитно питање *Шіа?*, које се отвара употребом партикуле *іле*:

...а кад је іамо уіледао Ранка, још се више уйрейасіио: – Гле, ойей је овђе! БЂ, Бд,140; Гле! – узвикнуо је – Коіа ја іо имам часі да видим! АЛ, ДЉФО,104; – Гле, алај тутњи! БЂ, Пзк,135; – Гле, ойей дошао к себи! – рече она. ФМД, Зик,121.

Реченица која долази уз ријечцу *іле* заједно са њом формира исказ:

На обали Дунава видим іецароша. Поіурен, седи неіомично између два іободена шіаіа. Поред њеіа је нешіо жуіо: іорба! Гле, іа іо је Слободан! ПМ, НСв,176; Гле, іа и оіац је мислио на њеіа! МС, К, 264.

Те двије компоненте могу бити разложене и на посебне исказе:

– Гле! – рече она смешећи се – Па ви се іо дринейе за мој добар ілас! АЛ, ДЉФО, 24.

Та исказна и интонациона осамостаљеност појачава емфатичност, задржавајући пажњу саговорника и уносећи став изненађења. У оба случаја је демонстративно значење емоционално-емфатички обојено. Садржај на који се ријечцом *іле* скреће пажња углавном је катафорично постављен, тј. садржај на који се упућује долази као комплемент ријечце *іле*. У претходно датим примјерима моменат изненађења додатно је појачан употребом партикуле *іа*, која такође исказу прибавља екскламативност.

Значење остваривања неочекиваног садржаја у конструкцијама са партикуле *іле* може бити појачано и додатно експлицирано употребом партикуле *али* за изражавање логичког односа супротности:

Прави русвај. Ошїровано жиїю расїршено, мишоловке на месїу нема. Али іле! Исїод сїюла оїроман миш, уловљен је, још се їїрза. ПМ, НСв, 235; ...ње ни їу није било! Али іле! Као да ми је неко дошайнуо да їоїледам око себе, сїазіо сам на хауди кључ који сам јој діо їо-веріо на чување. ВЈ, С,123.

Пажња се усмјерава на садржај који се остварује и противно очекиваном, противно претходном контексту у коме је већ најављена нереализација маркираног садржаја. Комбинација партикула *али іле* нарушава претходно дату пропозицију и остварује супротно од понуђеног. Зато се *али* јавља као маркер супротног значења и истовремено интензификатор који појачава и значење партикуле *іле*.

За остваривање појачаног узбуђења, партикула *іле* може да се удвоји:

Гле, іле, како је їо красна браздица, їа како је дубока! МК, П,176; Баја їа їледа изненађен и у чуду їиїїа: – Гле, іле, їдје їиї нађе їїако їродран рјечник?! БЂ, Бд, 127.

На тај начин она јача и интензификаторску функцију, а узбуђење које говорник изражава може се окарактерисати као невјерица и чуђење.

Закључак

У складу са својим категоријалним обиљежјима по којима се смјештају у непромјенљиве, тзв. граматикализоване ријечи, партикуле у исказу у чијем саставу функ-

ционишу остају мимо синтаксичке структуре. У синтаксичком смислу директивне партикуле специфичне су јер је недвосмислена њихова способност рекције, тако да се јављају као семантички еквиваленти реченица. Уочавамо неколико типичних структура које се око ових партикула формирају.

Директивне партикуле *(x)ajge*, *іле*, *на*, *ge/geg/gege/geder/гела*, *марш* одликују се способношћу регирања. Уопште, природа регираних конструкција зависи од парафразиране глаголске семантике на коју презентивно-директивна партикула упућује. Тако се уз *іле* – са значењем скретања пажње – везује углавном генитив, уз *(x)ajge* – са значењем кретања или подстицања на неку активност – адвербијалноодредбене конструкције или акузатив. Сличну рекцију остварује и *марш* – везујући као глагол кретања (удаљавања) адвербијалну одредбу мјеста, аблативно или циљно датог, док се уз двоактантно *на* – значење *дајіи некоме нешійо* – укључују елементи N3 + N1/N2/N4, при чему се партиципација N1 омогућује на основу појачане деиксе на денотирани објекат давања. Сва та значења појачана су и емоционалним ставом говорника према саговорнику или према садржају исказа: изненађењем, чуђењем, ликовањем, изазивањем, тјешењем, допуштањем, свађом, пријетњом, псовањем, љутњом, радошћу, нестрпљењем и сл.

У исказу ове партикуле служе да се исказе подстицање, самоподстицање, забрана, наређење, да се скрене и задржи пажња реципијента на неком битном сегменту исказа, да се реципијенту нешто пружи у експресивно-емфатички обременејеној ситуацији или прекине ишчекивање.

ЕКСКЛАМАТИВНЕ КОНСТРУКЦИЈЕ СА ПРЕЗЕНТАТИВНИМ ПАРТИКУЛАМА

*Грамаџичко-ѣраѣмаџичке каракѣерисѣѣке
ѣрезенѣаѣивних ѣарѣѣкула*

Улога презентативних партикула у језику подстицајна је за лингвистичку анализу зато што отвара најмање са два аспекта. Први се односи на начин њиховог уклапања у цјелину исказа и мрежу семантичко-прагматичких релација на које непосредно или посредно утичу. Други је условљен чињеницом да се при реализацији тих партикула у исказу усложњавају не само њихове значењско-прагматичке могућности него и синтаксичко-комбинаторичке, противно лексичко-граматичким карактеристикама врсте ријечи којој припадају. На основу значења демонстративности и поријекла, те на основу трочланог микросистема који образују, презентативне партикуле су ослоњене на показне замјенице и замјеничке просторне прилоге (*ево : овај : овдје, еѣо : ѣај: ѣу, ено : онај: ондје*). Њихову међусобну блискост условљава то што су све три врсте, као неденотативне ријечи, обиљежене деиктичком генезом лица, које је такође тријарна категорија – идентификована иначе у односу на позицију учесника у говорној ситуацији. Разлике међу њима најдоминантније су у области функционисања, у синтаксичкој равни језика, јер партикуле нису синтаксички пунозначне ријечи као што су то показне замјенице и показни замјенички прилози, тј. не могу заузимати у сложенијим синтак-

сичким цјелинама ниједну синтаксичку функцију. Но у нарушавању догматичности овога, морфосинтаксичким аксиомима задатог правила, можда и јесте посебност ове групе партикула (и не само њих), а огледа се и у томе што њихово функционисање у језику испољава одређену моћ регирања и управљања (најчешће) супстантивном категоријом.

На ту њихову особеност указује врло често и литература (в.: Кордић 2002; Тополинска 1980: 7–15). Истичући њихову блискост са показним замјеницама и прилозима за мјесто, И. Клајн наглашава да се „*presentativi i od jednih i od drugih razlikuju po sintaksičkoj funkciji, koja bi se možda jedino mogla okarakterisati kao predikatska: Eto opet se sve smirilo ekvivalentno je spoju dveju koordinisanih rečenica: Vidite, opet se sve smirilo...*” (Клајн 1985: 99). С друге стране, учинак њиховог дјеловања у комуникативном функционисању синтаксичке конструкције, у којој се налазе, врло често је једнак дјеловању узвика јер су партикуле, као и узвици, ријечи непосредног говора, маркери емоционално-емфатички нијансираног говорења. Све те специфичности утичу да се њихова категоријална припадност у граматицама српског/српскохрватског језика и радовима гдје се уопште помињу, врло различито третира. Сматрају их узвицима (Маретић 1963: 565, 573), прилозима (Брабец и други 1970: 153, 224; Станојчић–Поповић 1995: 118), замјеничким ријечима (Пипер 1983: 52), показним ријечцама (Стевановић 1964: 384; Стевановић 1969: 171, 202–204; Станојчић–Поповић 1995: 121, 207), конверзационим партикулама (Мразовић–Букадиновић 1990: 422–423, 429–430), узвичним демонстративима (Прањковић 1993: 211–212), презентативима (Клајн 1985: 98–100), директивним партикулама (Ристић 1999: 98) итд. – а све то происходи управо из њихове блиске везе са прилозима и замјеницама и функционалне блискости са узвицима.

Недостатак диференцијалних граматичких категорија у односу на друге врсте непромјенљивих ријечи условио је да партикуле развију дјелатну језичку функцију, односно да постану ријечи прагматике јер у суштини „usmjeravaju uključivanje informacije i time daju upute za daljnje vrednovanje i interpretaciju govornog iskaza” (Гловацки-Бернарди 2004: 64). Њихово присуство у исказу уводи у тумачење значења исказа једну или више пресупозиција, тј. партикуле су носиоци семантичко-прагматичке подлоге исказа у који су инкорпориране.⁸⁰ То им додјељује улогу експлицитних експонената имплицитно присутног дијела текста са којим исказ са партикулом кореспондира и остварује кохерентно јединство, а у општелингвистичким релацијама сврстава их прије у јединице надреченичних него морфосинтаксичких релација. Зато и јесте откривање за ту врсту ријечи синтаксички неочекиваних комбинаторичких релација један од задатака синтаксичке анализе, а мноштво прагматичких реализација – говорних образаца које те ријечи формирају њен други, не мање важан циљ. И један и други моменат рефлектују у употреби презентативне партикуле *ево*, *ејџо* и *ено*, које се могу сматрати подврстом партикула са директивном семантиком јер се у ширем смислу под директивност може подвести и значење апелативности и деиктичко-презентативно значење, а то су темељна значења која ове партикуле уносе у исказ у који су укључене. У свјетлу тог значења, и у србистичкој/сербокroatистичкој литератури партикулама *ево*, *ејџо*, *ено* посвећено је највише пажње у оквиру деиксе и егзофорично-ендофоричних релација (в.: Клајн 1985; Кордић 2002; Пипер 1983; Симић–Јовановић 2002), пошто се њихово деиктичко зна-

80 Тако нпр. у декларативни исказ *Дошао је и Марко* партикула *и* уноси пресупозицију да је Марко дошао противно очекивању или и поред неизвјесности да ће се то десити или да су прије њега дошли други и сл.

чење реализује и као анафорично и/или катафорично упућивање на контекст испред или иза мјеста у тексту гдје се налазе, а такође и на извантекстуалне елементе, на ситуацију или предметну стварност.

*Презентативне партикуле
као маркери екскламативног исказа*

Иако је систем презентатива у српском језику трочлан, у употреби су много чешће два његова члана – *ево* и *ејо*,⁸¹ док се *ено* рјеђе јавља, нарочито у писаном тексту, што се објашњава његовом егзофоричном (Клајн 1985: 100; Кордић 2002: 112) употребом. Зато су и у примјерима који се у раду наводе заступљене чешће партикуле *ево* и *ејо*. Од свих значења која се презентативима могу приписати (деиктичност, директивност, давање/пружање, појављивање, налажење, скретање пажње, упозорење, резимирање, ликовање, намјера, опклада, јављање итд.), занимају нас она која су емфатички ојачана и подрамујевају у реализацији екскламативан исказ, тј. посматрамо презентатив као екскламативни функтор који исказу у коме се налази, слично узвицима, прибавља узвичну интонацију.

Међутим, свака употреба презентатива не подразумева нужно повишен тон. Значење презентативне конструкције које се описује семантиком презента *дајем* или императива *узми* и демонстрира чин пружања нечега некое, нуђења (при чему је врло често таква конструкција и у тексту описана покретима пружања руке којом говорник даје нешто саговорнику), и најчешће није екскла-

81 С. Кордић, на основу исцрпног истраживања, закључује да се у говорном језику *ето* пет пута рјеђе користи него *ево*, док се у писаном користи два пута чешће од *ево* (в.: Кордић 2002: 93–128).

мативно, уколико није обојено неким емотивним ставом говорника, нпр.:

Куїуј смокве, или шїа хоћеш, само се не враћај без њеїа. Ево їи новац. Плаћај, не цењај се. МС, Дис, 375; *Гојко је одмоїао са самара дуї коноїац и мирно јој їа їружио: – Ево, сїрина, објеси се на њ, нов је. Можеш їу їред кућом, на їрешињу* БЋ, П, 25; *Адвокаї услужно їоднесе два сїиска: – Ево, їосїодине лоїорнице, овим се људима може раздијелиїи оружје, а овај їовећи сїисак, їи су за чишћење.* БЋ, П, 68.

Екскламативно значење презентатива подводљиво под значење глагола *дајем/узми* условљено је емоционалним ставом говорника, као нпр. – љутњом што ће неко нешто узети што он нерадо даје (а), радошћу што неком нешто може да пружи (б), изазивањем или зачикавањем саговорника (в) и сл.

а) – *Хоћу геоду!*

– *Еїо вам све! Мени не їреда нишїа!* ЈВ, Цд1, 155.

б) *Ево їи їоклон!* разг.; – *Ево нешїо за Греїи! – рече бароница сїављајући крушку на їод скеле.* ГО, Гњ, 169; – *Дела, ево. Ево їи ручак! Сїремила сеја.* МК, П, 153.

в) *Усїиаше ди од вароши їоїїеїле из хаудица у дрда: – Ехеј, їарїизани! Еїо вам нешїо једро!* БЋ, ДНБ, 31.

У сваком случају, екскламативност овакве форме када презентатив има значење глагола *дајем/узми* мора бити подстакнута појачаним осјећањима.

Конструкција датих примјера по моделу **Evo/eto/eno + N3 +N1/N2** (Ево/ето/ено + датив + номинатив/генитив), очигледно је усмјерена семантиком презентатива која се описује императивом *узми* или њему конверзивног глагола – *дајем*, односно рекцијом тог глагола који захтијева два актанта: дати неке нешто, што подразумева употребу датива – адресата и објекта експлици-

раног најчешће генитивом. Еквивалентност номинатива генитиву условљава значење демонстративности, односно апелативности, које презентатив носи. Пошто се давање нечега некое углавном обавља непосредно, то је и пратећа језичка форма врло често редукована само на презентатив чија је улога и тада крајње егзофорична:

...извади уредно замоџан њакџи и њологи ња њреда ме:

– *Ево!*

– *Шџа је њо?*

– *Бџџерија. БЂ, СЊ, 227.*

Ексклазивност није супрасегментално обиљежје ни конструкција које представљају приповједачки или поетски манир, односно које служе да катафорички отворе приповиједање, при чему се обично употребљава презентатив *ево*:

Ево како је било. Пође мој браџи ње њодине у школу. ЈВ, Цд1, 375; Ако њи јаве умро сам, – ево шџа ће биџи. / Хиљаде шарених риба / лејришаће ми кроз око... МА, Тзн, 255; Ево како је било у школи. разг.

Типична структурна одлика тих конструкција јесте садржана у томе што презентативна партикула везује за себе зависну реченицу објекатско-изричног значења.

Такође нису ексклазивне ни конструкције које служе да у виду закључка, са значењем резимирања, анафорички објаве завршетак неког приповједачког сегмента. Анафоричка функција типична је за презентатив *еџо*:

Еџо, њо је моја исџорија, којој ја нисам дао њовода и збој које исџашиџам ни крив ни дужан. ИА, 3, 53; ...али идуџеџи њазарној дана све ће се њоновџи и неће биџи ниџиџа боље. Еџо, њо ња увијек љуџи и мучи. ИА, 3, 207; Еџо како је све било. разг.

Нису ексклазивни искази у којима презентативи *ево* и *еџо* партиципирају на овај начин, тј. везујући за себе формално зависну изричну (*како је било; шџа ће се*

дојодити) или независну реченицу (*џо је моја историја; џо ја увијек љути и мучи*) по моделу **Evo/eto + R** (ево/ето + реченица). Та конструкција има значење катафоричног најављивања неког садржаја (конструкција са *ево*) или ананфоричног резимирања (конструкција са *ејо*). Ексламативни су само ако служе као средство емфазе, интензификације, тј. ако се њима жели посебно нагласити важност догођеног или битност неког садржаја:

Обиравам око Шехаџе, љедам му љокорно у очи... Само да ми нађе какво мјесто, какво било, само да не једем седи ујробу шџо су ме сви одбацили као џа! Ејо зашџо ме се џиче Шехаја! МС, Т, 367; Прва љрича је, џврди џужилац, џо знала, али је џај љодаџак, мада на џо нема љраво, љреиначила, џе доуџила да Зовко дјевојчицу у љричи закоље како би џа сцена на слушаоца јачи уџисак оџавила. Ејо, љосљодо суци, чиме се све оџужена дави! ТЛ, Јс, 76.

Да би била ексламативна, и катафорична најава мора имплицирати узбудљивост догађаја, неочекивано откриће и сл., мора актуализовати моменат скретања и везивања пажње адресата за садржај исказа:

Ево у чему је љроуџи! Тредали су некој у селу да задрже за секџор милиције и сџвар би била у реду. БЂ, Сн, 159.

Сљедећи примјер показује врло експресивну дистрибуцију катафоричног *ево* и анафоричног *ејо* у интензификаторској функцији:

– Ево шџа ћу да урадим! – рече младић из врџа. – Враџићу се за један сџи, а онда ћеш ме молиџи да џе љоведем. Ејо, шџа ћу да урадим! МК, БТ, 15.

Презентатив у комбинацији са реченицом, осим текстуално-катафоричког најављивања и анафоричког

закључивања, има и нека друга значења, углавном у већ уобичајеним изразима. Ни други тип зависне реченичне конструкције са презентативом на почетку и везником *да* најчешће не носи обиљежје ексклазивности, а то су конструкције којима се изражава намјера:

*Ево да се њредсџавим.; Ево да се њрисјеџимо.; Ево да видииџе и мене.*⁸²

За разлику од ових, конструкције исте структуре у друкчијим комуникационим условима представљају идиоматски израз који функционише као говорни чин **опкладе**. Конструкцијом са презентативом саговорник се изазива и покушава навести да пристане на опкладу, што се овјерава покретима тијела, односно руковањем саговорника, а супрасегментално је такав исказ обиљежен ексклазивношћу:

– ...и оџетџ љу се ја у њему наџи љрије неџо џи доџеш. – *Ево да неџеш! Дај руку!* БЂ, БД, 140.

Као ексклазивна, функционише реченична конструкција типа *Еџо видии!* – која служи за аргументисање, за увјеравање саговорника. Презентатив ту има интензификаторску убјеђивачку функцију:

– *Пиџао сам. Он каже исџо. – Еџо видии! Шџа онда хоџеш?* МС, Т 367; – *Не љијем... Поџио сам да ља не наџуџим. – Еџо видии да љијеш!* МС, Т, 6).

Емфазом је редовно, а тиме и ексклазивношћу обојена употреба презентативних конструкција за исказивање појављивања некога или нечега јер она укључује тензију дугог ишчекивања, која се прекида коначним појављивањем, или различита узбуђења која прате изненадно, неочекивано појављивање некога или нечега

⁸² Примјери са интернет-странице forum.krstarice.com/arhive/index.php/t-156275.html-14k, 10. 7. 2015.

и прекидају моменат одржаване неизвјесности. Та конструкција подразумијева врло кратку форму –**Evo/eto/eno** + **N2** (Ево/ето/ено + генитив). Екскламативност оваквих исказа очигледно је подстакнута и синтаксичком редукцијом која произлази из појачаног узбуђења јер исказ износи само оно што је чиста презентација – презентативно-ситуациони сигнал и номинација – све остало је редундантно. Значење презентатива у тој конструкцији најближе је значењу презента глагола кретања: *їојављује се, долази, сїиже* – односно актуализује моменат непосредности, присутности одређеног објекта у тренутку говорења:

...далеко исїод їробља їосуше їамне војничке фиїурице. – Еїїо их! БЋ, ДНБ, 27; ...а їраја и їалама небеса їролама: – Еїїо їенерала! Еїїо їенерала! ПК, Км, 98; Задихан и уїлашен викао је још издалека као їшелал: – Еїїо їосїодина, еїїо їа на дијелу коњу! ИА, НДћ, 155.

Уколико значење презентативне конструкције овог типа схватимо у оквиру семантике глагола *сїиже/долази*, генитив би се могао – у синтаксичким релацијама – схватити као нека врста логичког субјекта. Међутим, значење презентативне конструкције у овом случају је прегнантно, најмање двокомпонентно, будући да се датом формом саговорнику скреће пажња на блиско присуство генитивом означеног објекта. Осим референцијалног значења приближавања, тј. кретања, презентативна форма садржи и компоненту апелативности (Тополинска 1980: 7–15) – саговорник се наглошћу и појачаним емоцијама подстиче да уочи предмет појављивања, што презентативној форми овог типа додаје и значење блиско императиву прелазног глагола *видјетїи, їоїледатїи*, који уводе објекат.

Употребу генитива уз презентатив Стевановић описује у оквиру дистрибуције партитивног генитива, упућујући на рекцију глагола *видјетїи* и *їледатїи*, уз које

ближи објекат, осим у акузативу, може бити и у партитивном генитиву јер је „запажање чега најчешће дјеломично”, нарочито када се ти глаголи налазе у императиву (Стевановић 1969: 194).

Очигледно је да је образац посљедица низа редукција, говорних пречица за које је иначе тешко, осим на нивоу претпоставки, одредити синтаксичку структуру, односно она се ту јавља као секундарна. Презентативно значење ове форме (појављивања) сабира у себи двије битне компоненте – компоненту којом се апелује на реципијента (*види*) и она актуализује објекатско значење генитива, али и компоненту којом се реферише о ситуацији и која подразумијева значење *стиже/долази*, што актуализије субјекатско значење генитива. Зато је врло интересантна форма која се у говору често чује, а која укључује и номинатив у дату конструкцију, по моделу **Evo/eto/eno + N2 + N1** (Ево/ето/ено + прономинални генитив + супстантивни номинатив):

*Ево ја Марко! разг.; Ено ја и Момчило!*⁸³; *Ено ја Рајко, кујује новине на тирафици!* – узвикну Воја.⁸⁴

Примјер показује да се у говору редулицира означавање истог објекта замјеницом и именицом у различитим падежним облицима. С. Кордић с тим у вези сматра да „*budući da je moguće upotrijebiti imenicu usprkos prisutnosti riječi ga, znači da evo ga zajedno skreće pažnju i da zato imenovanje može i nakon njih uslijediti. Evo ga funkcionira kao cjelina u kojoj ga više nema značenje upućivanja na osobu, predmet, nego samo popunjava sintaksičko mjesto genitiva kojemu evo otvara mjesto. Budući da je mjesto genitiva zauzeto pomoću ga, imenica i ne može stajati u genitivu, nego je u nominativu*” (Кордић 2002: 115).

83 www.mycity.co.yu/Spot-2/Footboll-Manager-2007_10.html-113k-no, 10. 7. 2015.

84 Интернет-страница: rastkoradicevic.mojblog.co.yu, 10. 7. 2015.

Чини нам се да овај однос номинатив – генитив ипак отвара синтаксичку недоумицу. Замјеничка генитивна енклитика уз презентатив у исказу који значи појављивање јесте честа, али ни именица у генитиву из те форме није истиснута, нити је њена употреба проријеђена. Супстантивно-присупстантивно упућивање на исти појам креће се углавном у оквирима апозиције. Р. Симић упућује да „заменичке речи функционално равне именицама – између осталог учествују на исти начин као и ове у организацији апониране конструкције. Али су ретке” (Симић 2000: 227). Међутим, апозитивна форма подразумева исти падежни облик и постојање паузе накнадног додатка, а у овом случају форме су неконгруентне и без апозитивне паузе. Чини нам се да се та неусаглашеност да објаснити управо двокомпонентношћу значења презентатива и у овој конструкцији. Можемо претпоставити да форма *Ево ја Марко!* садржи пресупозиције: *Обрати пажњу на њега који управо долази!*, односно *Види ја* – чиме се актуализује генитив – и *Он је Марко!* или *Долози Марко* – са актуализацијом номинатива, који има значење идентификовања субјекта. Тако је двокомпонентно значење прегнантне презентативне конструкције са генитивом (*Ето генерала!*) оvdје структурно разложено па је двокомпонентност експлицитна. Додамо ли томе неколико условљавајућих елемената: редукцију подстакнуту интензивним осјећањима – узбуђењем, моментом скретања пажње, брзину упозорења (а све то је присутно и омогућено неексплицираношћу предиката), као и вишеслојно идиоматско-фразеолошко брушење које такве структуре чини синтаксички ирелевантним, чини се да су номинатив и генитив у тој конструкцији задати различитим семантичким центрима.

*Синѿаксичко-ѿраѿмаѿички
ѿиѿови ѿрезенѿаѿивних исказа*

Будући да су овакви искази и емоционално-експресивно маркирани, издвајамо неколико семантичко-прагматичких типова који потпадају под опште значење конструкције **Evo/eto/eno + N2** – значење појављивања. Појављивање некога/нечега је често праћено емоционалним ставом говорника, обиљеженог позитивним емоцијама, нпр. радошћу:

– *Охохо! Ево снијеѿа, ево снијеѿа!* БЂ, П, 545.

Тај став може бити обиљежен и непријатним осјећањима, којима се нпр. изражава страх и истовремено упућује упозорење саговорнику:

– *Бјежи – еѿо их!* БЂ, П, 572; *Еѿо Талијана, ђеѿо, еѿо усѿаша!* БЂ, П, 556; *...и ѿрозѿори немоћним и уздрхѿалим ѿласом:* – *Еѿо каура! Не дајѿе, браћо, да...* ПК, Км, 138.

Овај тип исказа може да значи и лоцирање објекта у простору или времену, односно значење налажења:

– *Ево ѿа! – ѿказао је ѿолицајац на зѿрченоѿ Младена на сред ѿогрума* МС, К, 18.

Обично је при том присутан и моменат тражења објекта просторно удаљеног и од говорника и од саговорника и укључује интенцију да се објекат одреди, праћену емфатичношћу ишчекивања. Типично се тада употребљава презентатив *ено*, што је у складу са његовим основним значењем да служи за упућивање на објекте дислоциране из говорне ситуације:

– *Ено ѿа ... чек, чек... код саме сѿанице, с друѿе сѿране ријеке! – Пирѿо ѿрви оѿази облачић дима* БЂ, П, 531;

– Ено их! – *їихо* узвикну Милан и *їоказа* руком на црну *їомилу* људи који су издијали из једној шумарка у низини и лајано милили *цесїом*. БЂ, Бд, 166; – Ено их кроз кукурузе! Дочекај, заоколи! БЂ, Бд, 214.

Помоћу *ено* и његове семантичке компоненте удаљености из комуникативне ситуације може се изразити и удаљавање, за разлику од *ево* и *еїшо*, који се користе да се означи нечије приближавање:

– *Види-ге, Јовице, је ли сїара одмакла?* – Ено је, зами-
че низ *їуїї*! БЂ, ДНБ, 58; – Ено, већ је на *їола* *їољане*!
БЂ, ДНБ, 58.

Осим саме форме: *ено* + генитив, значење удаљавања мора бити описано и контекстом.

Конструкција *ево* + генитив – *Ево ме!* – јесте типична форма која се користи за одазивање. Она такође има значење појављивања, али сада је у питању појављивање говорника у комуникативној ситуацији, тј. јавља се као одговор на питање иницирано од стране саговорника. Говорник се маркираном формом оглашава, обавјештава саговорника о своме присуству:

– *Гдје си їиї, доїа їиї сїворца, їиражим їе већ їола саяїа!* – Ево ме! *Шїа* је новоїа? БЂ, П, 486; – *А камо се їиї учийїељу?* – рече *їой*. – Ево ме! ЛЛ, Нб, 75.

Осим значења давања, као нетипично екскламатиивног, и појављивања, као типично екскламатиивног, презентативи могу да искажу и нека друга врло експресивна значења. **Форма *Evo/eto/eno* + N3 + N2/N1** (*ево/ето* + датив + генитив/номинатив) – може да има значење ликовања, приближно: *Види шїа їиї је учинио/учинила!*. Значење форме је евалуативно и укључује пресупозицију да се говорник не слаже са односом реципијента (датив) према номинативом/генитивом денотираном објекту:

– Бугала, їунђао је Шехаїа, майџора бугала! Еїџо му родни їрад, еїџо му завичај! МС, Т, 42; – Па Дика ово... Дика оно... Еїџо јој сад њене Дике! ЈВ, Цд, 1, 58; Поїџом се оїласи немачка арїиїљерија... – Ево Вам Ваших Немаца! И Вашеї їоздрава са мајором Бенсоном! – краљ Пеїџар је їокушавао да се нашали са їуковником... МВ, ЧкП, 80.

Комбинација презентативне форме *Evo/eto* + N3 (ево/ето + прономинални датив), којој може бити и дода-та партикула *на*, којом се јача директивно значење, служи за исказивање пријетње, нарочито у специфичним условима свађе или туче:

*Заковрну очима и замахну рукама. – Ево їи, їа да сад видиш! БЂ, Сн, 381; Еїџо їи на, руїодо! – їа се залетїе и шуїну онесвешїеної.*⁸⁵

Форма са презентативом служи и као идиоматска конструкција за исказивање негодовања, неслагања, прекора и сл. За то служе изрази структурирани по моделу ***Evo/eto/eno* + N3 + N2 + *na* + *sad*** (ето/ево/ено + прономинални датив + прономинални генитив + на + сад). У реализацији исказа тог структурног типа не морају бити заступљени сви елементи. Модел се може остварити у варијацијама: *Еїџо їи їа!* / *Еїџо їи на!* / *Еїџо їи їа на!* / *Еїџо їи їа на сад!* и сл. Њима се на експресиван начин изражава „*da se dogodilo nešto suprotno od onog što se očekivalo, nešto nepredviđeno i iznenađujuće*” (Кордић 2002: 119):

– *Еїџо їи сад!* – корио сам самої себе ЈВ, Цд, 1, 249) – *Еїџо їи їа сад! С їџодом се од нека доба не може разїоварайи* БЂ, П, 510; *Еїџо їи їа, враже, їрекину шїиву!* БЂ, П, 531);– *То и јесї сумњиво шїїо їоворїїе исїїо.*

⁸⁵ Примјер са интернет-странице: <http://forum.circleofwords.org/wiewtopic.ph?t., 10. 7. 2015>.

– *Ејо њи саг!* – *насмјао сам се од муке* МС, Т, 362; – *Сви сје ви једнаки, доже мој!* – *рекла је.* – *Ено је саг!* *Шја сам њи ја крив?* БЂ, Сн, 246.

Као идиоматско-фразеолошка форма, конструкција трпи семантичко сажимање у јединствено, уобичајено значење, чиме се функција појединих елемената мијења. Будући да цијела конструкција има значење опште формуле за исказивање експресивно-емотивног коментара, и дативно пуњење увијек 2. лицем јединине (*њи*) условљено је клишеом и нема корисничко значење, него контактно, као етички датив. Конструкцију је могуће усложнити и реципијентним дативом, тј. редуплицирати датив, при чему се уз датив контакта – говорни клише, реципијентним дативом изражава коме је такав вид коментара усмјерен, у примјеру који слиједи то је датив 1. лица множине – *нам*:

– *Хоће сељо да рајује с државом. Ејо њи нам саг рајја!* – *њу и ѡамо су злојуко јунђали сѡарији људи* БЂ, П, 417.

Примјери показују да је за исказивање негодовања типична употреба презентатива *ејо*. Замјеном тога презентатива презентативом *ево* у истој конструкцији и њеном употребом у друкчијим комуникативним условима, израз добија значење псовке. Конструкција **Evo + N3 + (N2) + na** (ево + прономинални датив (+ прономинални генитив) + на) – функционише као псовка, карактеристичан израз негативне маркираности који се употребљава углавном у разговорном стилу. У формама књижевно-умјетничког стила овакав израз вид је пререгистрације и служи за говорну карактеризацију лика – дајући опису значење спонтаности и увјерљивости. У сваком случају, употреба псовке увијек подразумијева емоционално и експресивно обојен говор – отуда и њихова појачана ин-

тонација. Прагматика псовке је различита – креће се од тога да представља чин агресивног понашања до потребе за испољавањем слободе у изразу, рушења табуа и традиционалних норми у понашању и изражавању (Левин 1998: 809–819).

Овај тип псовке ендорфоришно је егзофоришног карактера. Опсценост је еуфемистички ублажена лексичким значењем израза, али је прецизирана егзофором – карактеристичним покретима руку, тзв. „одмјеравањем од шаке до лакта”, што у српском језику има фразеолошко-псовачко значење, асоцијативно усмјерено на, у друштву табуизирани, ознаке мушке полности:

Тада неко од њурских младића викну: – Оћеш, курво, Тријолис? Ево њи, на! – и вичући одмјеравају за њим „од шаке до лакта” и чине друге нејурисџојне њокреџе ИА, НДћ, 278; – *Твој ми је џед о џави радио, џа оџац, џа сви џвоји, ал ево им! ПК, Км, 89; Немам, дакле, ниџиџа џроџив обнове једној сџоменика џроџим временима, зарумен и криџичаре и браниџење фалусне симболике, уџерене у небо одакле је НАТО и сџиџао, која за милион и кусур евра џоручује – ево вам џа, на! Време, бр. 832,1.*

Закључак

Проведена анализа конструкција са презентативним партикулама *ево*, *еџо* и *ено* потврђује опште особине партикула као ријечи које су лексичко-семантички нефиксирани за одређено денотативно значење, па је према томе и њихова семантичко-прагматичка вриједност контекстуално условљена. Партикуле су граматички непромјенљиве и неконституентске језичке јединице и функционишу у реализацији језика примарно на прагматичком нивоу,

као индикатори одређених говорних чинова и маркери говорне интенције – при чему модализују значење исказа у коме се налазе. У односу на те опште карактеристике партикула као врсте ријечи, презентативне партикуле су специфичне по томе што на одређени начин утичу и на структуру исказа у коме се налазе. Иако нису реченични конституенти јер њихове категоријалне могућности не укључују актуализацију лица и времена, имају способности рекције, која се реализује преко деиксе предиката, тако да искази са презентативним партикулама функционишу као семантички еквиваленти реченица. Природа регираних конструкција зависи од парафразираних глаголске семантике на коју презентативна партикула упућује.

Уобличавајући конструкције које функционишу као екскламативне, презентативи се везују најчешће са номиналним и прономиналним облицима, али и са реченицама, према говорним обрасцима: презентатив + N2 (*Ејџо ђенерала!*); презентатив + N2 + N1 (*Ено ја Марко!*); презентатив + R (*Ејџо зашћџо ме се џиче Шехџаја!*); презентатив + N3 (*Ево џи, ја да сад видиш!*); презентатив + N3 + N2 + па + сад (*Ејџо џи ја на сад!*). У оквиру опште формуле *Evo/eto/eno + N3 + N2 + па + сад*, зависно од значења исказа, могу да се реализују уз презентативну партикулу само поједини чланови (нпр.: *Ево вам!*; *Ево вам ја!*; *Ејџо џи сад!*; *Ејџо џи ја сад!* и сл.).

Од типичних значења исказа са презентативним партикулама издвајамо: деиктичност, директивност, давање/пружање, појављивање, налажење, скретање пажње, упозорење, резимирање, ликоване, намјеру, опкладу, јављање, пријетњу, вријеђање и сл. Сва та значења могу бити реализована у екскламативном исказу, с тим што су нека типично екскламативна, а нека то постају у контекстом задатим условима, када укључују додатни емоционални став или изразитију наглашеност садржаја.

Као недвосмислено екскламативни исказ издвајамо онај којим се изражава појављивање, са више подтипова, јер оно укључује и моменат изненадног преокрета, прекидања ишчекивања, што је праћено емфазом. У екскламативне конструкције спадају и оне којима се изражава опклада, упозорење, скретање пажње и интензивирање, као и оне које као говорни чинови имплицитно носе појачана осјећања, као што су нпр. псовка и свађа.

КОНСТРУКЦИЈЕ ЕКСПРЕСИВНОГ ПОТВРЂИВАЊА И НЕГИРАЊА

Ријеч *да*, што у функцији везника, што у функцији партикуле,⁸⁶ спада у српском језику у најчешће употребљаване лексеме. Такође је изразито фреквентна у употреби и партикула *не* јер се употребљава и као лексички и као синтаксички негатор, а и као обавезан члан структуре неких често употребљаваних идиоматских конструкција. У својим основним значењима потврђивања и негирања ове партикуле су експресивно неутралне. У контексту та њихова примарна значења могу бити модализована експресивним ставом. Тако је потврђивање партикулом *да* често праћено симпатетички или антипатетички нијансираним емоцијама или ставовима (нестрпљењем, резигнацијом, незаинтересованостју, усхићењем, одушевљењем и сл.). И партикула *не* је у примарној употреби изражавања логичко-смисаоних релација негирања експресивна такође у контексту који је емоционално модализован, као и када је у функцији реченичног еквивалента, тј. самосталног исказа са значењем директивних говорних чинова, као што је забрана, или директивно-експресивних, као што су несаглас-

86 У претходним поглављима представљене су бројне конструкције у којима партикула *да* формира ексклазивне исказе директивног и дезидеративног типа, са разноврсним значењима (као што су: жеља, честитање, наздрављање, проклињање, захтјев, забрана, савјет или препорука) као и идиоматске обрасце присјећања, подсјећања, дивљења и сл.

ност, побуна и сл. Одређивање тих њихових додатних значења условљава сазначност контекста, а не одређена структурна форма у којој би дате партикуле биле један од обавезних конституената, па их је фактички немогуће пописати а несврсисходно описивати. Српски језик располаже мноштвом врло експресивних конструкција које су, без партикула *да* и *не* у својој структури, еквивалентне њиховом основном значењу потврђивања и одрицања. Те конструкције функционишу као јединице експресивног израза, што их укључује у екскламативне исказе. Указивањем на те форме и могућности њихове семантичко-прагматичке дистрибуције, без претензија ка њиховом детаљном попису (јер се као говорни обрасци умножавају посебно у оквиру фразеолошких конструкција), заокружујемо опис екскламативних конструкција у њиховој функционално-семантичкој комплексности.

Конструкције експресивног потврђивања

Као што је већ речено, примарно значење партикуле *да* јесте изражавање потврдног одговора на постављено питање и исказ у коме се то значење реализује не мора бити експресиван нити екскламативан, а обично и није, што опет зависи од услова у којима се одвија комуникација и од ставова комуникатора. Међутим, наш језик располаже бројним синонимним формама за експресивно потврђивање. Синонимија се, свакако, као што је то за ту језичко-стилску појаву и типично, ријетко остварује као апсолутна, а углавном и најчешће као приближна. Будући да се ради о еквивалентима потврђивања, употреба тих језичких јединица и конструкција остварује се углавном у дијалогу. Разговорни стил располаже мноштвом идиоматских конструкција које функционишу као структурно-семантички блокирани фразеолошки

изрази, као готови обрасци којима се може изрећи потврђивање, а чија употреба обавезно укључује емфатичност или стилематичност.

У дијалогу се врло често јавља и колоквијални еквивалент партикули *да*, а то је партикула *ја*. И она, као и партикула *да*, може да понесе различито значење и да буде употријебљена у разним говорним чиновима, као што су експресивно потврђивање, чуђење, дивљење, интензивирање и сл.

а) Потврђивање:

– *И баш хоћеш да њођеш за мене?* – *Ја!* ЈВ, Цд,1, 399. – *Ама зар Велинка?* – *Ја!* ЈВ, Цд,1, 330;

б) Чуђење:

– *Ја колико књија имаш!* разг.

в) Дивљење:

– *Ја слајка їраха!* Р-Р-Д, Рсс, 103.

г) Интензивирање:

– *Ја друке и їрдила, жено!* ЈВ, Цд,1,17.

д) Присјећање:

– *А ја! Хишела сам још нешићо да ћи кажем* Р-Р-Д, Рсс, 104.

ђ) Одржавање контакта:

– *Не їреба ћи їлаву луїаїи – наваљује їрїовац – видиш їисмо и слику, дјеїелину.* – *Ја, ја!* – *їовори сељак расијано, а у седи добро зна да їисмо їревари и оноїа који зна да чииа...* – *Ја, ја!* – *свеїа їолико одїовара їрїовцу, али сам у седи он неїресїано їовори...* ИА, 3, 205.

Појачана, врло интензивна вриједност тврђења исказује се формом *Како да не!* На њену изражајност утиче и присуство прилошке ријечи *како*, која се иначе јавља

врло често као маркер екскламативности који оформљује екскламативну конструкцију, уносећи у њу и значење квантификације. Тако исказ *Како да не!* добија значење „да, без изузетка”, док његову емоционално-експресивну вриједност разоткрива контекст:

– Би ли хѣио да јој се ѿѿиѣишеш за усѿомену? Толико ће се обрадоваѣи! – Како да не, како да не! Реѣи ми само како се зове. МК, П, 220; – Ти се изѣледа мене не сеѣиш! Мими! Зар се не сеѣиш Мимике? – Како да не, како да не! – кажем ја за сваки случај. ПМ, НСв, 67; – Сјеѣиш ли се... – Како да се не сјеѣам! – лаѣао сам. МК, П, 16.

Осим значења потврђивања, форма је додатно семантички и експресивно ојачана. Говорник исказује и став да је за њега оно што се доводи у питање важно и да то зато не би могао заборавити – на тај начин отклања саговорникову сумњу. Форма *Како да не!* настала је редукција тзв. ехо-питања које је, у ствари, реторичко питање јер не захтијева одговор саговорника, него представља наглашену тврдњу супротног истинитосног модалитета од формом изражене (нпр. – *Сјеѣиш ли се?* – *Како да се не сјеѣам?* > *Како да не!* = *Сјеѣам се*). У посљедњем примјеру та нередукована форма је као реторичко питање и обиљежена узвичником (– *Како да се не сјеѣам!*), па њено експресивно значење потврђивања не може поништити ни његово порицање изречено у дидаскалији (*лаѣао са*). У остваривању потврдног значења путем партикуле *не* у конструкцији *Како да не!*, лежи, дакле, семантичка антонимија типична за реторичко питање, синтаксичку фигуру која стилематичност постиже функционалним помаком интерогативне форме у изјавно-екскламативно значење, при чему одрични облик реторичког питања преводи у потврдно значење.

Одрични облик реторичког питања тако је, на основу поменутог помјерања, врло експресивна форма за исказивање афирмативног значења:

– Бојиш се, сердар-Авдаја? – Како се не бих бојао! МС, Т,134. > Бојим се!

Осим основног значења потврђивања које је у подлози, оваква конструкција се исказује с циљем да се изнесе емотивно обојено признање, којим је садржај пропозиције апсолутно обухваћен.

Доследност трансфера форме реторичког питања у антонимијски поларизовано изјавно значење изражава и форма *Зар не?!*, која се у разговорном стилу врло често користи, као контактна етикета, „у исказима за које говорник од саговорника очекује позитиван одговор, односно потврду изнесеног” (Мразовић–Вукадиновић 1990: 441). Конструкција је лексичко-граматички сиромашна, а тиме и нужно ослоњена на контекст на основу кога употпуњава значење. За њено укључивање у комуникацију, неопходно је навођење исказа који служи као пропозиција или садржај на који се форма *зар не* односи. Да би употријебио конструкцију *зар не*, говорник прије тога мора изрећи неки суд, констатацију у коју је увјерен а за коју придодатим упитно-одричним исказом *зар не* жели прибавити и сагласност саговорника. Тако конструкција *зар не* у ствари има значење „јесте” или „увјерен сам да јесте”, али при том не утиче на промјену значења исказа који служи као пропозиција, па се, на примјер, ни значење пропозиције у исказу *Вани је хладно, зар не?!* не помјера из афирмативног у одрично (нпр.: *Вани није хладно*). На то указује и степен осамостаљености те конструкције, који варира од апонираности (*Вани је хладно, зар не?!*) до исказне осамостаљености (*Вани је хладно. Зар не?!*). Тај тип реторичког трансфера обухвата, дакле, само секвенцу *зар не*. Уз контактну-фатичку функцију, ова форма изражава и субјективни став говорника и одређене нијансе апелативности, будући да говорник очекује сагласност саговорника, односно оче-

кује да саговорник потврди његов став у вези са исказом који служи као пропозиција. Тако конструкција *зар не* и има и нема значење реторичког питања – има га на основу семантичког отклона помоћу кога одрична ријечца *не* добија афирмативну вриједност, а нема на основу чињенице да ова форма актуализује учешће саговорника, да умјесто претварања у семантички изјавни еквивалент, што је типично за реторичко питање, задржава интерогативну отвореност интонације, усмјерену на реакцију саговорника. Изрицање исказа *зар не* укључује и момент провјере, што је типично за питања. Међутим, од „обичног” комуникативног питања овај исказ разликује се очекивањем само потврдног одговора. Све то му даје вриједност говорног обрасца, блокиране конструкције или етикете која функционише у датом, непромјенљивом облику. То потврђује и чињеница да се форма овог типа не јавља у афирмативном модусу (**зар да*), односно да се комбинација упитне и потврдне ријечце није у говорном изразу уобичајила у одричном значењу, за разлику од конструкције *зар не*, сачињене од упитне и одричне ријечце са збирним афирмативним значењем.

Појачана тврдња, тј. појачана афирмативна семантика исказује се и конструкцијама *Нејо шћѿа!* и *Нејо како!* – које се јављају такође као одговори на питања и којима се отклања свака сумња у могућност негативног одговора:

– *Јеси ли ѿоложио исѿиѿи?* – *Нејо шћѿа!* разг.

Овај тип тврђења одговор је увијек на претходно изречено афирмативно питање саговорника (*Јеси ли ѿоложио исѿиѿи?*), у односу на које је формом супротно – будући да је *нејо* у основном значењу „*везник за изражавање суѿројѿносѿи*” (РМС 2007: 809), па такође и та идиоматска форма подразумијева трансфер значења, типичан за реторичка питања, којом се поништава супротност коју *нејо* уноси у односу на претходни афирмативни садржај саговорниковог питања. На основу те могућно-

сти обрасци *Неіо како!* и *Неіо шіа!* служе „за іојачавање ііврђења или за исказивање несумњиво іоііврђеної одіовора” (РМС 2007: 810). Тако интензивираним значењем тврђења укључују се у ексламативне конструкције.

Постоји и низ конверзационих форми уобичајених у употреби, а које такође представљају експресиван вид потврђивања. Њима се не износи логичко-смисаона интерпретација пропозицијом денотираног одсјечка стварности ни категоричност става у тој мјери као у претходним примјерима, него се прије исказује сагласност са саговорником, одобравање његових навода. Односно, те форме се јављају као фатички елементи комуникативног тока којима се показује да онај ко их изриче, прати саговорника и саучествује истосмисаоно у грађењу његовог исказа. Тако се ови типови исказивања афирмативног значења могу подвести под исказивање значења говорникове кооперативности са саговорником. Ту спадају форме: *Па/ма свакако!*; *Па/ма наравно!*; *Па/ма нормално!*; *Па/ма јакако!* и сл.

Конструкције експресивної неіирања

Као врло експресивне форме одрицања у језику се употребљавају бројне конструкције које не садрже одричну партикулу *не*, али функционишу као њени семантички еквиваленти у том њеном основном значењу. У ту сврху служе различите партикуле, синтагматски спојеви и реченице. Наравно, треба нагласити да је степен те подударности контекстом условљен, а дистрибуција тих форми је чак и у оквиру разговорног стила условљена социолингвистичким чиниоцима, психолошким профилем комуникатора и регионалном припадношћу. Другим ријечима, подударност значења тих форми са значењем партикуле *не* подразумева семантичку

изнијансираност којом се износе различити ставови говорног лица. Односно, овакви искази не служе као језички изрази којима се тврди о истинитосном модалитету неког елемента предметне стварности, него као изрази модалног, субјективног односа говорника према денотираним одсјечку стварности, датом у пропозицији.

Као еквивалентна експресивном типу значења несаслагласности и одрицања, које се исказује помоћу *не*, јавља се партикула *јок*:

– Је ли вам се *бар* захвалио? – *ујийџа кайейџан*. – Ма, *јок!* – рече Танасије. МК, БТ, 42; – Да ли је знао *иџа ља* чека кад се *сујројисџавио* царској наредби? – Ма *јок!* Да је знао, не би се *мијешао*. МС, Т, 381; – Ти *ћеш* код нас *биџи* на ручку данас. – *Јок!* *Иџи* ћу ја кући. ЈВ, Цд, 1, 241; – *Шџа*, *џи* немаш мајку? – *Јок!* Нисам је ни *ујамџио*. ЈВ, Цд, 1, 287; Да се *бар* окрену момак или да *засџаде* у ходу. *Јок!* *Оде љојнуџ*, *немарно* и *не журеџи* се. БЂ, П, 11.

Значење одрицања партикулом *јок* постиже се на нивоу исказа, тако што се *јок* у синтаксичким релацијама понаша као самосталан исказ. Не може бити лексички негатор. Одређени вид осложњавања таквог исказа ипак постоји и креће се у релацијама интензивирања конверзационим партикулама, које се дистрибуирају по већ устаљеним говорним навикама. Најчешће је то партикула *ма* (*Ма јок!*), која учествује у интензивирању и неких других говорних образаца негирања (*Ма иџа џи љада на љамеџ!*; *Ма ни случајно!*).

И партикула *као* може да послужи за изрицање исказа негативне семантике на основу активирања значењске компоненте „тобож”:

– *Шџо* се *џи* *бринеш* какви *сџе* у очима *друџих* људи и *иџа* се о вама мисли и зна? *Као* да је *џо* важно! ИА, Тх, 297. > То није важно.

На основу те семантичке нијансе оспорава се фактивност предлошка, а говорникове ријечи добијају значење негативне евалуације.

Уз ове форме одрицања функционише и низ синтагматских и реченичних конструкција, углавном у синтаксичко-лексичком смислу афирмативне форме. Негирање се помоћу њих постиже семантичким трансфером афирмативне форме у различите нијансе одричних значења. То се остварује на неколико типичних начина. Као врло честе у употреби, издвајамо иронијско-антонимијски помак, обавезан на релацији форма– значење, афирмативну форму реторичког питања и идиоматски клише.

а) Иронија:

– *Баш си ми у форми данас!* М-В, Гсјс, 426; – *Лијејоо ли друшћива, нема шћа!* разг.; – *Лијејо ли ова садља чийа!* ППНЊ, Гв, 95.

Иронијом се постиже семантичка негација, јер се она „sastoji u tom, da govornik bira onaki izraz, kojim jedno каже, а друго, тому противно, misli i хоће, да му се тако i razumie.” (Зима 1988: 52). Да би се на основу иронијског отклона успоставило значење негативне вриједности исказа, форма којом се то постиже мора бити афирмативна и експресивно интонирана. Иначе, сваки иронијски отклон значења не подразумејева обавезно и екскламативну интонацију.

б) Реторичко питање:

– *Да се ниси њосвађао са женом?* – *Ма какво свађање!* МС, Т,3 29; – *Казуј ко ће наговорио?* – *Ама, ко ће ме наговорићи!* ИА, НДћ, 49; – *Јеси ли ћи нормалан!* разг.

Трансфер на релацији форма–значење врши се код реторичког питања, као што је већ речено, углавном до-

сљедно, па се негирање исказа помоћу конструкције реторичког питања постиже само ако је дата конструкција афирмативна. Тако афирмативне исказе из претходних примјера: *Ма какво свађање!; Ама, ко ће ме најоворији! и Јеси ли ти нормалан!* – схватамо као одричне: *Никакво свађање, тј. Нисам се њосвађао са женом; Нико ме није најоворио; Ти ниси нормалан.*

в) Идиоматске конструкције:

– *Шта да им кажем? Чуо сам за тебе по злу? Таман њосла!* МС, Т,127; – *Зар ја нећеш зауставити?* – *Таман њосла!* Ја сам ађушанџи који увек мора да буде одан своме њређињостављеном. МВ, ЧкП, 20; – *Није ти њријажљив?* – *Боже сачувај!* МС, Т,116; – *Шта је било с њом?* – Она је врло, врло, врло њприсјојна... – *Ђавола!* Она је сноб! МК, БТ, 46; – *Је ли добро, Ваше Величанство?* – *Ђавола је добро!* – скоро увек ди одбрусио караљ Пејар. МВ, ЧкП,143; – *Е мој брајко, они су њобејли кроз њрозор!* – *Јесу, ѡаволску мајер!* Ено ваше ѡандура ѡод ѡрозором! ЛЛ, Н698; – *Можда ди се нешињо мојло учинији?* – *Враја!* – дрзо ме је разуверио ГО, Гљ, 176; – *Рекох јој како сам дио убеђен да ће доћи.* – *Јеси, враја!* – рече. ГО, Гљ 95; – *Дабојда те Мустјајдеј из Незука невјестом звао!* – *Хоће, кад Вељи Луј у Незуке сиђе!* – одговорила је... ИА, НДђ, 126.

Клишеиране конструкције у својој структури садрже врло често неку лексему негативно маркиране семантике (*враја, ѡаво* и сл. – *Ђавола!; Враја!; Јесу, ѡаволску мајер!; Јеси, враја!*). Њихово јединствено значење не проистиче из збира појединачних значења конституентских јединица, него је уобичајено употребом у одређеним социо-културним срединама. Углавном су те форме посљедица низа синтаксичких редукција па је врло тешко парафразирати изходну структуру (нпр. *Таман њосла!*).

Негирање се путем оваквих исказа постиже без употребе одричне ријечце *не*, „описно”, „помињањем неке природне немогућности” (Живковић 1992: 2) која спречава остваривање маркираног садржаја. Тај вид негирања или несагласности типичан је за стилску фигуру која се у античкој реторици назива адинатон, у чијем је значењу „увијек, дакле, садржана негација, иако се он као фигура ријетко твори помоћу негације” (Ковачевић 2004: 26). У овај вид одрицања спадају и фразеолошки изрази: *мало сушра, мало морјен, кад на врди јрожђе роди* и сл.

Закључак

Када реализују своја примарна значења, партикуле *да* и *не* функционишу као одговори на постављена питања, као искази – еквиваленти реченица, најчешће са основном комуникативном функцијом потврђивања или одрицања неког садржаја. У том значењу те партикуле су експресивно неутралне, а експресивност коју могу да унесу и у такав исказ зависи од контекста и комуникационе интенције говорника – да уз потврђивање или негирање нагласи свој став, изрази сумњу или неку емоционалну нијансу. Експресивно потврђивање одређеном формом постиже се или другим партикулама/ријечцама (*ја, свакако, наравно, нормално*), које у том значењу служе као стилске резерве, или одричним обликом реторичког питања и конструкцијама заснованим на структури одричног облика реторичког питања (*Како да не! Зар не! Нејо како! Нејо иша!*).

Форме експресивног одрицања функционишу у разговорном и књижевноумјетничким стилу као стилски маркиране. У њих спадају партикула *јок* – која се употребљава као самосталан исказ или појачана партикулом *ма*, и партикула *као* – у значењу „тобож”, при чему

се њено негацијско дјеловање реализује у оквиру исказа који садржи и пропозицију негирања. У конструкције експресивног негирања укључују се и бројне синтагматско-реченичне конструкције, идиоматске форме, углавном адинатонског карактера (*Кад на врди њрожђе роди, Јесиће ђавола, Таман њосла, Враћа* и сл.), као и друга стилска средства која не садрже негацијску ријечцу (као што су афирмативни облик реторичког питања и иронија), него негирање изражавају експресивним трансфером афирмативног облика исказа, што их чини екскламативним.

**ЛИНГВОСТИЛИСТИКА
ЕКСКЛАМАЦИЈЕ**

ЕКСКЛАМАЦИЈА

За екскламацију се у лингвистичким рјечницима наводи да је синоним за „usklik” или за „interjekciju ili „uzvik” иако се „u terminologiji ti nazivi ne podudaraju u značenju”, а сматра се и „uzvičnom izrekom” (Симеон 1969/1: 287). „Usklikom” или „uzvikom” сматра је и З. Лешић, подразумијевајући под тим терминима „prekidanje govora usklikom, koji uvijek ima izrazito emocionalan karakter i koji promjenom intonacije unosi u govor dinamiku duševnog zbivanja”, а објашњавајући је на примјерима апострофе, у њу убраја и клетву, благослов, жељу, радост и дивљење (Лешић 2005: 191–192). Тако широко схваћена екскламација као стилско средство обухвата све категорије које подводимо под *семантичко-прагматичку категорију екскламативности*, а које се међусобно разликују и према стилематичном оквиру конструкције и према стилогеном – експресивном садржају, па термин *екскламација* као (лингво)стилистика категорија мора бити одређен у ужем значењу. Сматрамо да је то исказ са узвичном интонацијом који „ne posjeduje formalnih signala uskliknosti kao što su vokativ, imperativ ili uzvik, jer se njome nikoga ne zove niti oslovljava”, односно екскламација је „zapravo oblik naglašavanja snage izraza – dočarava osjećaje, duševno stanje govornika, naglašava misao i usmjerava percepciju iskaza” (Багић 2012: 90). Без формалних обиљежја екскламативности, екскламација као стилска фигура не

представља ниједан формално верификован тип екскламативног исказа, него изјавну или упитну реченицу која је промјеном интонације у узвичну постала експресивна, јер је њена посебна наглашеност искључује из неутралног говора. Тако се свака изјавна или упитна реченица или исказ могу претворити у екскламативне без промјене форме, чиме постају изјавно-екскламативне или упитно-екскламативне, што их укључује у екскламацију као стилско средство. То нису никакве структурним или семантичким трансфером овјерене посебне врсте исказа, него изјавном или упитном компонентом одражавају своју неизмијењену форму, а екскламативном емфатички садржај и узвичну интонацију. Зато се из екскламације као стилске фигуре искључује реторичко питање као посебан фигуративни израз.

Екскламација је средство интензивирања исказа у разним функционалним стиловима, како у разговорном, књижевноумјетничком и публицистичком, тако и есејистичким и полемичким жанровима научног стила – када изражава емфатички маркиран однос адресанта према предмету говора.

У књижевноумјетничком стилу заступљена је и у поезији и у прози. У поезији је експресивно средство интензивирања емоционалног или мисаоног садржаја. Разноврсне су и бројне могућности њене досемантизације или пресемантизације поетског текста, што показују и неколика примјера које наводимо из поезије Ђ. Сладоја. Тако је нпр. у његовој пјесми *Ајрилски њриовор* модификовано више стихова:

*Свуд је уждио свице / И расјевао врела! / Само је моје
лице / Тавнина обузела; Сваки је ждун најизди / Кр-
сјио, њомилово... / А ја сам и њако издо / Дајући све
на слово! ЂС, ДСК, 213–214.*

Екскламацијом се у првој строфи наглашава емоционално-рефлексивни контраст између пантеистичке сли-

ке прољећа у природи и сивила у души лирског субјекта, док је у другој у дескриптивно-емоционални оквир удјенут и наглашени осјећај усамљености пјесника у свијету.

Ова фигура је неријетко и средство које означава сентенционално изречену поруку у финалној позицији пјесме, у посљедњем стиху, чиме се поставља и у емоционални и у мисаони фокус:

Улишће ірохоіћ ііресе, / И ііворац каіу баца – / Све се лакше іоднесе / Без худих двоножаца! ЋС, ДСК, 79;
Зайо се држи коња, / Сийљива, слейа, хрома: / Кад нико не зна куда, / Он каса іправо дома! ЋС, ДСК, 226;
Ойікад сам из мајке іао, / Мој цвокоіћ не іресіаје! / Нийіћ ће док не леінем / Под онај жарки камен – / Горе, / У леду и сніјеіу! ЋС, ДСК, 153.

Идеал природе и човјек који је није достојан контрастно су постављени у првом примјеру, а екскламатиивни дистих (*Све се лакше іоднесе / Без худих двоножаца!*) екскламацију допуњава и метафоричном синегдохом (*худих двоножаца*), којом се човјек дехуманизује као несрећно биће које се издвојило и нарушава склад који природа сама успоставља. Таква врста епифонемског закључка дата је и у другој наведеној строфи (*Кад нико не зна куда, / Он каса іправо дома!*), чиме се и иронично и елегично наглашава да „прави пут”, који је изгубљен у вртлогу живота савременог човјека и његове отуђености, јесте пут повратка исконским вриједностима и води „право дома”. Посљедња екскламација, која такође обиљежава крај пјесме, додатно је наглашена и парцелацијом клаузе са везником *нийіћ* (*Нийіћ ће док не леінем / Под онај жарки камен – / Горе, / У леду и сніјеіу!*), па се експресивност доживљаја сопственог живота од стране лирског субјекта, као несрећног, вишеструко наглашава: смисаоним (*леіћ* – *Горе, леіћ* у неутралном значењу подумијева *доље*, а *Горе* симболише *небо* као други свијет)

и лексикализованим (*жарки – лед и снијеи*) контрастом, парцелацијом смисаоно најбитнијег дијела и екскламацијом у финалној, као јакој позицији пјесме.

У прози је екскламација и средство експресивности и монолошког текста и дијалошког говора ликова. Њоме се обиљежава формално неекскламативни исказ и просте и сложене структуре. Притом тај исказ може садржајем својим подразумевати емоционални набој, али то није нужни услов екскламације. Тако је нпр. унутрашњом експресивношћу екскламацији подложена сложена реченица која представља говор аутора:

*Госпоја Перса седи и њодиштрикава њојине чарайе, и она слуша, само шћо не њлаче, али се ињак чуди како шћо све лејо умеју људи да измисле и сасћаве, ко да су баш шћамо били! СС, ПЂПС, 117; Излазе ѡреда њ и ѡривиђају му се све неке чудноватје слике као човеку у врућици, и шће су слике ѡрелазиле из јаве у сан и об-
рајино, и најзад није више мојао разабрајти и разликовајти: шћа је њејова расћалјена будна машиња, шћа дунило, а шћа варљиви санак сћворио! СС, 33, 108; Али као никад до шћада, одједном ѡче осећајти: како је ѡочиње за срце да хвајта нека неизмерно дубока, из шћмине даљине са слујињом шћешка шћуја, јад и усилациреност: чиме ће се све ово свршишћи?! БС, Нк, 48.*

Дескриптивно дату појачану емоционалност, изражену у првом примјеру конструкцијама *само шћо не ѡлаче* и *чуди се*, изјавно-екскламативна реченица уобичава у наглашену екскламацију. У другом примјеру се екскламативном исказу подложно стање узбуђености такође описује лескичко-семантичким садржајима експресивних јединица као што су: *чудноватјо, човек у врућици, расћалјена машиња, дунило*, али ниједна од њих у том контексту не предодређује узвичник као реченични маркер, као ни у посљедњем из ове групе примјера, у коме се

емоционално стање *џује*, *јага* и *усилахиреносџи* претаче у недоумицу изражену питањем коме узвичник ексламације – у упитно-узвичној реченици – даје семантику појачане забринутости и зле слутње. Узвичник је у свим тим исказима средство досемантизације којим се постиже додатни ефекат којим се садржај исказа наглашава да би се емоционално стање лика у његовој општој дескрипцији представило као карактеристичан детаљ његове доживљајности.

Ексламацијски исказ не мора садржавати, и најчешће и не садржи, компоненте емоционалности, него их ексламација успоставља:

Да ли џа иџра њених ноју џраџи смисао њејових речи? Или одјовара на њејове! Или није ни једно ни друјо, нејо изражава њене неизречене мисли? ИА, ЈЖКН, 235; На мир, слободу и крух неће џлануџи џушка! МТ, 33Т, 212.

Ексламација наглашава запажање као став недоумице – у првом примјеру, а тврдњу која добија универзално, за човјека битно значење – у другом примјеру.

У дијалогу је ексламација израз наглашених ставова говорника – његовог односа према предмету говора, идеја и емоција:

– На мени сџе нашили добра дела да чиниџе! Са мнома делиџе џу ваџу џлуџаву вечносџи и да ми џомажеџе у џослу који иовако сам једва свршавам?! ИА, ЈЖКН, 240; У неколико махова осеџио сам џоџреду да викнем џред свима (иако се за вечером не сме џовориџи): – Миџко ће вечерас разбџи џрозор баџи Кокоџовиџки! ИА, Д, 59; Свеџа је несџало или је све заклонила круџина очева џојава. Чуо сам само како је идуџи џуџ мене рекао: – То су свакако џвоџи красни јарани! ИА, Д, 61; – Она је џраво деџе и дали су јој

*бакино име – уйаде сїарица весело. А зайим догаде
їише: – И налик је на мене! ИА, Д, 148.*

Први примјер представља екскламацијом обиљежену побуну, контрастан став говорника према садржају исказа и према саговорницима којима је исказ упућен, уз нијансе презира и категоричности одбијања (*На мени сїе нашили добра дела да чиниїе! Са мног да делиїе їу ваїу їлуїаву вечностї и да ми їомажеїе у їослу који ио-вако сам једва сврїавам?!).* У другом примјеру експлицитно је дјечаково узбуђење због тајне која га узнемирава и коју једва задржава у себи (*Мишко ће вечерас раздиїи їрозор дади Кокоїовиїки!*), док трећи екскламативни исказ контекстуално наглашава прекор који отац изриче сину, не одобравајући његово дружење са дјецом проблематичног понашања (*То су свакако ївоїи красни јарани!*). У посљедњем примјеру екскламацијом је изражена нијанса радости и прикривеног ликовања (*И налик је на мене!*).

Екскламација је незаобилазно заступљена у афоризму, у коме обиљежава саркастични смисао који изречени текст садржи и који и јесте у његовој суштини као посебне говорне врсте. „Читалац испод недвосмислено контекстом задатог неафористичног садржаја разоткрива онај дубљи, који наведеном тексту и даје статус афоризма. Зато је афоризам увијек вишесмислен исказ. У форми афоризма вазда су заодјенута најмање два садржаја: један директни, на који примарно упућују елементи текста, и други ‘индиректни’, скривени” (Ковачевић 1998а: 168), при чему је изречени садржај само у функцији успостављања неизреченог сатиричног који представља критички однос према некој владајућој или преовлађујућој друштвеној појави. Екскламација омогућава неутралисање примарног значења исказа у његов циљани смисаони трансфер, што показује цјелином својом и збирка

афоризама *Срце ме је оџуцало* М. Витезовића, у којој је скоро сваки афоризам – који мање-више представља сам по себи изјавну реченицу – обиљежен узвичником као маркером ексламације. Нпр.:

У мрачним временима храброст је биџи свиџац!; Народ је добио циљ, њојединци –средствa!; Монџирани њроцеси имају највише очевидаца!; Да се саберем: ја сиџно џишем, а крујно ми џамџе!; Клада овде, ивер на Сорбони! МВ, СМО, 38, 40, 78, 92, 138.

У сваком од примјера афоризма ексламацијом је маркиран садржај који се у формативном смислу по принципу антанаклазе⁸⁷ смисаоно преобликује у сатирични коментар нездравих друштвених односа у којима је доведен у питање комплетан вриједносни систем, па афоризам залази у универзална питања – слободе, односа аутократске власти и појединца, корупције и непотизма у друштву итд. Функција ексламације није само у наглашавању идентификовања и исмијавања појаве обиљежене афоризмом него је и прагматички интенционална – ексламативни исказ дјелује као опомена у вези штетним дјеловањем идентификоване појаве у оквиру друштва.

Ексламација је средство и персуазивности – у новинским насловима или другим врстама текста у којима се адресат увјерава да уочи и прихвати садржај ексламативног исказа, односно њиме се усмјерава адресатово дјеловање:

Umrla je lepotica iz Džejovog spota!; Danijelu neko želi da oduzme pobedu?! Press RS, 18. 11. 2014, 16, 18; Sladoled za pse, prava radost za sve! Euro Blic, 11. 8. 2019, 24,

87 Антанаклаза – фигура која настаје када се једна ријеч или конструкција употреби у два различита значења (в.: Ковачевић 1998а: 161).

Napast upravo kuca na vaša vrata!; Amal može sve! Lena, 11. 8. 2019, 8, 16.

Ексclamацијом у наслову дјелује се на читаоца новинског текста с циљем да му се текст наметне као пожељан за читање јер је користан за њега или атрактиван у неком другом смислу. Тако се насловом *Napast upravo kuca na vaša vrata!* – читалац упозорава на штетност које за његово здравље представља цвјетање амброзија и на могућности заштите од ње. Наслови *Umrla je lepotica iz Džejovog spota!*; *Danijelu neko želi da oduzme pobjedu?!* и *Amal može sve!* – представљају текстове из свијета естраде и тзв. свјетског џет-сета као интересантне, па се ексclamацијом читалац убјеђује да их уочи и прочита.

У есејистици, у полемичким текстовима, ексclamација наглашава став аутора и његов ауторитет и усмјерава пажњу адресата на чињеницу које она у исказу маркира, нпр.:

Највеће ошкриће у чишавој књижи – Иван Клајн пронашао љрилоі или-или: „У љрилоіе би се моіао уврстїиїи и или-или (с. 134)! – Каг би љо било љачно, криїиичар би ља морао само у неколико кориіоваїи [...]. Може се љреїїїосїавиїи да је дјеловала фашаморіана (реч које нема у Клајновој Творди речи), и љо двосїрука. Прво – орїоїрафска: љише се црїиїца, мора да је једна реч! Друїо – синїаксичка: долази у реченици Било је или-или. Значење би љребало да буде ‘било је неизвесно’. Дакле, љрилоі! РМ, ТРСЦЈ, СЈ 10/1–2, 739; Каг би љо знао, шїо већ основношколци морају знаїи, не би му љромицале овакве маїтеријалне їреске! Ако му је за уїїјеху, оне нису једине, ниїи ријейке у њеіовом уџбенику, ља би било чудо да их бар у једном љоїлављу нема! МК, ТЛН, СЈ 6/1–2, 636.

Ексclamације у критичким освртима на текстове других аутора маркирају грешке у њима, уз израз чуђења и исмијавања, будући да према ставовима аутора кри-

тичког текста, аутори критикованог текста не би смјели да дозволе себи степен незнања који су на грешкама показали.

Експресивизација формално неекскламативног исказа екскламацијом као интонационим обиљежјем, што показују сви наведени примјери, средство је афективног говора, слабије или јаче контекстуално условљено, што зависи од његове синтаксичко-семантичке структуре. Њена основна вриједност јесте у интензивирању маркираног садржаја, у наглашавању његовог основног, контрастног или пренесеног значења, као што је то у афоризму, уз изразите нијансе мисаоних или емоционалних стања адресанта, као што су ауторитативност, чуђење, узбуђење, или друге емоционалне, контекстом предодређене нијансе. У прагматичком смислу, дјелује и као средство апелативности, директивности и персуазивности.

АЛОНЖМАН КАО СТИЛСКО СРЕДСТВО ЕКСКЛАМАТИВНОСТИ

Бављење фонемом у језичкој анализи, поред примарне дистинктивне, подразумева и проучавање њене формативне функције у уобличавању исказа. Врло често текст, и то не само поетски, посебну изражајност постиже захваљујући онеобичајеном фонолошком и фонетском саставу, којим не управљају устаљени гласовни и граматички закони, него семантичко-стилистички захтеви за што прецизнијим изражавањем мисли и што истанчанијим осликавањем емоција. На тај начин звук и ритам постају врло функционална средства семантизовања и стилизовања текста. Приступ проучавању стилски онеобичајене звуковне стране језичког израза залази у област фоностилистике – дисциплине стилистике „која пописује-описује-вреднује изражајна средства те стилистичке поступке на плану фонетике и фонологије” (Прањић 1985: 192). Јединице те области стилистике, са естетском функцијом гласова и других фонетских средстава, тј. јединице звучне организације текста, називају се фоностилемама. Једна од фоностилема јесте и алонжман, који представља звучно преобликовање лексеме или цијелог исказа помоћу фонеме или слога у ритмичку структуру стилски организованог говора, друкчију од нормом задате.

Алонжман се уопштено може одредити као фонолошко-фонетски условљена стилема која се заснива на

трансформацији основног облика лексеме поступком прострикции или проширења помоћу фонеме или слога, с циљем додатног семантизовања основног значења лексеме. То проширење се у писму остварује редуплицираним, односно мултиплицираним биљежењем исте графеме или слога, а у говору продуженим или поновљеним изговором маркираног гласа или слога. Прострикција је фоностилистички поступак који се остварује у неколике фонолошке фигуре, као што су про(с)теза, епентеза и парагога.⁸⁸ По основном поступку прострикции алонжман је сличан овим фигурама, а различит од њих по начину реализације проширења, као и по природи адјектираног дијела. За разлику од побројаних фигура, позиција у ријечи на којој се алонжман развија није фиксирана па се алонжман остварује редупликацијом фонеме или слога:

а) на почетку лексеме:

– Пиййраво кажеш, ккккркквава! – муцао је Мула Ибрахим, дижући обје руке и йраишйајући се йокрешима йлаве и изразом лица. ИА, НДЋ, 160;

б) у средини лексеме:

... йевали су йомешани жене и мушкарци, сељачки једнојласно и ойшејнуйо: Здраааво йило Ииисусово! ИА, ТХ, 340;

в) на крају лексеме:

– Живиооо! – викао је онај дујачки... ИА, НДЋ, 270 или

г) на више мјеста у ријечи:

88 Протеза – додавање фонема на почетку ријечи; епентеза – убацивање фонема у средину ријечи; парагога – додавање фонема на крају ријечи (Катнић-Бакаршић 2001: 319).

– Снооо-йићиии! ИА, 3,178; Војска викну: – Оћемооо! Оооћемоооо! ДМ, Ч, 94.

Осим тога, фонема или слог којима се лексема проширује, у алонжману су садржани у њеној основној структури, док код про(с)тезе, епентезе и парагоге то није случај – простриктивни елемент у форми ових фигура није садржан у структури лексеме.⁸⁹

Дати примјери не исцрпљују све могућности реализације алонжмана, односно репрезентују тип алонжмана који се остварује фонолошком редупликацијом. Осим на тај начин, продужени изговор појединих дијелова ријечи остварује се и прозодијски – декомпоновањем ријечи на слоге, при чему ријеч задржава своју основну логичко-семантичку потку, актуализујући експресивни став адресанта или неко од конотативних значења:

...йонављајући јейко и сикйаво, све држе и ошйрије:
– Ойкуд йаре? Ойкуд йаре!? Ой-куд йа-ре?! ИА, ТХ, 210.

Алонжман може да се остварује и комбиновањем оба типа, редупликацијом неке фонеме и истицањем слога:

– Уйррр-ри! – одговарали су друи, йурајући у йройивном йравцу. ИА, ТХ, 340); ...и йласно виче: – Сноо-о-йи-ћиии! ИА, 3, 179.

Примарно се алонжман остварује у границама ријечи, али емоционално-експресивни набој садржаја исказа може да развије алонжман и преко граница ријечи, односно да захвати ширу синтаксичку цјелину, синтагму или структуру исказа у цјелини:

⁸⁹ Примјер за истовремено остварене протазу и епентезу: „Liblaga linelima / Lido liolichilinjeg livilida / Lidraliža lisi limi / Liod liočiliju / Lidraliga (M. Dizdar, Kamenі spavač, Sarajevo, 1984/1985, 195) преузето из Катнић-Бакаршић 2001: 310. Уп.: Ковачевић 1998: 18–20.

И сви њрихваѣају њесму и заїлушују Мехаѣу, који виче њрема Ђоркану: – У-диј-се! ИА, НДЂ, 240; ...ѣушѣају изнад бесне реке оѣеїнуѣа дозивања: – Ооооо, Јама-чеее! ИА, НДЂ, 23; А он је, већ је ѣуковник са друѣ сѣране жице у слушалицу викао, о-фи-ѣир Ју-ѣо-сло-вен-ске на-ро-дне ар-ми-је! ТЛ, ЈС, 51; Јеси чуо, ѣи, разумеј срѣски шѣо ћу ѣи рећи: ако ѣи мени ѣи-лој једанѣуѣ још шѣо о ѣоме ѣрословиш, ја ћу себи наћи кућу, ѣа се иселиѣи, а ѣи овде ѣоѣуј коме хоћеш! У-ѣам-ѣи до-дро! ЛЛ, НБ, 51.

И тада, тако развијен, у суштини је лимитиран гра-ницом ријечи или изговорне цјелине у коју се, уз тоничку ријеч, укључује и атоничка, у алонжмански обликовану цјелину – енклитика се прикључује се глаголу као слог:

И сви њрихваѣају њесму и заїлушују Мехаѣу, који виче њрема Ђоркану: – У-диј-се! ИА, НДЂ, 240.

Алонжман је, дакле, фонолошка фигура која се оства-рује на нивоу ријечи као њена специфична звучна слика којом се подражава одређено расположење или стање адресанта исказа:

Мијаѣи одједном засѣаде као да му ѣонесѣаде даха. Кврѣ-кррр, мућка нешѣо у ѣрлу, али не ѣролази. РБ, СЗ, 150.

Њиме се дочарава и слика неког збивања, најчешће са ознаком колективних активности:

– Доље издајници народа! Сви су ѣовикали: – Дооооо-оооље! МК, П, 58.

Формално се ријеч захваћена алонжманом преструк-турира и постаје аморфна, што је приближава узвику као врсти ријечи, типичном по неустаљености форме управо зато што већина узвика (ономатопејски узвици посебно) представља језичке знаке мотивисаног карактера и ак-

туализује индексичку релацију између форме и значења, тј. форма лексеме прати варијабилну линију звука који се подражава. Осим тога, подражајни ефекат који узвик постиже ономотопејски, алонжман постиже гласовном симболиком јер се помоћу њега неомотопејски гласовни склопови организују звучно тако да подсјећају на природне звуке, постају евокативни. Та сличност условљава да се искази који садрже алонжман употребљавају углавном у ситуацијама узбуђеног говорења, реализујући се повишеним регистром, односно обиљежавајући исказ узвичном интонацијом. Међутим, за разлику од узвика, неутемељених у прецизном денотативном значењу, тј. са изразито контекстуално условљеним значењем, алонжман лексеми коју стилематизује додаје одређене конотације и експресивност на њено непоништено денотативно значење. На тај начин лексема задржава своју категоријалну припадност и, за разлику од узвика, синтаксичку функцију у структури синтаксичке цјелине у којој се налази. Алонжман може да преструктурира било коју врсту ријечи, што укључује и узвик:

Ох, како су само леишли њејови йрсџи йо сѣарој каиѣдри, јако ударале йоѣйѣиѣиѣе йод сѣолом и звониле невидљиве чинеле у ваздуху! Узвикнувши једно: – Јеееех, је, је, јееееее! – Ђерим је на крају оѣворио очи и уѣледао йрофесорку диолоѣје... МК, П, 144; Пекове су дивизије заузеле Теразије! Док Кочина чизма дије од Јадрана до Шѣаније! Охохооој! РБ, СЗ, 109; – Ау-вау-а-ууу! – сѣаде да завија вук. БЂ, ПЗК, 99.

Алонжманом могу бити захваћене разне врсте ријечи – именице, као и глаголи, прилози, придјиви, партикуле итд. – најчешће у редукованим исказима, сведеним на дату ријеч.

а) Именице, најчешће као номинативни или као вокативни искази:

– Пааа? – йобуни се она ВД, С, 49; – Та-а-а, ублажава мајсїор Пајдак; – Тако... ваљдаааа...⁹⁰ итд.

Разноврсни су ефекти, комуникативни и експресивни, који се уткивањем алонжмана у ткиво текста постижу. Најчешће реализоване комуникативне функције путем алонжмана јесу: имитативна, интензификаторска, контактна, императивна и персуазивна. Везан је углавном за експресивни говор појединца или групе.

Реализовање функције имитирања или подражавања звукова из стварности помоћу алонжмана везује се углавном за узвик као врсту ријечи. Пошто су ономато-пејски узвици творбеноморфолошки незатворен систем, то је и структура такве лексеме отисак реализованог звука, условљен субјективним асоцијативним утиском адресанта, па тиме и експлицитно варијабилна форма. Необични су, разноврсни и бројни записи аудитивних слика које се из стварности покушавају пренијети у књижевноумјетнички текст:

– Чо-ко-ро-кац, чо-ко-ро-кац! Трам-грам, йрам-грам! Чује се йако и йрейлиће некакво двосїруко клайа-рање, луйкање и куцкање низ уску скривену сїазу... БЋ, ДНБ, 33; ... и йусїи йриїушен и оїеїнуїи звук: – Аааа-ааааа! – и одмах насїави разїовеїно и клик-йаво... ИА, НДЋ, 35; ... наїло и жесїоко бујају и расїу модрице... а он као да оїкрива једну йо једну, и сриче и чиїа наїеклим уснама, изїовара из храйавої їрла муїїне слоїове: – Ах, дааа... дооо, хууу! ИА, 3, 331; – Ааах, кхкхкх! Ааах, кхкхкх! То се доле у авлаїу Авдаїа бори са ноїним насїуїима кашїа... – Кха, кха, кха! Ааах! ИА, НДЋ, 129; – Кле-кле-кле-кле-взи-и-и! – йочеше све јаче и јаче йакїаїи їранайе... МШ, ТД, 34.

90 Последња два примјера преузета су из: Ковачевић 1998: 20.

Примјери представљају имитацију звукова из предметне стварности или звукова које човјек производи као спонтане психосоматске реакције на иритирајуће подражаје.

Реализација контактне функције у форми вокатива именице, а врло често и у форми вокативу пратећег контактнoг узвика, јесте једна од фреквентнијих улога алонжмана у комуникацији и стилизацији књижевно-умјетничког текста:

Теофилу се учинило... и да се мора указати домаћину:
– *Оче Рафаило! Рафаило-о-о!* ВН, СД, 49;...*йушйају*
изнад бесне реке ойеинуша дозивања: – *Ооооо, Јама-*
чееее! ИА, НДЋ, 23.

У датим примјерима алонжман служи као звучно средство превладавања просторне удаљености адресанта и адресата с циљем успостављања контакта, па је лингвистичка функција коју он у том случају актуализује најближа стилистички неутралној фатичкој. Алонжман је експресивнији уколико вокативна форма служи као средство изражавања емоционалности:

– *Има ли ше, Боже-е-е!* ВН, СД, 351; ... *видео сам како је майџори с изbezумљено лице рикнуо:* – *Ех, Гигране! Гигранее! И с ону њејову џесницу крујну као диња џако ја је акнуо у јруди да се овај умало није срушио.* ДМ, Ч, 55.

У првом примјеру, алонжман у вокативу инвокације израз је врло снажних непријатних емоција адресанта, који се обраћа Богу очекујући помоћ (*Има ли ше, Боже-е-е!*), па продужени звук има функцију и растерећења емоционалног набоја кроз јадање. Емоционални став адресанта је у другом примјеру усмјерен на адресата као вид прекоријевања, чак пријетње (*Ех, Гигране! Гигранее!*).

Алонжман се често јавља не само у форми дозивања и ословљавања него уопште уз глаголе из семантичке

класе *verba dicendi*, и то оне који уводе говорне чинове који се реализују појачаним тоном, односно подразу-мијевају довикивање. Осим глагола говорења, исказ са алонжманом често уводе и глаголи који примарно значе оглашавање животиња, али се у пренесеном значењу такође употребљавају као изрази бурне говорне активности човјека:

... дозива їлас њеїове мајке: – Нико, Нико, їдје си? Одазови сееееее! МК, П, 74; Она издалека викне: – Овдеее, Жико! Дооођи оваамооо! ДМ, Ч, 279; Поново војска їовика: – Јесииии! Јеесиии! ДМ, Ч, 93; Досад је војска ћуїїала као миш. Сад огједанїуїї рикну: – Оћемо-оо! Оооћемоо, їосин-їуковничеее! ДМ, Ч, 93; – Војска їракну: – Бої їиї їомоїо, їосин-їуковничеее! ДМ, Ч, 96.

Чак и када није уведен тематским глаголом, овај фоностилем служи и као врло прагматично ексламативно средство којим се изражава унифицирана колективна свијест, усаглашеност масе у одређеном ставу, поздрављању и сл., :

Је ли јасно? (–Јаааснооо!) РБ, СЗ, 115; – Врло добро! – рече инсїекција и баци свеску їиик исїред Милији-ної носа. (– Служимо народууу!). РБ, СЗ, 116; – Доље издајници народа!; Сви су їовикали: – Дооооооооље! МК, П, 58.

Императивна семантика исказа, као и интенционално-емоционалне нијансе које такви искази садрже, алонжманом су додатно наглашени:

И сви їрихвאיїају їесму и заїлушују Мехаїу, који виче їрема Ђоркану: – У-диј-се! ИА, НДЂ, 240; – Ама шїїа їа їледаш? Удари їа їо ћиверици. – Сїїој, сїїооој! ИА, ТХ, 340; – Излази, рсузе! Ајге, ај-gee! ИА, ТХ, 282; – Лијеееево, їиикване! ИА, З, 269; ...ако їиї мени циї–

лој једанџуџ још шџо о џоџе џрословиш, ја џу сеџи
наџи куџу, џа се иселиџи, а џи овџе џоџуј коме хоџеш!
У-џам-џи до-џро! ЛЛ, НБ, 40.

Алонжман је типично средство командовања, посебно војне команде:

– Мир-но!, О десно ра-ме!, Наџе-сно! СП, 192; – Лези-иџиџи! – наредиџе војници деџи на камионеџу... МК, П, 34; – Мирноооооооооо! У двооооојне редооооове! Прва врџиа џридесеџ корака најрееееед, мааааариш! МК, П, 200; ... и кроз џу џаламу одједанџуџ цикну: – Пууук, миџир-но! ДМ, Ч, 94.

Употријебљен у књижевноумјетничком тексту у тој функцији придоноси фактографској увјерљивости исказа.

Функцију наглашавања најчешће остварује тип алонжмана који се реализује тако што се ријеч разлаже на слоге, чиме се изговор сваког слога посебно наглашава, а тиме и важност садржаја који је значењем ријечи или исказа обухваћен:

А он је, већ је и џуковник с друџе сџране жиџе у слуша-лицу викао, о-фи-џир Ју-џо-сло-вен-ске на-ро-дне арми-је! Није он, сад је она хисџерично викала..., официџир Јуџословенске народне армије, већ Ју-џо-сло-вен-ско народ-но џу-џре... Он је ли-џе-мер-на ху-ља, он је измеџ од човека..., џо-џан и џњи-џа! ТЛ, ЈС, 51; – Како? Шџа је џеџи, Маријано? Како није било? – Тако леџо, ни-је би-ло – џврдџа је џласно и одлучно сџариџа... ИА, З, 250; – Како, како рече? – нахери Лијан џлаву и џоднесе длакаво уху џод сам чџча-Јанков нос. – Пси-хо-лоџ! – џодвикну чџча-Јанко. БЂ, ДНБ, 157; – Травник! Травник! – џонављао је џу ријеч џолуџласно, сам сеџи, као име неке џајансџивене болесџи, као маџичну формулу која се џешко џамџи и лако заџоравља. ИА, ТХ, 163.

Разноврсне су и бројне когнитивне и емоционалне нијансе које се у претходној групи примјера ишчитавају из алонжманских исказа. Први од тих примјера, у форми тзв. слободног управног говора, симулира дијалог супротстављених саговорника у коме се кључни дијелови исказа обиљежавају алонжманом као интензивно наглашавање (*А он је, већ је и њуковник с грује сћране жице у слушалицу викао, о-фи-цир Ју-јо-сло-вен-ске на-ро-дне ар-ми-је!*) и као иронично опонашање са додатним нијансама негативног квалификовања и вријеђања (*већ Ју-јо-сло-вен-ско на-род-но ђу-бре... Он је ли-це-мер-на ху-ља, он је измеђ од човека..., јо-јан и њи-га!*). Алонжман у датим примјерима изражава и категоричну тврдњу и убјеђивање (*Тако лейо, ни-је би-ло*), има појашњивачку функцију (*Пси-хо-ло!*), а може и да исказ нијансира сен-тиментално-носталгичним тоном (*Тра-вник! – јонављао је њу рујеч јолујласно*).

И када служи као згодна форма да се у садржај текста убаци рекламно значење, и тада алонжман подразумева изразито интонирану звучну реализацију, што својом семантиком прати глагол из дидаскалије или одговарајућа прилошка конструкција која то описује:

Зайева сћаринар јурајући двоколице јоред куће: – Сћаре сћварииииии, сћвариииииијееее! МК, П, 217; – Са-лей врууууућ!... Са-лей! МК, П, 217; Заурла јласом који у себи крије јланинске одјеке: – Сноооојићаааааа, ђумурааааа! МК, П, 218; Гурао је своја колица и у разним јоновима, различитим јо висини и моду-лацији, викао: ... – Сно-о-о-јићи!... – Снојићииии! ИА, 3,175–183.

У сваком од датих примјера улични трговци покушавају да производе које нуде представе већем броју корисника, тј. да у свијести потенцијалног саговорника-купца, имплицитно присутног, повишеним и наглашеним

изговором створе потребу управо за предметом који они нуде. Зато су овакви искази максимално редуковани, сведени на фокусне елементе – најчешће је то једна лексема или синтагма у форми номинатива или генитива, са презентативним значењем – а њихова персузивна моћ ојачана је тоном и мелодијом алонжмана.

Функција алонжманом звучно разглобљених исказа у књижевноумјетничком тексту може да буде и лудичка:

... и ђевао раширених руку као да се сам ђрајџи уз шаркију: – Тиридам, џиридам, џиридиридиридиридиридам, џиридам... хај, хајхај! ИА, НДЂ, 242; У ђо бела дана, / наспред ђлавној друма, / док је свуда лове / сџрахом који џуши, / свирала од зове / ђростџо сишла с ума: / У џа-ра Тра-ја-на / ко-зје у-ши! / У џа-ра Тра-ја-на / ко-зје у-ши! РПН, Зм, 73.

У оба дата примјера алонжман евокативно уводи игру у текст, што у првом примјеру прати и узвик (... *хај, хајхај!*) који је експресивни израз забаве и весеља. У другом примјеру ритам пјесме се претаче у ритам бројалице. Тиме се симулира звук инструмента (*свирала од зове*), а садржајем – синкретички заодјенутим – упућује на небрижност и растерећеност игре наспрам амбијенталном окружењу у нијанси „страха који туши”.

Проведена анализа показује да се алонжман као простриктивна фонолошка фигура реализује на нивоу лексеме мултиплицирањем фонеме или слога и/или раздвајањем ријечи на слоге. По форми и интонацији врло је близак узвику, а од њега се разликује по томе што алонжманско преструктурирање лексеме може да захвати и ту врсту ријечи и што друге врсте ријечи под алонжманом задржавају своју лексичко-семантичку вриједност и синтаксичку функцију. Са узвиком га обједињује узвичност, а у ствари је стилизована говорна вреднота па су форме говора – монолог, дијалог или

слободни управни говор – „простор” у коме се реализује. Алонжмански исказ увијек је експресиван, што показују и лингвистичке функције које он најчешће актуализује, а семантиком „појачаног тона” прате глаголи говорења или прилошки изрази који га у дидаскалијама уводе, као и појачана екскламативна интонација. Бројна су и разноврсна додатна ишчитавања која алонжман уноси у неутралну лексичко-семантичку подлогу исказа, али међу најчешћа спадају: фактичност дозивања, експресивност викања, различитих нијанси узбуђеног говорења и емоционалног набоја, изричитост наређења и интенционалност убјеђивања.

Алонжман је фонолошка фигура која се остварује у формама туђег говора, а заснива на трансформацији основног облика лексеме поступком простриктије помоћу фонеме или слога, с циљем додатног семантизовања њеног денотативног значења. При том декомпонована лексема не мијења своја категоријална обиљежја ни синтаксичку функцију коју у широј екскламативној структури заузима, него постаје израз разноврсних нијанси емоционалне ангажованости адресанта исказа. Алонжмански исказ увијек је експресиван, што показују и природа лингвистичких функција које он најчешће актуализује, синтаксичко-семантички контекст у који се смјешта, те пратећа екскламативна интонација, коју у исказ уноси алонжманом фонолошко стилизована лексичка јединица.

ЕКСКЛАМАТИВНОСТ ПАРЕНТЕЗЕ

Као стилска фигура *парентеза* представља исказ у исказу, односно уметање неке смисаоне јединице у структуру исказа, при чему је уметнути дио издвојен и у граматичко-структурном смислу и семантички. Уметнути дио не припада структури исказа у који је инкорпориран, функционише као самосталан, а на основу сопствене структуре, лексичко-семантичког и афективног садржаја остварује јаче или слабије везе са околним контекстом, као коментар, објашњење или израз адресантовог експресивног става (в. Лешић 2005: 289). Сваки уметнути исказ није екскламативан – неке конструкције су по својој природи изјавног или упитног типа, а неке су као општеупотребне лишене експресивности – такве су нпр. напомене којима се прецизира неки податак у публицистичком или научном тексту. Парентезом издвојени дио добија екскламативност са експресивношћу интензификације, деиктичке актуализације, контрастирања, иронизирања, емоционално обојене евалуације садржаја са којим успостављају везу или на основу неког другог експресивног става. У парентези су, у фигуративном смислу, најчешће реторичка питања, иронија и екскламација, што подразумева њену двоструку стилску наглашеност – њиховом фигуративношћу и формално-семантичком издвојеношћу – која се реализује тако што је издвојени дио сјештен у загради или између двију црта и

смисаоно осамостаљен. Ексклакативност тог типа има, дакле, унутарреченични карактер и обхвата све видове маркирања издвојеношћу ријечи или цијелог исказа из смисаоно-структурне цјелине матичног исказа. Тако у структурном смислу, унутарреченичну екскламацију уочавамо на:

а) лексичком (*Сѣаросѣ!*⁹¹ мислио је младић. ИА, Тх, 328),

б) синтагматском (*...која би свим удавачама из сиромашних слојева друштва осјећувала не овако неку љућу сирему – крпе и љеленице! – нејо љрави мираз као солидан основ будућеј брака. ИА, З, 249*) и

в) пара/хипотаксичком нивоу (*... Сваки љојединац најљре научи да љовори, ља љек онда научи (или никад не научи!) да љише. РБ, Уол, 33*).

Будући да се интонационо ексклакативни дио исказа реализује као посебно наглашена ријеч или као слабије или изразитије издвојена цјелина, унутарреченична екскламација се јавља као: а) првостепена и б) другостепена. Првостепеном се маркира једна ријеч или значењски уско везана синтагматска цјелина, интензивира и додатно семантички нијансира (*Књѣа је на! сѣолу*). Притом се та ријеч не издваја ни на какав други начин, посебно не на структурном плану – у конструкцији у којој се налази овај вид обиљежености не утиче на измјену синтаксичких односа. Под другостепеном унутарреченичном екс-

91 У граничном простору употребе узвичника као интонационог обиљежја ексклакативног исказа норма дозвољава, или је дозвољавала, и употребу узвичника и иза „појединих ријечи изговорених у узбуђењу или повишеном расположењу” (Правопис 1960: 118), када се иза узвичника може писати и мало слово (Симић 1994: 188; Правопис 1960: 118;). Обично је тада узвичник употријебљен у загради (!) (Правопис 2010: 133), али се јавља и без ње, тј. самостално или у комбинацији са упитником ? / ! ? / ! ? // (?) / (!) / (!?) – чиме му се додају различите значењске нијансе.

кламативношћу подразумевамо дио исказа који је интонационо уметнут, што захтијева паузу која се у тексту биљежи двојним знацима – цртама или заградама са обје стране уметнутог сегмента (*Полиџика је овај народ – нас лаковјерне! – увијек у сџању довесџи у сукобе*). Та додатна издвојеност упућује не само на интонациону издвојеност него и на синтаксичку, односно на синтаксичку аутономност издвојеног сегмента и његову неукљученост у конституентске позиције реченице у којој се налази, што му у литератури, у односу на базичну реченичну конструкцију, и даје статус исказа у парентези (в.: Симић–Јовановић 2002/2: 482–487; Бабић 2002: 303–320), а подводи се и под тзв. „диспаритетну колокацију” (в. Симић–Јовановић 2002/1: 261). Парентезу посматрамо у односу на њене семантичко-прагматичке и стилске специфичности које произлазе из таквог сегментовања текста, па у везу с тим, издвајамо и њене типичне реализације.

Првосџейена унутарреченична екскламативносџ

У одређеним контекстуалним условима, дакле, узвичник може бити употребљен не као средство за обиљежавање краја реченичне цјелине, него као емфатичко унутарреченично средство којим се текст додатно семантизује, не подразумевајући да дио њим означен мора у прозодији да се „узвикује”, али је у том случају фокусно мјесто цјелине и мора бити изразитије изговорено. У интерпункцијском смислу тако употребљен узвичник нема вриједност интонационог реченичног знака,⁹² него стилског маркера наглашености њиме обиљеженог садржаја. Функција узвичника у унутарреченичном по-

92 Интерпункцијски реченични знак обиљежава крај реченице и одваја дату реченицу од других реченица у тексту.

ложају, посебно када обиљежава једну ријеч, „нагиње” ка функцији правописних знакова, а најпрецизније би било рећи да се узвичник тада јавља не као маркер интонације, него специфичне акцентуације, тим прије што се од свих елемената интонације⁹³ тада реализује обавезно један, а то је интензитет. Тонска реализација коју екскламативни исказ подразумева, са наглим падом на крају изговорног сегмента, изостаје, тон остаје за нијансу подигнут, као код упитне интонације, јер узвичником обухваћена цјелина остаје отворена према остатку комуникативне реченице у којој се налази. Тако екскламативни маркер који је употребљен у унутрашњости реченице можемо схватити и као специфично супрасегментално обиљежје са неком врстом дистинктивне функције (обиљежени сегмент носи макар једну јединицу садржаја више у односу на необиљежени) јер утиче на измјену значења – у сврху актуелног семантизовања текста. На тај начин екскламативни знак у унутарреченичним релацијама функционише, уопштено, као логички акценат, којим се у складу са интенцијом емитера усмјерава и веже пажња реципијента за наглашени сегмент. Фактички може бити усмјерен на било коју ријеч у реченици (упоредимо нпр.: *Књија! је на сѣолу* и *Књија је на! сѣолу*).

Дјелујући као логички акценат, екскламативни маркер надилази ниво лексичке семантике, па и семантике исказа, и укључује синсемантичност имплицитно присутног текста, чиме узвичником обиљежена јединица или реченични дио дјелује и у оквиру ендофорично-егзофоричних релација деиксе. На такву природу односа упућује и Ј. Јокановић, која каже да логички акценат „увек функционише на парадигматском плану и подразумева асоцијативну везу са одговарајућом јединицом

93 Под елементима интонације подразумевамо: тон, интензитет, темпо и тембр.

ван конкретног контекста” (Јокановић-Михајлов 2006: 263–264). Тако нпр. комуникативна реченица *Књиџа! је на стоулу* – значи да се на столу налази књиџа, а не неки други предмет, док помјерањем ексламативног маркера на мјесто као у примјеру *Књиџа је на! стоулу* – добијамо и смисао да се књиџа налази на столу, а не испод, поред стола и сл. Тиме се омогућује функционисање дискурса у нетипичној микроструктури – у оквиру лексичке јединице, што сасвим одговара појму пресупозиције како је види У. Еко.⁹⁴ Дати примјери из разговорног језика показују да ексламативни маркер не утиче на промјену лексичког значења обиљежене јединице (*књиџа, на*), него укључивањем пресупозиције укључује одређену прескрипцију која реципијенту омогућује правилно разумијевање смисла исказа не само у семантичким него и у прагматичким релацијама. Тиме му се омогућује и дјеловање на основу упутстава која се ишчитавају из интеракције примарног исказа и исказа имплицитно присутног. Прагматички учинак узвичника као знака којим је обиљежена лексичка јединица био би, у ствари, прецизирање јер наглашавањем те јединице и њеног значења узвичник искључује побочно дјеловање концептуално могућих пресупозиција и тиме искључује моменат дилеме (нпр. да ли је књиџа на или испод стола).

Улога узвичника у унутарреченичном положају може да буде, и често јесте, метајезичка, тј. може да послужи као средство језичког описа појединих јединица. У том значењу обично се јавља као ознака узвика, вокатива или императива, којом се скреће пажња на њихову лексичко-граматичку посебност, будући да су те језичке јединице по свом мјесту у опису језичког система и иначе

94 „Изгледа да се појмом пресупозиције не дефинише неки хомогени низ граматичких феномена, већ је пре посреди отворена категорија која се може тумачити само унутар неке теорије дискурса” (Еко 2001: 273)

повезане са експресивно-субјективним ставом емитера исказа:

Иси. найр. узвик ах! љри изненађењу, ох! љри чуђењу и извесном неодобравању, их! љри љнушању и зловољносии, ух! љри извесном љрођесіовању, досади и оддијању иіг. АБ, Ојп1, 77; Када речемо Пејре! или слично, ми не знамо шіа се ііме хіело рећи [...]. Исіо ііако и узвици Боже!, mein Gott!, Jesus Maria!, Parbleu!, Donnerwetter! и сл. ііако ісіо су само іоіо-ви клишеи за различна нераишчлањена сіања. АБ, Ојп2, 179.

У датим примјерима узвичник се употребљава као средство граматичке категорије, односно маркер узвика као врсте ријечи и посебних облика, прије свега вокатива као падежа са прагматичком функцијом. Употријебљене у тексту који нема метајезички карактер, те јединице, опет типично, најчешће задржавају узвичник као своје специјално лексичко-прагматичко обиљежје. Наводимо такав примјер употребе узвика:

Тја! ііо вам је ііако, шіа човјек може? ИА, ЕНЛ, 48; А ја се љривучем иза командира Моће Будимира іа – іірас! – усред њемачкоі рова. БЂ, ДнБ, 237.

Детаљнији приступ семантичко-прагматичким нијансама, иначе врло бројним, које те јединице обавезно уносе у исказ, нису предмет нашег интересовања (опширније в.: Бабић 2007/1:), јер нас занима употреба узвичника у језички нетипичним ситуацијама, као средства неуобичајеног стилског избора.

Нетипичном употребом узвичника у унутарреченичном положају сматрамо ситуације у којим се узвичником маркира нека неутрална лексема или синтагматска цјелина са јединственим значењем из састава неког исказа у који се на тај начин уноси додатна модалност у виду

одређеног става емитера датог текста – експресивног, когнитивног, императивног и сл. При том се, као што је већ речено, екскламативни знак (!) појављује не као реченични знак који биљежи крај реченичне цјелине, већ као средство истицања, досемантизације и/или као одређени индикатор прагматичке димензије поруке. У примјеру који слиједи узвичник је прагматички експлиikator имплицитног говорног чина директивног карактера:

Код рефракторне срчане инсуфицијенције фуросемид се ординира у дози од 250 мl до 4 l! на дан. Lasix, упутство.

Већ смо помињали прескриптивни карактер овакве употребе узвичника, с тим што у датом примјеру прескриптивност носи и дозу директивности. Екскламативни унутарреченични маркер има значење појачаног скретања пажње на важност поступања по датом упутству, што је корисно за реципијента, односно добија вриједност упозорења са прохибитивним значењем јер асоцијативно укључује посљедице непоштовања упозорења које су за реципијента штетне.

Поетска реализација узвичника као средства маркације одређеног сегмента искључује доминацију прагматичког момента. Сврха такве употребе јесте наглашавање маркиране јединице из угла важности њеног значења за емитера исказа. Обиљежена лексема тада је носилац емоционалног става и служи за наглашавање евокативне вриједности означеног садржаја или асоцијативно условљеног тока мисли у слободном управном или слободном неуправном говору:

Није љраво ни волео земаљску свећлосћ онај ко не уме да љоднесе бол расћанка! Збољом! кажем, боље рећи мислим, јер немам коме да кажем, нићи има која да ме чује, а свећлосћ још иде као река која је ћамо на

извору већ усахла, али још њече. ИА, Зпп, 210; Младић ња је слушао као њињо се слуша шум воде, њледајући расејано у њењово њравилно, дуњо лице, са живим, окрућим очима, бескрвним уснама и зубима, који се њри њовору мичу. Сѡаросѡ! мислио је младић. ИА, Тх, 328.

Да екскламативност овог типа може да послужи и као средство иронијског семантичког отклона, показује сљедећи примјер, издвојен из текста полемичког карактера. Екскламативни знак се јавља као специјално нагласно средство на дијелу текста о коме аутор расправља. У примјеру који слиједи узвични маркер је усмјерен на секундарни текст, који је као цитат или парафразирање туђих ријечи уклопљен у примарни, и служи као актуализатор различитих конотативних значења, уз иронизиран однос аутора примарног текста према наводима, а тиме и према аутору секундарног текста. На логичко-семантичком плану узвичник носи имплицитну негацију дијела исказа на који се односи, односно успоставља се семантички отклон истинитосног модалитета тог дијела исказа тако што афирмативна форма добија одрично значење и обрнуто, а примарни текст поприма критичко-полемички тон:

У ѡу сврху, на ѡпример, лењо би ѡслужио навод из новијег Чомског о ѡполиѡичким ѡемама, ѡде он каже како су Американци оно ѡињо су чинили у Вијетнаму ѡездесетњих ѡодина овог века – званично назвали „одбраном(!) од унуѡрашње(!) аѡресије(!)”... А ѡо је семанѡички на сличан начин аѡсурдно – као ѡињо су и искази из наших ѡласила када се каже како „Браниоци(!) Мирковаца ослобађају(!) Вуковар” или „Вуковар није освојен(!) неѡ одбранен(!)”, али је ѡраѡаѡички ѡодосѡа друкчије (ови, наѡме = „драниоци”!, не одоше на Аљаску, а Американци дођоше у Вијетнам). МР, Скл, 188.

Знак екскламативности служи не само као средство наглашавања, него и као средство иронијског, чак саркастичног семантизовања текста. Он је ту средство логичко-семантичког истицања, учесталог реченичног акцента, којим се актуализује конотативно значење истакнутог сегмента тако се да доводи у сумњу до негирања или њене супротности свака ријеч или синтаagma уз коју стоји. Односно, у дијелу исказа који се преноси као цитат Чомског „одбрана од унутрашње агресије” добија конверзивно значење: *напад изван граница, односно означава вањску агресију, при чему је субјекат-трпилац агресије из цитираног исказа семантички, у ствари, субјекат-актер. У аналогном исказу пренесеном из домаћих медија наглашава се идеолошка, манипулативна функција такве врсте текста у ратним условима јер се екскламативним знаком издвајају парови ријечи: *драниоци – ослобађају; није освојен – одбрањен је*, чиме се читаоцу намеће њихово антонимијско значење: *нападаци – заузимају; освојен је – није одбрањен*. Затечен и сам донекле драстичношћу значењских нијанси које доноси игра интерпункцијским знацима, аутор их донекле варира, ублажава, навођењем опет прагматичке паралеле о дислоцираности – недислоцираности датих ситуација изван граница легитимног дјеловања субјеката-актера.*

Упућивање на нелогичности дијела текста који се узвичником маркира може бити и експлицитно дато, у виду исправке маркираног садржаја, што репрезентује следећи примјер:

Радован Зојовић, који је од свију (! = од свих) у овој људској најисправнији... МК, Пксј, 49.

Екскламативним маркером је у овом случају скренута пажње на граматички облик ријечи. У таквој употреби је овај знак није обиљежен личним ставом, него само представља исправку. И у томе се – пошто је узвичник

катафорички попуњен дословно наведеним исправним обликом, уз употребу знака једнакости – његова семантичко-стилистика вриједност исцрпљује, ако се изузме извјесна доза супериорности која се приписује ономе који уноси исправку, пошто је у питању текст у тексту, односно ријечи у загради не припадају садржају примјера, него аутору који дати примјер уклапа у сопствени текст. Тиме је вриједност овако употријебљеног знака у суштини само прагматична, а функционално метајезична, лишена додатне емоционалности.

Врло сличан овом типу екскламативног маркирања појединих сегмената текста јесте специфичан емфатичко-интензификаторски маркер који се јавља у научном стилу и уџбеничком и полемичком подстилу, а који се у односу на претходни знак одликује и одређеном лексикализованошћу. Ради се о текстуалном, парентетичком маркеру: (sic!) – који значи „тако, тако пише, од речи до речи (обично се ставља у приказима и др. код израза и места на која се жели обратити пажња)” (Вујаклија 1980: 839), а служи за нарочито истицање пошто је обавезно издвојен у заграду и обиљежен екскламативношћу. Функција овога знака одговара функцији узвичника као средства имплицитне негације или довођења у сумњу маркираног значења, као што је то представљено у претходно описаним примјерима, с тим што је (sic!) у односу на узвичник изразитије обиљежје интелектуализације текста, са нијансом негативне евалуације садржаја обиљевене јединице. Исказ у који је инкорпориран модализује се субјективним ставом који се контекстуално семантизује од неслагања до подсмјавања и омаловажавања. У односу на претходно дате примјере првостепене унутарреченичне екскламације, (sic!) је, захваљујући присуству заграде и одређеног лексичког значења, изразитије средство интензификације. Заграда обавезује на паузу дужу од оне која настаје на мјесту сродних интерпунк-

цијских знакова: зареза и црте, тако да је (sic!) наглашен: квантитативно изразитом паузом, екскламативном интонацијом са јаким експраторним ударом јер је истовремено и мјесто логичког акцента. Та обиљежја га по формалној осамостаљености приближавају парентетским исказима другостепене унутарреченичне екскламативности, али му смисаона нерашчлањеност даје значење експресивног скретања пажње на садржај изван њега самог – дјелује, дакле, као и узвичник.

Осим што скреће пажњу на туђе ријечи које су дословно наведене, овај израз обавезно носи, као што је већ речено, имплицитну негацију дијела текста њим означеног, а додатне семантичке компоненте тичу се става аутора и контекстуално су условљене, претходним или наредним контекстом. Нпр.:

Ти догађаји монери (sic!) су често замишљени као актуализатори, што онда подразумева да је монери сам по себи афирмација која се у реалности може учвршћивати само помоћу поседног елементија који има само ју једну функцију. РС, Ол, 78; У абецеди 30 слова су једнослови (монограми), а три двослови (диграфи, триграми), љ, њ, дж ... те триослов (триграф) је (sic!). МК, МШ, Тлг, 626.

Овај екскламативни маркер служи, дакле, за нарочито истицање и наглашавање, скретање пажње на (у овом случају) погрешке на које аутори приказа указују у тексту о коме пишу. Уз то, став аутора према наводима у секундарном тексту који служе као предложак за полемику може, у сазначности контекста, да буде и изразитије експлициран:

Расправу о објекту с акузатива Никчевић скреће на имплицитни јенив: „Уз пријелазне глаголе директни објект може бити у јениву... У акузативу (sic!) ипакви се јенив директног објекта назива им-

мантичко⁹⁵ ткиво текста уноси накнадно емоционални или когнитивни став говорника, неко додатно обавјештење или коментар претходног садржаја или дијела садржаја. То се постиже уметањем у реченицу, просту или сложену, исказа који може бити врло разноврсне структуре, тј. нека реченица, њен дио или уопште исказ. Унутарреченична ексламација подразумејева интонациону издвојеност тог исказа, његову смјештеност између симетричних пауза, које су обично дуже од паузе која се „ишчитава” на мјесту запете, а биљежи се заградама или цртама. Уколико се тако наглашеном исказу дода и емфатичка ексламативна интонација, добијамо врло експресивно средство. Функције таквог исказа су бројне (опширније в.: Бабић 2002: 303–320), овом приликом их не пописујемо, него наводимо примјере ове врсте као неке од могућности употребе ексламативног исказа.

Слично лексикализованом ексламативном маркеру *sic!*, који се користи у научном или уопште у тексту полемичког карактера примарно за скретање пажње, у књижевноумјетничком тексту функционише и ексламативно обиљежена презентативна партикула *іле*:

Жено, док хоћемо у рагу да іше заборавимо – іле! – на свим нашим дјелима ітанке вијуіају линије, ітраіови ітвојих невидљивих ірсіа. ІА, ЕНЛ, 27; Сједим, умачем іеро – іле! – каква је ово књиіа на сііолу? ІА, ЕНЛ, 46.

Партикула представља осамостаљен исказ којим је осим интенције везивања пажње адресата изражена и нијанса наглашавања садржаја који слиједи, чуђења или изненађености неочекиваним уочавање предмета (књи-

95 Синтаксички се овакви искази/реченице, као што је већ речено, третирају као аутономне структуре, дислоциране из синтаксичке структуре у коју су уметнуте (в.: Симић–Јовановић 2002/1: 259–263).

ја), чиме се прекида започети исказ и одвлачи пажња адресата од његовог садржаја.

Осим практичних података и једнозначног скретања пажње на садржај који слиједи, исказ у парентези, уз менат наглашавања, може да актуализује и различита модална нијансирања која дају податке о разноврсним когнитивним, когнитивно-експресивним или емоционалним ставовима. Посебно је у књижевноумјетничком тексту тешко и врло често немогуће прецизно раздвојити те додатне компоненте јер се преплићу у истом примјеру:

А дан се иџак рађа. Изјоварам њо, а чини ми се да је у једној јединој речци – иџак! – и у наїласку који лежи на њој садржана сва њежина људској живоџа. ИА, Зпп, 531; А неїде у дну ње њомисли блесне слаба и дојажљива нада да би се – можда, можда! – на њом њуџу, с временом, моїао измениџи и човек сам. ИА, Зпп, 231.

Уметнути екскламативни сегмент (у првом примјеру) понавља дио претходног текста и то понављање има метајезичку функцију, описује исказни поступак. На његову значењско-стилску вриједност акценат ставља то посебно наглашавање, тј. аутор истиче да се ријеч *иџак* понавља, издваја и екскламатизује само да би се показало да је на њој логичко-смисаони удар у претходном контексту, који актуализује резигнацију говорника. У другом примјеру екскламативним уметнутим дијелом наглашава се модална компонента исказа као значење несигурности, али и постојања могућности на основу семантичке спреге лексичког значења ријечи *нада* и партикуле *можда*, која се наглашава не само екскламативношћу него и репетицијом.

Интензивно наглашавање у оквиру парентезе погодно је и за садржаје као што су апсолутно изузимање, искључивост или предимензионирање:

Ја видјех, на сџаклу за којим је лежала ноћ, своје лице

– и нишїа до своје рођено лице! – како се љуља и ѿдрх-
тава... ИА, ЕНЛ, 98; И кад бих се увјерио да ће биїи и
досїајати још дуїо, дуїо – довијека! – за сва сїворења...
ИА, ЕНЛ, 112; Сваки ѿјединац најїре научи да ѿвори, ѿа
їтек онда научи (или никад не научи!) да ѿише. РБ, Уол,
33.

Осим примарне функције интензивирања, екслама-
тивним парентетским исказима врло често се прецизира
оно што је дато у исказу или дијелу исказа у који је ин-
корпориран, упућује на неке накнадне податке и износи
когнитивни или емоционални став адресанта, асоција-
тивно условљена запажања и сл.

а) Когнитивни став:

Шїа ће нам овај живої од ѿдесетї ѿдина (а једна
їежа од друїе!) ако му једна свеїа исїина не даје сна-
їу и љейош... ИА, ЕНЛ, 58; Онима који су ѿреживјели,
ишчезао је – све се заборавља и све ѿролази! – одурни
окус ѿаїраїи... ИА, ЕНЛ, 100; ...он је ѿровалио у шїућу
кућу – друїи ѿроваљују у државе! – да узме шїїо му за
живої ѿреба.... ИА, ЕНЛ, 102.

У датим примјерима исказима у загради износе се за-
пажања која теже уопштавању, подсјећању на неписане,
али уобичајене законитости друштва и свијета, уз нијан-
се критичког односа.

б) Емоционални став:

У соби, їдје сам се – у кобан чес! – родио, Ти ддијеш и
молиш... ИА, ЕНЛ, 14;

Турски је закон оїїрије ѿолико ѿдина, а – ѿосї му
ћаћин! – као да је јуїрос ѿрављен за мене. ИА, 3, 157; Па
да би крунисао шїу своју љубав, меће руке на себе и ѿише
њојзи – ѿојзи, молим вас! – ѿојзи он ѿише... ЛЛ, Ш, 156.

Уметнутим исказима на врло експресиван начин ослобађа се сувишак емоционалног набоја – у облику вапаја (*у кобан чес!*), клишеираних конструкција еуфемистички изражене псовке (*йосїи му ћаћин!*) и разговорне форме којом се интензивно изражава зачуђеност и невјерица (*њојзи, молим вас!*).

в) Додатни податак, прецизирање:

...која би свим удавачама из сиромашних слојева друштва осигуравала не овако неку ілуїу сїрему – крїе и йеленице! – неїо їрави мираз као солидан основ будућеї брака. ИА, 3, 249; Иїак, у једним їримјерима ресїекїираїи ћемо класичну орїоеїију їри изїова-рању оваквих ријечи: у їримјерима из усмене књижевностїи. (На їим је їримјерима и саздана норма књижевної језика!) У їримјеру из народне їјесме... КП, Јкд, 34; ...їворевину људскої духа у инсїрументїи ширења мржње, завођења и завађања људи и народа (у складу са їровјереним їеслом Divide et impera!), шїїо їодрозумїева... МШ, Јип, 50.

У датим примјерима у исказу у парентези износе се накнадни подаци, појашњења, упућује на аналогне везе изложеног у базичној реченици са другим сличним ставовима, подсјећања на важност већ реченог у претходном тексту и сл.

г) Асоцијативно-експресивна дигресија:

Ујуїро, између сїадала и їлоїова, дљешїе и њишу се ниїи їаучине и кайи росе (и који је їїо само риїам у ком се њишу сїабла и їовори їрмља!) и све шїїо је око мене изїеда... ИА, ЕНЛ, 50.

Исказ у загради функционише као средство додатне, паралелне дескрипције, присутне асоцијативно у свије-

сти адресанта на основу своје карактеристичне појединости – што доприноси сликовитости и експресивности израза.

Закључак

Анализа датих примјера показује да узвичник у унутарреченичној позицији јесте средство стилистике и прагматике и стилистичко-прагматичке досемантизације, при чему њиме обиљежене јединице не утичу на измјену синтаксичке структуре исказа у који су инкорпориране. Употребљава се у оквиру различитих функционалних стилова, али најчешће књижевноумјетничког, научнопопуларног и публицистичког. Његову примарну функцију одређујемо као интенцијом адресанта условљено везивање пажње адресата за маркирани елеменат или цјелину, што би у првом реду имало везе са контекстуалном и конситуацијском деиксом. Семантичка нерашчлањеност узвичника захтијева актуализацију синсемантичке мреже контекста у који је њиме обиљежена јединица укључена. Неоптерећен значењем, он развија експресију наглог упућивачког застоја на садржају уз који стоји и његове нове смисаоне везе са остатком исказа, чиме модификује или модално нијансира основно, системско значење обиљежене јединице, дајући му неки додатни смисао. У анализираним примјерима – у оквиру првостепене и другостепене унутарреченичне екскламативности – та значењска нијансирања издвојена су као појашњавање, прецизирање, кориговање, упозорење, емоционално нијансирање, полемичко оспоравање, подсјећање, уопштавање, асоцијативно-евокативно дигресије и сл.

Могућност да узвичник функционише као нелексикализована компонента модификације лексичко-семан-

тичке вриједности неке језичке јединице потврђује да је однос између апстрактног системског значења ријечи и уопште језичких јединица и њихове употребне вриједности у конкретној комуникативној ситуацији омогућен динамичном природом језичког система и функционалном флексибилношћу његових јединица, која дозвољава да се – зависно од контекста – у разноврсним стилистичким и прагматичким релацијама реализују, осим или умјесто примарних, и бројна секундарна значења.

АПОСТРОФА

Апострофа је реторичко-поетичка фигура. Из угла реторике, суштина апострофе јесте у „окретању”, у „окретању од чега” – како се често у термилолошким рјечницима (Живковић 2001: 48) и преводи њен грчки назив, заснован на реторичком поступаку из античке суднице који се изводи тако што се „govornik ili pisac nenadno odvraća u govoru od suca ili slušalaca te se obraća na drugoga, katkad s uzvicima” (Симеон 1969/1: 89), с циљем одвраћања пажње слушаца од постављеног питања и/или везивања за апострофом уведени садржај. У књижевној теорији описује се као „свако обраћање песниково мртвим стварима и личностима, или апстрактним појавама, или одсутним личностима као живим и присутним бићима, што оживљава песников однос према тим стварима и чини га блиским, топлим и непосредним.” (Живковић 2001: 48). У класификацији стилских фигура сврстава се, у принципу, у фигуру које се заснивају „na zamjeni običnog oblika u kazivanju misli” (Зима 1988: 128), „sličnu figurama misli”, како је одређује Квинтилијан, која „ne mijenja smisao govora, nego samo njegov oblik” (Квинтилијан 1985: 315). У суштини, апострофа од обраћања, као граматичко-прагматичког контекста из кога настаје, реализује форму, док стилистички значењски трансфер постиже актуализацијом конотација – углавном и најчешће експресивних, али неријетко и евокативних (Симић 1991: 68) отклоном на логичком плану исказа.

Новија поетика, бар када је о србистичкој ријеч, апострофи као стилској фигури не посвећује превише пажње, сем на нивоу дефинисања у терминолошким рјечницима и врло кратког описа – такође у границама лексиколошких одредница термина – у приручницима стилистике, уз додатак који о њој даје и одређени негативно маркиран вриједносни суд – да у савременом изразу, посебно у говору, дјелује као средство патетичног говорења (в. Тадић 1995: 210; Катнић-Бакаршић 2001: 319). Но, има и таквих погледа који је виде као једну од универзалија лирске врсте. Тако се у једном хрватском рјечнику књижевних термина наводи Де Маново мишљење да фигуру обраћања треба сматрати „ne samo generičkim obilježjem tradicionalnih vrsta psalma, elegije ili ode, već i tvorbenim obilježjem svekolike lirike” (према: Бити 1997: 11) јер, према његовом мишљењу, призивање неживих бића и предмета, њихово прозопопејско оживљавање и оличавање, привођење пред лице читаоца неког имагинарног свијета – чине фигурацију те врсте суштинском за перцепцију лирске pjesме уопште. Апострофирање је формално вид обраћања, а прагматичко-семантички чиста експресија која је, према Мартинеу, „egocentrička lingvistička aktivnost koja ne teži ka prenošenju informacije od govornog lica do slušaoca, nego ka oslobađanju govornog lica od unutrašnje tenzije i pritiska svake vrste” (Мартине 1973: 31). Појачану емоцију прати и појачана – екскламативна интонација.

Као стилско средство апострофа је фигура фингираног говора, стварања привида говорне интеракције, оживљавања, оличавања, имагинарног присуства одсутног саговорника или саговорничком улогом денотираног живог бића као што су животиње или ентитети неживе стварности. Зато се најчешће и јавља у поезији као у природној средини, а са интенцијом да оживи, интензивира и динамички растrese израз.

Стилематични оквир апострофе јесте друго лице, које апострофа као „саговорничка” фигура актуализује. Примарна конструкција у којој се апострофа реализује јесте стандардна форма обраћања, односно вокатив именица и личних замјеница другог лица. Међутим, у систему функционише много и оних језичких сигнала којима се скреће пажња на саговорника, којим се његово присуство опредмеђује. Пошто се у актуализацију другог лица укључује и деикса другог лица, онда у ширем смислу у форме којима се исказује апострофа, поред вокатива, спадају: императив – као глаголски облик чија је парадигма условљена комуникативном ситуацијом и, тако рећи, пројектована према другом лицу, замјенице другог лица у невокативном облику – личне и присвојне прије свега, презентативне партикуле којима се саговорнику скреће пажња на нешто адресату битно (као нпр. партикула *иле*), а ту се убраја и упитна реченица. На везу апострофе и са обликом интерогативне реченице, упућује и античка реторика (в. Квинтилијан 1985: 315), јер је интерогативни исказ усмјерен илокутивном снагом тражења одговора управо на саговорника, стварног или замишљеног. Све те форме представљају вид имплицитног⁹⁶ апострофирања. С обзиром да природа тих граматичких модела не подразумеива обавезно и екскламативност, имплицитна апострофа није релевантна за опис стилистичке функције екскламативног вокатива, па је нећемо детаљније представљати.

Апострофа и сродне фигури

Посебан проблем у издвајању апострофе представља њено раздвајање од других вокативних форми обраћања

96 О експлицитној и имплицитној апострофи говори М. Ковачевић у раду „Инвокација и апострофа у Шантићеву поезији” (Ковачевић 2006: 96–125)

које нису примарно или семантичко-прагматички посматрано апострофе, али су јој врло блиске. Ту се прије свега мисли на разликовање апострофе од екскламације, инвокације, песонификације, метабазе и сермоцинације.

Екскламација је стилизовани узвик који није у форми вокатива, па ни прагматички ни стилистички аспект таквог исказа не апострофира одсутног саговорника као присутног, што екскламацију разликује од апострофе. Њоме се скреће пажња на садржај исказа који формално није екскламативан, него се екскламативном интонацијом наглашава и емоционално оживљава садржај пропозиције, па екскламација дјелује као интензификаторско-емоционални фокус у тексту у коме је заступљена.

Метабаза и апострофа се у помињаном лексиколошком опису често изједначају (Симеон 1969/1: 89) на основу подударана у одредници да и једна и друга представљају промјену тока исказа, но форме које у основи имају метабазу не исцрпљују се са апострофом, много их је више, па је тај принцип отклона форме и значења, осим код апострофе, заступљен и код неких других фигура – сермоцинације, дијалога, дијалогизма, комуникације и сл.

Апострофи је блиска, сасвим природно, персонификација, али не као њена надређена класа, него као комплементарна фигура која се реализује тако рећи у наставку, у дијелу текста који се апострофираним неживом ентитету приписује. Апострофа и персонификација се најближе додирују и пресијецају у случају када се апострофа реализује у оквиру семантичких подтипова именица који обухватају неживу предметност или животињске врсте, али не и када се апострофа односи на апелативе који се подводе под опште значење човјек.

Инвокација се по облику и форми не разликује од апострофе сем што је у избору лексичких јединица које су овим стилским обраћањем обухваћене инвокација ужа –

њоме се обраћа музама и боговима. За разликовање ове двије фигуре М. Ковачевић уводи критеријум прагматичке учинковитости и везује инвокацију за говорни чин директива – захтјева или молитве (Ковачевић 2006: 108), на шта се обично инвокација своди јер се адресат обраћа вишим силама да му помогну у надахнућу, постизању успјеха или разрјешењу онога што га тишти, као нпр.:

Драћи Боже, сјаси и ђомилуј, зашћићи од душмана!
Мили Боже и данашњи свети Илија! БЂ, П, 290; Помози,
Боже, ђовесели, Боже! ЖВ, Снз; Еј, ђомози, Боже и свети
Ђорђија, данашње име свети! ЖВ, Снз. Молићва ујујиро.
О, Боже, немилосрдни сћворићељу, који ме свјећлом
својим будиш на муку дана, ојросићи ми и буди милосћив
мени који, ево, хулим... Боже, не ђрезри молићву најаће-
ној, ђордој ђрешника! ИА, ЕНЛ, 71; – Боже над целим све-
ћом, враћи ми је! – цвилео је. ЉХ-Ђ, Пп, 37.

Због њене лексичко-семантичке ограничености и прагматичке маркираности, инвокацију сматрамо подврстом апострофе у ширем смислу њеног значења.

Скоро све теорије књижевности у дефиницији апострофе успостављају као основни критеријум за стиланост тог вида обраћања одсутност лица коме се обраћа или неживост предмета обраћања. Тај се критеријум гдјегдје и проширује, обухватајући и обраћање одсутних присутнима. Тако се у литератури наводи да постоје и примјери тзв. „umrtvljujućeg obraćanja odsutnoga prisutnome kao u nadgrobnom epitafu *Stani, putniče* ili u *Cesarićevom Moj prijatelju, mene više nema*” (Бити 1997: 11). Даље се изводи закључак да је за реализацију апострофе битно да „njezino obraćanje jednome sugovorniku, naočigled drugoga kojemu pjesnik tako reći okreće leđa... prekoračuje konstitutivnu granicu koja dijeli dva nesumjerljiva svijeta” (Бити 1997: 11). Ту врсту обраћања реторика назива сермоцинацијом. „Sermocinacija biva – каже Л. Зима – kad se odsutne osobe uvađaju, као

da progovaraju ili na sama govornika ili na njegova slušaoca” (Зима 1988: 130). На примјер, Андрић у *Ex Pontu* развија неколико блокова имагинарног разговора лирског субјекта – сужња – са Богом у којима му се Бог обраћа и као адресату и као адресанту или преносиоцу говора:

Много самујеш и дуго ћутиш, сине мој, затрављен си сновима, изморен путевима духа. Лик ти је погнут и лице блиједо... Изиђи у љетни дан, сине мој!

– Шта си видио у љетни дан, сине мој?

Видио сам да је земља јака и небо вјечно, а човјек слаб и крајковјек. ИА, ЕНЛ, 80;

Минућии су дући и болни, ко ће их издржати кад се јаве јорке мисли и кајање?

– *Да, моли Боја, сине, да ћии у злој минућии гадје ућје-ху!* ИА, ЕНЛ, 55.

Разилажење апострофе и сермоцинације јесте у конверзији позиција адресат – адресант, док је семантичка подлога – оживљена мисаона веза двају несамјерљивих свјетова, живог и неживог или присутног и одсутног – идентична, као и примарни синтаксички облик исказа у коме се реализују, а то је вокативна форма, с тим што се сермоцинација реализује и другим комуникативним конструкцијама – изјавном и упитном. Међутим, промјена у позицији адресата и адресанта уноси и суштинску разлику између ове двије фигуре. У апострофи адресант вокативом призива одсутног адресата у вези са неким садржајем који је за адресанта битан. У сермоцинацији неприсутни адресат преузима улогу адресанта и одашиље поруку његовом позиваоцу. Тако су и структура и ефекат ових фигура друкчији, као и прагматички учинак – апострофа експресивно номинује један дио предметног или неживог или неприсутног живог свијета и освјетљава га мисаоно, уопштава и повезује. Сермоцинација, као средство преокрета тока исказа, уводи неприсутног говорни-

ка као znalца, као натприродну помоћ више силе – што је својствено инвокацији, али та сила проговара, што није својствено ни апострофи ни инвокацији.

Денојативна подлога ајосирофе

Апострофа се најчешће реализује је у оквиру неколико тематских блокова, као што су: *Бої, човјек, мајка, жена, њесник, њрирода и њриродне њојаве и ајсѝракѝни њојмови*. Те тематске цјелине носе лексичко-семантички опште категоријално значење и упућују на систем вриједности који човјек у свом социо-културном контексту успоставља, а истовремено представљају ослонце његовог духовног или емоционалног упоришта у изражавању емфатички маркираних когнитивних или емоционалних ставова.

Тематски блок *Бої*, са синонимским лексичким варијацијама *Исус* и *Госѝод*, *Оѝац* – у релацији човјек – Бог, реализује низ општих питања као што су мјесто човјека у свијету, проблем постизања мира и равнотеже у трагању за смислом, однос човјека према Богу као уточишту у коме он тражи утјеху у тренуцима који су за њега тешки:

О, Боже, чему сва мука вјечно жедної и вјечно свјесної: ја?! ИА, ЕНЛ, 43.

Тематске апострофе које се уопштавају појмом *човјек* упућују на општи план, с циљем хуманизације односа у свијету који нас окружује, на питање слободе, људских врлина које треба његовати или пак мана које угрожавају друге, генерацијског односа према насљеђу и завјетима предака, социјалне правде у друштву итд.:

Вјечни мир! – како је добра и велика и лијепа ѝа жеља! О, њеѝознаѝи добри човјече, блаѝодарим ѝи за

*Њу жељу њвоју! ИА, ЕНЛ, 32; Ах, љубав једној дана!
Осамљени младићи који маштају о нераздаваној љу-
бави, њозивам вас да се одлучите за љубав једној дана!
ИА, ЕНЛ, 62.*

Тематски блок *мајка* – уводи мотив прибежишта у патњи, упоришта, заштите, постојаности родитељске љубави:

*Ти немаш шта изнијети до сиротињско срце и старе
руке с траговима рада и безјасне сузе, али Ти њлачи
и моли, мајко, јер ко да ме издрави, ако не ѡешика суза
Тоја на дојем глану! ИА, ЕНЛ, 14.*

Тематски блок *жена* актуализује мистику љубави, одређујући њену суштину као трагање, недосезање, чар непознатог. Жена се јавља као сан и онда када је јавна, као исходиште и уточиште већине мушких овоземаљских тежњи. Са свом својом љепотом, топлином, али и превртљивошћу, несталношћу, сујетом у интими човјековог свијета доминира по диктату пути:

*Жене, ваше бијеле руке ломе душу моју као хљеб! ИА,
ЕНЛ, 26.*

Тематски блок *природа* и *природне појаве* – актуализују природу као динамички феномен са којим лирски субјекат остварује заједништво, налазећи наду у обновитељској моћи прољећа, слободу и неспутаност у небеским просторима или друге садржаје мотивисане снагом природе:

*О, никад довољно неказана дрзина којом младост ѡро-
лази! О, јесени! ИА, ЕНЛ, 53; Да си здраво, ѡрољеће –
штајно, љековићо; ѡвоји вјеирићи милују моју рану...
Хој! Хој! Вјеири, наго моја мартовска! Ништа жив
човјек не може изјудити што му једно ѡрољеће не би
мојло ѡвраиити, ниши може човјек бити ѡрајно*

несрећан док Бој даје да се душа лијечи заборавом и земља обнавља прољећем. ИА, ЕНЛ, 71/71.

Тематски блок **апстрактни појмови** усмјерен је на емоционални и духовни свијет човјека – превазилажење самоће, досезање слободе, постизање равнотеже у унутрашњем свијету, на трагање за пуноћом духовног живљења, љубављу, смислом живота итд.:

*Било је дично и мноћо радосно, већ су се јављале и наде, али *тада* куцну очај у своје звоно, диже ме немир. – Збојом, равноижеж! Залућало се у мислима, ојријешило о душу човјекову!* ИА, ЕНЛ, 22.

У покушају превазилажења очаја снови и жеље испуњавају човјека и надокнађују оно што у реалности нема. Лирски субјекат се њима брани од суровости стварности, али у крхкости измученог бића та врста утјехе је непостојана и поново је надвладава очај (*тада куцну очај у своје звоно*), као доминантно расположење.

Апострофа није сама по себи смисаоно богата фигура јер не излази из оквира експресивног интензивирања и номиновања. Најчешће представља асоцијативно-евокативну базу која се синсемантично допуњава контекстом који уводи. Тако се њено семантичко-стилистичко одређивање нужно усмјерава на контекст, тек из контекста ишчитавамо и интенцију и поруку коју апострофа иницира, на коју упућује и смјешта је и ситуациони оквир. Тако апострофа дјелује и као тема такве текстуалне цјелине.

Вокатив апострофирања се употребљава нарочито у књижевноумјетничком, поетском тексту гдје је стилско експресивно средство које служи да се садржај пропозиције повезане са вокативом повуче у фокус, да се постави као семантички и емоционални кључ исказа. На тај начин се, у односу на примарно значење обраћања,

фингираним обраћањем остварује значењски трансфер, који произлази из фигуративне спрегнутости апострофе. Апострофа актуализује конотације које воде ка мисаоном уопштавању. Обично је у подлози њене вокативне конструкције уткано и лексичко-семантичко помјерање својствено тропима. На примјер:

*Кажем: не дојим ње се, судбино! Не дојим ње се, су-
иџраињи дане! Не дојим ње се, моћни човјече! Али њо
кажем у сеџи, кажем сџиреиџи...* МС, Т, 374.

Замишљен над релацијама човјека са свијетом који га окружује – са влашћу, законом, схватањем слободе, Селимовићев јунак изриче низ емфатичких исказа у којима су вокативне конструкције експликатори вишеслојности значења, оног, у књижевности очекиваног и траженог, „дубљег смисла”. Апострофирајући *судбину, суиџраињи дан* и *моћној човјека*, он изриче свој страх и отпор према њему, жељу да га превлада. У ствари, вокативном апострофом и њеним метафорично-метонимијским отклоним страх се именује: страх од судбине = страх од немоћи, немогућности утицања на неминовност догађања; страх од сутрашњег дана = страх од будућности, а страх од моћног човјека = страх од власти и моћи појединца, односно злоупотребе власти. Садржај апострофе, на коме и јесте и информативно и емотивно тежиште, вишеструко је истакнут: стилским поступком преноса значења и обраћањем које служи као самоизраз говорника; конструкцијом – у низу исказа организованих по принципу синтаксичког паралелизма са анафоричким понављањем вокатив увијек има функцију реме; редом ријечи – вокативу припада финална позиција као једна од реченичних јаких позиција, и наравно прозодијски – појачаном екскламативном интонацијом.

Апострофа је, у поезији, средство узбуђеног говорења и патетичног израза:

*Теби шїю си ме срела ... скинула ми са врайїа змије, /
жудне, жалосне, женске руке / слава, Слободо! // Теби
шїю си ми наруменила усїа / њлодом добра и зла, да
све знам / слава, Слободо! // Теби шїю си ми очи њо-
мрачила / њуїом звери, а косу освейлила / веселошћу
облака, слава, Слободо! МЦ, П, 38.*

Она је израз поетског очуђавања и интензивирања блискости и непосредности. У наредном примјеру, будући да се јавља на почетку сваке строфе, има презентативно-покретачку улогу: наизмјеничним апострофирањем мајке и Боїомајке наизмјенично се уводе и дограђују свјетови интимистичких асоцијација и општих начела:

*Тија мајко над узїлављем шира Од Небеса / У очима
оївореним док сїавам ко деїе... // ...Маїи моја сирो-
їице из Вилова дола / Када си ме оїкоїала из снеїа
ко деїе... // ... Мајко свима Боїомајко Царице Небеса
/ Рушна сузо у њурїуру унаїред се сеїи... / /... Маїи
хумко из Хумнине удаїа за сїарца / Посвећујем и кад
хумим чим се снеїа сеїим... РПН, Но, 31.*

Апострофа је израз јаким емоција: разочарења, чежње, носталгије итд.

а) Разочарење:

*Ми несмо браћа, ми Срби несмо!; Или ви несїе Не-
мањин сој? / Та да смо Срби – ња да смо људи – /Та да
смо браћа – ох, Боже мој! – / Та зар би њако с Авале
їлаве / Гледали ледно у оїњен час? / Та зар би њако – ох,
браћо драїа! – / Та зар би њако ѡрезрели нас? Асл, 86.*

б) Љубавна чежња и бол:

Она усїа – ах, жељице драїа! ЈИ у МЉ, 67.

в) Носталгично обојен коментар као уздах над стварношћу:

– Е-ех, ѿусѣи живоѿе! БѢ, Гб, 193; – Ехеј, ѿусѣа мла-
досѣи! БѢ, Гб, 215; Пошли су, кренули су... ѿрви кора-
ци, сѿори, ѿешко се оѿкидају... Еј, оѿанче, заѿлибѣ-
ни, сѿори оѿанче! БѢ, Гб, 224; – Ехеј, дроњава срећо
наша, ѿројадосмо ко хоѿа кроз ѿоњава! БѢ, ДНБ, 83;
Махмуѿ је ѿожурио да оѿрава ѿеѿово недолично ѿо-
нашање... О муко родѿѿељска! (МС, Т, 340).

Сѿрукѿура аѿосѿрофе

Презентовани примјери показују да апострофа структурно може бити и врло разноврсна конструкција. Реализује се у вокативној номиналној или прономиналној форми, простој, моноксемској (нпр.: *судѿино, слободо*) или синтагматски усложњеној (нпр: *жеѿице драѿа, ѿусѣи живоѿе, Боже над целим свеѿом*). Просту конструкцију представљају примјери у којима је вокативом апострофирања обухваћена једна пунозначна ријеч са контактнo-експресивним узвиком (*о, ох, еј, ехеј*) или без њега. Функција адјектива уз вокатив попуњава се, чешће него код других експресивних типова обраћања, и зависном реченицом. Та развијена форма појачава експресивност израза, онеобичавање, што и јесте циљ употребе вокатива апострофирања. Вокатив тада има синтаксичку функцију антецедентног појма који се зависном реченицом квалификује или додатно појашњава:

Саучесници, чији су наѿони врели! МЉ, 184; Боже, који све видиш, сѿречи ову неѿравду! АЛ, ДљФО, 89; О Иване, наша ѿѿлавице, ѿѿо дозивљеш и драћу сазивљеш! ВСК, Снп, 2, 341.

Да ли ће зависна реченица бити апозитивна или атрибутска зависи од семантичког опсега појма именице у вокативу. Наравно, уз лично име или уз именицу *Боѿ*,

као појединачан појам у хришћанству, поклапа се семантички опсег антецедента и детерминатора па долази увијек апозитивна реченица (*О Иване, наша њојлавице, шїо дозивљеш и браћу сазивљеш!; Боже, који све видиш, сїречи ову неїравду!*, тј.: *Иван, Бої = који*). Ако је релативна реченица средство рестрикције семантичког опсега антецедента, у питању је атрибутска реченица.

Са текстом који се непосредно на њу односи апострофа кореспондира на нивоу форичких односа, при чему може да представља катафорички оквир који се смисаоно надопуњава текстом који слиједи иза саме форме обраћања:

Будући! Слободна дїецо; зоро наше ноћи, кад се буду слободни и високи домови ваши оцрїавали на исїом небу, које је їледало їаїњу нашу и срам и смрї, нико неће їомишљаїи да їи моћни їемељи їочивају на нашим косїима... Тек најбољи међу вама осјеїиће, можда, да из їих сваїдањих доїађаја дије, као вјеїар, бескрајна жалосї мрївих и нијемих живоїа који су живјели и мрли за вас, Будући! ИА, ЕНЛ, 76.

С обзиром да се у датом тексту јавља апострофа и у иницијалној позицији, финална апострофа дјелује као припјев са функцијом експресивног композиционог оквира текста.

У народној епској поезији апострофа формира устаљени израз који представља инхоативну реченицу, тј. функционише као отварачки конектор којим се најављује неубичајени догађај, при чему се појачаном интонацијом, лексичким и презентативним значењем генитивне синтагме *чуда великоїа* везује пажња аудиториа, нпр.:

Мили Боже, чуда великоїа! (Свечи благо дијеле, ВСК, Снп, 2, 7); *Боже мили, чуда великоїа!* (Светїи Нико-

ла, ВСК, Снп, 2, 65; Душан хоће сесѣру да узме, ВСК, Снп, 2, 81; Милош у Лайинима, ВСК, Снп, 2, 36; Смрѣ мајке Јуѣовића, ВСК, Снп, 2, 192; Секула се у змију ѣреѣворио, ВСК, Снп, 2, 318; Женидба Змај-десѣоѣа Вука, ВСК, Снп, 2, 360); Боже мили, на свему ѣи вала! (Радул-деѣ и дуѣарски краљ Шишман, ВСК, Снп, 2, 278; Марко Краљевић у Азачкој ѣамници, ВСК, Снп, 2, 239).

Закључак

Апострофа представља обраћање неживој појмовности, стварима, богу, мртвима, неприсутним особама и сл. и стилогено је средство јаких емоција и рефлексивности у поетском тексту, гдје врло често има и функције интензивирања или исказивања емоција: разочарења, љубавне чежње, носталгије и сл. Такође је обавезно присутан конститутивни елеменат у молитвама, гдје је његово значење мање конотативно, инвокацијски уклопљено у општи смисао клишеираног израза.

Апострофа је у цјелини спонтано-експресивни узик. Употријебљена у унутрашњем монологу она разбија монотонију мисаоног тока и дјелује, ритмом говора, као средство динамичког прелома текста, ритмизације. Експресивност апострофе је у актуализацији емоционално-евокативних конотација. Када је стилски доминантна у тексту, израз постаје неумјерено емфатичан и патетичан, јер један од критеријума доброг стила подразумева да „ефикасност емфазе расте само до извесне мере, до извесне границе, преко које постаје сметња, постаје фактор стилске атрофије” (Симић 2001: 234–235). И према мјерилима античке реторике, добар стилски „ефекат ће се постићи само онда ако се не претјерује у броју фигура или ако све нису истог типа или поредане једна до дру-

ге у великом броју, јер ће њихова економична употреба једнако као и њихова разноврсност спријечити да слушаоци осјете презасићеност” (Квинтилијан 1985: 316). Претјерана употреба апострофе нарушава суштинска мјерила доброг стила, а и уопште, њене карактеристика јаке емфатичности и патетичности не чине је средством које је фреквентно не само у неутралном изразу савременог језика него ни у његовим поетским жанровима.

РЕТОРИЧКО ПИТАЊЕ

Реторичко питање литература најчешће третира као стилску фигуру (Тимофејев 1950: 241–243; Милосављевић 1997: 217; Томашевски 1972: 63–74; Петре и Шкреб 1961: 57; Ковачевић 1998: 38; Вуковић 2000: 83), као предмет проучавања поетике, односно теорије књижевности која опису стилских фигура⁹⁷ прилази са становишта одступања од уобичајене комуникативне употребе или сврсисходног избора језичких средстава. У том теоретском оквиру, дат му је статус „исказивања тврђења у упитном облику” (Тимофејев 1950: 242) или „мисли казане у облику питања на које се не очекује одговор, пошто је одговор јасан и одређен” (Милосављевић 1997: 217). У реторичком смислу, као и у смислу књижевне стилистике, под њим се подразумева више различитих типова у које спадају: *ејероџеза* или питање које отвара мисаону недоумицу на коју се одговор не очекује; *анџиџофора* или питање иза кога непосредно слиједи одговор, па та два исказа функционишу као цјелина; *анеценоза* – питање које се упућује неприсутној или замишљеној особи као вид емоционалног израза; *симбоулеуза* – питање којим се тражи савјет; *џузма* – протест у облику питања и *ероџема* или „питање које у себи подразумева одговор и које је заправо тврдња у форми питања, обично ради емоционалног

97 Термин употребљавамо у ширем значењу које подразумева мијева и тропе и фигуре у **ужем** смислу.

paglašavanja” (Лешић 2005: 192–193). Свако од њих је недвосмислено експресивно, али као екскламативна конструкција функционише углавном *ероџема*. Будући да тај тип реторичког питања подразумева стилематичност вишеструког помјерања на релацији форма–значење, спада у форме емфатичног израза које углавном јесу екскламативне. Начин на који се структурно обликује и семантички преобликује сврстава га у синтаксичке стилске фигуре – у језичка средства експресивне синтаксе, док се према комуникативним функцијама које у говору може да актуализује посматра и у оквиру разноврсних модуса прагматике.

*Синтаксичко-семантичке и прагматичке
карактеристике реторичког питања*

Специфичност реторичког питања управо је у томе што одговор на питање тог типа не мора да се очекује јер се његова прагматичка вриједност, његова илокутивност, не реализује у комуникативно-иницијативном интерогативном чину, него у асертивно-експресивном, као тврдња са експресивно-емфатичким нијансама значења. Могућност да реторичко питање, као сложен језички знак, постоји без интерпретаторовог очекивања одговора, заснива се, према Морисовом одређењу знака, на прагматичкој димензији језика, односно на навици интерпретатора да дати знак употрејеби у одређеним околностима и обрнуто – на навици да очекује да се нешто деси или не деси када се знак употрејеби (Морис 1975). Тиме је условљена и семантичка интерпретација реторичког питања која је заснована на трансферу форме у неочекивано изјавно значење, какво имају саопштења, с тим што је овај вид саопштења увијек маркиран или неким емоционалним или неким когнитивним ставом ње-

говог адресанта. То значи да се синтаксичка структура, њен семантички садржај и прагматичко дејство упитне реченице, само дјелимично подударају у овом сложенom језичком знаку, односно да синтаксичка структура упитне реченице јесте појавни облик реторичког питања, а да његова значењска подлога, у односу на праву комуникативно упитну реченицу, подразумејева само исту референцију, обухваћеност истог садржаја, али друкчију интерпретацију и друкчији прагматички учинак пошто питање не иницира одговор саговорника, него анимира његову пажњу, ангажује га да прихвати емоционално или мисаоно интензивирањем став адресанта исказа. Актуализовањем компоненте интензивирања, остварује се и интенција говорника да саговорник, самом упитном формом имплицитно укључен, дати упитни исказ прихвати као категоричку тврдњу, која у тој форми дјелује убједљивије него у неутралној. Тако реторичко питање, између осталог, спада, у семантичко-прагматичком смислу, и у персуазивне обрасце којима језик располаже у разним функционалним стилима, посебно у оним мање формалним, као што су разговорни, књижевноумјетнички, публицистички, као и популарнонаучни подстил научног стила.

Већ је уопштена дефиниција реторичког питања као синтаксичке фигуре, засноване на употреби упитне реченице са семантичком вриједношћу тврдње која се – зависно од степена изражене емфатичности – реализује у форми изјавне или екскламајивне реченице. Уз ову, скрећемо пажњу на још једну трансформацију која се редовно остварује на релацији форма–значење овог сложеног језичког знака, а која се тиче помака афирмативне форме у одрично, а одричне форме у афирмативно значење. Анализу усмјеравамо ка утврђивању нијанси тог односа јер сматрамо да је управо семантички трансфер истинитосног модалитета *differentia specifica* између ре-

торичког и других типова комуникативног и фигуративног питања, тј. да је та врста замјене обавезујућа код реторичког, а неостварљива код осталих типова интерогативних конструкција. Упоредимо нпр. следеће примјере:

а) ...*неіо једва ірошайіах, и ііо њој: – Зар већ идеііе?*
ЛЛ, Ш, 189. и

б) ...*Јецајући, іоіледа ме дубоким, ііужним іоіледом: – Зар је он моја ірилика? Он, сіара, злобна, іакосна кљусина!* ПК, Км, 64.

Уочавамо да интерогативна реченица у примјеру **а** нема одрично значење иако контекст носи елементе несллагања говорника са садржајем питања, тј. говорнику не одговара да се реализује ситуација означена питањем. На то упућује његов емоционални став, дат у дидаскалији, а и интензификаторска партикула *већ* у структури самог питања, која упућује на преураћеност. Тако значење ове упитне форме носи емоционални став: *Жао ми је ако/иіііо већ идеііе*, али не подразумијева семантичку антонимију типичну за реторичка питања (**Још не идеііе*), јер упитна форма отвара мјесто за експлицитан одговор саговорника, којим треба да се потврди чињенично стање на које адресант са зебњом упућује. Друкчија је семантика интерогативне реченице у примјеру **б**. Њоме је категорично изражен протест,⁹⁸ па упитна афирмативна форма *Зар је он моја ірилика?* има значење одричне екскламативне тврдње: *Није он моја ірилика!* Тај пренос значења показује и одрична реченица реторичког питања која се трансформише у екскламативну тврдњу потврдног карактера, као нпр.:

⁹⁸ Реторичко питање којим се изражава протест, у античкој реторици назива се *пизма*.

Зар не би било много боље да дође овамо и помоли се Богу да га избави из вечитој крући зарађивања и трошења без икаквој смисла? МК, Снб, 59/60. > Било би много боље да дође овамо и помоли се Богу да га избави из вечитог круга зарађивања и трошења без икаквог смисла!

Специфичност реторичког питања у односу на праву упитну реченицу огледа се, као што семантичка интерпретација датих примјера и показује, у неподударности између истинитосне вриједности упитне форме и изјавног значења. Тако се између форме реторичког питања и њеног семантичког еквивалента успоставља двострука трансформација према којој упитна потврдна форма даје изјавно одрично значење, а упитна одрична форма – изјавно потврдно значење. Трећи тип помјерања у стилизацији реторичког питања у односу на комункативно односи се на различит степен афективности – док је комункативно питање неутрално у преношењу интерогативног садржаја, реторичко је маркирано разним нијансама које га сврставају у афективне конструкције у оквиру семантичке категорије екскламативности.

Реторичко питање (као и његова матична упитна реченица) на формалном плану испољава све карактеристике упитног израза. Уочљиво је да постоје двије могућности изражавања интерогативности, а тиме и реторичког питања, па се реторичко питање формира и помоћу лексичког средства упитности и без њега, тј. помоћу упитне интонације, што показују следећи примјери. За потврду првог типа наводимо примјер са упитном ријечцом *ли* у структури упитне конструкције:

Кад ујуиру кренем из свој села које је од Прњавора удаљено 18 километара и док дођем на њосао мене види њошова њола мој „дирачкој њела”. Има ли блискијеј сусрећиа од овој? Ослобођење, јубиларни број, 6.

1. 1995, 293. > Нема блискијег сусрета од овог.

Други тип представљају следећи примјери:

„Меша је све своје књижевно наслеђе дао својим кћеркама Срѣкињама. Није знао јадан да он срѣској кулѣури нишѣа не дуѣје”. Меша Селимовић није знао?! Српско слово, 29. 11. 1993, 9. > Меша Селимовић је знао!; – И ѣо ми је владика и један Крисѣов свешѣеник?! – викну мајсѣор Глишо и ѣрезриво ѣљуну. ПК, Км. 90. > То није владика нити један Кристов свештеник!

Први тип – реторичко питање са лексичким средством упитности, иначе много чешћи у употреби, изражава даље специфичности формалног израза у зависности од врсте лексичке јединице упитности, односно од њене категоријалне припадности одређеној врсти ријечи. Тако се реторичко питање овог структурног типа може формирати помоћу: упитне ријечце (*ли, да ли, зар, да*) или помоћу упитно-односних замјеница (именичке *ко, шѣо/а*; придјевске: *који, -а, -е, чији, -а, -е, какав, -а, -о, колики, -а, -о*) и замјеничких упитно-односних прилога (*ѣдје, куда, камо, одакле, докле, кад, оѣкад, докад, зашѣо, шѣо*). Тако настале конструкције разликују се међусобно према семантичком опсегу питања – да ли се њиме пита за ситуацију реченице у цјелини или поједине њене функционалне дијелове. На основу тога реторичко питање се раслојава на суштински два структурна типа – на *ѣоѣјално*, које обухвата комплетан семантички опсег упитне реченице, а формира се помоћу упитне ријечце, и на *ѣарцијално*, у коме се семантички опсег сужава на неки од конституената, што су формално конструкције са упитно-односком замјеницом и упитно-односким прилогом. Остале семантичко-прагматичке могућности упитне форме нису типичне за реторичко питање, изузев

питања *алтернативној* типа, којим се иначе у комуникативном смислу, а у облику дисјунктивне конструкције, даје предлог од више могућности о којима би саговорник требало да се изјасни, опредељујући се за једну од попућених.

Тотално реторичко питање

Питањем формираним са ријечцама *ли*, *да ли*, *зар и*, под одређеним условима, помоћу *да* – исказује се општи тип тоталног питања које у комуникативно упитној реченици захтијева одговор типа *да/не*, а у семантички фингираном (Симеон 1969: 2/60) питању, какво је реторичко, подразумева афирмативну или негативну експресивношћу оснажену тврдњу.

а) Реторичко питање са ријечцом *ли* (*да ли*)

Овим типом реторичког питања, као и осталим тоталним питањима, обухваћен је садржај реченице у целини, при чему се њено упитно потврдно значење трансформише у екскламативно одрично:

Данас се фашистима и окупаторима назива народ који се вијековима јрочуо, дио њлеменић и који је нагасве, добар. Има ли тај свијет очи? Изволиће, дођиће, обићиће сваку сјоуу српске земље... Српско слово, 87, 2. > Тај свијет нема очи! > Тај свијет не види/не уочава право стање ситуације!; Можеће ли вјеровати да неко ауторовој раниа може написати ову ројодатносћ!? МР, ТП, 151 > Не можете вјеровати да неко ауторовог ранга може написати ову рогобатност!

Први примјер је и додатно маркиран јер његово значење модификује и значење фразеолошке конструкције пресликане из разговорног стила, афектиране чуђењем, а то се остварује преносом: *имати очи > (не) видјети*,

дишњим планом Југославија заувјек рјешава проблем беспослице, Горбачов је много тога обећао и обећавао.

Функција негираних облика реторичког питања је-сте да афирмишу тврдње. Износе се као ставови у које се не сумња, са изразитим степеном увјерености адресанта у тачност садржаја који исказује интерогативном конструкцијом. Примјери афирмативних и одричних конструкција реторичког питања са ријечцом *ли*, показују да је структурни контекст реторичког питања и проста и сложена реченица, зависног и независног типа, те да и просте и сложене реченице нужно трансформишу интерогативну форму у неинтерогативну, односно у екскламативну. Други услов реторичности питања – антонимијска замјена истинитосног модалитета – друкчије је распоређена у простој, а друкчије у сложеној реченици. Семантички трансфер просте реченице реторичког питања захвата цијелу структуру (*Има ли иај свијет ичи > Тај свијет нема ичи; А није ли Врање баш ујоришће СПС-а? > Баш је Врање упориште СПС-а!*). Код сложене реченице та трансформација зависи од тога да ли је реторичким питањем обухваћена једна, као што је то случај у зависнослженој реченици, или више клауза, што је могуће у независнослженој реченици. Пошто у зависнослженој реченици реторичко питање може бити реализовано само у једној клаузи, замјеном истинитосног модалитета обухваћена је само та клауза (*Може ие ли ијеровати да неко ауторово и ран иа може написати ову ројобатност!?* > *Не можете ијеровати да неко ауторовог ранга може написати ову рогобатност*). У независнослженој реченици трансфер истинитосног модалитета захвата све клаузе у којима је заступљено реторичко питање (*Није ли сам Лењин иворио о иизању и ирес иизању САД, није ли Броз своједобно износио иврдњу да*

1. његовим планом Југославија заувјек рјешава проблем бесприце, није ли Горбачов многа њих обећао и обећавао?! > Сам Лењин је говорио о стицању и прстицању САД, Броз је своједобно износио тврдњу да 1. петогодишњим планом Југославија заувјек рјешава проблем бесприце, Горбачов је много тога обећао и обећавао!).

Конструкцијама реторичког питања са *ли* врло су сличне конструкције са сложеним упитним модификатором *да ли*. Обје форме су, уз одређене измјене које се тичу реда ријечи, с обзиром на то да енклитика *ли* никада не може стајати у иницијалној позицији, тј. да испред ње обавезно мора доћи лични глаголски облик, у идентичном синтаксичко-семантичком контексту супституентне, на шта упућују и њихови одрични облици. Ријечца *да ли* јавља се у упитној афирмативној форми реторичког питања (нпр.: *Да ли се Палић ујинио како се предикају слаже са субјективом израженим инфинитивом?* МР, ТП, 131. > Палић се није упитао како се предикат слаже са субјектом израженим инфинитивом!), док је њен негирани облик идентичан негираном облику већ наведене конструкције са модификатором *ли*.

б) Реторичко питање са ријечцом *зар*

Реторичко питање са ријечцом *зар* такође припада типу тоталног питања, али је у односу на неутралније *ли* и *да ли* форме ова конструкција стилски изразитије обиљежена јер је, уз реторичку емфатичност, обојена и појачаном емоционалношћу, коју елеменат *зар* уноси. Ту особитост ових форми наглашавају и важеће граматике, сматрајући да „упитне реченице са упитним везником *зар* садрже у себи нијансе дивљења, чуђења, односно изненађења” (Стевановић 1969: 2/14).

Примјере афирмативних и одричних реченица реторичког питања са ријечцом *зар* наводимо за поткрепљење тврдње о емоционалној нијансираности и изра-

зитијој афективности овог типа реторичког питања. Њихов афективни исказ експресиван је нарочито у ситуацијама у којима говорник исказује осјећање као спонтану реакцију на иритирајући подражај. Реципијенту се скреће пажња управо на говорников емоционални став, који у наредним примјерима квалификујемо као негодовање, љутњу, носталгију, чежњу, побуну, или на став наглашеног побијања квазинаучних чињеница и аргумента који се износе у критичко-полемичким освртима на неки текст, нпр:

– Бјежи, Радуле, браће! Кад се ђо Сарајеву ђролије истјочњачка мржња, дојим се да ће нас све однијети у нейовраћ. А он ће: – Зар да дјежим?! Зар ово није моја земља, у мојој земљи мој град, у моме граду моја кућа, у мојој кући мој животи... И тако остјаде. Огњишта, 12, 8. > Нећу да бјежим! Ово је моја земља, у мојој земљи мој град, у моме граду моја кућа, у мојој кући мој живот...; – Ја! – викну ч'а Јован увређено. – Зар ја да заборавам ову кућу?! БС, СД, 84. > Не могу да заборавам ову кућу!; Зар да живим без ње, зар... ЛЛ, Ш, 187. > Не могу да живим без ње!; Зар је он моја ђрилика?! ПК, Нб, 64. > Није он моја прилика!; Али, зар има смисла о таквим методолошко-теоријским аспектима описивања, ако се мора указивати на погрешке аутора у одређењу ђримарној (основној) значења неке ђадежне форме?! МК2, 810. > Нема смисла о таквим методолошко-теоријским аспектима описивања, ако се мора указивати на погрешке аутора...! ; Давне 1975. у сјану Миљана Миљанића у Магриду зазвонио је ђелефон ђосле ђоноћи. Новинар Аса се извинио, али се и ђренер Реала наљућуио: – Зар ви немајте сати?! Зар не знајте да сје ме ђробудили?! Ослобођење, јубиларни бр., 6. 1. 1995, 86. > Имате сат! Знате да сте ме пробудили!; Зар не би било мнођо боље да дође овамо и ђомо-

ли се Боју да ја издaви из вечијој круџа зарађивања и њрошења без икаквој смисла? МК, Снб, 59/60. > Било би много боље да дође овамо и помоли се Богу...;

Међу датим примјерима, структурно су карактеристичне конструкције реторичког питања у којима се уз упитни формант *зар* појављује и *да*, тј. конструкције са упитним маркером *зар да* (*Зар да дјежим?!; Зар ја да заборавим ову кућу?!; Зар да живим без ње, зар...!*). Сматрамо да је ту интензификаторски маркер реторичког питања елеменат *зар*, док је *да* обавезни неизостављиви дио блокираног обрасца *да* + презент, а у иницијалној позицији у реченици нашао се након редукције модалног глагола из састава сложеног глаголског предиката (*Зар би њребало да дјежим; Зар ја моју да заборавим ову кућу; Зар моју да живим без ње; Зар он може да зна...*). То показује и чињеница да је из датих конструкција немогуће, без промјене смисла, изоставити формант *да*, а могуће *зар* (*Да дјежим?!; Ја да заборавим ову кућу?!; Да живим без ње...; Он да зна и осјећа... : *Зар бјежим; Зар ја заборавим ову кућу; *Зар живим без ње; *Он зар зна...*), као што је *зар* могуће изоставити и из осталих *зар*-питања (нпр.: *Зар је он моја њрилика?! : Он је моја њрилика?!; Зар ви немајте сај?! : Ви немајте сај?!).* Елизијом модалног глагола настала је емфатички оснажена, упитна *зар да*-спрега, којом се интензивира значење нефактивности, неостварљивости референције маркираног исказа. А да је овај вид конструкције условљен елизијом модалног глагола, показује и могућност дисконтактнoг положаја сегмената *зар* и *да* (*Зар ја да заборавим ову кућу*). Реченични конституенти који их раздвајају дијелови су исходишне конструкције (*Зар ја моју да заборавим ову кућу*).

в) Реторичко питање са формантом *да*

Сличне типу реторичког питања са удвојеним упитним елементом *зар да*, јесу и упитне реченице са ријечцом

да које такође можемо сматрати реторичким питањем. Њихова специфичност јесте у томе што су изразитије контекстуално условљене и што се реторички трансфер упитне форме у антонимијско изјавно/ексламативно значење остварује само код формално афирмативних интерогативних конструкција, као нпр.:

Очекују од нас да се понашамо као да се ништа није догодило, да заборавимо. Да заборавимо да су нам попопаљена села, убијени најдражи?! Српско слово, 35, 7. >
Нећемо/не можемо/ не смијемо заборавити да су нам попаљена села, убијени најдражи!

Сличност ове конструкције са конструкцијом типа *зар да* јесте у томе што и ова конструкција представља редуковану форму шире синтаксичке цјелине са сложеним глаголским предикатом, односно са предикатом у чијем је саставу заступљен модални глагол. Након редуције тог глагола, у иницијалној позицији нашла се његова допунска конструкција да + презент (*да заборавимо*). Зато и семантички облик ове конструкције враћа у свој састав сложени глаголски предикат са модалним глаголом у личном облику (*Нећемо/не можемо/ не смијемо заборавити/да заборавимо да су нам попопаљена села, убијени најдражи!*). Трансфер истинитосног модалитета остварује се негацијом из упитне форме редукованог личног глаголског облика модалног глагола, а не експлицираног презента. Значење конструкције је наглашено модално управо због успостављања у семантичком еквиваленту негације редукованог глагола.

За разлику од афирмативних, одричне интерогативне конструкције са формантом *да* не остварују на исти начин трансфер истинитосног модалитета. Одрична *да*-реченица или подразумејева негативан одговор или износи велику сумњу у могућу реализацију њоме обухваћене ситуације. Та је одричност инкорпорирана и у

значењу питања у наредном примјеру које представља говорников експресивни самоизраз негиране тврдње:

– *Досџа ми је њих дјелосвјетских моћника и њихових великих ријечи. Да нису дошли да нам љомоїну?! Њихова нас љомоћ скуїо коиїџа.* Српско слово, 84, 9. >
Не вјерујем да су дошли да нам помогну / Немогуће је да су дошли да нам помогну.

Одрични облик питања са ријечцом *да* семантички трансформишемо, дакле, по обрасцу: упитна одрична форма – изјавно одрично значење, којим се износи адресатов став негирања у вези са садржајем пропозиције, или сумњом модализован, нпр. *Да ниси куїила кафе?* – али таква реченица представља питање на које се очекује одговор, па не спада у реторичка питања. Будући да упитне конструкције са формантом *да*, посебно оне које су структурно одричне, не реализује као обавезну и компоненту антонимијске замјене истинитосног модалитета при трансформацији упитне форме у изјавно или екскламативно значење тврдње, не убрајамо их у реторичко питање. Конструкције са афирмативном формом могу да имају и то значење, као што може да га има и интерогативна реченица која је оформљена интонацијом, без језичког средства упитности.

Парцијално реторичко љиїџање

Реторичко питање парцијалног типа специфично је структурно-синтаксички по томе што, умјесто упитне ријечце, позицију упитног маркера попуњава нека упитна замјеница или замјенички упитни прилог, те што је и једна и друга врста ријечи у тој улози и синтаксички активна јер заузима и одређену синтаксичку позицију субјекта, објекта, атрибута, адвербијалне одредбе за уз-

рок, за начин и сл. Семантички фокус парцијалног комуникативног питања јесте управо упитна ријеч којом се пита за вршиоца радње, предмет радње, узрок, начин и сл., а то је и опсег реторичког преноса значења, јер се у семантички еквивалентној изјавној или екскламативној реченици, поред антонимијске модификације предиката, модификује и упитна ријеч. Примјери реторичких питања са различитим замјеничко-прилошким упитним формантима, које наводимо, показују карактеристике тих трансформација.

а) Реторичко питање са упитном замјеницом *ко*

Ко ћошћује сада важећи љравойис?! МР, ТП, 177. > Нико не поштује сада важећи правопис; Ко би могао вјеровати да ужас може љосћати свакидашњи животи једној човјека! ИА, ТХ, 161. > Нико не би могао вјеровати да ужас може постати...; Ко не би волио да добије љоклон?! Српско слово, 84, 23. > Свако би волио да добије поклон; Ко ме све у овом рату нисмо вјеровали! Огњишта, 12, 16. > Свакоме смо у овом рату вјеровали.

У интерогативној реченици реторичког питања упитном именичком замјеницом *ко* обухваћена је позиција субјекта. Иста синтаксичка позиција маркирана је и у семантички еквивалентној неинтерогативној конструкцији, с тим што се та замјеница претвара у одричну (*нико*) или општу (*свако*), зависно од истинитосног модуса конструкције. Ако је експлицитна форма реторичког питања са замјеницом *ко* афирмативна, у семантичком еквиваленту ту замјеницу ће супституисати замјеница *нико* (*Ко ћошћује сада важећи љравойис? > Нико не поштује сада важећи правопис*). У супротном случају, тј. ако је конструкција реторичког питања одрична, замјеници *ко* семантички одговара општа замјеница *свако* (*Ко*

не би волио да добије њоклон?! > Свако би волио да добије поклон).

б) Реторичко питање са упитном замјеницом *иша*

Иша још можемо доживјети, ишо већ нисмо доживјели! Огњишта, 12, 11. > Ништа више не можемо доживјети што већ нисмо доживјели; *Ако ишо звучи ишо као и деминутив од ријека, иша смета?!* МР, ТП, 89. > Ако то звучи исто као и деминутив од ријека, ништа не смета!; – О, ооо! *Иша још неће наићи на овај Конзулат!* ИА, ТХ, 451. > Свашта ће наићи на овај конзулат!;

Конструкцијом реторичког са именичком замјеницом *иша*, у датим примјерима означава се позиција објекта (први наведени примјер) или субјекта (остали примјери), а то се преноси и у моделе семантички еквивалентних конструкција. У овом типу реторичког питања упитна замјеница *иша* трансформише се у одричну замјеницу *нииша*, ако је полазна конструкција реторичког питања била афирмативна, тј. уз одрични глаголски облик, какав се мора употријебити у семантичком еквиваленту таквог реторичког питања, употребљава се одрична замјеница *нииша* (*иша смета* > ништа не смета). Семантички еквивалент одричне реченице реторичког питања садржи у себи, умјесто упитне замјенице *иша*, општу замјеницу *сваиша* (*Иша још неће наићи* > Свашта ће наићи).

в) Реторичко питање са упитном замјеницом *кав/-а/-о*

... *Какав вам је ишо војвода: к'о каква швайска јенералина... кайетанина!* ПК, Км, 101. > Никакав вам је то војвода...!; *Па какве сад везе имају основношколци, кад*

аутори не пишу основношколску, него универзитетску граматику! МК2, 792. > Никакве везе немају сад основношколци, кад аутори не пишу основношколску, него универзитетску граматику; *Каква вајда од оној „моју”, ако нам се не каже ђђе још моју сјајати.* МР, ТП, 175. > Никаква вајда од оног „могу”, ако нам се не каже *ђђе још могу стајати.*

Квалитативна упитна замјеница *какав*, као формант интерогативне конструкције реторичког питања и као атрибут уз именицу *војвода*, супституише се у истој синтаксичкој функцији у семантички еквивалентној афирмативној реченици одричном замјеницом *никакав* (*Какав вам је то војвода* > *Никакав вам је то војвода*) и, као и у осталим примјерима (*Какве сад везе имају основношколци...* > *Никакве везе немају сад основношколци...*), изражава значење појачане тврдње у којој се нарочито наглашава интензитет негативног квалитета, блиско квалитативно-квантитативним ексламативним конструкцијама са замјеничко-прилошким формантом.

г) Реторичко питање са упитном замјеницом *који/-а/-о*

Која још политичка партија мисли на народ! Независне новине, 17. 6. 2015, 12. > Никоја/ниједна политичка партија не мисли на народ; *Која то од нас није лајала?!* Ојџиџа, 12, 15. > Свака је од нас лагала!;

Реторичко питање са замјеницом *који/-а/-о* реализује све трансфере типичне за парцијално реторичко питање, тј. трансфер форме у декларативну, антонимијску замјену истинитосног модалитета предиката формалне и семантичке реченице и супституцију упитне замјенице *који/-а/-о*, у семантичкој интерпретацији – одричном (*никоја/ниједна*) – ако је предикат упитне реченице у

афирмативном облику, а општом (свака) – ако је полазна форма одрична.

д) Реторичко питање са упитним прилозима *ишћо* и *зашћо*

Свашћа је моћуће у Никчевићевом „црногорском језику”, ња ишћо дисмо се чудили ако и овакав њасив, какав не њознаје ниједан језик на свијетју, баш у „црногорском” њосћоји?! МК1, 637. > ...зато нема разлога/не треба да се чудимо ако и овакав пасив, какав не познаје ниједан језик на свијету, баш у „црногорском” постоји!; ...ња зашћо ња онда издвајати и надјевати му друкчије, збуњујуће име?! МР, ТП, 166. > ...па зато га онда не треба издвајати и надјевати му друкчије, збуњујуће име!

Овим типом реторичког питања фокусира се синтаксичка позиција узрока, а трансформацијом у реторичком питању семантички еквивалентној конструкцији, упитни формант *ишћо* или *зашћо* добија облик *зайћо*, без обзира на афирмативни (...зашћо не издвојити оне који имају значење њриближавања... > ... зато/због тога треба издвојити и оне који имају значење приближавања...) или одрични (*ња ишћо дисмо се чудили ... > ...зато нема разлога/не треба да се чудимо*) модус трансформисаног предиката, с тим да се у описном еквиваленту „зато нема разлога” парафразира значење одричног прилога *низа-ишћо*. Сматрамо да је описна форма еквивалентнија јер су *ишћо* и *зашћо* наспрам *зайћо* у опозицији питања за узрок и идентификовања узрока било афирмативним било одричним садржајем реченице.

ђ) Реторичко питање са упитним прилогом *како*

Како ова вечна музика и свейлосћ може њодсћати на

ајайију пресјанка! ЈД, ГХ, 10. > Никако ова вечна музика и светлост не може подстаћи на апатију престанка ; *Па како му је језичко осјећање мојло дозволићи да напише овакву ројобайносћ!?* МР, ТП, 162. > Никако му је језичко осјећање није могло дозволити да напише овакву рогобатност; *Како нисће смјели да реајујетше?!* Огњишта, 12,15. > Морали сте (некако) да реагујете.

Пролог како у позицији упитног модификатора мармира позицију адвербијалне одредбе за начин, што се и у семантичкој интерпретацији те конструкције подудара, при чему се у одричној лексичко-семантичкој трансформацији умјесто прилога како реализују прилози *никако* (*Како ова вечна музика и светлост може подстаћи на ајайију пресјанка!* > Никако ова вечна музика и светлост не може подстаћи на апатију престанка!). У одричном облику питања начинска улога прилога *како* може бити факултативна или подразумијева неодређеност начина у форми прилога *некако* (*Како нисће смјели да реајујетше?!.* > Морали сте (некако) да реагујете!).

Алтернативно реторичко иишање

Као и тотално, и алтернативно реторичко питање остварује замјену афирмативне форме у одричну значењски еквивалентну обавјештајну конструкцију, са такође обавезном промјеном формално одричног модуса у семантички афирмативни.

– *Мијо, не уйлићи се у моју дужносћ!* Јеси ли ти ‘вође јосјодин пријесјолник или сам ја?!’ ПК, 44. > Ниси ти ‘вође господин пријестолник, него сам ја; *Не јовори им да морам јоново с њима живјети!* Је ли твој драј сјрадао од њихове руке или је сјрадао мој?!’ ЖП, 29.

> Није твој брат страдао од њихове руке, него је страдао мој!; *Но, зашћо се дрући њоводе за њима или им, у најмању руку, дозвољавају да увредљивом незахвалношћу њлаћају учињене услуге?* АР, 28. > Нема разлога/ не треба да се други поводе за њима нити да им ... дозвољавају да увредљивом незахвалношћу плаћају учињене услуге.

Однос афирмације и негације у афирмативном реторичком питању алтернативног типа условљава да се у семантички еквивалентној конструкцији тврдње прва клауза реализује као одрична, а друга као афирмативна, чиме се поништава дисјунктивно значење везника *или* и претвара у адверзативно (*Јеси ли њи ‘вође њосѡодин ѡрије-сѡолник или сам ја?! > Ниси ти ‘вође господин пријестолник, него сам ја*). На тај начин се везником *или* маркирани избор једне од двију понуђених варијаната усмјерава на другу клаузу, која задржава своју афирмативну вриједност, а тиме у односу на изражену супротност и у поређењу са њом – представља и тежиште наглашавања. Реторичким преносом истинитосног модалитета захваћена је прва клауза, чијим се негирањем истиче важност задржане афирмације друге клаузе, као наглашеног и неупитног избора из дисјунктивном интерогативном конструкцијом датих алтернатива.

Закључак

Могућност да реторичко питање функционише без интерпретаторовог очекивања одговора постиже се трансфером форме у неочекивано изјавно или екскламативно значење тврдње. То није једини отклон у оквиру парадигме упитне реченице реторичког питања на релацији форма – значење, јер овај сложени језички знак по-

казује особеност која се огледа у неподударности између истинитосне вриједности упитне форме и изјавног значења, у начелу према пропорцији: упитна потврдна форма – изјавно одрично значење; упитна одрична форма – изјавно потврдно значење. Негација је обавезан пратилац реторичког питања овог типа. Испољава се као:

а) структурна – у формалној структури упитне реченице са негираним обликом глагола у функцији предиката,

б) семантичка – у имплицитно одричној компоненти значења упитне афирмативне реченице, те као

в) лексичко-семантичка – у виду супституције упитно-односких замјеница и замјеничких прилога из формалне структуре реторичког питања њиховим антонимијским еквивалентима у семантички успостављеној неинтерогативној структури.

Оба вида трансформације остварују се и у реторичком питању тоталног и у реторичком питању парцијалног типа. Уколико се реторичко питање реализује у структури зависносложене реченице, онда је датом семантичком модификацијом захваћена само једна клауза, она која експлицитно изражава форму питања. У независносложеној саставној реченици може бити остварен низ реторичких питања у више клауза и у том случају семантички се модификује свака клауза која изражава реторичко питање. Питања алтернативног типа у семантичкој замјени поништавају дисјунктивну везу и претварају је у адверзативну или у копулативну.

Семантички антонимијски трансфер не обухвата само предикат него и упитне замјенице и замјеничке прилоге. Њихову семантичку замјену условљава афирмативна или одрична вриједност глагола у предикату експлицитне реченице. Уколико се налазе у структури афирмативне реченице парцијалног реторичког питања, у семантички еквивалентној реченици супституишу их

одричне замјенице и замјенички прилози. Супституентни облик замјеничко-прилошкој упитној ријечи из структуре парцијалног одричног реторичког питања јесте општа замјеница или прилог, који добија значење универзалног квантификатора.

Реторичко питање, као језички знак, представља полифункционалну и полисемантичну конструкцију, с обзиром на вишекритеријалност његовог обликовања и онеобичавања израза, при чему се укрштају упитна форма, изјавно значење и експресивност наглашавања адресантовог емоционалног или когнитивног става. Ако је реторичко питање екскламативно, онда изражава висок степен емфатичности која потискује обавјештајне и интерогативне семе. Анализа корпуса показује да је емфатичност његовог значења разноврсно мотивисана – интензивирањем когнитивно-евалуативног става и адресантовог ауторитета знања, што је неријетко изражено и иронизирањем (као што је то случај у публицистичком и научнопопуларном стилу); квантификовањем квалитета особине или ситуације, те разним нијансама емоционално маркираних ставова као што су: чуђење, негодовање, љутња, носталгија, чежња, побуна и сл. Те разноврсне могућности изражавања афективних значења чине реторичко питање врло фреквентном екскламативном формом, посебно када су у питању конструкције парцијалног реторичког питања са формантима *ко* и *шта/што* и *зар*.

ЗАКЉУЧЦИ

Екскламативне конструкције потврђују све аспекте категоријалног значења (на свим знаковно релевантним нивоима језичке анализе), јер се издвају и као граматичка и као семантичка и као прагматичка, а потом и као стилистичка категорија, показујући у сваком од тих аспеката врсну специфичност у односу на друге, у парадигми у коју се укључују, издиференциране врсте – прије свега у односу на изјавне и интерогативне.

Њихова граматичност утемељена је у морфосинтаксичким јединицама које примарно (као што су: узвик, вокатив, императив, оптатив, интензификаторско-експресивне, конверзационо-афективне, директивне и презентативне партикуле) изражавају разноврсна екскламативна значења или на онима које то значење добијају секундарно – функционално-семантичком конверзијом, којом се приближавају партикулама (што је типично за замјеничко-прилошке упитно-односне ријечи). Те граматичке врсте и/или облици ријечи формативна су средства екскламативних конструкција и имају статус модификатора или функтора екскламативности. Обликоване помоћу њих, екскламативне конструкције могу бити структурно разноврсне – финитног и инфинитног карактера. Нефинитне конструкције образују узвици, партикуле и вокатив, као и замјеничко-прилошке ријечи, при чему узвици и вокатив могу и самостално да чине

исказ или да буду дио неке синтагматске или реченичне конструкције, док су партикуле и замјеничко-прилошке ријечи маркери синтагматски или реченично структурираних конструкција (при чему се само у реченици, са значењем интензивирања њеног садржаја, употребљавају партикула *ала* и прилошки маркер *шићо*). Глаголски модуси творе финитне – реченичне конструкције.

Најчешће је облик екскламативних конструкција максимално редукован и сведен на – комуникативно посматрано – рематски дио који је носилац експресивног или модалног садржаја. Тако као самостални, моноксемски непредикатски искази функционишу узвици, партикуле или вокатив. Њиховим међусобним комбиновањем непредикатски искази се могу усложњавати као тзв. спрегнуте конструкције јер узвици, партикуле и вокатив, као синтаксички неконституентске језичке јединице, не заузимају реченичне позиције и не ступају у синтагматске везе. Изузима се, наравно, унутрашња синтагматска активност супстантивне категорије ријечи у облику вокативне конструкције, која такође цјелином својом остаје аутономна у односу на реченичну структуру у којој се може наћи. У функцији непредикатских екскламативних исказа уочавају се и редуковане супстантивне конструкције, са појачаном деиктичком, и супстантивне или прилошке конструкције, са императивном семантиком. Непредикатски искази су врло експресивни, сведени само на комуникативни учинак у ситуацијама узбуђеног говорења или у комуникативно-формализованим (нпр. клетве, честитања и наздрављања, благослови, псовке, војне команде и сл.) и средство су емоционалности и динамичности говора.

Предикатски екскламативни искази са неким од екскламативних функтора могу бити не само монопредикатски него и полипредикатски – најчешће као бипредикатски. Будући да је функција екскламативних сложених

реченица примарно интензификаторског карактера – екскламативношћу је обухваћен нагласни центар, односно клауза на којој је емфатичко-модални акценат. У зависнослуженим реченицама екскламативношћу је интензивније обухваћена она клауза која садржи екскламативни маркер типа узвика, партикуле, вокатива, замјеничко-прилошке ријечи или глаголски начин у предикатској позицији. Одређена рестриктивна правила вриједе за усложњавање реченица које су маркиране екскламативним функтором са синтаксичком функцијом, посебно за конструкције са императивом и замјеничко-прилошким модификатором. Рестриктивно правило за структуру слоужених императивних конструкција јесте то да директивност императива ситуира ту форму у контекст управне клаузе у зависнослуженој реченици, док се зависним клаузама исказују околности императивно обиљежене ситуације. Такође се у зависнослуженој реченици и замјеничко-прилошки функтор смјешта у структуру основне клаузе. У структури независнослужене реченице најчешће је у оквиру сваке клаузе експлицитно присутно језичко средство експресивне семантике (нпр. координативне реченице са замјеничко-прилошким маркером на почетку сваке клаузе или координативни низ императивних или оптативних конструкција), а клаузе се међусобно асиндетски уланчавају. Екскламативне реченице у координативном низу средство су патоса, набрајања и појачавања, и носе свака свој екскламативно-емфатички набој. Такве синтаксички слоужене конструкције увијек имају, уз примарно експресивно значење, наглашену и важност комуникативног садржаја уланчаних пропозиција које разнотематски представљају експресивни или модални циљ.

У суштини, структурну слоуженост екскламативне конструкције, као експресивно-емфатичког израза, одређује више чинилаца, а понајприје интенција са којом

се тај исказ употребљава и комуникативни услови – социјално-ситуацијски, као и лексичко-граматички контекст. Емфатичност – било да под њом подразумејемо емоционалну било смисаоно-логичку наглашеност – тежи краћем, бржем и динамичнијем изразу. Колико је лексикализованост исказа изразитија а интенција дескриптивнија, толико је и емфаза блажа а исказ смирености, декларативнији. Комуникативни принцип растерећења исказа редундантних дијелова (јер се у датом контексту подразумејају) условљава и то да, поред бројних елидираних конструкција које функционишу као екскламативни обрасци, у извјесну синтаксичку комбинаторику, противно категоријалним обиљежјима, ступају, као еквиваленти глаголских ријечи, чак и партикуле – на тај начин што се повезују у исказну форму само са појединим облицима деклинабилних ријечи.

То што експресивни облици ријечи или цијеле експресивне врсте ријечи примарно формирају екскламативне конструкције потврђује екскламативност не само као граматичку него и као много ширу ономасиолошку категорију, јер да би се неко значење сматрало семантички категоријалним у нужне услове спада и постојање за то значење макар једне аутентично граматикализоване форме. Осим примарних, граматички детерминисаних конструкција, семантичко поље екскламативности чине и граматички немаркиране изјавне и упитне, које секундарно, актуализоване емфатичким садржајем, могу да функционишу као изјавно-екскламативне или упитно-екскламативне. Њихове примарне комуникативне семе – обавјештајна и упитна – потискују се афективном, па такве конструкције изражавају разна експресивна значења чуђења, изненађења, ликовања, радовања, негодовања, експресивног наглашавања изнесене тврдње или њеног супротног иронично маркираног значења, као и различите модусе директивности и апелативности. Тиме

се укључују на периферију семантичког поља екскламативности, јер су у центру или – ближе његовим центрима – распоређене граматикализоване екскламативне конструкције. Те граматикализоване конструкције, с обзиром на то да припадају врло разноврсним категоријама чисте емоционалности или чисте модалности или пак њиховим прелазним емоционално-модалним или модално-емоционалним категоријама – чине семантичко поље екскламативности полицентричним, што подразумијева да се оно посматра као функционално-семантички комплекс. Тако су у средишту изражавања чисте емоционалности конструкције са узвицима из класе тзв. експресија и њима еквивалентне јединице: вокатив емоционалне реакције, као и семантички испражњен, те конструкције са конверзационо-афективним и интензификаторско-експресивним партикулама. Чисту модалност репрезентује децидно директивни императив наређења, забране, пријетње и упозорења, као и тим значењима еквивалентне форме са директивним партикулама и узвицима, редукованим супстантивним или прилошким исказима којима се исказује објекат или циљ заповиједања као његов суштински садржај. У њихове прелазне категорије које комбинују модалне и експресивне компоненте убрајају се: дезидеративност, која комбинује модалност апелативности са емоцијом жеље – позитивно или негативно маркиране, што укључује све оптативне и њима еквивалентне конструкције; деиктичка актуализација презентатива – у којој се комбинује директивно-апелативно као модално и значење изненађења, одушевљења или других видова узбуђености, као експресивно, те квантификативно-квалитативна градуелност замјеничко-прилошких конструкција – које спајају у себи модалност градуелно-евалуативне семантике са експресивношћу дивљења или њему контрастног згражавања.

Емоционалност, у ширем значењу, јесте пратеће обиљежје скоро свих екскламативних исказа. У уже

прагматичком значењу везује се за експресивне говорне чинове чија је примарна функција исказивање говорникових личних емоционалних стања и ставова, као и емоционалних ставова у односу на саговорника. Стања и расположења говорног субјекта која очитују емоционалност или емоционално обојен став према елементима или цјелини исказног садржаја јављају се у врло широком распону на двије скале симпатетичких и антипатетичких релација. Региструјемо их као: узбуђење, изненађење, чуђење, невјерицу, одушевљење, омаловажавање, згражавање, гађење, дивљење, радост, тугу, бол итд. Емоционално обојен став према саговорнику испољава се кроз однос солидарности и блискости или различите семантичке нијансе дистанцираности. Вокатив као маркер саговорничког лица у темељу је и симпатетичког и антипатетичког односа према саговорнику, при чему овај други може бити интензивираан у говорном чину псовке и вријеђања, који истовремено служе говорнику и као „вентил” за емоционално пражњење и отпуштање сувишка нервне енергије.

У окриљу директивности, поред децидних директива, екскламативним конструкцијама реализују се и говорни чинови персуазивног и проскриптивно-инструктивног карактера. Персуазивност се испољава као вид убјеђивања саговорника са интенцијом управљања његовим поступцима, што нарочито очитује рекламни исказ. Исказима са проскриптивно-инструктивним значењем на саговорника се дјелује путем прописаних правила и упутстава. Осим императива, у ту сврху служе и презентативно-директивне партикуле, инструктивни инфинитив, као и разноврсни контекстуално условљени искази императивне семантике.

Прагматика дезидеративности, која се поред оптатива исказују конструкцијама са потенцијалом и конвенционално-емфатичким партикулама, раслојава се на ау-

тодесидеративности – усмјерену на предметни свијет као говорничково жељење нечега, те на десидеративност која је усмјерена на саговорника – са пропозицијом такође симпатетички (честитање, добре жеље, благосиљање и сл.) или антипатетички маркираном (лоше жеље, клетве, проклињања).

Евалуативно-градуални карактер екскламативности испољава се кроз различите облике интензификације исказа или његових фокусних елемената, а најрепрезентативнији тип јесте квалификативно-квантификативно интензивирање особине (предмета или процеса) до ексцесивно максимализованог степена. У оквиру ових функција екскламативним исказима изражава се и довођење у сумњу, несагласност која има карактер побуне и протеста, експресивно тврђење и порицање и сл. Као индикатори евалуативно-градуелне илокуције у екскламативном исказу функционишу замјеничко-прилошке ријечи и конверзационе интензификаторско-експресивне партикуле.

Под деиктичко-емфатичком актуализацијом исказа подразумевају се различити видови скретања и задржавања пажње на одређеном денотату који се доводи у фокус илокуције, чиме се, уз експресивне компоненте као пратеће, реализује апелативност обзнањивања, јављања, нуђења, упозорења и сл.

Екскламативни исказ је на основу потенцијалног богатства значења врло широко раслојен – налазимо га у изражајним формама разних функционалних стилова. Његова дистрибуција у оквиру различитих регистара условљена је актуализацијом за те изразе типичних језичких функција. У оквиру експресивних функционалних стилова, разговорног и књижевноумјетничког, заступљене су све форме и све значењске варијације. У књижевноумјетничком стилу, поред могућности да изрази све распоне емоционално-интенционално-вољних

стања, екскламативност служи и као средство говорно-психолошке карактеризације лика, као конекторско средство отварања, најављивања неке теме или експресивног закључивања, истицања и интензивирања њом обухваћеног садржаја. У оквиру публицистичког стила, као експресивно-аналитичког, у белетризованим жанровима, форме и значења екскламативног израза типичне су за употребу у разговорном и књижевноумјетничком функционалном стилу (мада су знатно рјеђе заступљене него у тим стиловима). У аналитичким текстовима екскламативни исказ има функцију интензификације, наглашавања става, иронизирања, довођења у сумњу, експресивног тврђења и побијања навода у аргументисању и сл. У оквиру тог стила реализује се и апелативна функција којом се покушава дјеловати на корисника, као нпр. у рекламама и новинским насловима. Много рјеђи, али недвосмислено присутан, екскламативни исказ у административном и научном стилу остварује се само у вези са уско омеђеним функцијама. У административном скоро да и није заступљен, осим у оквиру функције директивности – давања налога за извршење неке активности или контактано-конативне функције (евентуално у формама обраћања у службеној преписци). У научном стилу функција екскламативног исказа претежно је интензификаторско-апелативна. Тим се исказом везује пажња реципијента за маркирани исказ, садржај тог исказа се истиче у свом основном значењу или се екскламацијом као том врстом наглашавања доводи у сумњу или чак пориче. Екскламација са тим значењем јавља се на нивоу исказа, али и на унутарисказном нивоу са специфичним лексикализованим маркером *sic!*. Структурно је екскламативни исказ у научном стилу или формално необиљежен – престилизован облик изјавног или интерогативног исказа – или интензивирањем помоћу замјеничко-прилошких функтора и интензификаторских партикула,

најчешће партикуле *ли*. Друга битна функција екскламативног исказа у научном стилу остварује се у уџбеничком подстилу као директивно-инструктивна када се екскламативним конструкцијама прописује начин употребе или приступа рјешавању неког задатка. У суштини, екскламативне конструкције најфреквентније су и најразноврсније у експресивним стиливима, књижевноумјетничком и разговорном, док је у стиливима заснованим на логичко-аналитичком расуђивању њихова употреба врло ограничена.

Разноврсне и многобројне реализације екскламативних конструкција на комуникативно-прагматичком плану, сумарно се обједињују у оквиру екскламативности типичних функција – експресивне, конативне или директивне, фатичке и поетске. У лингвистици давно уочена међузависност језичке структуре и тематског садржаја исказа актуализује се управо у моделовању екскламативних конструкција као стилски маркираних. Стилематичност или онеобичајеност форме екскламативним конструкцијама фактички је иманентна и када оне представљају основни или једини природни израз за афективна стања, својствена човјеку колико и интелектуална. Када стилематична форма одражава и стилогено значење, постаје средство фигуративног изрази, као другостепеног у односу на комуникативно-прагматички аспект употребе језичких јединица. Фигуративност екскламативности показује се у екскламацији, алонжману, парентези, реторичком питању и апострофи – у средствима експресивношћу интензивираних изрази, онеобичајеног конструкцијом – на фонолошком или синтаксичко-семантичком плану. Тиме се екскламативност као граматичко-семантичка категорија представља и као погодна база за додатне трансфере значења и помјерања на релацији форма–садржај знака, а суштински као језички знак који се и тако потврђује.

ИЗВОРИ

- АБ, Ојп1: А. Белић, *О језичкој љрироди и језичком развијку*, књ. 1, Београд: Нолит, 1958.
- АБ, Ојп2: А. Белић, *О језичкој љрироди и језичком развијку*, књ. 2, Београд: Научно дело, 1959.
- АБ, Тс: А. Брајовић, *Ткачи сѝраха*, Београд: Звоник, 2002.
- АИ, Т: А. Исаковић, *Трен*, Београд: Просвета, 1976.
- АЛ, ДљФО: А. Лозанин, *Две љубави Филија Оросина*, Београд: Нова, 1998.
- АР, Чсчс: Р. А. Рајс, *Чујте Срби, чувајте се седе!*, Београд: Јован, 2009.
- Асл: *Анѝолоѝија срѝске лирике*, Београд: Српска књижевна за- друга, 1971.
- ВСК, Снп2: В. С. Караѝић, *Срѝске народне ѝјесме*, књ. 2, Бео- град: Нолит, 1969.
- БС, СД: Б. Станковић, *Сѝтари дани*, Београд: Политика–Народ- на књига, 2005.
- БЋ, ДнБ: В. Ђопић, *Delije na Bihaću*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.
- БЋ, Пкз: В. Ђопић, *Priče ispod zmajevih krila*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.
- БЋ, П: В. Ђопић, *Prolom*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.
- БЋ, Гб: В. Ђопић, *Gluvi barut*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.
- БЋ, ДБ: В. Ђопић, *Doživljaji Nikolettine Bursaća*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.
- БЋ, НТБС: В. Ђопић, *Ne tuguj bronzana stražo*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.

- БЂ, Ом: В. Ћопић, *Odumiranje međeda*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.
- БЂ, Сн: В. Ћопић, *Stari nevjernik*, Beograd–Sarajevo: Prosveta – Svjetlost – Veselin Masleša, 1980.
- ВГ, Д: В. Гатало, *Драме*, Београд: СПКД Просвјета – Филип Вишњић, 2014.
- ВЈ, С: В. Јовановић, *Сесџра*, Београд: Нова, 2002.
- ВК, ТБВ: В. Кесмановић, *Тор је био врео*, Beograd: VIA PRINT, 2008.
- ВН, СД: В. Николић, *Сенка десџоџице*, Београд: Народна књига – Алфа, 1999.
- ГО, Љ: Г. Олујић, *Гласам за љубав*, Београд: Нолит, 1978.
- ГП: *Гаврилов Принципи: џриче о Сарајевском аџенџаџу* (2014), приредио В. Журић, Београд: Лагуна.
- ЂС, ДСК: Ђ. Сладоје, *Душа са седам кора*, С. Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2003.
- ЕК, КБМ: Е. Kišon, *Kita boli more*, Beograd: IP BOOK – MARSO, 2000.
- ЖВ, Снз: Ж. Вишњевац, *Срџске народне згравице*, Нови Сад: Знамење, 2000.
- ЖП, БПУ: Ж. Пржуљ, *Браћа џо улици*, С. Сарајево: Дечје новине – Срна, 1995.
- ЖП, ДСГ: Ж. Пржуљ, *Дјеца са џранице*, Српско Сарајево: Срна, 1997.
- ИА, Д: I. Andrić, *Deca*, Zagreb–Sarajevo: Mladost–Svjetlost, 1997.
- ИА, Е: I. Andrić, *Ex Ponto*, Sabrana djela, Sarajevo: Udruženi izdavači, 1981.
- ИА, ЕНЛ: I. Andrić, *Ex Ponto. Nemiri. Lirika*, Sarajevo: Udruženi izdavači, 1981.
- ИА, Ж: I. Andrić, *Žeđ*, Zagreb–Sarajevo: Mladost–Svjetlost, 1997.
- ИА, ЗПП: I. Andrić, *Znakovi pored puta*, Sarajevo: Svjetlost, 1984.
- ИА, ЈЖКН: I. Andrić, *Jelena žena koje nema*, Zagreb–Sarajevo: Mladost–Svjetlost, 1997.
- ИА, НДЂ: I. Andrić, *Na Drini ćuprija*, Sabrana djela, Udruženi izdavači, Sarajevo, 1984.
- ИА,ТХ: I. Andrić, *Travnička hronika*, Zagreb–Sarajevo: Mladost–Svjetlost, 1997.

- ЈВ, Цд1: Ј. Веселиновић, *Целокуйна дела*, 1, Београд: Народна просвета.
- ЈД, ГХ: Ј. Дучић, *Градови и химере*, Београд: Политика–Народна књига, 2005.
- ЈК, МЗ: Ј. Кечкић, *Маїемайїка за 3. разред средње школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- КП, Јкд: К. Pranjić, *Jezik i književno djelo*, Beograd: IGRO Nova prosveta, 1985.
- ЛКЈ, Кк: Л. К. Ји, *Кинески кувар*, Београд: Независна издања, 1986.
- ЛЛ, Нб: Л. Лазаревић, *На дунару и груїе ѿриїовијейїке*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- ЛЛ, Ш: Л. Лазаревић, *Швадица*, Београд: Политика–Народна књига, 2005.
- Љ.Х-Ђ, Жр: Љ. Хабјановић-Ђуровић, *Женски родослов*, Београд: Народна књига–Алфа, 1996.
- ЉХ-Ђ, Пп: Љ. Хабјановић-Ђуровић, *Пауново ѿеро*, Београд: Народна књига–Алфа, 2000.
- ЉХЂ, ЗД: Љ. Хабјановић Ђуровић, *Зайис душе*, Београд: Глобосино–Александрија, 2007.
- МА, Тзн: М. Antić, *Tako zamišljam nebo*, Novi Sad: Prometej, 1998.
- МВ, ЧкП: М. Витезовић, *Чарайе краља Пеїтра*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2002.
- МВ, СМО: М. Витезовић, *Срце ме је оїїкуцало*, Београд: БИГЗ, 1989.
- М и др, Х8: Мандић, *Хемија за 8. разред основне школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства 2002.
- МК, Бт: М. Капор, *Балада о шабору*, Београд.
- МК, Снб: М. Капор, *Смрїї не боли*, Београд: Дерета, 2004.
- МК, П: М. Капор, *Провинцијалац*, Београд: Драганић, 1996.
- МК1: М. Ковачевић, *Товари линївисїичких несувислосїи*, Српски језик, бр. 6/1–2, Београд, 2001, 621–642.
- МК2: М. Ковачевић, *Тоїїални їрамаїїички їромашај*, Српски језик 10/1–2, Београд, 2005, 781–823.
- МК-Б, С: М. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo: NUK, 2001.

- МК, Пкј: М. Ковачевић, *Перифрасиична комѡарација у срѣском језику*, Зборник српскога језика, књижевности и умјетности, Бања Лука: Матица српска, 2001.
- МК, Тгп: М. Ковачевић, *Тоѣални ѣраматиички ѣромашај*, Српски језик, 10/1–2, Београд, 2005.
- МК, МШ, Тлг: М. Ковачевић, М. Шћепановић, *Товар линѡив-сѣиичких ѣлуйосѣи*, Српски језик, 6/1–2, Београд, 2001.
- МК, Уодјсд: М. Ковачевић, *У одбрану језика срѣскоѣ – и даље*, Београд: Требник, 1999.
- МЉ: *Мириѣ љубави, анѣолоѣија љубавне ѣоезије*, Ниш: Зограф, 1999.
- ММ, НЈ 8: М. Minović, *Naš jezik za osmi razred osnovne škole*, Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- МР, Скл: М. Radovanović, *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, S. Karlovci – N. Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.
- МР, ТП: М. Riđanović, *Totalni promašaj* (Prikaz Gramatike bosanskoga jezika Dž. Jahića, S. Halilovića i I. Palića), Sarajevo: TKD Šahinpašić, 2003.
- МС, Дис: М. Selimović, *Derviš i smrt*, Beograd–Sarajevo: BIGZ–Svjetlost, 1990.
- МС, К: М. Selimović, *Krug*, Beograd–Sarajevo: BIGZ–Svjetlost, 1990.
- МС, МиМ: М. Selimović, *Magla i mjesecina*, Beograd–Sarajevo: BIGZ–Svjetlost, 1990.
- МС, Т: М. Selimović, *Tvrđava*, Beograd–Sarajevo: BIGZ–Svjetlost, 1990.
- МЦ, П: М. Црњански, *Песме*, Београд: Нолит, 1987.
- МЦ, С 2/1: М. Црњански, *Сеобе, 2/1*, Београд: Нолит, 1987.
- МТ, 33Т: М. Тохолъ, *Звона за Тројицу*, Београд: Српска књижевна задруга, 2010.
- МТ, С: М. Тохолъ, *Сесѣре*, Београд: Српска књижевна задруга, 2013.
- МЧ, ПСЧ: М. Чалија, *Проклеѣа сарајевска чариѣија*, Српско Сарајево: Завод за уѣбенике и наставна средства, 2005.
- МШ, Јип: М. Шипка, *Језик и ѣолиѣиика*, Београд: Београдска књига, 2006.

- МШ, ТД2: М. Шолохов, *Тихи Дон*, књ. 2, Београд: Нолит, 1975.
- НК, М: Н. Кајиш, *Мук*, Зворник: ОДП Словограф, 1996.
- НЛ, Тп: Н. Лакета, *Траїом їредака*, Ужице: АРТ-плус, 2003.
- ПК, Мп: П. Кочић, *Мрачајски їроїшо*, Београд: Политика – Народна књига, 2005.
- ПК, Км: П. Кочић, *Кроз мећаву, изабране їриївовейке*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1999.
- ПМ, НСНВ: П. Милосављевић, *Нови Сад на вайри*, Београд: НИРО Књижевне новине, 1989.
- ПП, ИП: П. Пајић, *Изабране їесме*, Београд: Српска књижевна задруга, 2014.
- ППЊ, Гв: П. П. Његош, *Горски вијенац*, Београд: Књига комерц, 1998.
- РБ, Уол: Р. Бугарски, *Увод у ойїшїу линївисїїку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.
- РВ, ПСИ: Р. Вучковић, *Приче сарајевских избјеїлица*, Београд: Свет књиге, 1998.
- РВ, СРП: Р. Вучковић, *Сарајевске райїне їриче*, Београд: Мала библиотека Српске књижевне задруге, 1997.
- Р-Д-М, Рссј 6: М. Рапајић, В. Драгутиновић, В. Максимовић, *Радна свеска за срїскохрвайски језик за 6. разред основне школе*, Београд – Нови Сад, Завод за уџбенике и наставна средства – Завод за издавање уџбеника, 1990.
- РМ, ТРССЈ: Р. Маројевић, *Творба речи у савременом срїском језику Ивана Клајна*, *Срїски језик*, 10/1–2, Београд, 2005.
- РПН, Но: Р. П. Ного, *Недремано око*, Београд: Српска књижевна задруга, 2002.
- РП, ЗоС: Р. Поповић, *Зашиїо оглазиїиє из Сарајева*, Београд: Документи, 1997.
- РР, Б: Р. Рисојевић, *Бескућник*, Нови Сад: Прометеј, 2017.
- Р-Р-Д, Рсс: С. Ристић, М. Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање (сїудија из лексичке семанїике)*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета, 1999.
- РС, Ол: Р. Симић, *Ойїшїа линївисїїка*, Београд–Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен, 2001.

- РС, Ос: Р. Симић, *Ойишџа сџиилисџиика*, Београд–Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен, 2001.
- РС, Уфс: R. Simić, *Uvod u filozofiju stila*, Sarajevo: Svjetlost – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1991.
- СК, ОПОКН: С. Кнежевић, *Ойкуд љамей оном ко је нема*, Источно Сарајево: Матична библиотека, 2013.
- Сјжр: *Zimnica, Svijet, jugoslovenska ženska revija*, Zagreb: Vjesnik, 1973.
- СК, П: S. Kulenović, *Pripovijetke*, Sarajevo: Svjetlost, 1983.
- СНС: *Specijaliteti naših susjeda*, Zagreb: VPA–Vjesnik, 1981.
- Спос: *Сџиројево љравило оружанџх снаџа*, Београд: Савезни секретаријат за народну одбрану, 1979.
- СС, 33: С. Сремац, *Зона Замфирова*, Београд: Књига комерц, 1995.
- СС, ПЃПС: С. Сремац, *Поџ Ѓира и љоџ Сџира*, Бања Лука: Нова школа плус, 2011.
- ТЛ, ЈС: Т. Левајац, *Јоџей Суганија*, Бањалука: Задужбина Петар Кочић, 1999.
- ФМД, Зик: F. M. Dostojevski, *Zločin i kazna*, 1, 2, Beograd: Prosveta, 1968.
- Blic*, 28. 7. 2002.
- Време: *Време*, бр. 831, недељник из Београда
- Глас Срџске*, 13. 3. 2009.
- Euro Blic*, 16. 12. 2013.
- Euro Blic*, 11. 8. 2019.
- Јавносџ*, бр. 153, С. Сарајево, 25. 12. 1993.
- Курир*, 13. 12. 2013.
- Lasix*, Jugomedija, Zrenjanin
- Lena, porodični magazin*, 11. 8. 2019.
- Лз: часопис *Lepota i zdravlje*, br. 27, Novi Sad.
- Linex*, Lek, Ljubljna
- Ойџишџа*, бр.12, Пале, мај 1994.
- Ослодођење*, јубиларни бр., С. Сарајево, 6. 1. 1995.
- Оџаџбина*, бр. 2–3, Б. Лука, јуни–јули 1994.
- Press RS: *Press RS*, 18. 11. 2014; *Press RS*, 28. 11. 2015.
- Срџска војска*, бр. 21, С. Сарајево, 8. 6. 1994.

Српско слово, бр. 35, Илиџа, 10. 2. 1993.

Српско слово, бр. 42, Илиџа, 3. 4. 1993.

Српско слово, бр. 60, Илиџа, 29. 11. 1993.

Српско слово, бр. 84, Илиџа, 14. 9. 1994.

Српско слово, бр. 87, Илиџа, новембар 1994.

Cefalexin, Alkaloid, Skoplje

Интернет-странице:

forum.krstarice.com/arhive/index.php/t-156275.html-14k

<http://forum.circleofswords.org/wiewtopic.ph?t...>

rastkoradicevic.mojblog.co.yu

www.mycity.co.yu/Spot-2/Footboll-Manager-2007_10.html-113k-

no

ЛИТЕРАТУРА

- Антош 1972: А. Antoš, *Osnove lingvističke stilistike*, Zagreb: Školska knjiga.
- Бабић 2001: М. Бабић, Однос афирмације и негације у једном типу реторичког питања, *Књижевност и језик*, XLVIII/3–4, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 39–49.
- Бабић 2002: М. Бабић, О исказу у загради, *Српски језик*, VII/1–2, Београд, 303–320.
- Бабић 2004/2005: М. Бабић, Структурно-семантичке особености екскламативних исказа са замјеничко-прилошким формантом, *Радови Филозофској факултету Универзитета у Источном Сарајеву*, бр. 5–6, Пале: Филозофски факултет, 109–135.
- Бабић 2005: М. Бабић, Екскламативне реченице у српском језику, Бањалука: *Наша школа*, 5–17.
- Бабић 2005а: М. Бабић, Морфолошко-синтаксичке карактеристике конвенционално-афективних партикула, *Наука и образовање, научни скупови*, књ. 6/1, Бања Лука: Филозофски факултет у Бањој Луци, 177–191.
- Бабић 2005б: М. Бабић, Жељне или оптаивне конструкције у српском језику, *Српски језик*, X/1–2, Београд, 403–426.
- Бабић 2006/2007: М. Бабић, Алонжман као стилско изражајно средство, *Зборник за српски језик, књижевност и умјетност*, VI/VII, бр. 3/4, Бања Лука: Јавна установа Књижевна задруга, 173–182.
- Бабић 2007: М. Бабић, Узвик у морфолошко-синтаксичким релацијама, *Радови Филозофској факултету у И. Сарајеву*, бр. 9/1, Пале: Филозофски факултет.

- Бабић 2008: М. Бабић, Унутарреченична екскламативност, *Српски језик* – XIII/1–2, Београд, 189–201.
- Бабић 2009: М. Бабић, Императив и конструкције са директивним значењем у дјелима Бранка Ђопића, *Радови Филозофској факултету Универзитета у Источној Сарајеву*, бр. 11/1, Пале: Филозофски факултет, 109–126.
- Бабић 2010: М. Бабић, *Опеди из прајмајичке синтаксе*, Источно Сарајево: Филозофски факултет.
- Бабић 2010а: М. Бабић, Обраћање као примарна функција вокатива, *Радови филозофској факултету Универзитета у Источној Сарајеву*, Пале: Филозофски факултет, 325–338.
- Бабић 2011: М. Бабић, Морфолошко-синтаксичке специфичности вокатива, *Српски језик*, XVI, Београд, 69–82.
- Бабић 2011а: М. Бабић, Вокатив као средство за изражавање експресивности, *Радови Филозофској факултету Пале*, XIII/1, Пале: Филозофски факултет, 49–66.
- Бабић 2012: М. Бабић, Екскламативне реченице и норма, *Осми лингвистички скуп Бошковићеви дани*, ЦАНУ, Научни скупови, књ. 109; Одјељење умјетности, књ. 36, уредник Бранислав Остојић, Подгорица: ЦАНУ, 147–156.
- Бабић 2013: М. Бабић, Комуникативна конверзија упитних форми реченица у српском језику, *Научни састај слависта у Вукове дане*, 45/1, Београд: МСЦ, 147–158.
- Бабић 2013а: М. Бабић, Међуоднос императива и презента у изражавању значења директивности, *Српски језик*, бр. XVIII, Београд, стр. 45–61.
- Бабић 2014: М. Бабић, Улога модалних глагола у исказивању значења директивности, *Српски језик*, бр. XIX, Београд, 2014, стр. 133–146.
- Бабић 2016: М. Бабић, Комуникативни и експресивни модели екскламативних реченица у српском језику, *Научни састај слависта у Вукове дане* – 45/1, Београд: МСЦ – 2016, стр. 263–273.
- Бабић 2017: М. Бабић, Временски глаголски облици у директивној функцији, *Морфологија и морфосинтакса српског језика; Утицај глобализације на структуру српског језика*, 46. научни састај слависта у Вукове дане, 46/1, Београд: Међународни славистички центар, 2017, стр. 139–149.

- Бабић 2018: М. Бабић, Квантификовање квалитета у (не)предикатским ексламативним реченицама, *Филолої, часоїис за језик, књижевносї и кулїуру*, год. IX, бр. 17, Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, 2018, 15–33.
- Багић 2012: К. Bagiћ, *Rječnik stilskih figura*, Zagreb: Školska knjiga.
- Баотић и други 1989: Ј. Baotiћ, М. Kovačević, М. Okuka, Ї. Rebić, *Naš jezik za drugi razred srednjeg usmjerenog obrazovanja*, Sarajevo: Svjetlost, 76–77.
- Барић и други 1979: Е. Barić, М. Lončarević, D. Malić, S. Pavešić, М. Peti, V. Zečević, М. Znika, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga, 216.
- Батистић 1983: Т. Батистић, О неким питањима у вези са анализом глагола *морайи* и *моћи*, *Јужнословенски филолої XXXIX*, Institut za srpski jezik, 1983, 99–111.
- Бахтин 2013: М. Бахтин, *Есїеїиика језичкої сїваралашїива*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Белић 1933: А. Белић, *Грамаїиика срїскохрвайскої језика за їрећи разред средњих и сїручних школа*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Белић 1950: А. Белић, *Исїорија срїскохрвайскої језика, II*, (Речи с конјугацијом), универзитетско предавање, Београд.
- Белић 1955: А. Белић, О глаголу са синтаксичке стране, *Књижевносї и језик у школи*, Београд.
- Белић 1958: А. Белић, *О језичкој їприоди и језичком развиїку, књ. I*, Београд: Нолит.
- Белић 1959: А. Белић, *О језичкој їприоди и језичком развиїку, књ. 2*, Београд: Научно дело.
- Белашапова 1977: В. А. Белашапова, *Современный русский язык, Синїаксис*, Москва: Высшая школа.
- Бити 1992: V. Biti, *Suvremena teorija pripovijedanja*, Zagreb: Globus.
- Бити 1997: V. Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Бондарко 1984: А. В. Бондарко, *Функциональная їраммаїиика*.

- Ленинград: Наука.
- Брабец–Hraste–Živković 1970: I. Brabec, M. Hraste, S. Živković, *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Бугарски 1995: Р. Бугарски, *Увод у оишћу линџисџику*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вандријес 1998: Ж. Вандријес, *Говор (линџисџички увод у исџирију)*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Велчић 1987: М. Велчић, *Увод у линџисџику џексџа*, Загреб: Школска књига.
- Виготски 1983: Л. Виготски, *Мишљење и џовор*, Београд: Нолит.
- Виноградов 1972: В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва.
- Вујаклија 1980: М. Вујаклија, *Лексикон сџраних речи и израза*, Београд: Просвета.
- Вуковић 1934: Ј. Вуковић, Још о вокативу јединине неких именица мушког рода, *Наш језик*, 2/8, Београд.
- Вуковић 1952: Ј. Вуковић, Значење и употреба глаголских облика у српскохрватском језику, Сарајево: *Пиџања савременој књижевној језика*, бр. 2, 225–236.
- Вуковић 1964: Ј. Вуковић, Синтагма у српскохрватском језику, *Радови XXIV*, Сарајево: Научно друштво СР БиХ, Одјељење историјско-филолошких наука (посебан отисак).
- Вуковић 1967: Ј. Вуковић, Говорни контакти и изражајни поступци маркирани употребом српскохрватских временских глаголских облика, *Studia z filologii polskiej i slowianskiej*, br. 7, Warszawa, 1967, 255–269.
- Вуковић 1971: Ј. Вуковић, Повезивање лексичких и синтагматских целина у реченици, Сарајево: *Радови АНУБиХ*.
- Вуковић–Шипка 1972: Ј. Вуковић, М. Шипка, *Грамаџика срџскохрваџској језика за 8. разред основне школе*, Сарајево: Завод за издавање уџбеника.
- Вуковић 2000: Н. Вуковић, *Пуџеви сџилисџичке идеје*, Никшић–Подгорица: Јасен.
- Вулеџић 1980: В. Vuletić, *Gramatika govora*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Вулеџић 1986: В. Vuletić, *Sintaksa krika (govorna organizacija*

- Krležine ratne lirike*), Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Вулетић 2006: В. Vuletić, *Govorna stilistika*, Zagreb: FF press.
- Гловацки-Бернарди и други 2001: Z. Glovacki-Bernardi, A. Kovačec, M. Mihaljević, D. W. Halwachs, K. Soring, Ch. Penzinger, R. Schrod, *Uvod u lingvistiku*, Zagreb: Školska knjiga.
- Гловацки-Бернарди 2004: З. Glovacki-Bernardi, *O tekstu*, Zagreb: Školska knjiga
- Гиро 1964: Р. Giro, *Stilistika*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Гиро 1983: Р. Giro, *Semiologija*, Beograd: Prosveta.
- Грицкат 1954: И. Грицкат, *О ѡерфектїу без ѡмоћної їлаїола у срїскохрвайском језику и сродним синїаксичким ѡјавама*, Београд: САНУ.
- Грицкат 1975: И. Грицкат, *Студије из истїорїје срїскохрвайскої језика*, Београд: Народна библиотека СР Србије.
- Грујић 1970: Б. Грујић, *Русско-серѣскохрвайский школьный словарь*, Титоград: Графички завод.
- Губерина 1952: Р. Guberina, *Zvuk i pokret u jeziku*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Guillaume 1988: G. Guillaume, *Principi teorijske lingvistike*, Zagreb: Globus.
- Дешић 1981: М. Дешић, Вокатив у српскохрватском писаном и говорном језику, *Научни сасїанак славистїа у Вукове дане*,.
- Дешић 1986: М. Дешић, Логички акценат у српскохрватској зависној реченици, *Научни сасїанак славистїа у Вукове дане*, год. 15, бр.1, Београд: МСЦ, 253–261.
- Дешић 1998: М. Дешић, *Правойис срїског језика, ѡприручник за школе*, Земун: Нијанса.
- Дешић 1981: М. Дешић, *Вокайив у срїскохрвайском ѡисаном и ѡговорном језику*, Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд: МСЦ, 147–157.
- Дијк 1985: Т. А. van Dijk, *Semantička analiza diskursa*, Osijek: Revija, XXV/5–6, 13–28.
- Дикро–Тодоров 1987: О. Dikro, С. Todorov, *Enciklopedijski rečnik nauka o jeziku II*, Beograd: Prosveta.

- Еко 1973: У. Еко, *Култура, информација, комуникација*, Београд: Нолит.
- Еко 2000: У. Еко, *Između laži i ironije*, Beograd: Paideia.
- Еко 2001: У. Еко, *Granice tumačenja*, Beograd: Paideia.
- Живковић 1968, 1991: Д. Живковић, *Теорија књижевности са теоријом писмености*, Београд–Сарајево: Научна књига – Свјетлост.
- Живковић 2001: *Речник књижевних термина* (уредник Д. Живковић), Институт за књижевност и уметност у Београду, фототипско издање, Бања Лука: Романов.
- Жирмунский 1968: О. П. Жирмунский, *О природе частей речи и их классификации, Вопросы теории частей речи*, Москва.
- Земская 1979: Е. А. Земская, *Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения*, Москва: Издательство Русский язык.
- Зима 1988: L. Zima, *Figure u našem narodnom pjesništvu*, Zagreb: Globus.
- Зиндер 1979: Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, Москва: Высшая школа.
- Ивић 1958: М. Ивић, *Словенски императив уз негацију*, Сарајево: *Радови Научног друштва НР Босне и Херцеговине*, Одјељење историјско-филолошких наука, књ. 4, 23–44.
- Ивић 1970: М. Ивић, *О употреби глаголских времена у зависној реченици: презент у реченици с везником да*, *Зборник за филологију и лингвистику*, XIII/1, Нови Сад: Матица српска, 43–55.
- Ивић 1972: М. Ивић, *Проблематика српскохрватског инфинитива*, *Зборник за филологију и лингвистику*, XV/2, Нови Сад: Матица српска 115–139.
- Ивић 1978: М. Ivić, *Pravci u lingvistici*, Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Ивић 1981: М. Ивић, *Српскохрватски глаголски облици за исказивање појава које постоје у садашњости*, Београд: *Јужнословенски филолог XXXIII*, 12–24.
- Ивић 1995: М. Ivić, *Lingvistički ogledi, drugo izdanje*, Biblioteka 20. vek, Beograd: Slovoграф.

- Ивић 1995а: М. Ивић, О структури српскохрватске просте реченице са глаголским предикатом, *Лингвистички оједи*, Библиотека XX век, Београд: Словограф.
- Ивић 2000: М. Ивић, *Лингвистички оједи*, три, Београд: Библиотека XX век.
- Ивић–Лехисте 1996: П. Ивић, И. Лехисте, *Прозодија речи и реченице у српскохрватском језику*, С. Карловци – Н. Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Јакобсон 1966: R. Jakobson, *Lingvistika i poetika*, Beograd: Nolit.
- Јакобсон 1986: Р. Јакобсон, *Шест ђредавања о звуку и значењу*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада, 1986.
- Јанићјевић 2000: Ј. Јанићјевић, *Комуникација и култура*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Јањушевић 2009: А. Јањушевић, Инклузивни императив у српском језику, Београд: *Српски језик* XIV/1-2, 2009: 361–374.
- Јокановић–Михајлов 1995: Ј. Јокановић–Михајлов, Сегментација сложених реченица у писаном тексту и говору, Београд: *Књижевност и језик*, год. XLII, бр. 1–2, 27–34.
- Јокановић–Михајлов 1998: Ј. Јокановић–Михајлов, Узвици као врста речи, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, 27/2, Београд: МСЦ, 247–252.
- Јокановић–Михајлов 1999: Ј. Јокановић–Михајлов, Категорија узвичности – прозодијска структура и реченични модели, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, 28/2, Београд: МСЦ, 119–125.
- Јокановић–Михајлов 2004: Ј. Јокановић–Михајлов, Интонацијске карактеристике и граматички опис реченица обележених знаком узвика, *Научни састајанак слависта у Вукове дане*, 33/1, Београд: МСЦ, 73–79.
- Јокановић–Михајлов 2006: Ј. Јокановић, Михајлов, *Интонација говора на радију и телевизији*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Јоцић–Васић 1988: М. Јоцић и В. Васић, *Школски речник сјангардној сх/хс језика*, 1–2, Нови Сад: Завод за издавање уџбеника у Н. Саду и Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Н. Саду.

- Калер 1980: Џ. Калер, *Сосир, оснивач модерне лингвистике*, Београд: БИГЗ.
- Карнап 1999: Р. Карнап, *Философија и логичка синтакса*, Никшић: Јасен.
- Катичић 1971: Р. Katičić, *Jezikoslovni ogledi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Катнић-Бакаршић 2001: М. Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Sarajevo: Naučna i univerzitetska knjiga.
- Квинтилијан 1985: М. F. Kvintilijan, *Образовање говорника*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Клајн 1985: И. Клајн, *О функцији и природи заменица*, Институт за српскохрватски језик, Београд, 1985.
- Клајн-Шипка 2008: И. Клајн, М. Шипка, *Велики речник српских речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Ковачевић 1988: М. Ковачевић, Сарајево: *Узрочно семантичко поље*, Свјетлост.
- Ковачевић 1995: М. Ковачевић, *Нова стилска фигура или синтаксосоцијалем – координација сујетаностица и сујетанствених синтагми*, у: *Стилистика и драматика стилских фигура*, Никшић: Унирекс, 196–217.
- Ковачевић 1996: М. Ковачевић, *Сујетностиво и мимојредно у лингвистици*, Никшић: Унирекс.
- Ковачевић 1998: М. Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Рашка школа.
- Ковачевић 1998а: М. Ковачевић, *Стилске фигуре и књижевни текстови*, Београд: Требник.
- Ковачевић 2000: М. Ковачевић, *Стилистика и драматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.
- Ковачевић-Савић 2001: М. Ковачевић, Б. Савић, *Српски језик и култура изражавања за 5. разред основне школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ковачевић-Савић 2001: М. Ковачевић, Б. Савић, *Српски језик и култура изражавања за 7. разред основне школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ковачевић 2001: М. Ковачевић, *Перифрастична компарација у српском књижевном језику*, *Зборник за српски језик, књижевност и умјетност*, I/1, Б. Лука, 2001.

- Ковачевић 2002: М. Ковачевић, *Синтаксичка нејација у српском језику*, Ниш: Издавачка делатност Универзитета у Нишу.
- Ковачевић 2002а: М. Ковачевић, Партикуларна негација у српскоме језику, *Српски језик*, VII/1–2, Београд, 2002.
- Ковачевић 2003: М. Ковачевић, *Грамајичке и стилсјичке теме*, Бања Лука: Књижевна задруга.
- Ковачевић–Савић 2003: М. Ковачевић, Б. Савић, *Српски језик и култура изражавања за 6. разред основне школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ковачевић 2004: М. Ковачевић, *Оједи о синтаксичкој нејацији*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ковачевић 2009: М. Ковачевић, *Оједи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Ковачевић 2013: М. Ковачевић, *Линјисјика као стилсјика*, Пале: Филозофски факултет.
- Ковачевић 2012: М. Ковачевић, „Синтакса и стилистика упитних исказа у роману Господска улица Ранка Рисојевића”, у: *Наука и јолијика*, зборник радова са научног скупа, књ. 6/1, Пале: Филозофски факултет, 67–87.
- Ковачевић 2015: М. Ковачевић, *Стилсјика и јрамајика стилских фијура*, Београд: Јасен.
- Ковачевић–Бабић 2017: *Српски језик и језичка култура за 8. разред основне школе*, Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Кордић 2002: S. Kordić, *Riječi na granici pripoznačnosti*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Костић 1950: Ђ. Костић, Акценат и реченична интонација, Београд: *Гласник САНУ*, бр. 2, 316–317.
- Костић–Стефановић: 1950: Ђ. Костић, П. Стефановић, Елементи реченичне интонације, Београд: *Гласник САНУ*, бр. 2, 318–321.
- Костић–Стефановић 1951: Ђ. Костић, П. Стефановић, Интонационе могућности минималног гласовног контекста, Београд: *Гласник САНУ*, бр. 3, 280–281.
- Кристал 1988: D. Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

- Кристал 1996: D. Kristal, *Kemбричка enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.
- Куљанин 2017: С Куљанин, *Компјарација кроз лексику и семантику*, Београд: Јасен.
- Кунгаров–Тиханов 1968: Р. К. Кунгаров, А. Н. Тиханов, *Изобразительные слова как самостоятельная часть речи, Вопросы теории частей речи*, Москва.
- Лажонс 1977: J. Lyons, *Semantics II*, CUP.
- Лалевић 1932: И. Лалевић, *Синтакса српскохрватској језика за средње школе*, Београд: Издања задруге професорског друштва.
- Левин 1998: Ю. И Левин, *Об общенных выражениях русского языка, Избранные труды. Поэтика. Семиотика*, Школа языки русской культуры, Москва.
- Лешић 1987: З. Лешић, *Језик и књижевно дјело*, Сарајево: Свјетлост – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Лешић 2005: Z. Lešić, *Teorija književnosti*, Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Личен 1980/81: М. Личен, Питања као говорни чинови и њихова реализација у српскохрватском и њемачком, Загреб: *Годишњак Савеза друштва за примјену лингвистичку Југославије*, бр. 4–5, 256–269.
- Личен 1987: М. Ličen, *Govorni čin direktiva i njihova jezička realizacija u nemačkom i srpskohrvatskom jeziku*, Novi Sad: Institut za strane jezike i književnost.
- Личен 1991: М. Личен, Диференцијација партикула у немачком и српскохрватском језику, *Зборник радова Конгрессиивна језичка истраживања*, Н. Сад: Филозофски факултет Универзитета у Н. Саду.
- Лотман 1970: J. M. Lotman, *Predavanja iz strukturalne poetike*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Лурија 2000: А. R. Lurija, *Jezik i svest*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Малмберг 1979: B. Malmberg, *Moderna lingvistika*, Beograd: Slovo ljubve.
- Маретић 1963: Т. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb.

- Марковић–Ајановић–Диклић 1979: S. Marković, M. Ajanović, Z. Diklić, *Pravopisni priručnik srpskohrvatskog-hrvatskosrpskog jezika*, Sarajevo: Svjetlost.
- Мартине 1973: A. Martine, *Jezik i funkcija*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Мартине 1982: A. Martine, *Osnove opće lingvistike*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Милетић 1937: Б. Милетић, Утицај реченичне мелодије на интонацију речи, *Зборник у част А. Белића*, Београд, 1937, 219–223.
- Милосављевић 1993: P. Milosavljević, *Teorija beletristike*, Niš: Prosveta.
- Милосављевић 1997: П. Милосављевић, *Теорија књижевности*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милошевић 1986: К. Милошевић, Језички и ванјезички сигнали каузалне зависности између простих реченица у сложеној, Сарајево: *Књижевни језик*, год. 15, бр.3–4, 280–296.
- Миновић 1970: М. Minović, *Rečenica u proznim djelima Rastka Petrovića*, Sarajevo: ANU BiH, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 25.
- Миновић 1974: М. Minović, *Uvod u nauku o jeziku*, Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Мишчевић 1981: N. Mišćević, *Filozofija jezika*, Zagreb: Naprijed.
- Морис 1975: Č. Moris, *Osnove teorije o znacima*, Beograd: BIGZ.
- Московљевић 1934: М. Московљевић, О вокативу једине неких именица мушког рода, нарочито имена и презимена, Београд: *Наш језик*, 2/6.
- Московљевић 1996: Ј. Московљевић, Структурни односи у реченици са директним говором и класе глагола уз које се јавља, Београд: *Српски језик*, 1–2.
- Мразовић–Вукадиновић 1990: П. Мразовић, З. Вукадиновић, *Граматика српскохрватског језика за странце*, С. Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића – Добра вест.
- Мразовић 2009: P. Mrazović (u saradnji sa Z. Vukadinović), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest.

- Мунен 1996: Ж. Мунен, *Историја лингвистике*, Београд: Библиотека XX век.
- Муратагић-Туна 2005: Н. Muratagić-Tuna, *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi (sličnosti i razlike)*, Sarajevo: Bosansko filološko društvo.
- Муслић 1910: А. Мусић, *Pitanja u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Zagreb: Rad JAZU 184, 96–235.
- Мухин 1968: А. М. Мухин, *Части речи и синтаксические единицы, Вопросы теории частей речи*, Москва.
- Николаева 1977: Т. М. Николаева, *Фразовая интонация славянских языков*, Издательство Наука, Москва.
- Николић 2014: М. Николић, *Категорија степену у српском језику: сложена реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Новаковић 1894: С. Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.
- Новиков 1982: Л. А. Новиков, *Семантика русского языка*, Моск. университет, Москва.
- Остин 1994: DŽ. L. Ostin, *Kako delovati rečima*, Novi Sad: Matica srpska.
- Перовић 1999: S. Perović, *Kako ukrotiti tekst*, Podgorica: Institut za strane jezike – Oktoih.
- Петковић 1990: Н. Петковић, *Опегди из српске фоеџике*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Петковић 1996: Н. Петковић, *Лирске еџифаније Милоша Црњанског*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Петре–Шкрѳ 1961: F. Petre, Z. Škreb, *Uvod u književnost*, Zagreb: Znanje.
- Пешковски 1959: А. М. Пешковский, *Интонация и грамматика*, у: А. М. Пешковский, *Избранные труды*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.
- Пижурица–Јерковић–Пешикан 1997: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правоиис српског језика, школско издање*, Нови Сад – Баоград: Матица српска – Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пижурица–Јерковић–Пешикан 2009: М. Пижурица, Ј. Јерковић, М. Пешикан, *Правоиис српског језика, школско*

- издање, Београд: Завод за уџбенике – Нови Сад: Матица српска.
- Пижурица–Јерковић–Пешикан 2010: М. Пижурица, Ј. Јерковић, М. Пешикан, *Правойис срїскоїа језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Пижурица–Јерковић–Пешикан 2014: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правойис срїскоїа језика, школско издање*, Нови Сад: Матица српска.
- Пипер 1983: Р. Piper, *Zamjenički prilozi*, Novi Sad: Radovi Instituta za strane jezike i književnost.
- Пипер 1983а: П. Пипер, Синонимија и конверзија с глаголом *морайи*, у: *Научни сасїанак слависїа у Вукове дане*, Београд: МСЦ, 167–172.
- Пипер 1990: П. Пипер, Граматичке категорије и говорна ситуација у српскохрватском и другим словенским језицима, Београд: *Књижевносї и језик*, 1, 20–33.
- Пипер и други 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Љ. Поповић, Б. Тошовић, *Синїакса савременоїа срїскої језика. Просїа реченица*, Београд – Нови Сад: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска.
- Пипер–Клајн 2013: П. Пипер и И. Клајн, *Нормайивна їрамаїиика срїскої језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 1968: Д. Поповић, Оптативни радни придев, Београд: *Књижевносї и језик*, бр. 1, 15–23.
- Поповић 1978: Љ. Поповић, Експресивна сегментација реченице и њена комуникативна структура, Нови Сад: *Зборник за филолоїију и линївисїику*, год. XXI, бр.2, 123–151.
- Поповић 1995: Љ. Поповић, Распоређивање конституената упитних и релативних синтагми: пример синтаксичких конфликта, Београд, 1995: *Књижевносї и језик*, XLII/1–2.
- Поповић 1996: Љ. Поповић, Интегрални приступ комуникативним реченицама, Београд: *Књижевносї и језик*, год. XLIV, бр.1–2, 1–41.
- Правопис 1960: *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rječnikom*, Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska.

- Прањих 1985: К. Прањић, *Jezik i književno djelo*, Београд: Nova prosveta.
- Прањковић 1979: И. Прањковић, *Реченица у говору и језику*, Радови Завода за славенску филологију, 53–60.
- Прањковић 1993: И. Прањковић, *Hrvatska skladnja*, Загреб: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Прањковић 1995: И. Прањковић, *Sintaksa hrvatskoga jezika, udžbenik za 3. razred gimnazije*, Загреб: Školska knjiga.
- Принс 2011: Дž. Prins, *Naratološki rečnik*, Београд: Službeni glasnik.
- Проничев 1969: В. П. Проничев, Особине синтаксичке структуре обраћања у односу на синтаксичку структуру једночланих именских реченица у српскохрватском и руском језику, *Радови Филозофског факултета у Сарајеву*, V, Сарајево, 255–292.
- Прћић 1997: Т. Прћић, *Semantika i pragmatika reči*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Радовановић 1990: М. Radovanović, *Spisi iz sintakse i semantike*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Радовановић 1997: М. Radovanović, *Spisi iz kontekstualne lingvistike*, Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Радовановић 2003: М. Radovanović, *Sociolingvistika*, Sremski Karlovci–Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Расулић–Кликовац 2014: *Језик и сазнање, христолоштва из коинитивне лингвистике*, (уредници К. Расулић и Д. Кликовац), Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.
- Реформатский 1963: А. А. Реформатский, Погољне форме типа хлоп, *Извештаја АН СССР*, Отделение литературы и языка, 8, Москва.
- Риђановић 1985: М. Riđanović, *Jezik i njegova struktura*, Sarajvo: Svjetlost.
- Риђановић 2003: М. Riđanović, *Totalni promašaj*, Sarajevo: Šahinpašić.
- Ристић – Радић–Дугоњић 1999: С. Ристић, М. Радић–Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање (стиудија из лексичке семантике)*,

- Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.
РМС 1967–1976: *Речник срїскохрвайскоїа књижевної језика*, 1–6, Нови Сад: Матица српска.
- РМС 2007: *Речник срїскоїа језика*, Нови Сад: Матица српска.
- РСАНУ 1959–1995: *Речник срїскохрвайскої књижевної и народної језика*, 1–15, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.
- РСАНУ 1959/1: *Речник срїскохрвайскої књижевної и народної језика*, књ. 1, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.
- РСАНУ 1962: *Речник срїскохрвайскої књижевної и народної језика*, књ. 2, Београд: САНУ, Институт за српскохрватски језик.
- Руска граматика 1980: *Русская їрамаїїка, їом II, Синїїак-сис* (главниїа рекактор Н. Ю. Шведова); Москва: Академия наук СССР – Институт русского языка.
- Серл 1976: J. R. Searle, *A Classification of illocutionary acts. Language in Society*.
- Серл 1991: Dž. Serl, *Govorni činovi*, Beograd: Nolit.
- Силић 1984: J. Silić, *Od rečenice do teksta*, Zagreb: Liber.
- Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, 1–2, Zagreb: Matica hrvatska.
- Симић 1991: R. Simić, *Uvod u filozofiju stila*, Sarajevo: Svjetlost, Sarajevo.
- Симић 1994: Р. Симић, *Правойис срїскоїа језика, нормайивисїїчка и кодиколошка їїїїања*, Никшић – Земун: Уни-рекс – МХ Актуел, 186/187.
- Симић 1996: Р. Симић, *Срїска їрамаїїка 1–2*, Београд: МХ Актуел.
- Симић–Остојић 1998: Р. Симић, Б. Остојић, *Основи фонолоїїје срїскоїа књижевної језика*, Подгорица: Универзитет Црне Горе.
- Симић и други 1998: Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, Б. Ђорић и М. Ковачевић, *Правойисни їриручник срїскоїа књижевної језика*, Београд–Никшић: ЧИП штампа – УНИ-РЕКС.

- Симић 1999: Р. Симић, *Основи синџаксе српскога језика, I. Теорија исказних форми*, Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Симић 2000: Р. Симић, *Стилистика српског језика I*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.
- Симић 2000а: Р. Симић, *Основи синџаксе српског језика*, Београд–Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Симић 2001: Р. Симић, *Општа стилистика*, Београд–Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Симић 2002: Р. Симић, *Основи теорије функционалних стилова*, Београд–Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Симић–Јовановић 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синџакса, I–IV*, Београд–Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Симић–Јовановић 2002/1: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синџакса, књ. I*, Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Симић–Јовановић 2002/2: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синџакса, књ. 2*, Београд – Никшић: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика – Јасен.
- Симић – Јовановић Симић 2017: Р. Симић, Ј. Јовановић Симић, *Српска синџакса, Свеска 1 (Тајмемика и џаксемика)*, Београд: Јасен.
- Скљаров 1962: М. Skljarov, *O vokativu – problem kategorije II lica u imenica*, Zagreb: *Rad JAZU*, XII, 381–412.
- Солар 1986: М. Solar, *Теорија књижевности*, Zagreb: Школска knjiga.
- Стевановић 1938/1939: М. Стевановић, *Питање значења глаголских времена у релативној употреби њиховој*, Београд: Јужнословенски филолој, XVII.
- Стевановић 1962: М. Стевановић, *Грамађика српскохрватскога језика за више разреде гимназије*, Цетиње: Обод.
- Стевановић 1964: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научно дело.

- Стевановић 1969, 1974: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (грамајички сисјем и књижевнoјезичка норма)*, књ. 2, Синјакса, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1988: М. Стевановић, *Од Вука до Белића и даље*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Стојановић 1989: А. Стојановић, Инклузивни императив у научном стилу руског и српског језика, Београд: Јужнословенски филолој, XLV128–134.
- Станојчић–Поповић 1995: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Грамајика српскоја језика за 1, 2, 3. и 4. разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Тадих 1995: Љ. Tadić, *Retorika. Uvod u veštinu besedništva*, Београд: Filip Višnjić.
- Танасић 1984: С Танасић, О императиву у савременом српском језику, *Књижевни језик*, Сарајево, 1984, 15–26.
- Танасић 1996: С. Танасић, *Презенј у савременом српском језику*, књ. XII, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Тафра 2005: В. Tafra, *Od riječi do rječnika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Тежак–Бабић 1973: S. Težak, S. Babić, *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Тимофејев 1950: Л. Тимофејев, *Теорија књижевносји*, Београд: Просвета.
- Томашевски 1972: Б.В. Томашевски, *Теорија књижевносји*, Београд: Књижевна мисао.
- Тополинска 1980: З. Тополинска, *Deiktyczny predykat lokalizujacy w językach slowianskich*, Зборник за филологију и лингвистику, 23/1, 1980, 7–15.
- Тошовић 2002: В. Tošović, *Funkcionalni stilovi*, Graz: Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz.
- Трбојевић–Милошевић 2004: I. Trbojević-Milošević, *Modalnost, sud, iskaz. Epistemička modalnost u engleskom jeziku*, Београд: Filološki fakultet.
- Хајмз 1980: D. Hajmz, *Etnografija komunikacije*, Београд: BIGZ.
- Чомски 1984: N. Čomski, *Sintaksičke strukture*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Шахматов 2011: А. Шахматов, *Синјаксис рускоја језика*, Москва: Издательство ЛКИ.

- Шведова 1973: Н. Ю. Шведова, *Славянское языкознание*, Москва.
- Шешић 1983: В. Šešić, *Osnovi logike*, Beograd: Naučna knjiga.
- Шипка 1957: М. Šipka, Vokativ ličnih imena i prezimena, *Jezik, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, VI/1, Zagreb, 13–18.
- Шипка–Клајн 2008: М. Шипка и И. Клајн, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад: Прометеј.
- Шкарић 1988: И. Škarić, *U potrazi za izgubljenim govorom*, Zagreb: Školska knjiga.
- Шкиљан 1978: Д. Škiljan, *Govor realnosti i realnost govora*, Zagreb: Školska knjiga.
- Шкиљан 1980: Д. Škiljan, *Pogled u lingvistiku*, Zagreb: Školska knjiga.
- Шкиљан 1985: Д. Škiljan, *U pozadini znaka*, Zagreb: Školska knjiga.

БИБЛИОГРАФСКЕ НАПОМЕНЕ

У монографију се укључени следећи претходно објављени радови, при чему су скоро сви знатно прерађени и измијењени:

- „Структурно-семантичке особености екскламативних исказа са замјеничко-прилошким формантом”, *Радови Филозофској факултету Универзитета у Источном Сарајеву*, бр. 6–7, Пале, 2004/2005, 109–135.
- „Екскламативне реченице у српском језику”, *Наша школа*, Бањалука, 2005, 5–17.
- „Морфолошко-синтаксичке карактеристике конвенционално-афективних партикула”, *Наука и образовање, научни скупови*, књ. 6/1, Филозофски факултет у Бањој Луци, Бања Лука, 2005, 177–191.
- „Жељне или оптативне конструкције у српском језику”, *Српски језик*, X/1–2, Београд, 2005, 403–426.
- „Алонжман као стилско изражајно средство”, *Зборник за српски језик, књижевност и умјетност*, VI/VII, бр. 3/4, Књижевна задруга, Бањалука, 2006/2007, 173–182.
- „Унутарреченична екскламативност”, *Српски језик – XIII/1–2*, Београд, 2008, 189–201.
- „Обраћање као примарна функција вокатива”, *Радови Филозофској факултету Универзитета у Источном Сарајеву*, бр. 12/1, 2010, 325–338.
- „Морфолошко-синтаксичке специфичности вокатива”, *Српски језик*, XVI/1–2, Београд, 2011, стр. 69–82.

- „Вокатив као средство за изражавање експресивности”, *Радови Филозофској факултету Пале*, XIII/1, Пале, 2011, стр. 49–66.
- „Екскламативне реченице и норма”, *Осми лингвистички скуп Бошковићеви дани*, ЦАНУ, Научни скупови, књ. 109; Одјељење умјетности, књ. 36, уредник Бранислав Остојић, Подгорица – 2012, стр. 147–156.
- „Комуникативна конверзија упитних форми реченица у српском језику”, *Научни саставак слависта у Вукове дане* – 42/1, Београд: МСЦ – 2013, стр. 147–158.
- „Међуоднос императива и презента у изражавању значења директивности”, *Српски језик*, бр. XVIII, Београд, 2013, стр. 45–61.
- „Улога модалних глагола у исказивању значења директивности”, *Српски језик*, бр. XIX, Београд, 2014, стр. 133–146.
- „Комуникативни и експресивни модели екскламативних реченица у српском језику”, *Научни саставак слависта у Вукове дане* – 45/1, Београд: МСЦ – 2016, стр. 263–273.
- „Временски глаголски облици у директивној функцији”, *Морфологија и морфосинтакса српског језика; Утицај глобализације на структуру српског језика*, 46. научни саставак слависта у Вукове дане, 46/1, Београд: Међународни славистички центар, 2017, стр. 139–149.
- „Квантификовање квалитета у (не)предикатским екскламативним реченицама”, *Филолој, часопис за језик, књижевност и културу*, год. IX, бр. 17, Бања Лука: Филолошки факултет Универзитета у Бањој Луци, 2018, 15–33.

ИНДЕКС ИМЕНА

А

Ајановић, Мустафа 479
Андрић, Иво 285, 418, 462
Антић, Мирослав 463
Антонић, Ивана 481
Антош, Антица 79, 469
Аристотел 40

Б

Бабић, Миланка 17, 36, 45, 51,
61, 77, 79, 98, 130, 132, 186,
189, 195, 213, 226, 397, 400,
407, 469, 470, 471, 477
Бабић, Стјепан 45, 214, 485
Багић, Крешимир 54, 371, 471
Баји, Шарл (Bally, Charles) 40
Баотић, Јосип 471
Барић, Еугенија 45, 92, 95, 98,
319, 471
Батистић, Татјана 130, 151, 471
Бахтин, Михаил (Бахтин,
Михаил Михайлович) 471
Белић, Александар 33, 44, 45, 50,
89, 95, 97, 173, 174, 236, 243,
249, 276, 461, 471, 479, 485
Белошапкова, Вера
(Белошапкова, Вера
Арсенјева) 48, 49, 471
Бити, Владимир 471

Бондарко, Александар
(Бондарко, Александр
Владимирович) 31, 472
Брабец, Иван 92, 214, 340, 472
Брајовић, Алекса 461
Бугарски, Ранко 232, 465, 472

В

Васић, Вера 290, 295, 331, 475
Вандријес, Жозеф (Vandryes,
Joseph) 25, 40, 472
Велчић, Мирна 472
Веселиновић, Јанко 463
Виготски, Лав (Выготский, Лев
Семёнович) 472
Виноградов, Виктор
(Виноградов, Виктор
Владимирович) 250, 472
Витезовић, Милован 377, 463
Вишњевац, Жарко 462
Вујаклија, Милан 404, 472
Вукадиновић, Зора 244, 249,
263, 265, 275, 277, 286, 291,
319, 320, 327, 334, 340, 361,
479
Вуковић, Јован 26, 92, 472
Вуковић, Ново 25, 429, 472
Вулетић, Бранко 55, 71, 472, 473
Вучковић, Радован 465

Г

Гатало, Веселин 462
 Гловацки-Бернарди, Зрињка 473
 Гиро, Пјер (Guiraud, Pierre) 473
 Гијом, Густав (Guillaume, Gustave) 473
 Грицкат, Ирена 173, 473
 Губерина, Петар 473

Д

Дешић, Милорад 235, 473
 Ван Дијк (Van Dijk, Tuen Adrianus) 473
 Диклић, Звонимир 479
 Дикро, Освалд (Ducrot, Oswald) 73, 473
 Дучић, Јован 463

Е

Еко, Умберто (Umberto, Eco) 399, 474

Ж

Живковић, Драгиша 92, 214, 472
 Жирмунскиј, Виктор (Жирмунский, Виктор Максимович) 250, 474
 Журић, Вуле 462

З

Земскаја, Елена (Земская, Елена Андреевна) 474
 Зечевић, Весна 471
 Зима, Лука 365, 413, 417, 418, 474
 Зиндер, Лав (Зиндер, Лев Рафаилович) 474
 Зника, Марија 471

И

Ивић, Милка 40, 46, 92, 95, 96, 117, 130, 140, 146, 174, 474, 475

Ивић, Павле 17, 475
 Исаковић, Антоније 461

Ј

Јакобсон, Роман 20, 220, 265, 475
 Јанићијевић, Јасна 475
 Јањушевић, Ана 132, 475
 Јерковић, Јован 48, 480, 481
 Јовановић, Владислав 462
 Јовановић, Јелена (Јовановић Симић, Јелена) 46, 56, 59, 164, 174, 341, 397, 407, 484
 Јокановић-Михајлов, Јелица 17, 51, 56, 244, 398, 399, 475
 Јоцић, Мирјана 290, 295, 331, 475

К

Калер, Џонатан (Jonathan Culler) 476
 Кајиш, Недељко 465
 Карџић Стефановић, Вук 461
 Карнап, Р (Carnap, Rudolf) 476
 Капор, Момо 463
 Катичић, Радослав 476
 Катнић-Бакаршић, Марина 382, 383, 414, 476
 Квинтилијан, Марко Фабије (Quintiliani, M. Fabii) 413, 415, 427, 476
 Кеџмановић, Владимир 462
 Кишон, Ефраим 462
 Кликовац, Душка 482
 Клајн, Иван 45, 47, 143, 186, 189, 340, 341, 342, 378, 465, 476, 481, 486
 Кнежевић, Саша 466
 Ковачевић, Милош 45, 51, 71, 98, 157, 167, 189, 214, 275, 367, 376, 377, 383, 387, 415, 417, 429, 463, 464, 476, 477, 483
 Ковачец, Аугуст 473

Кордић, Сњежана 107, 340, 341,
342, 348, 352, 477
Костић, Ђорђе 17, 474
Кочић, Петар 465
Кристал, Дејвид (Crystal, David)
32, 55, 184, 194, 236, 477, 478
Куленовић, Скендер 466
Куљанин, Сања 478
Кунгаров, Р. К. (Кунгаров, Р. К.)
250, 478

Л

Лазаревић, Лаза 463
Лајонс, Џон (Lyons, John) 99,
478
Лакета, Новак 465
Лалевић, Илија 43, 44, 91, 92,
478
Левајац, Тихомир 466
Левин, Јуриј (Левин, Юрий
Иосифович) 354, 478
Лехисте, Илсе 17, 475
Лешић, Зденко 75, 371, 395, 430,
478
Личен, Марина 101, 103, 113,
114, 115, 275, 478
Лозанин, Арсен 461
Лончаревић, Мијо 471
Лотман, Јуриј (Лотман, Юрий
Михайлович) 478
Лурија, Александар Р. 478

М

Малић, Драгица 471
Малмберг, Бертил 73, 478
Маретић, Томо 41, 42, 43, 173,
174, 320, 333, 340, 478
Марковић, Светозар 479
Маројевић, Радмило 465
Мартине, Андре (Martinet,
Andre) 260, 414, 479
Милетић, Бранко 17, 479

Милосављевић, Петар 429, 465,
479
Милошевић, Ксенија 479
Миновић, Миливоје 45, 47, 249,
479
Мишчевић, Ненда 479
Морис, Чарлс (Morris, Charles)
430, 479
Московљевић, Јасмина 479
Московљевић, Милош 479
Мразовић, Павица 45, 129, 186,
244, 249, 263, 265, 275, 277,
286, 291, 319, 320, 327, 334,
340, 361, 479
Мунен, Жорж (Mounin,
Georges) 480
Муратагић-Туна, Хаснија 48, 480
Мусић, Аугуст 189, 480
Мухин, Анатолиј (Мухин,
Анатолий Митрофанович)
249, 480

Н

Николајева, Татјана
(Николаева, Татьяна
Михайловна) 480
Николић, Видан 462
Николић, Марина 32, 480
Новаковић, Стојан 41, 42, 480
Новиков, Лав (Новиков, Лев
Алехсеевич) 480
Ного, Рајко Петров 465

О

Оука, Милош 471
Олујић, Гроздана 462
Остин, Џон (Austin, John) 480
Остојић, Бранко 56, 483

П

Павешаић, Славко 471
Пајић, Петар 465

Пенцингер, Кристине
 (Penzinger, Christine) 473
 Перовић, Славица 480
 Пети, Мирко 471
 Петковић, Новица 480
 Петре, Фран 429, 480
 Петровић, Петар Његош 465
 Пешикан, Митар 48, 480, 481
 Пешковски, Александар
 (Пешковский, Александр
 Матвеевич) 50, 98, 99, 164,
 480
 Пижурица, Мате 48, 480, 481
 Пипер, Предраг 45, 46, 47, 49,
 58, 99, 129, 139, 143, 146,
 186, 201, 340, 341, 481
 Поповић, Драгомир 481
 Поповић, Љубомир 19, 50, 53,
 77, 98, 129, 157, 173, 185,
 186, 243, 244, 276, 290, 292,
 340, 481, 485
 Поповић, Људмила 481
 Поповић, Радмила 465
 Прањић, Крунослав 381, 463, 482
 Прањковић, Иво 45, 157, 213,
 214, 249, 276, 340, 482
 Пржуљ, Жељко 462
 Принс, Џералд (Gerald Prince)
 72, 482
 Принцип, Гаврило 462
 Проничев, Виктор (Проничев,
 Виктор Павлович) 482
 Прћић, Твртко 482
Р
 Радић-Дугоњић, Милана 275,
 277, 290, 296, 313, 315, 319,
 323, 465, 482
 Радовановић, Милорад 215, 482
 Рајс, Арчибалд (Reiss, Archibald
 Rudolph) 461
 Расулић, Катарина 482

Ребић, Чедомир 471
 Реформатскиј, Александар
 (Реформатский, Александр
 Александрович) 482
 Риђановић, Мидхат 464, 482
 Рисојевић, Ранко 465
 Ристић, Стана 189, 244, 275, 277,
 290, 296, 313, 315, 319, 323,
 340, 465, 482
 Ружић, Владислава 481
С
 Савић, Бранко 45, 98, 214, 476,
 477
 Селимовић, Меша 434, 464
 Серл, Џон (John R. Searle) 72,
 483
 Силић, Јосип 45, 483
 Симеон, Рикард 31, 188, 193,
 194, 249, 250, 371, 413, 416,
 435, 483
 Симић, Радоје 26, 45, 46, 50, 55,
 56, 59, 118, 157, 164, 174,
 183, 214, 243, 244, 245, 258,
 319, 341, 349, 396, 397, 407,
 413, 426, 465, 466, 483, 484
 Скљаров, Михо 484
 Сладоје, Ђорђо 372, 462
 Солар, Миливој 484
 Соринг, Карл (Soring, Karl) 473
 Сремац, Стеван 466
 Станковић, Борисав 461
 Станојчић, Живојин 19, 50, 53,
 77, 98, 129, 157, 173, 185,
 186, 243, 244, 276, 290, 340,
 483, 485
 Стевановић, Михаило 45, 47,
 95, 124, 157, 173, 214, 244,
 320, 333, 334, 340, 347, 348,
 438, 484
 Стојановић, Андреј 42, 118, 119,
 135, 485

Т

- Тадић, Љубомир 485
Танасић, Срето 130, 485
Тафра, Бранка 189, 485
Тежак, Стјепко 45, 214, 485
Тимофејев, Леонид 429, 485
Тиханов, Александар
 (Атиханов, Алекандр
 Николаевич) 250, 478
Тодоров, Цветан (Todorov,
 Tzvetan) 73, 473
Томашевски, Борис
 (Томашевский, Борис
 Викторович) 429, 485
Тополинска, Зузана 340, 347, 485
Тохољ, Мирослав 464
Тошовић, Бранко 220, 481, 485
Трбојвић-Милошевић, Ивана
 99, 485

Ђ

- Ђопић, Бранко 461, 462

Х

- Хабјановић Ђуровић, Љиљана
 463
Хажмз, Дел (Hymes, Dell) 485
Храсте, Мате 92, 472

Ц

- Црњански, Милош 464

Ч

- Чалија, Манојло 464
Чомски, Ноам (Chomsky, Noam)
 485

Ш

- Шахматов, Алексеј (Шахматов,
 Алексей Александрович)
 185, 485
Шведова, Наталија (Шведова,
 Наталия Юльевна) 22, 483,
 486
Шешић, Богдан 99, 486
Шипка, Милан 189, 464, 472,
 476, 486
Шкарић, Иво 486
Шкиљан, Дубравко 486
Шолохов, Михаил (Шолохов,
 Михаил Алексанрович) 465
Шкроб, Зденко 429, 480
Шорт, Ричард (Schrodtt, Richard)
 473
Шћепановић, Михаило 464

О АУТОРУ

МИЛАНКА БАБИЋ рођена је 14. 2. 1962. године у Калиновику, у породици Вишњевац. Редовни је професор за Савремени српски језик и лингвистику. Предаје на основним, мастер и докторским студијама предмете из области Савременог српског језика и Опште лингвистике на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву и на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци, а радила је и на Факултету политичких наука и Филолошком факултету Бањолучког универзитета, те на Државном универзитету у Новом Пазару.

Од 2012. године члан је Научног вијећа Института за српски језик и књижевност Академије наука и умјетности Републике Српске и, од 2013. године, Одбора за језик Одјељења књижевности и умјетности Академије наука и умјетности Републике Српске. Члан је редакције часописа *Српски језик* (Београд) и *Узданица*, Педагошког факултета у Јагодини. Руководилац је и учесник у изради више научноистраживачких пројеката које финансира Министарство науке и технологије Републике Српске и Министарство за просвету и науку Републике Србије. До сада је са рефератима учествовала на више од 70 научних скупова, објавила је стотинак научних и стручних радова, неколико научних књига и уџбеника српског језика за основну школу.

Бави се теоријским истраживањима савременог

српског језика у научним областима морфологије, синтаксе, прагматике и стилистике, као и статусом српског језика у савременом социополитичком контексту.

Библиотека
ЗНАМЕН СРБИСТИКЕ
Одјељење за језик
Књига 3

МИЛАНКА БАБИЋ
Екскламативне конструкције у српском језику

Главни и одговорни уредник
Емир Кустурица

Уредник едиције
проф. др Милош Ковачевић

Издавач
Андрићев институт
Трг Николе Тесле, Андрићград
00 387 58 620912; info@andricevinstitut.org

За издавача
Емир Кустурица, директор

Лектура и коректура
Желидраг Никчевић

Именски регистар
Миланка Бабић

Прелом текста
Жељка Башић Станков

Штампа
Белпак, Београд

Тираж
100

ISBN

